

UNIVERSITY OF TRAVANCORE
TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES No. 158.

PRAKRIYĀSARVASVA

OF

NĀRĀYAṆA BHATTA

Part III.

EDITED BY

Mīmāṃsakaratra, Mīmāṃsaviśārada, Vedasiromapi,

V. A. RAMAŚWAMI ŚASTRI, M. A.

*Professor of Sanskrit, University College,
Honorary Director, University Manuscripts Library,
Trivandrum.*

TRIVANDRUM :

PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS,

1947.

अनन्तशयनवेदविद्यालयः

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः—ग्रन्थाङ्कः १५३.

प्रक्रियासर्वस्वम् ।

नारायणभट्टप्रणीतम् ।

तृतीयो भागः ।

सम्पादकः

मीमांसकरत्नम्, मीमांसाविशारदः, वेदशिरोमणिः,

बी. ए. रामस्वामिशास्त्री, एस्. ५,

पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्यालयः ।

अनन्तशयने

राजकीयमुद्रणमन्त्रालये तदध्यक्षेण

मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

कोलकाता १९२६.

क्रिस्ताकङ्कः १९४४.

मूल्यं एकपञ्चमम् ।

CONTENTS

	Pages.
Preface	iii—vi
Introduction	vii—lvi
उपोद्घातः	१—३०
विषयानुक्रमणिका	१
TEXT	१—२१७
Appendices	
I. छानुक्रमणी	१—४०
II. श्लोकार्थानुक्रमणी	१—७
III. ब्रह्मसूत्रानुक्रमणी	१—१४३
IV. Variants in the Text	१—६
V. प्रत्ययानुक्रमणी	१—११
VI. स्मृतप्रन्यायानुक्रमणी	१—१

PREFACE.

The third part of *Prakriyāsarvasva* which is now issued as No. 153 of the Trivandrum Sanskrit Series, contains the commentary on the *Taddhita* section of Pāṇini's *Aṣṭādhyāyī*, and is, therefore, the continuation of T. S. S. Nos. 106 and 139. Its author is the well-known Kerala scholar Melpattūr Narayana Bhaṭṭatiri, who is better known to the Sanskrit world as a great devotee and author of *Nārāyaṇīya*, a first rate devotional poem in 100 *daśakas* praising Lord Kṛṣṇa, the deity of Guruvayoor. He belonged to the latter half of the 16th and former half of the 17th centuries A. D. and his home was on the banks of the river Bharatapuzha (*Nīlā*) near the Bhagavati shrine of Candanakkavu in the Ponnani taluk in Malabar. His father was one Mātridatta, a reputed scholar in *Mīmāṃsā*, and his mother belonged to the great family of scholars of Payyūrmāns. According to tradition, inspite of his high parentage, Bhaṭṭatiri lived a very irresponsible life in his youth, and it was his contact with Tṛkkandiyūr Acyuta Piṣaroṭi, a renowned scholar and astrologer of the time, that corrected him, after which he conducted a serious study of *sāstras*. He studied Vyākaraṇa under Piṣaroṭi himself, *Mīmāṃsā* and other darśanas under his own father, Tarka under Dāmodara and the Vēdas under Mādhava. Once he had an attack of severe rheumatism and finding no cure for it, dedicated himself to Lord Kṛṣṇa of Guruvayoor and prayed to Him for the immediate cure of his disease by composing his famous *Nārāyaṇīya* at the rate of one *daśaka* each day; and it is said that, as a result of this, he was miraculously cured of his disease.

His renown as a great devotee and gifted poet spread far and wide in Kerala and he was duly honoured by the then rulers of Kerala — Devanāyana of Ampalapuzha, Virakeralavarma of Cochin, Manavikrama of Calicut and Godavarma of Vatakkumkur, and he has written *prastāsis* on these royal patrons.

Bhattachari has written a number of campūs, some of them at the request of Ravi Nartaka, a famous actor-reciter of the time, for the use of the *Kūṭu* in temples during festive occasions. Of these *Subhadrāharana*, *Rājasūya*, *Pāñcālīsvayamvara*, *Matsyāvātāra* and *Dātavākya* are the more important.

His *Mānameyodaya* is a work on *Bhāttamīmāṃsā* having two sections, the *māna* and *meya*, of which the first alone was written by our author. It is a very successful attempt at elucidating the Bhāttā conception of *Pramāṇa*. Each *Pramāṇa* is taken separately and elucidated in full as explained in the *Ślokaṽrttika* and its commentaries, occasionally criticising the other schools of thought.

Among his other works mention may be made of *Śrīpādasaptatī*, a stotra on Goddess Durgā, *Dhātulāvya*, a work illustrating grammatical roots and *Kriyākrama*, a short work on *Grhyaprayoga*.

The *Prakriyāsarvasva* is considered to be his *magnum opus*. It is a running commentary on the Pāṇini-sūtras re-arranged under certain headings. Before him a few authors had already attempted to arrange the *Aṣṭādhyāyī* under different headings and write commentaries on them with a view to making these sūtras more easily understandable. Of these *Rūpāvatāra* and *Prakriyā-kaumudī* are known to Bhattachari and he has made use of them with advantage. His arrangement of the sūtras under twenty sections is different from that of the others. His division is as follows :

इह संज्ञा परिभाषा सन्धिः कृत् तद्धिताः समासाश्च
सीप्रत्ययाः सुवर्थाः सुपां विचित्रात्मनेपदविभागः ॥

तिङ्गि च लार्थविशेषः सनन्तयङ्यङ्लुक्श्च सुब्बातुः ।
न्यायो धातुरूपादिश्छान्दसमिति सन्तु विंशति खण्डाः ॥

His respect for other systems of grammar, especially that of Bhoja, can be discerned from his frequent citations from them. In many *sūtras* which have a reference to *gana*, he quotes in full Bhoja's *sūtras* which incorporate words in the *ganapāṭha* into the body of the *sūtras*, and the importance of such *sūtras* of Bhoja will be quite apparent when we consider the fact that several words not found in the *Ganapāṭha* are included in them to explain the popular usage in language.

(1) The main part of the editorial work of this volume has been done by Pandit N. Rama Sastri, Vyākaraṇa-Mahopādhyāya, and he was assisted in reading the proofs by Pandit S. Sankararama Sastri, Vyākaraṇa-Mahopādhyāya, and Mīmāṃsāśiromani. He has also prepared six indices relating to the *sūtras*, *ślokas*, examples, *pratyayas*, variants in the text, and works and authors mentioned and an Introduction in Sanskrit, particularly explaining in his own verses the various *taddhita* suffixes and their different meanings. Mr. S. Venkatasubramania Iyer, M. A., the Publication Assistant of this Library, who has been working under me on Melpattūr Nārāyaṇa Bhaṭṭatīri has enriched this volume with an Introduction in English emphasising the manifold importance of this masterly work of Bhaṭṭatīri by reviewing his views along with those of his predecessors in the field, and it embodies a part of the results of his investigations on the grammatical works of the author. I have great pleasure in recording here my sincere thanks to all these scholars for their hearty co-operation in the publication of this work.

This edition is based on the following manuscripts in this Library :

- क. C. 205, belonging to Pantalam Palace, Travancore.
- ग. C. 253, belonging to the Valia Raja of Edappalli, Travancore.
- घ. C. 1921, belonging to the Valia Raja, Ennakattu Palace, Mavelikkara.
- ङ. 4123, belonging to Kesavan Eswaran Namputiri, Cheerakkattu Illam, Changancherry.
- च. 226, belonging to Nareri Mana, Kutallur, Malabar.
- छ. 3095, of the collections of Pandit R. A. Sastri.

University M.S. Library,
Trivandrum,
25th August, 1947.

V. A. RAMASWAMI SASTRI,
Hon. Director.

INTRODUCTION

1. THE AUTHOR

Some light has already been shed on Melpattūr Nārāyaṇa Bhaṭṭatīri, the great poet and grammarian of Kērala, and his works, so that now the main necessity is only to supplement what has already been known with the results of further investigation. We know among other things that he belonged to the Melpattūr Illam in Candamakāvū near Tirunavay in the Ponani taluk in Malabar, that he was a prolific writer, the chief of whose works are the devotional poem *Nārāyaṇīya*, the grammatical treatise *Prakriyā-sarvasva*, the Mīmāṃsā manual *Mānameyodaya* and several *campā-prabandhas*, and that he flourished in the sixteenth and seventeenth centuries of the Christian Era.

1. DATE

There are several data for determining the date of Nārāyaṇa Bhaṭṭa.

(a) *Chronograms*. The first of these constitutes the several chronograms seen in his works.

1. P. Govinda Pillai, *Malayāṣāhāṣa-granthacārīram*, Vol. I (1899), chapter viii; T. Ganapati Sastri, *Nārāyaṇīyam*, T. S. S. No. 18, (1912) introduction; K. Rama Pisharoti, 'Melpattūr Nārāyaṇa Bhaṭṭatīri' *Indian Historical Quarterly*, Vol. LX (1933); Ulloor S. Parameswara Iyer, 'Nārāyaṇa Bhaṭṭapāda', *Souvenir of the Silver Jubilee Celebrations of the Department for the Publication of Oriental Manuscripts, Trivandrum* (1931); M. R. Balakrishna Wazrier, 'Melpattūr Bhaṭṭatīri'

The most important of these is the chronogram आद्य-
रोग्यसौख्यम् seen at the end of *Nārāyaṇīya* indicating the
date of completion of that work, and corresponds to 28th
Vriścikam 762 M. E.

The second in order is the śloka supposed to have been
composed by him when the river Bhāratapuṭa near his home
was flooded. It runs :

नदीपुष्टिस्तथा नु न ह्यसारं पयोऽजनि ।
निजात् कुटीरात् सायाहे नद्यर्थाः प्रययुर्जनाः ॥

Here each of the four pādas gives the date of this
occurrence. In calculating the date here the letters in the
first and third pādas are taken, as usual, in the reverse
order, and, in the second and fourth in their own order. The
date corresponds to 22nd Mithunam 786 M. E.

The third chronogram² occurs in the śloka which
Bhattacharya is said to have composed on the death of his
guru Acyuta Piṣāroti,

हे शब्दागम! निर्दयं विबुधतालुवैर्निपीडिष्यसे
भाष्ट्यैकपर्वणासि वैद्यसरणे! नद्योऽस्यलङ्कारा भोः ।
हन्त! ज्यौतिषतन्त्रा! पर्ववसिता तिथ्युक्षयोस्ते कथा
विद्यात्मा स्वरसर्पदम्भवतामाधारभूरच्युतः ॥

Here विद्यात्मा स्वरसर्पद gives the date of Acyuta Piṣāroti's
death as 6th Chingom 796 M. E.

So we find chronograms giving dates ranging between
762 and 796 M. E. (1587-1620 A. D.) None of these is
explicitly mentioned to be a chronogram, but they are tradi-
tionally known to be such, and as there is nothing to dis-
prove this, they can be so accepted.

2. There is another relating to the date of the composition
of *Prakriyā Sarvasva*, which in chronological order
comes before this. The validity of this will be discussed
later.

(b) *Reference to Yajñanārāyaṇa Dīkṣita.* At the end of his *Apāninīyapramāṇatā* Bhaṭṭatīri refers to a Yajñanārāyaṇa Dīkṣita of the Goḷadeśa, whom there is evidence to identify with the son of Govinda Dīkṣita, the famous minister of Raghunātha Naik of Tanjore, who ruled between 1614 and 1633 A. D.

(c) *Granthavari relating to Bhaṭṭatīri's date of birth.* A *granthavari* giving certain details relating to Bhaṭṭatīri is known³. It gives his date of birth as 785 M. E. (corresponding to 1560 A. D.). It also corroborates some of the chronograms noticed above, for it states that *Nārāyaṇīya* was completed on Sunday the 28th Vriścikam 762, the *ūthi* on that day being *Kṛṣṇacaturdaśi*, the *kali* 'Āyurārogyasaukhyam', the *vākya* 'Kāmāsannasā' the *nākyadhruva* 'glaurarthoyam sevyah', and the *saṅkrāmadhruva* 'sāyakaḥ' and that Bhāratapūṣa was flooded on 22nd Mithunam 786, the *kali* of that day being named by Bhaṭṭatīri as नदीदुहितरस ५ etc. It also states that *Prakriyāsarvasva* was commenced on 27th Makaram 791 and a part of it was completed on 3rd Meenam the same year.

(d) *The account of Nedumpayil Kṛṣṇan Āśān.* The astrologer Nedumpayil Kṛṣṇan Āśān, while paying homage to his guru in the introductory part of his work *Āraṇmūlavilāsam Paṭṭappāṭṭu*,⁴ mentions a line of disciples of Acyuta Piṣāroṭi, himself being the fifth in the line⁵, and speaks of Melputtūr Bhaṭṭatīri, the direct disciple of Acyuta Piṣāroṭi, as a person who lived for one hundred and six years. Since there is nothing to doubt the authen-

licity of this statement, the date of the demise of Bhaṭṭatīri can be fixed to be 1666 A. D.

Therefore the life of Nārāyaṇa Bhaṭṭatīri can be placed between 1560 and 1666 A. D.^o

But Mr. K. Kunjunni Raja in his paper on 'The Date of Nārāyaṇa Bhaṭṭa' submitted for the Thirteenth All-India Oriental Conference held at Nagpur in 1946 (and earlier in some of the Malayalam journals) observes that Nārāyaṇa Bhaṭṭa must have died much earlier. The argument he advances in his support is that king Mānaveḍa, at whose commands Nārāyaṇa Paṇḍita wrote the *meyā* section of the *Mānaveyadaya* of Nārāyaṇa Bhaṭṭa, must be identified with the Mānaveḍa who ruled at Calicut between 1655 and 1659, and that as, therefore, this *meyā* section must have been written during this period and as Nārāyaṇa Paṇḍita says:—

प्राङ्गनारायणसुरिणार्धरचितं तन्मानमेवोदयं
मोहात् प्रयितुं कृता मतिरियं सन्तः प्रसीदन्तु नः ॥

Bhaṭṭatīri must have been dead before 1655. This is inadequate to set aside the validity of the *granthavari* quoted above and the statement of Kṛṣṇan Āsan, for there is nothing in the statement of Nārāyaṇa Paṇḍita to show that he wrote the *meyā* part after Bhaṭṭatīri's death. It might be that the work was completed by him in Bhaṭṭatīri's own life-time.

2. Works.

Numerous works are attributed to Bhaṭṭatīri, but the following are regularly known to be his:

1. Mr. R. Narayana Panicker in his *Kṛṣṇabhasyaśāhitya-śaṅkha* (Vol. II, p. 271 ff) speaks of a *granthavari* which is the same as the one we have noticed above. In this *śāhitya*, he also gives the date of death of Bhaṭṭatīri as 1666 A. D., but his date of birth is 1560 A. D.

A. Devotional Works :

1. *Nārāyaṇīya*⁷, his best known work condensing the *Śrīmadbhāgavata* in a hundred *daśakas*, addressed to Lord Kṛṣṇa, the deity at Guruvayoor.
2. *Śrīpādasaptati*⁸, a stotra in seventy ślokas on the feet of Mahiṣamardinī, the deity at Mukkela in Malabar.
3. *Gururāyupureṣastava*, a stotra in twelve ślokas on the deity at Guruvayoor.

B. Grammatical Works :

1. *Prakriyāsarvasva*⁹, a treatise in twenty *khaṇḍas* explaining the sūtras of Pāṇini arranged under definite headings, like the *Rūpārātāra* of Dharmakīrti and *Prakriyākaumudī* of Kāmacandra.
2. *Dhātukāvyā*¹⁰, a poem in three cantos illustrating the usages of the roots in the *Dhātupāṭha*.
3. *Apviniṅyapramāṇatā*¹¹, a short essay justifying non-āpiniṅyan usages.

7. T. S. S. No. 18. Several other editions are also available.

8. Published by the Mangalodayam Press, Trichur.

9. The first four *khaṇḍas* have been published as T. S. S. Nos. 106 and 139. The present volume comprises the fifth *khaṇḍa*, namely *Taddhita*. This section has also been published by Dr. C. Kunhan Raja as the Madras University Sanskrit Series No. 15. The *Usādikhaṇḍa* was published by the late Dr. T. R. Chintamani as the Madras University Sanskrit Series No. 7, Part II.

10. Published in Kāvya-mālā, Bombay, Vol. X.

11. Published by Pandit B. V. Raman Namputiri, Triyandrum, (1942).

3. *Devanārāyaṇapraśasti*¹⁵ on Devanārāyaṇa of Aimpalapuzha.
4. *Mānavikramapraśasti*¹⁶ on Mānavikrama of Calicut.

E. Descriptions :

1. *Gośrīnagaravarṇanā*, a description of the city of Cochin.
2. *Aṣṭamīmahotsaracampū*¹⁷, describing the Aṣṭami festival at Vaikom in Travancore.
3. *Kailāsavārṇanā*¹⁸, a description of Kailāsa mountain as seen by Arjuna when he goes there to receive the *pāśupata*.

F. Other works :

1. *Mānameyodaya*¹⁹, a manual on the Bhāṭṭa school of Pūrvaṃīmāṃsā.
2. *Sūktasloka*²⁰, which forms a Devīstuti in nine ślokas, but which, through certain technical devices based on *Kaṭapayādi* notation gives the number of *aṣṭakas* in the Ṛgveda, the number of *sūktas* in each of the eight *adhyāyas* in every *aṣṭaka*, the number of *vargās* in each *sūkta* etc.
3. *Kṛtyākrama*²¹, a work dealing with the rituals as performed by the Naimputiri Brahmins belonging to the Āśvalāyana section.

15. Vide *infra* p. XVI.

16. Published by Mahakavi Ulloor in the *Sahityaparīṣat Truṭmasikam*, Vol. XII.

17. Edited by Chunnakkara Unnikrishna Warriar, Kottakkal.

18. This is included in the *Prabandharatnamālā*.

19. T. S. S. No. 19. Also edited by Dr. C. Kunhan Raja and Dr. S. S. Suryanarayana Sastri in the *Adyar Library Series*.

20. Edited with an Introduction by Dr. C. Kunhan Raja in the *Journal of Oriental Research*, Madras, Vol. VIII, pp. 358—371.

21. MSS. Chinnammangal, 5611 and 12117.

ब्रह्मक्षत्रं किलेमं महितजनपदं विप्रसंरक्ष्यमेव

व्यातेने जाभदभ्यस्तमिममृषिवरस्यानुसन्धास्य माबम् ।

यः स्वनैवेदमुर्वीवल्यमविकलं त्रायते सोऽयमिन्वे

शूराणां तापसानामपि परमपदे देवनारायणोऽद्य ॥ १ ॥

गोश्राभ्युद्धहनोद्धुरस्य महता चक्रेण कृतद्विषो

लक्ष्मी (वाचस्पृमि)मपि प्रियां कलयतः स्थास्रोद्विजेन्द्रोपरि ।

भूयश्शूरकुलैकमूषणमणेर्देवेन नारायणे-

नैक्यं निश्चितमेव निश्चलधृते ते देवनारायण ! ॥ २ ॥

सहस्राभे देवनारायणधरणिपतेर्नाममाश्रादामित्रा

वित्रस्ता विद्रवन्तश्शिव शिवा विपिने कापि गूढं निनीनाः ।

तन्नामी देवनारायण जय भगवन्तितृषीणामुदीर्षान्

घर्णानाकर्णयन्तश्चकित्तमत इतः केवलं ज्यावलन्ते ॥ ३ ॥

कसैवं विदितं फलाविलसितं कोऽन्यो बुधानन्दम्:

फो वा विष्णुपदं सदैव भजते ताराजुसारी स्वयम् ।

तस्मादत्र भवन्तमेव भुवने राजानभीक्षामहे

स त्वं कैरवभान्नीयमहिमा हे देवनारायण ! ॥ ४ ॥

नित्यं मायाविलासास्त्यजसि च भजसे किञ्च निर्वाणमत्र

प्राप्तप्रायं तथापि प्रचुरभुजमहो नैव निर्वाणमासीत् ।

शौर्यासङ्गः प्रभो ! ते विलसति बहिरन्तश्च हन्ता प्रकामे

विश्वाश्चर्यप्रभावो जगति विजयसे देवनारायण ! त्वम् ॥ ५ ॥

संरुद्धे देवनारायणनृपा भवता नास्तिकानां प्रचारे

त्वत्सेना हन्ता चार्वाकवदयि परलोकोदयं स्पण्डयन्ति ।

कान्तारे वैरिणस्ते क्षपणकजनवत्सप्तभङ्गी भजन्ते

तेषां राज्ये च ही ही ! द्रुगतमत इव क्षयते शून्यवादः ॥ ६ ॥

हे नारायण देवपूर्वो घर्णीचक्रं न क्षणालयं

ह्ये नोदी परमाणुभिः टनन्ता मूयोऽपि किं वेधसा ।

मृष्टं शिष्टमिदं न भगवन्मपि त्वरैत्ययिहोभज-

This Devanārāyaṇa can be identified with the author of *Vedāntaratnamālā*²⁵, which is an elaborate exposition of the first Śloka in *Śrīmadbhāgavata* from the Vedantic point of view and in the strain of the bhakta.

II. THE PRAKRIYĀSARVASVA.

As the author observes in the beginning of the work, *Prakriyāsarvasva* was written at the instructions of King Devanārāyaṇa of Ampalapuzha with a view to remedying the various shortcomings met with in the earlier treatises on Sanskrit grammar like the *Kāśikā*, *Rāpāvatāra* and *Prakriyākaumudī* by explaining all the sūtras of the *Aṣṭadhyāyī* and the full derivation of all grammatical forms.

1. DATE OF COMPOSITION.

The expressions 'यत्नः फलप्रसूः स्यात्' and 'कृतगगरसोऽयं' in the ninth Śloka at the beginning of *Prakriyāsarvasva* namely:

अयमव्युत्तगुरुकृपया
पाणिनिकात्यायनादिकारुण्यात् ।

यत्नः फलप्रसूः स्यात्
कृतगगरसोऽयं शब्दमार्गैर्जुषाम् ॥

are generally taken as chronograms respectively indicating the dates of commencement and completion of the work. These work out to 2nd Makaram and 3rd Meenam 792 A. D. respectively. But the *granthavari* noticed before observes that the work was commenced on 27th Makaram 791, and a part of it was completed on 3rd Meenam the same year. There is, thus, a difference between the dates from these two sources, but we can take the *granthavari* to be more dependable of the two for the following reasons :

4. *Caturāṅgāṣṭaka*, on the game of chess.
5. A commentary on three ślokas in the eleventh skandha of *Śrīmadbhāgavata*.
6. A commentary on the śloka '*Puṣpodbhedaṁ*' etc. in *Amarasataka*.
7. Several stray verses.

Several other works are also attributed to Bhaṭṭatīrī which comprise the following, besides numerous campsūs based on the *Rāmāyaṇa* and the *Mahābhārata* :

- (i) *Ādityastava*, a stotra in Malayalam.
- (ii) *Candrotsava*, a well-known Malayalam Kāvya.
- (iii) *Kāṭṭapāṭhakam*.
- (iv) *Bhaktisambhāvanasataka*.
- (v) *Advaitasataka*.
- (vi) *Santānagopālaprabandha*.
- (vii) *Camatkāracintāmaṇi* (Jyotiṣa).
- (viii) *Rāsavilāsa*.
- (ix) *Subhagasandēśa*.
- (x) *Sarasvata*.
- (xi) *Tantravārtikanibandhana*.
- (xii) *Mahābhāṣyapradīpavivarana*.

Of these *Candrotsava* is a work belonging to an earlier period, *Bhaktisambhāvana* is by a Brahmadatta, *Santānagopālaprabandha* is by Śrī Advaita Tūṇā and *Subhagasandēśa* is by a different Nārāyaṇa. Nothing is known about *Sarasvata* and *Rāsavilāsa* and of the identity of *Mahābhāṣyapradīpavivarana*. As for the rest of the works, it is very doubtful if they are by our author.

3. DEVANARAYANA.

From the panegyrics of Bhaṭṭatīrī it is seen that he was patronised by several of the prominent kings of his time in Kerala. Among these Devanarayana of Ampalappathur is the most important one, as it was at his command that he wrote his magnum opus, the *Prākriyāsarvasva*.

Several anecdotes relating to Bhaṭṭatīri during his stay in his court are known²² all of which bear ample testimony to his quick-wittedness, natural humour and deep scholarship. The celebrated Ravi Nartaka *alias* Iravi Cākyaṛ, the author of *Cāṇakya-kathā*, for whose performance of *Kaṭṭu* Bhaṭṭatīri wrote some of his best cāmpū-prabandhas, was also a member of the court of this great patron of arts and letters.

Bhaṭṭatīri describes him in the *Prakriyāśarvasva* as a great scholar well versed in the Vedas and Sāstras, who got initiated into the *Kṛṣṇamantra* by a sage of Brindavana. Cf:

तिष्ठत्येवानिलोऽपि प्रचरति गिरिप्याज्ञया यस्य राज्ये
 शत्रोस्सर्वाभिसारे सति रचयति यस्तस्य सर्वापहारम् ।
 सोऽयं निश्शेषशालश्रुतिनिबहकलनाटकेष्वद्वितीयो
 भाति श्रीदेवनारायणघरणिपतिर्भग्नचेता मुकुन्दे ॥
 यो वृन्दावनवासिनो नियमिनः साक्षात्कृताधोक्षजाद्
 दुष्प्रापं खलु नारदाद्भुव इव प्रापोपदेशं परम् ।
 यस्यापास्तसमस्तवस्तुकुतुकं कृष्णावलीकोरसव-
 कीडाकौतुकि मानसं विजयते सोऽयं महात्मा नृपः ॥

The *Bhṛṅgasandesa* of Vāsudeva also speaks of him as a very famous king in the verse²³

अक्षोर्मूर्धे निपतति पुरा राजधानी समीपे
 दुर्गाश्लेषादविदितभया देवनारायणस्य ।
 यो भेदिन्यामपि निजकर्मार्थपयन् नामवेयं
 कीर्तिक्षीरार्णवजलमपारं विधायाभिज्ञेते ॥

and Bhaṭṭatīri himself further sings his glory in his *Devanārāyaṇaprasasti* in the following verses:²⁴

22. Vide K. Vasudevan Moossattu, *op. cit.*, Chapter II,

Vatakkunkur Rajaraja Varma, *op. cit.*, pp. 24—26,

23. *Bhṛṅgasandesa*, TSS No. 126, p. 8, Sloka 42,

24. Ms. Trivandrum, P 1658.

(i) The *granthavari* gives several details relating to Bhaṭṭatīri, and it must be taken as authoritative, as all the other dates given in it are corroborated by other evidences.

(ii) Chronograms are generally found to occur either at the end of a work or at its very beginning. Here it occurs in the ninth śloka, and this position of it is rather anomalous.

(iii) Of the three commentaries known on the work²⁶, only one states these lines to be chronograms.

(iv) Even if they are taken as chronograms it is difficult to explain how the date of completion of the work occurs in the beginning of the work. The suggestion that the verse might have been inserted after the completion of the work does not appear sound, for then it could have been added at the end itself.

We can, therefore, believe with the *granthavari* that the work was commenced on 27th Makaram 791 M. E. (1616 A. D.). The date 3rd Meenam probably refers to the completion of the *Pārvabhāga* ending with the *Nyāyakhanda* at the close of which the author gives certain details about himself.

2. THE TWENTY SECTIONS.

The work contains twenty sections and the order of the treatment of the sūtras is different from that in the other recasts of the *Aṣṭādhyāyī* like *Rāpavaiṭara*,

26. The three commentaries are

- (1) *Prakāśika* (188-108)
- (2) The commentary of Nāṭakauṭha Dīkṣita (Vide Journal of the Trivandrum University Oriental Manuscripts Library, Vol II. Nos 2-3)
- (3) An anonymous commentary (MSS. Madras, R. 2710, Trivandrum, F 746 etc.)

All the three are incomplete and the last two are unpublished. It is the last mentioned that states these to be chronograms.

Prakriyākaumudī and *Siddhāntakaumudī*. The propriety of the order followed is explained by Nīlakaṇṭha, Dīkṣita in his commentary on *Prakriyāsarvasva* in the following passage :

इह शब्दशस्त्रे उपजीव्यत्वात् संज्ञाया आदौ निरूपणम् । ततः
परिभाषाणां संज्ञोपजीवफत्वात्तदनन्तरशस्त्रोपजीव्यत्वेन च निरूपणम् ।
ततस्संनिधिनिरूपणं वक्ष्यमाणक्रियाया उपोद्धातत्वेन । ततः 'सुप्तिङन्त' इति
सूत्रे श्रुतक्रमानुरोधात् सुबन्तनिरूपणस्योचितत्वात् तस्य च प्रातिपदिकसंज्ञा-
धीनत्वात् तस्य च कृतद्धितसमासस्त्रीप्रत्ययाधीनत्वात् क्रमेण कृत-तद्धित-
समास-स्त्रीप्रत्ययानां निरूपणम् । ततः प्राप्तावसरयोः सुवर्थ-सुबिभक्तयोः
प्रकरणम् । ततश्च 'सुप्तिङन्तं पदम्' इति सूत्रक्रमप्राप्ततिङन्तनिरूपणार्थात्मने-
पदविभागः । ततश्च प्राप्तावसराणां तिङ्-लैर्यविशेष-सैनन्त-यैङन्त-
यैङ्लुगन्तानां प्रकरणम् । ततस्तुबन्ततिङन्तज्ञाने सति तदुभयोपजीवि-
सुब्धातुप्रकरणम् । ततः प्रसङ्गात् न्यायप्रकरणम् । ततः कात्स्न्येनोणादिषु
धातूनामुपयोगात् क्रमेण धातूनां उणादीनां च प्रकरणम् । ततश्च लौकिक-
शब्दव्युत्पादनप्रकरणानन्तरं छान्दसप्रकरणनिरूपणमिति । अनेनैव क्रमेण
निरूपणं सङ्गतमिति भावः । एतेन कौस्तुभ्यादिग्रन्थप्रकरणक्रमः असङ्गतत्वा-
दुपेक्ष्य इति ध्येयः ॥

This explanation is based on some of the author's own statements. At the beginning of the *Kṛtikhaṇḍa* he says:

अथ सुपां प्रातिपदिकाश्रयत्वात् प्रातिपदिकानां च कृतद्धितसमासान्
विना दुर्लभत्वात् कृदादयस्तावत् कथ्यन्ते ।

At the beginning of the *Strīpratīyayakhaṇḍa* is stated:

अथ स्त्रीप्रत्ययान्तानामपि विभक्तिप्रकृतित्वात् तेऽपि कथ्यन्ते ।

The *Śubārtakhaṇḍa* begins as :

सुपां प्रकृतिमूलेषु ङ्याप् प्रातिपदिकेष्विह ।

उक्तेष्वथ सुपो वक्तुं तदर्थान् नमस्तेऽश्रुता ॥

The *Ātmanepādabibhāga* commences with the words

अथ तिङन्तान् वक्तुं प्रथममात्मनेपदपरसौपदविभाग उच्यते ।

And the verse

धात्वर्थमाश्रित्य भवन्त्युणादिका

उणाद्यधीना निगमेऽपि च स्वराः ।

अतः कृदन्तर्गतमप्युणादिकं

धातोः परं छान्दसतोऽपरं ब्रुवे ॥

occurs in the beginning of the *Uṇādikhaṇḍa*.

This order is followed as being the most suitable for explaining the derivation of words and the different grammatical processes.

3. CHARACTERISTICS.

The chief characteristics of *Prakriyāsarvasva* are the following:

(i) In every section of the work the order of the sūtras in the *Aṣṭādhyāyī* is followed as far as possible.

(ii) Being a work primarily concerned with the explanation of words, it explains each sūtra by simply giving its main import in a clear and simple manner, and does not generally explain the purpose of each of the words constituting the sūtra (*dalaprayojana*) or the anuvṛtti of particular words as is done in the *Kāśikā* and some of the other recasts of the *Aṣṭādhyāyī* like *Siddhāntakaumudī*; nor does it often discuss the propriety or otherwise of particular words in a sūtra.

(iii) A large number of the *vārtikas* are explained and many of them in contexts different from those in the *Mahābhāṣya*. Verbal changes are noticeable in many of them and instances of *vārtikas* split up into parts and of different *vārtikas* combined to form single statements are also not rare. *Vārtikas* taken from the *Kāśikā* are also seen.

(iv) A considerable portion of the commentary is in verse of which some form explanation of the sūtras, some embody the examples, others summarise views of different writers and the rest embody both the rules and examples. Several of the illustrative verses are on Lord Kṛṣṇa and some have considerable poetic charm.

(v) Some of the sūtras are read in a slightly different manner from the *Bhāṣya* and *Kāśikā*, and the alternative readings are also sometimes indicated.

(vi) The work is very rich in the illustrations of the sūtras; it is perhaps the richest in this respect among the works of a similar nature.

(vii) A large number of works and the views of several of the earlier writers are cited, the sources being extended even to non-Pāṇinian systems, and some of them are subjected to adverse criticism. Bhoja's *Sarasvatīkanṭhābhāṣya* and its *vr̥tti* by Daṇḍanātha have influenced the author so much that it will not be wrong if we state that the work also forms a commentary on *Sarasvatīkanṭhābhāṣya*²⁷.

The importance of the *Prakriyāsarvasva*, therefore, consists in the facts that it is a lucid and clear commentary on the sūtras of the *Aṣṭādhyāyī*, arranged in sections relat-

27. It is worthy of note that in the *Uśādikhaṇḍa* after explaining the sūtras of the Pāṇinian system (with the views of Bhoja wherever they can be stated), a separate section is devoted to explain such of the sūtras of Bhoja as could not be included in the earlier part and that the *Nyāyakhyaṇḍa*, for the most part, forms a commentary on a part of the second pāda of the first adhyāya of *Sarasvatīkanṭhābhāṣya*. Some of the sūtras of Bhoja setting forth the words in particular cases are cited and commented on under the headings *Aputyogavac* and *Strīgavac* respectively in the *Tuddhitakhaṇḍa* and *Strīpratyayakhyaṇḍa*.

ing to particular grammatical processes and explaining in a logical method the derivations of the various grammatical forms, and that by its liberal outlook on the subject it has embraced within itself all the acceptable elements in the views of the earlier writers irrespective of the school of grammar to which they belonged; and that by its close adherence to the catholic system of Bhoja it forms a comprehensive manual on grammar; and it recognises the authority of the non-Pāṇinian systems as equivalent to to the authority of the Pāṇinian system, and in this respect it may be said to stand superior to its better-known counterpart, the *Siddhāntakaumudī* of Bhaṭṭoji Dīkṣita, which tries to explain the formation of every word by the Pāṇinian system only.

III. THE TADDHITAKHAṆḌA.

The *Taddhitakhaṇḍa* of *Prakriyāśarvasva* comprises the commentary on 1105 sūtras and 152 vārtikas, the main bulk of the sūtras being taken from the portion in the *Aṣṭādhyāyī* from IV i 76 to V. iv. 67, omitting such of the sūtras in them as apply only to the Vaidic words and adding some sūtras from the rest of the work which are essential for explaining the *prakriyā* here. It deals with the derivation of the nominal bases by the addition of the secondary affixes to words in the several cases in construction and to certain verbs and indeclinables. The general characteristics of the work given above are all applicable to the *Taddhitakhaṇḍa* also. It explains the sūtras in a very clear way, supplementing, wherever necessary, with rules and examples from other works, and abounds in a wealth of illustrations, the number of words given by way of illustration being about 5000.

1. SOME INTERPRETATIONS.

Some of the interpretations seen are noteworthy, a few instances of which are given below :

- (a) *Feminine suffix for the taddhita formed by it.*
Under the sūtra IV. i.95 अत इच् (p. 3) occurs अस्त्रियमित्युक्तेः औपगवी स्त्रीति चतुर्थापत्येऽप्यनेन, 'टिप्पणम्', इति जीप् । But according to *Siddhantaśaikhya* औपगवी is formed by जीप् by IV. i.63 जतिरस्त्री-विषयादयोपधात् । Daṇḍanātha explains it as due to जीप् (vide the vṛtti on Sar. III. iv. 31).

- (b) *Attribution of gotratā to son.* The word द्वैपायनः is derived by the addition of the suffix फच् by the sūtra IV. i.99 नडादिभ्यः फच् (p. 5) to the word द्वीप which occurs in the नडादिगण । But the author's explanation of the 'use of this word in the sense of Vyāsa, son of Parāśara, is ingenious. He says that the word द्वीप is used in the secondary sense (*upacāra*) of a person remaining in an island and so it applies to Parāśara (द्वीपस्थः पराशरोऽत्र द्वीपः), and the application to the word of the *gotrapratyaya* फच्, which can be applied, strictly speaking only in the sense of a descendant from the grandson downwards, is justified as due to the attribution of gotratā to the son, which can be done if he performs the duties of the grandson. Cf.

पौत्रादिकार्यकारित्वात् पुत्रस्यापि हि गोत्रता ।

कचिदारोप्यते द्वीपपुत्रो द्वैपायनस्ततः ॥

The author seems to have taken the idea of the use of the word द्वीप in the secondary sense from Varṇhamāna's *Gaṇaratnamahodadhī* where in the vṛtti on III. 132 it is stated उपचाराद् द्वीपस्यो मुनिद्वीपः, तस्य द्वैपायनः । The word is generally derived as द्वीपः जयनं जननमभिरक्ष्य द्वैपायनः, द्वैपायन एव द्वैपायनः (लार्नेऽण्).

Similarly by the sūtra IV. i.103 श्रौणयन्तर्णीवन्तादन्वं-
 तस्याम् (p. 6) the form श्रौणायनः can occur only
 in the sense of a descendant from the grand-
 son downwards of Droṇa. But the word is
 applied to Āśvatthāma, the son of Droṇa
 also. Bhaṭṭatīrī's explanation is चिरजीवित्वेन
 पौत्रादिकार्यकृत्त्वात् श्रौणायनोऽवतर्णामेति पुत्रेऽपि । This is
 following *Kāśikā* on this sūtra : कथमनन्तरी-
 ऽभ्यस्यत्वा श्रौणायन इत्युच्यते, ... अन्तरोपेण
 तन्नामिधानं भवति ।²⁸

- (c) The word 'Kauṣalya'. Under IV. i. 105 गर्गादिभ्यो
 षम् (p. 6) occurs the example कौटिल्यः. It is
 interesting to note that the word is given
 in this form, for the name of the famous
 author of the *Arthasāstra* had been a matter
 of controversy as to whether it is कौटिल्यः or
 कौटल्यः. The derivation is कुटलस्य गोत्रापर्यं
 कौटल्यः. But the word कुटल is not seen in the
 गर्गादिगण, nor is गर्गादि generally seen taken
 as an *ākṛtigāṇa*. Under the *Apatyagāṇa*
 in this work (p. 31), however, the word
 occurs in the Bhoja Sūtra ब्रह्मकुटलकुटीगुण्य
 etc. (Sar. IV. i. 52) and गर्गादि is taken here
 as an *ākṛtigāṇa*. This is quite in keeping
 with the example कौटिल्यः given in the com-
 mentary on गर्गादिभ्यो षम्, though, it may be
 noted that both in the Madras University

edition of the text of *Sarasvatīkaṇṭhābhāraṇa* and the Trivāṇḍrum Sanskrit Series edition of the commentary of Daṇḍanātha²⁹ the sūtra is read with कुटल in the place of कुटल and the example in the commentary is कौलव्यः. In the *Gaṇaratnamahodadhī* also कर्णादि is taken as an *ākṛtiḡaṇa* and in the Vṛtti on III. 252 occurs the illustration कौटिल्य-शास्त्राणवपारहस्वा with the variant reading कौटिल्य for कौटिल्य, and Keśavasvāmin also gives the word कुटल as the name of a Rṣi.³⁰ These also might have been the sources for the author for explaining the word under कर्णादि.

- (d) The expression '*Kauravyāḥ paśavaḥ*'. Under the sūtra IV. i. 147 ते तद्वजाः (p. 18) an explanation of the usage 'कौरव्याः पशवः' in Bhaṭṭanārāyaṇa's *Veṇīsaṁhāra* (I. 25) is given. The word कौरव्य in the sense of the descendant of the Kṣatriya Kuru is formed by applying the suffix व्यः according to the sūtra IV i. 172 कुरुनादिभ्यो व्यः. But by II. iv. 62 तद्वजस्य बहुषु तेनैकाग्रियान् the plural form of this word can only be कुरुवः. The usage कौरव्याः here is justified as due to the attribution of Brahmin-hood to them (ब्राह्मणत्वरोपाद्), for the word कौरव्य formed by the sūtra IV. i. 151 कुरुदिभ्यो व्यः is explained as denoting the descendants of the Brahmin Kuru (evidently following the interpretation of *Kāśikā* on II. iv. 58), in which case the suffix व्यः will not have तद्वजत्वं, being anterior to the sūtra IV. i. 168 जनपदस्यन्दत् इतिषादम् in which

29. vide TSS 140, *Sarasvatīkaṇṭhābhāraṇa*, Part III. p. 140.

30. vide *Nānārthārpavasaṁkṣepa*, III. v. 533. अथ एषात् कुटलो

गोत्रकृत्यौ पुंसि.

is commenced the *tadraja* suffixes, and hence can have the plural as कौरव्याः. In the *Siddhāntakaumudī* the usage is justified in a different way by explaining it by the sūtra IV. iv. 98 तत्र साधुः.

- (6) 'The word 'Mādrī'. The word मारी is given as an example under IV. i. 177 अतएव (p. 19) with the note मारी तु चिन्त्या. This is following Haradatta's *Padamanjarī* which observes — फलं 'मारीमुदी प्रणयले समर्द्धे' इति, सखन्दवाव कृदवा, मारी-मुतावित्वेव वा पाठ्यम्.' Bhaṭṭoji, however, states in the *Siddhāntakaumudī* that the word मारी may be derived by putting it in the भर्गोदि class when the next sūtra न श्राव्यभर्गोदि-भयादिभ्यः will be applicable to it, though in the *Śabdakaustubha* he approves the view of Haradatta. It may also be noted that the word मर is not seen in the भर्गोदि class.

- (7) *Significance of the word 'Kaumārī'* Under the sūtra IV. ii. 13 कौमारीपदवचने (p. 45) *Kaśikā* explains the word कौमारः पतिः as one whose wife was given to him in marriage while she was a maid and कौमारी भार्या as the wife taken in marriage while she was a maid, thus laying emphasis on the maid in both cases. But Bhaṭṭatīri also quotes the view of Bhoja in the *Śrīngāraprakāśa* "कौमारी सा भवेद् भार्यायां कुमारः प्रपन्नः" that *Kaumārī* is she who is married by a bachelor.

- (8) *The term 'Daṇḍamāṇava'*. The term दण्डमाणव in the sūtra IV. iii. 130 न दण्डमाणवान्तेवासिपु (p. 98) is vaguely explained in the *Kaśikā* and *Siddhāntakaumudī* as दण्डप्रपाताः माणवाः दण्डपातः माणवः is probably naughty school boy - who can be persuaded to study only by using the cane. But Bhaṭṭatīri explains

it as a proper noun meaning a set of slowly divijas who act as the watchmen of the villages of the high-born Brahmins. Cf. विद्यायां ग्रामरक्षायायै वशिष्ठारिणो न्यूनद्विजाः दृढमाणवाः, वणिः नामन्तेवास्यन्वर्भावात् ।

- (h) *Some words under Māsabdādī.* Among the illustrations on the vārtika तदाहेति माशब्दादिभ्य-
इह वाच्यः quoted under the sūtra IV. iv. 2. तेन दीन्यति सनति जयति जितम्. (p. 104) occur स्वस्ती-
त्याह सौवस्तिकः and स्वर्गमनमाह सौवर्गमनिकः with the
note द्वारादी. The words स्वस्ति and स्वर्गमन do not
occur in माशब्दादि class though they occur
in द्वारादि as स्वस्ति and स्वर. The two words
are illustrated here from *Kāśika* on VII.
iii. 4. द्वारादीनां च, स्वस्तीत्याह सौवस्तिकः and स्वर्गमन-
माह सौवर्गमनः ।

- (i) *Certain Vaidik words used in Bhāṣā.* The
sūtras from IV. iv. 111 to the end of the
pāda are explained in the *Kāśika*, *Siddhanta-
śaumudā* and other works as relating to the
Vaidika prakriyā being under the *adhikāra*
IV. iv. 11C मवे छन्दसि. Bhoja also places his
sūtras corresponding to these only in the
Vaidikaprakaraṇa (in the first pāda of the
eight adhyāya). But Bhaṭṭatīri studies
eight of these sūtras in the *Taddhitakhaṇḍa*
(pp. 121—23) with the explanation that
though they occur under the *Chāndasādhi-
kāra* some of these words are seen used in
bhāṣā also. That he is perfectly justified
in doing this is evident from their usage in
the classical language a few instances of which
are given below:

- 1) सगर्भ्यः —

सह तनुजसगर्भ्येक्ष्मरक्षःसहसैः ।

Mahāvīracarita, VI. 27.

(ii) अश्वयुजः —

उपेयुषः 'स्वामि मूर्तिमश्वयुजम् ।

Raghuvamśa, VI. 73.

क्षितिर्दिन्दुमती च मामिनी प्रतिमासाय तमश्वपौरुषम् ।

Ibid, VIII. 38.

अश्वयुजमहिषी राज्ञः प्रसूतिसमये सती ।

Ibid, X. 66.

प्रयुक्तपाणिग्रहणं यदन्यद्वधुवरं पुष्पंति कान्तिमश्वयुजम् ।

Kumārasambhava, VII. 78.

प्रतिदिशतु शरद्व्येतसः प्रीतिमश्वयुजम् ।

Bṛhasamhāra, IV. 26.

(iii) नभस्यः — (month Bhādrapada)

अथ नभस्य इव त्रिदशायुषम् ।

Raghuvamśa, IX. 54.

नभो नभस्मयोर्दृष्टिमवग्रहः इवान्तरे ।

Ibid, XII. 29.

तस्मिस्तु नृपसी वृद्धिं नभस्ये वा इवायुः ।

Ibid, XVII. 41.

(iv) सदस्यः — (month Pausa)

सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा ।

Kumārasambhava, V. 26.

(v) इषः — (month Śravana)

ध्रुततदीरितकोशलीतकष्वनिमिषेऽनिमिषेऽनमप्रतः ।

Sisupālavadha, VI. 42.

(vi) कर्जः — (month Kārtika)

कृतमदं निगदन्त इवाकुलीकृतजगन्नयमूर्जमतङ्गजम् ।

Sisupālavadha, VI. 50.

(vii) मघः — (month Caitra)

मासे मघौ मधुरफोकिलभृन्नवादैः ।

७

Bṛhasamhāra, VI. 24.

(viii) माघवः — (month Vaiśakha)

भास्करस्य मधुमाभवाविव ।

Raghuvamśa, XI. 7.

(ix) शिवतातिः —

प्रयत्नः कुत्सोऽयं फलतु शिवतातिश्च भवतु ।

Malatīmādhava, VI. 7.

मा पूतनात्त्वमुपगाः शिवतातिरेषि ।

Ibid, IX. 49.

(x) भरिष्ठतातिः —

तद्वज्रभवतामरिष्ठतातिमाद्यास्महे ।

Mahāvīracarita, I. 24th.

The use of these words in the classical language is not approved by Haradatta, for he observes:

अथ कथं 'ताश्च स एव चाग्र्यजननः' 'एतच्छिबे
विजानीहि ब्राह्मणाग्र्यस्य लक्षणम्' इति भाषायां
प्रयोगः, - छन्दोवद्वेषः कुर्वन्ति ।

Padamanjarī on IV. iv. 116.

छन्दोऽधिकारे लुगादीनां विधमात् भाषायां शुचिशुक्रादी-
नामन्याग्र्यः प्रयोगः ।

Ibid, IV. iv. 128.

भाषायां शिवतातिप्रभृतीनां साधुत्वं चिन्त्यम् ।

Ibid, IV. iv. 143.

But most of these words are seen enumerated in the *Amarakośa* and their inclusion therein is justified by their occurrence in the works of great poets. It may be noted that while explaining the comparatively rare word

सम्बन्ध. in 'Amara (II. vi. 34) both Kāśra-
svāmin and Sarvānanda indicate its enu-
meration as being based on its usage in
classical language, and the same can be
applied to all the other words which are
ordained only in the Vedic language but
are seen in the classical tongue also. The
Prakriyakaumudī includes the two Sūtras
अमासत् and पञ्चो च (IV. iv. 116, 117) in the
Taddhita, and the *Prasāda* observes thereon
that the words formed by these are seen
in *loka* also.

Similarly, while commenting on the sūtra V. ii.
89 ण्वसि परिपन्थिपरिपन्थौ पर्ववस्वातरि (p. 169), Bhaṭ-
tatīri says that the word परिपन्थी is seen in the
classical language also. This is, in all proba-
bility, following the inclusion of the word in
the *Amarakośa* (II. ix. 11) and instances like
नामविष्यमहं तत्र यदि तत् परिपन्थिनी ।

Malatīmādhava, IX. 50.

पर्वतेश्वर पनार्थपरिपन्थी महानरसितरासीत् ।

Mudrārāṭhakaśa, V. 79.

etc. But *Kaśikā* explains the sūtra as applying
only to the Vedas and Haradatta clearly
states भाषायां तु परिपन्थिण्यन्वस्याद्याः प्रयोगः ।

(j) *Anuvṛtti* of 'nate nāsikāyath'. In the *Kaśikā*
the sūtras V. ii. 32, 33 नेर्विद्वज्जिरीष्यौ and एवम्
विद्वत् विद्वति च (p. 160) are explained as relating
to the bent of a nose, these being interpreted
as having the *anuvṛtti* of the expression नते
नसिकाया from the previous sūtra, and so the
words निविद्व, निविद्विष, निविद्वि and निविद्वि
will mean the bent of the nose, or, by association, the
bent nose or a person having a bent nose, and

usages like निविडाः केयाः, निविडं वस्त्रं etc. are explained as due to analogy (*upamāna*). But Bhaṭṭatīri explains them in the sense of deuseness (नीरन्ध्र) and unevenness (नत) respectively in consideration of their popular usage in these senses and following the sūtras of Bhoja :

नेर्विडज्विरीसचौ नीरन्ध्रे (Sar. V. ii. 40).

इतच्पिटक्काभिकचिचिकम्भास्य स्थपुटे । (*ibid*, V. ii. 41).

Therefore, according to him, there is no *anuvṛtti* of 'नते नासिकायाः' in these sūtras. He observes,

एतत्सुब्रह्मं वृत्तौ व्याख्यातं नासिकानते ।

मया योजानुसाराच्च प्रयोगाच्चैवमीरितम् ॥

(4) *The word Aṣṭhivān*. In the sūtra VIII. ii. 12 आसन्दीवद्वीवचम्वीवत्कक्षोवहुमण्वचम्वती (p. 171), the word अष्टीवत् is explained here as meaning the knee joint. *Kāśikā* explains it as शरीरैकदेश and this is interpreted in *Padamanjarī* as meaning the knee-joint. *Amarakosa* also gives the same sense. But *Siddhāntakaumudī* has the sense 'a ṣi'.

(5) *'Samāsacca tadviśayāt'*. V. iii. 106 (p. 200). In interpreting this sūtra the author says that in the sense of similarity the suffix च comes after compounds like वाक्तालीय meaning accidental occurrence, and that he is following the interpretation given by Daṇḍanātha (on Sar. V. iii. 141) as being more in keeping with popular usage of these words and that the interpretation of *Kāśikā* viz. द्वार्यचिप्यात् समासात् परस्मिन् द्वार्ये एव चः प्रत्ययो भवति is very strained. The difference is that according to our author the second द्वार्य is not necessary. While his explanation would be वाक्तालीयमिव वाक्तालीयं देव-

- (b) IV. ii. 21. सास्मिन् षौर्नमासीति संज्ञायाम् (p. 47). The *Bhāṣya* reads the sūtra without संज्ञायाम्, this word being inserted into it from the vārtika सास्मिन् षौर्नमासीति संज्ञाग्रहणम्. Kaiyaṭa states—
संज्ञाग्रहणं सूत्रेऽनार्थमिति वार्तिकमारब्धम् ।
- (c) IV. ii. 43. ग्रायजनसहायेभ्यस्तल् (p. 51). Here again the word सहाय is interpolated by *Kāśikā* from the vārtika गजसहायान्यां च which is, therefore, read omitting सहाय.
- (d) IV. iv. 17. विभावा विषयवीवधात् (p. 107). The word वीवध is taken from the vārtika वीवधश्चेति वक्तव्यम् as Haradatta points out—वीवधशब्दो वार्तिके दर्शनात् सूत्रे प्रक्षिप्तः. According to Bhaṭṭoji even without the vārtika, the rule would apply to वीवध by the *Paribhāṣā* एकदेशविकृतमनन्वयत्.
- (e) V. ii. 101. भ्रातृभ्रातृर्वाङ्गिभ्यो णः (p. 174). The word वाङ्गि is added by the *Kāśikā* from the vārtika वृत्तेश्च, as stated by Haradatta—सूत्रे वृत्तिशब्दो वार्तिके दर्शनात् प्रक्षिप्तः ।
- (f) V. iv. 50. अभूततद्भावे कृन्वस्तियोगे सम्बन्धकर्तरि चिः (p. 213). The word अभूततद्भावे is interpolated from the vārtika चिद्विधावभूततद्भावप्रदर्शम्. Kaiyaṭa states—अभूततद्भावग्रहणं वार्तिके दृष्ट्वात्म्यैः सूत्रे प्रक्षिप्तम् and Haradatta remarks—वार्तिककारेण चिद्विधावभूततद्भावग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं, तदवश्यं कर्तव्यमिति सूत्र एव प्रक्षिप्य व्याचष्टे ।

B. In another set the readings differ from *Kāśikā*. The instances are the following :

- (a) IV. ii. 42. ग्रादायमाणववाङ्मायत् (p. 51). Both *Bhāṣya* and *Kāśikā* read यन् instead of यत् and the commentaries on them substantiate this reading. *Prasāda* also has यन्. *Rūpavāṭara*, however, reads यत्. We may also notice this though all the manuscripts used for the pre-

sent edition read यत्, the Madras University edition of the Taddhitakhaṇḍa has यत्.

- (b) IV. ii. 101. युप्रागवायुवक्प्रतीचो षत् (p. 64). *Kāṣikā* etc. read अपाक् instead of अवाक् and the example given there is अपाच्यम्. This is the reading of the Madras edition also. But the reading in the present edition is in keeping with the more popular form अवाच्यम्.
- (c) IV. ii. 126. कन्धामिवक्त्रवर्तोत्तरपदात् (p. 68). *Kāṣikā* has वर्त instead of वर्त.
- (d) IV. ii. 142. कन्धाफलदनगरमामहदोत्तरपदात् (p. 71). *Kāṣikā*, has पलद instead of, फलद and the Madras edition follows this reading.
- (e) IV. iii. 32. सिन्धवकराभ्यां कन् (p. 77). अपकराभ्यां is the reading in *Kāṣikā* and Bhoja also follows this (Sar. IV. iii. 126).
- (f) IV. iii. 34. भविष्योक्त्युन्यनूपास्वादीतिप्युनर्वहस्तविशा-
खापादाबहुललक्ष् (p. 77). The Madras edition reads स्वाति following *Bhāṣya* and *Kāṣikā*. The present reading is in agreement with the view of Mādhava quoted by the author himself in the commentary — स्वातीति दीपन्तस्य ग्रहणाददीप-
न्तादणो लुक् इति माधवः. The following remark of *Tattvabodhinī* on the advantage of this reading may be noted.

इह सूत्रे स्वातिशब्दो ह्रस्वान्त इति कैयटहरदण्डवः ।
माधवस्तु दीर्घान्त इति 'अत सातत्यगमने' इति पातादाह ।
एवं चात्र स्वातीतिप्येति दीपन्तग्रहणाददीपन्तस्य सौवात
इति रूपं भवार्थ इव जातार्थेऽपि माधवमते सिध्यत्येव ।
कथयदिमते तु जातार्थे न सिध्यति, लुक्विधायकेऽस्मिन्
दीपन्तग्रहणेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दीपन्तादपि अणो
लुक् प्रवृत्तेः ।

- (g) IV. iii. 91. आयुष्योविभ्यश्चः पर्वतात् (p. 89). The printed edition of *Kāṣikā* reads पर्वते which reading is adopted by the Madras edition. But certain old manuscripts of the work (University Collections, Trivandrum, Nos. 28 and 10718) read पर्वतात्.
- (h) IV. iii. 93. सिन्धुतक्षशिलादिभ्यामण्यौ (p. 89). *Kāṣikā*, *Prakriyākaumudī* etc., read तक्षशिलादिभ्यो.
- (i) IV. iii. 94. तृतीयसलातुरवर्नसकृच्चवाराद्दृक्छण्डव्यङ्गः (p. 90). *Kāṣikā* and *Prakriyākaumudī* have सलातुर instead of सलातुर.
- (j) IV. iv. 52. लवणादुच्य (p. 112). The word च is absent in *Kāṣikā*. Here by the force of च we get उक् also besides उच्. The form in both cases will be लवणिक, but the difference is in the accent.
- (k) IV. iv. 77. धुरो यद्दृक्कौ (p. 116). Here the printed editions of *Kāṣikā*, *Rāpavāṭara*, *Prakriyākaumudī* etc. read धुरो यद्दृक्कौ. But यद्दृक्कौ is seen in several of the Keraliya manuscripts of the *Aṣṭādhyāyī* (vide footnote on p. 116). The author does not mention the reading यद्दृक्कौ though he gives another reading यद्दृक्कौ (of. यद्दृक्कौ इति पाठे धीरेयः). The suffix दृक् will give the form धीरेयः while दृक् or दृक् will give धीरेयः. But Haradatta's reading seems to be यद्दृक्कौ, for he observes २२ टज्ज विधीयते न सु दृक्, धीरेयो लोडिताभीष्टः इति दर्शनात् । धीरेयश्च इति स्थायिके इति भवान् । दृक् धुरो दृक् चेति वक्ष्यम् ।

21. The extract from *Prakriyākaumudī* is quoted from the MS. No. 10718 (Trivandrum, No. 284, 114). The text of this differs from that of the printed edition. It is this appears to be the work of some one.

यकारात् प्राग्वितीयो यद्विच्यति । It may also be noted that the manuscripts of *Kāśikā*, belonging to Kerala read the sūtra with यद्विक्रमौ.³³

- (l) IV. iv. 114. खगर्भसूयसनुताद् यः (p. 122). Here *Kāśikā* reads यन् instead of यः and one manuscript (indicated by इ) reads यद्. Bhoja also has यन् (Sar. VIII. i. 115). The difference will be in the accent.
- (m) V. i. 44. लोकसर्वलोकाभ्यां उच् (p. 132). The reading of *Kāśikā*, *Rāpavātara*, *Prakriyākaumudī* etc. is लोकसर्वलोकादृच्.
- (n) V. i. 113. ऐकागारिकद् चैरे (p. 144). *Kāśikā* etc. read चैरे instead of चैरे.
- (o) V. ii. 64. आकर्षादिभ्यः कन् (p. 165). *Kāśikā*, *Rāpavātara*, *Prakriyākaumudī* etc. read आकर्षादिभ्यः कन्. Haradatta has the reading as in our text, but he mentions the other reading also.
- (p) V. ii. 83. कुत्सासादच् (p. 168). *Kāśikā* and other works read कुत्सापादच्.
- (q) V. iii. 117. पर्वोदिवीधेयादिभ्यामण्यौ (p. 203). *Kāśikā* and other works read वीधेयादिभ्यो.
- (r) V. iii. 118. अभिविद्धिदसूचकालावच्छिन्नवच्छमीवदूर्णावच्छीमदगो यम् (p. 203). Here *Bhāṣya*, *Kāśikā* etc. have all धुमद् in place of श्रीमद् and the example given is श्रीमत्यः. The reading of Bhoja (Sar. V. iii. 157) is also धुमद्.

C. The third variety constitutes a set of readings which follow *Kāśikā*, but differ from other works. The examples are given below :

- (a) IV. iii. 142. शम्पादृल् (p. 99). In one of the manuscripts (denoted by च) and in the *Siddhāntakāumudī* the sūtra is read with दृल् instead of दृल्. The difference is that while

here due to टित्, the feminine suffix will be ङीप्, in the other case due to वित् it will be ङीष्.

- (b) IV. iv. 9. आकर्षात् ङल् (p. 105). The author also mentions a variant आकषात्.
- (c) IV. iv. 53. किरादिभ्यः ङन् (p. 112). *Siddhāntakaumudī* has किर in the place of किरा.
- (d) IV. iv. 82. संज्ञायां जन्त्याः (p. 117) *Prakriyākaumudī* and *Siddhāntakaumudī* read this sūtra as संज्ञायाम् जन्त्याः. But our reading seems to be the more correct one as the vārtika under this sūtra indicates the word जन्तो to be in the ablative case. Cf: जन्त्या इति निपातनानर्हत्वं पञ्चमीनिर्देशात्.
- (e) V. ii. 66. दण्डादिभ्यो यः (p. 136). *Siddhāntakaumudī* has षेत्, instead of यः. Haradatta argues that the sūtra must be simply दण्डादिभ्यः and यत् would be got from the previous sūtra, and if the word यः is in the sūtra the आशुदात्तत्व will not be got for words like वय्.
- (f) V. i. 121. न नञ्पूर्वात् तत्पुस्वादिचतुरस्रतत्त्वगणवद्वुधकतरसल्लेभ्यः (p. 153). Here *Siddhāntakaumudī* reads युध instead of वुध.
- (g) V. ii. 68. सस्तेन परिजातः (p. 166). Here the author also mentions the alternative reading सस्तेन given by Haradatta.
- (h) V. iii. 5. एतदोऽञ् (p. 188). This reading is following *Kaṣikā* and *Prakriyākaumudī*. The *Bhāṣya* reads it as एतदोऽञ्. Haradatta mentions this reading of the *Bhāṣya* also, and, as he has indicated, the difference consists in the manner in which सर्वोदेशत्व is got. While in the reading with अञ् it is got by वित्, in the other it is got by अनेकात्त्व.

D. Some readings are seen only in the Madras edition, instances being the following :

- (a) IV. i. 155. ओसत्त्वकार्वाण्योर्भा न (p. 16). The word ओसत्त्व is seen in the place of ओसम्.

(b) IV. i. 58. वाहिनादीनां कुहं च (p. 16). The first word is read as वाहिनादीनाम्.

(c) IV. ii. 35. महाराजप्रोष्ठपदादृन् (p. 49). The first word is seen as महाराजप्रोष्ठपदाम्याम्.

(d) VII. iii. 15. सङ्गुयायाः संवत्सरसङ्गुयस्य च (p. 129). The word च is omitted.

Keilhorn has pointed out³⁴, on the authority of the statements of Kaiyata and Haradatta, instances of certain vārtikas being read in the *Kāśikā* as sūtras. The instances coming under the present section are:—

वृद्धस्य च पूजयाम्	(p. 5)
यूनश्च कुत्सायाम्	(p. 5)
कलेर्देक्	(p. 45)
कौपिञ्जलहास्तिपदादृन्	(p. 98)
आथर्वणिकस्यकेलोपश्च	(p. 98)
द्वित्रिपूर्वादृन् च	(p. 180)

Of these both in the present edition and the Madras edition the first two are taken as vārtikas and the others as sūtras, though there is nothing either in the text or in the manuscripts to determine whether the author has taken them as vārtikas or as sūtras.

The difference in reading, sometimes of a rather important nature, is met with in some vārtikas also. An instance may be quoted the śloka-vārtika under IV. iii. 60 अन्तःपूर्व-स्वादृन् (p. 84), an *arthato nirdeśa* of which is given in our text as मय्यशन्दस्य मय्यन्तत्वं स्याद् दिनप्रख्यस्तथा. The example according to our text will be मय्यंदिना. The printed editions of *Bhāṣya* and *Kāśikā* read the vārtika as मय्यो मय्यं दिनं चास्मात् and the example will be मय्यंदिनः. Some of the manuscripts of *Bhāṣya* belonging to Kerala have the reading दिनम् as in our text (vide footnote on p. 84). Again, under V. i. 33 आर्या ईकन् (p. 130) the vārtika आकण्यात् is seen, which is

studied both in *Bhāṣya* and *Kāśikā* as ककिण्याथोपसङ्गयानम्. Also the *antargāṇasūtra* अन्तविशेषेभ्यश्च under सपुषादि (p. 126) is read in *Kāśikā* and *Sarasvatīkaṇṭhāḥharana* (IV. iv. 189) as अन्तविकारेभ्यश्च, and in this connection Haradatta's explanation अन्तविकारा अन्तप्रकारा अदनीयविशेषा इत्यर्थः may be noted.

5. THE VĀRTIKAS.

The vārtikas cited are mostly those seen in the *Mahābhāṣya* and some from *Kāśikā*.

A. Often they are not given in the exact form in which they occur in the *Bhāṣya*, though the sense is not changed. The author justifies this procedure of his by saying that even in works like *Kāśikā* and *Prakriyākaumudī* verbal fidelity is not seen in the quotations of the vārtikas and bhāṣyavākyaṣ and that, therefore, there is nothing wrong in his following the example of these. He observes at the end of the *Lārthavaiśeṣakhaṇḍa*:

यथास्थितं वार्तिकमाभ्यवाक्यं न वृत्तिकारादिभिरप्युपात्तम् ।

सा कौमुदी चार्थत एव वक्ति तथा वदन्तो वयमप्यदोषाः ॥

To give but a few instances:

(a) खलादिभ्य इनि: under IV. ii. 51 इनिप्रकृत्यचक्ष is stated as इनिस्त्वन्त्येऽन्तोऽपि (p. 53).

(b) मध्यो मध्यं दिनम् चास्मात् under IV. iii. 60 अन्तःपूर्वदाहम् is stated as मध्यस्तद्वदस्य मान्तरं स्याद् दिनम् प्रत्ययस्तथा (p. 84).

(c) मधुकरमरिचयोरण् स्थलात् under V. i. 77 उत्तरपदेनादृतं च is stated as त्यलपधान्मधुकरमरिचयोरर्धयोरौरोराहतेऽण् वाक्यः (p. 138).

B. Often the vārtikas are cited under sūtras different from those under which they occur in the *Bhāṣya*. This is necessitated by the fact that the vārtika studied in the *Bhāṣya* under a particular sūtra will have to be applied in explaining the formation of a word under a different sūtra. A few instances are given below :

- (a) लोमान्ताद् बहुष्वपत्येवप्रत्ययो वाच्यः under IV. i. 96 बाह्वादि-
भ्यश्च (p. 8) is an adaptation of the vārtika लो-
म्नोऽपत्येषु बहुषु under IV. i. 85 दित्वादित्यादित्य etc.
- (b) प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः under VI. iv. 151 आपत्यस्य च
तद्धितेऽनाति (p. 50) is the vārtika under V. iv.
163 प्रकृत्यैकाच्.
- (c) शाकन्याचेष्टम् under IV. ii. 111 कण्वादिभ्यो नोत्रे (p. 66)
is an adaptation of the vārtika लोहिसादिषु शाक-
त्वस्योपसंख्यानम् under IV. i. 18 सर्वत्र etc.
- (d) होपठस्य को वाच्यः under IV. iv. 5 तरति (p. 105) is the
vārtika under VII. iii. 51 इक्षुष्यान्तात्.
- (e) तत्स्येनविषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् under V. ii. 88 इडादिभ्यश्च
(p. 169) is the vārtika under II. iii. 96 सप्तम्यधि-
करणे च.

C. Sometimes different vārtikas are combined into single statements, as for instance:

- (a) बडवाकुशाकोकिलाभ्योऽपत्येषु वाच्यः under IV. i. 120
जीभ्यो ङङ् (p. 10) is a combination of the two
vārtikas बडवाभा इये वाच्ये and अण् कुशाकोकिलात्
रस्यतः under the sūtra.
- (b) नातपितृश्रेष्ठमसन्निपातेभ्यः समनकोपनयोऽङ् वाच्यः under V. i. 88
तस्य निमित्तं संयोगोत्पातो (p. 131) is a combination
of the two vārtikas तस्य निमित्तप्रकरणे नातपितृश्रेष्ठमभ्यः
समनकोपनयोऽङ् उपसंख्यानम् and सन्निपातात्.
- (c) अजपाकुवारिजङ्गलस्थलकान्तरपूर्वाच्च पयाद्विधेः under V. i. 77
उत्तरपथेनादृतं च (p. 138) is a combination of the
two vārtikas आदृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तरपूर्वपदा-
दुपसंख्यानम् and अजपयशकुवधाभ्यां च.

D. Occasionally we also find a vārtika split up into two, as for instance, the vārtikas आख्यानाख्यापिकाभ्यां and इतिहासपुराणाभ्यां under IV. ii. 60 कर्त्तव्यादिसूत्रान्ताङ् (p. 56), which are seen as a single statement in the *Bhāṣya* आख्यानाख्यापिके-
तिहासपुराणभ्यश्च.

E. Several *vārtikas* are seen either taken from the *Ḍṣikā* or based on statements in it. The following are some of the examples :

- (a) सात्वाद्याद्य वेप्यते under IV. i. 118 पील्या वा (p. 13).
Kāṣikā on IV. i. 173 observes सात्वेयः, अणपी-
 श्यते, सात्वः.
- (b) छत्रादिगस्याण्कार्यमिष्यते under IV. iv. 62 छत्रादिभ्यो णः
 (p. 114). *Kāṣ.* on VI. iv. 172 observes ताच्छी-
 लिङ्गे णेऽण्कृतानि भवन्ति.
- (c) कुलिजस्य च नेति वाच्यम् under V. i. 55 कुलिजात्कुली च
 (p. 135). *Kāṣ.* on VII. iii. 17 has असंहायाणकुलि-
 जानामिति केचिद् पठन्ति.
- (d) दूतवाणिम्यां च वाच्यम् under V. i. 126 सद्युर्वः (p. 150).
Kāṣ. दूतवाणिम्यां चेति वाच्यम्.
- (e) सहायद्वेति वाच्यम् under V. i. 132 योपधाद्गुरुर्गोतमाद् हुन्
 (p. 152). *Kāṣ.* सहायद्वेति वाच्यम्.

F. Dr. C. Kunhan Raja says that 'the author him-
 self adds his own amplifications and explanations in the
 style of *vārtikas*'³⁵ and cites some of them to be such in
 the Notes to his edition of the *Taddhitakhaṇḍa* of *Prakriyā-
 sarvasva*. But it is very much to be doubted if the author
 really introduces his own additions, as it is more likely
 that these are the adaptations of the statements of earlier
 writers, since he himself states at the end of the *Strīpra-
 tyayakhaṇḍa* that in this work he is not saying anything
 purely his own. Cf.

॥ किञ्चिदत्र स्वकपोलकल्पितं
 लिखामि शास्त्रे क्वचिदीक्षितं विना ।

It has also been possible to trace the source of five out of
 the seven instances in the *Taddhitakhaṇḍa* given by Dr.
 Raja as the author's own statements:

- (a) एकाचो नित्यं मयद् वाच्यः under IV. iii, 144 नित्यं वृद्धवर्त-
दिभ्यः (p. 100). *Kāśikā* on this sūtra has
एकाचो नित्यं नयदमिच्छन्ति.
- (b) भूतार्थ एवेष्टम् under V. i. 89 चित्तवृत्ति नित्यम् (p. 140).
Padamanjari on this sūtra states भूत एवोप-
पत्त्य प्रत्ययस्य लुगिष्यते ।
- (c) अवोपसोरन्त्योपस्य under IV. iii. 8 मध्यान्मः (p. 72).
Kāśikā on this sūtra has the vārtika अवो-
पसोर्लोपस्य.
- (d) करपीरासोऽक्षन्मैककदन्वादिभ्यो ऊङ् and शिरीषहिविरादिभ्यो वा ऊङ्
under IV. iii 167 हरोत्तृप्वादिभ्यश्च (p. 108). Both
these are seen in Bhoja's *Sarasvatīkaṇṭhā-*
bharaṇa (IV. iv. 41,42)³⁶ .

So the only statements of this sort the sources of which it has not been possible to trace, are पुपवेष्टम् under IV. ii. 42 मद्राणमाणववाहवाच्य (p 51) and अन्तःपुराद् क्षीगणार्वाद् ङङ् वाच्यः³⁷ under IV. iii. 60 अन्तःपूर्वपदाङ् (p. 83). These are not seen in the common works on the Pāṇinian school prior to our author. But a careful examination of the rare works mentioned in *Prakriyāsarvasva* like Rāmadeva's commentary on the *Kāśikā* may perhaps reveal the source of these statements.

4. THE ŚLOKAS.

There are 180 ślokas in this section of the work forming part of the commentary, and these are of various kinds.

- (a) Some of these comprise both explanations and illustrations of the sūtras under which they occur. As examples may be cited the ślokas

36 Dr Haja's reading of the first statement is with ऊङ् instead of ऊङ्, and in the second the word वा is omitted, though it is necessary there, as the example शिरीषं शिरीषं वा पुप्वम् would indicate.

37. The Madras edition reads ङङ् instead of ङङ्.

शुष्कशालादिके दातुं नियतोऽशो क्षवक्रयः ।
तस्मादक्रय इत्यर्थे ठञ् भवेत् शौष्कशालिकः ॥

and

तदस्य शिल्पमित्यर्थे ठक् स्यान्मालिकवैणिकौ ।
निर्माणदादनाथर्थवृत्तिः शब्द इहेष्यते ॥

under IV. iv. 50 शवक्रयः and IV. iv. 55 शिल्पं
(p. 112)

- (b) Some form simply explanation of the sūtras, as for instance,

प्यन्तात् क्षत्रियगोत्रादप्यार्षगोत्रान्मिदन्ततः ।
परयोरणिनोर्लुक् स्याद् युवापत्ये विवक्षिते ॥

on II. iv. 58 प्यस्यार्षगोत्रादप्यन्तात् यूनं लपयिष्येः (p. 19).

- (c) Some of them embody the examples alone. The ślokaś,

राजन्वानां तु नियतो देशो राजभ्यकः स्मृतः ।
एषे मारुवकसैर्गर्तकः शैलपकस्तथा ॥
शालह्वायनको याज्ञवल्को वैराटकादयः ॥

under IV. ii. 53 राजन्यादिभ्यो तुञ् (p. 54), and

काशिलो वनिलः कर्पूरिलः फर्देमिलस्तथा ।
पलाशिलः कण्टकिलस्तृणिलो देशवाचकाः ॥

under IV. ii 80 तुञ्छञ् etc. (p. 59) are instances.

- (d) Some ślokaś explain the meaning of particular expressions. Such are,

संतो न गोत्रशब्दा ये कुलाख्या गोत्रवन्मताः ।
ते गोत्राख्यवा नाम ये केचिन्मुखरादयः ॥

which explains the term गोत्रायय in IV. i.379.
गोत्राययवात् (p. 22), and

अहो नाम स्वसम्बन्धिगवादौ कृतमङ्गनम् ।
स्वस्यैवाचारविधादिचिह्नं लक्षणमुच्यते ॥

which explains the term अङ्ग and लक्षण in IV.
iii. 127 सहाङ्गलक्षणेऽप्यभिज्ञानम् (p. 97).

- (e) Some explain the different senses and usages of one and the same word. As examples may be given

मार्गे हिंसा तिष्ठतीति चण्डालः पारिपन्थिकः ।
सर्वमार्गेषु तिष्ठन्तो रक्षकाः पारिपन्थिकाः ॥
मार्गादन्यत्र हन्तीति मृगौषः पारिपन्थिकः ।
सर्वमार्गेष्वपि भ्रन्तो वस्त्वः पारिपन्थिकाः ॥

and

आक्रन्दतेऽप्रेत्याक्रन्दो रोदवान् द्वेष उच्चाते ।
आक्रन्दत्येनमित्यार्तप्राताप्याक्रन्द ईरितः ॥
आक्रन्ददेशमाधायन् पार्थ आक्रन्दिकोऽभवत् ।
तं रक्षितारं भावन्त आ०न् आक्रन्दिका द्विजाः ॥

respectively illustrating the senses of पारिपन्थिकः
formed by IV. iv.36 परिपन्थं च तिष्ठति and आक्रन्दिकः
formed by IV. iv.38 आक्रन्दात् ठञ् च (p. 110).

- (f) The different senses in which particular suffixes
are used are enumerated in some of the
ślokas. Thus the ślokas,

अपत्यं रक्तयुक्ते च दृष्टं परिवृतोदूषृते ।
संस्कृतं पौर्णमासी च देवताव्यूहनीवृतः ॥
आदिः प्रयोजनं योद्धा तथा प्रहरणं क्रिया ।
अधीते वेदास्त्रिनिर्वृतावासादूरसम्भवाः ॥

शेषो जातः कृतो लब्धः कर्तः कुशल इत्यपि ।

अनित्यभवसम्भूतौ साधुः पुण्यति पच्यते ॥

उत्तं देयं रौति सोढं भवो व्याख्यान आगतः ।

प्रभवत्येतिनिष्कामत्यधिकृत्यकृतस्तथा ॥

निवासोऽभिजनो भक्तिः प्रकर्षेणोक्तमेकदिक् ।

उपज्ञातः कृत इदं विकारोऽवयवश्च ते ॥

under IV. i.83 प्रबोध्यतोऽण् (p. 1) give the 54 different senses in which the suffix अण् is used. Similarly the verses under IV. iv.1 प्राग्वहतेष्ठक् onumerate the different senses of ठक् .

- (g) In some of the slokas the views of different writers are summarised. The examples are

यमादपीप्यते याग्यष्टीकासर्वस्वकृत्पुनैः ।

सोमादप्यमुमेवाह सोम्यः सोममुत्ते बुधः ॥

सौम्यः कुर्वादिरित्येके गर्गादियभितीतरे ।

प्राग्दीव्यतीयव्यापित्वाद् दित्वादिप्यस्तु शोभनः ॥

तथा हि सति सौम्याः स्युः सोमसम्बन्धिनोऽसिद्धाः ।

तेषां च कोमलत्वात् स्यात् सौम्योऽन्योऽप्युपचारतः ।

देवतार्थेऽस्ति सोमाद्वयण् तेन सौम्य इतीतरे ।

तद्देवतात्वोपचारात् स्माद्धि सम्बन्धिनामपि ॥

स्त्रियां तु तत्र सौमी स्यादिह सौम्येति मिथते ।

स्वाम्याह सौम्य इत्येव ज्ञात्वादेर्य इवार्थकः ॥

under IV. i.85. दित्यदिष्ठादित्यपत्युत्तरपदाण्यः (p. 23), and

अध्युत्तरपदाद् राजाधीनो राजन्यधिश्रितः ।

अधीनः कवलस्त्वव्युत्पन्नौ रूढ्यति कयटः ॥

अधुतरपदादिभ्य इति भोजस्त्वसूत्रयत् ।

अध्याश्रित इनोऽनेनेत्यधीने इति केचन ॥

under V.iv. 7. अपश्चादशितस्त्वलङ्कारोऽन्त्युत्तरपदात्तः (p. 205).

It may be noted that some *śloka*s have also poetic beauty, as for instance, the *śloka*,

श्रियं सौवी सौवीमिव बहसि सौवाहुमृदवी
गतिं वत्से च त्वं वचसि विसरत्सौवरगुणे ।
द्विजान् नित्यं सौवस्तिकयसि च सौवस्तिकपरः
सन्ति त्वय्यन्येषां नृवर ! चरितं शौवनमिव ॥

illustrating the *śrauta* *śloka* (p. 154), and the *śloka*

इष्टी सर्वमखे श्रुती श्रुतिशते तत्त्वे गृहीत्वाचिती
गोविन्दे-पठिती तथानुपठिती सास्त्रेषु सर्वेष्वपि ।
शत्रौ व्याकुलिती तथा खल्वने दूरं निराकृत्यसौ
मित्रेणुपकृती विभाति नृपतिर्दानेषु संरक्षिती ॥

आम्नाती निगमे ग्रहेषु गणिती धर्मेऽवधारित्यसा-
धाचारे परिरक्षिती निकथिती श्रेयस्तु नित्यं नृणां ।
न्यायेष्वप्यवकल्पिती परिकल्पिष्वैः कलाकौशले
वेद्ये सङ्कलिती विराजति सुधीरासेनिती केदवे ॥

illustrating the *śrauta* *śloka* (p. 169).

5. CITATIONS.

References to other authors and works are numerous in this work.

- (a) *Bhoja and Daṇḍanātha*: The *sūtras* of Bhoja referred to are so very frequent and so very large in number that, as observed before, we may even say that the work forms a commentary on Bhoja also. In this section, besides the *Saravatikaphābharava*, the *Śrī*

gāraprakāśa is also quoted. The latter is invariably referred to as *Śṛṅgāra*, and there are three citations from it in the present section (pp. 46, 62, 209). The former is not mentioned by its name, but simply as the view of Bhoja — इति भोजः, भोजराट्, भोजदृष्टः etc., or इति भोजोक्तेः etc. There are 50 such instances. But a very large number of sūtras from this work are cited anonymously and the number of sūtras so cited in this khaṇḍa is about 300. They are mostly the sūtras which enumerate the words in the particular gaṇas referred to in the sūtra being commented on and those which lay down additions or exceptions to the rules of Pāṇini. The text of some these sūtras is found to differ from that of the printed editions of the work.

In this connection the group of 101 sūtras cited and commented on at the end of the *Apatya-bhāga* (pp. 25-43) under the heading '*Apatyagaṇas*' deserves special mention. The Madras edition does not contain this, but there is no doubt that this is an integral part of the work, for these sūtras enumerate the words in the various gaṇas coming in the patronymic portion of Taddhita; only they are collectively given in one place instead of in their respective contexts under the Pāṇini sūtras, as is done in most other parts of the work. There is also a similar instance in the *Strīpratyaṇyakhāṇḍa* where the gaṇa-sūtras from Ihoja relating to that section are cited and commented on at the end of the khaṇḍa.

Though the sūtras comprising this 'Apātya-gaṇas' are not mentioned as Bhoja's, still on examination they are found to be taken from his *Sarasvatīkaṇṭhābharāṇa*, first pāda of the fourth Adhyāya, except two sūtras पञ्चदशोऽसुर etc. (p. 39) and वैधेयशौक्य etc. (p. 40) which are sūtras 154 and 155 of the third pāda of the fifth Adhyāya. It may be noted that the sūtra उपकलमका etc. (p. 42) combines three sūtras of Bhoja, IV. i. 192-194, the sūtra वृषदोऽश्वे (p. 26) is seen to be part of उत्सोदपान etc. (p. 25), and the two sūtras अग्निशर्मणो वृषण्णे (p. 29) and चर्मिर्वर्मिणोर्नलोपथ (p. 39) are not in *Sarasvatīkaṇṭhābharāṇa* but are seen as *antargangasūtras* under नडादि and वाकिनादि respectively. The three sūtras वाङ्मनोऽश्वोर्नलोपथ (p. 29), त्रिदेव्यादिप्रवणथ (p. 34) and चर्मिर्वर्मिणोर्नलोपथ (p. 39) are also found cited respectively under the Pāṇini sūtras IV. i. 99 नडादिभ्यः कक् (p. 5), IV. i. 112 शिवादिभ्योऽङ् (p. 9) and IV. i. 158 वाकिनादीनां कुक् च (p. 16).

Dandauātha, the author of the commentary *Uṇḍayahārīṇī* on *Sarasvatīkaṇṭhābharāṇa* is also mentioned nine times by name in this section, more often as Nātha than as Dandauātha. The name of the commentary is not, however, mentioned. When the sūtras of Bhoja are cited, the commentary on them is always following Dandauātha.

- (b) *Kāśīā* and its commentaries. The *Kāśīdvyūtti* is frequently mentioned (14 times), but always as *vyūtti*. The name of neither of its authors is mentioned. Three of its commentaries are referred to, namely the *Padamañ-jarī* of Hataḍatta (59), the *Nyāsa* of Jinendra.

buddhi (2) and the *Vṛtti-pradīpa* of Rāma-devamiśra (9). The last named is an unpublished commentary, incomplete manuscripts of which are available both in the Curator's and University collections in this Library and in the Oriental Manuscripts Library, Madras. *Padamanjarī* and *Vṛtti-pradīpa* are not referred to by name; they are cited as the views of Hara (very rarely Haradatta also) and Rāma respectively. The *Nyāsa* is always mentioned by name.

(c) *Bhāṣya* and *Kaiyaṭa*. The *Mahābhāṣya* is mentioned nine times in this section and its commentary by Kaiyaṭa once (p. 205) as Kaiyaṭa, though in some of the other sections it is also referred to as *Pradīpa*.

(d) *Dhātuvṛtti*. The *Mādhavīyadhātuvṛtti* is quoted 22 times, in all cases as Mādhava. The name *Subdhātuvṛtti* occurs once (p. 28) and this quotation is traceable in the *Nāmadhātu-vṛtti* of the work³⁸.

(e) *Kaumudī*. Six citations are seen under the name *Kaumudī*, and all these are seen to be from the *Prakriyākaumudī* of Rāmacandra. Viṭṭhala's commentary, *Prasāda*, on this work is not cited in this section, but it is seen in other sections.

(f) *Amarakośa* and its commentaries. The *Amarakośa* itself is not mentioned here, though seen in certain other *Khaṇḍas*, but of the three commentaries the author states he has drawn on in the line तिस्रश्चासरकोशविबृतीः in the śloka इति तद्वत्तद्वत्तरागविबृती etc. at the end of the *Kṛtikhaṇḍa*.

38. Vide p. 13 of the *Nāmadhātu Śāstra* in the *Madras* edition, Benares edition.

Though the sūtras comprising this 'Apātya-gaṇas' are not mentioned as Bhoja's, still on examination they are found to be taken from his *Sarasvatīkaṇṭhābharana*, first pāda of the fourth Adhyāya, except two sūtras पथुरक्षोऽक्षर etc. (p. 39) and वैधेयशौकेय etc. (p. 40) which are sūtras 154 and 155 of the third pāda of the fifth Adhyāya. It may be noted that the sūtra उपकल्पको etc. (p. 42) combines three sūtras of Bhoja, IV. i. 192-194, the sūtra पृषदोऽक्षे (p. 26) is seen to be part of उत्सोदपान etc. (p. 25), and the two sūtras अग्निशर्मणे पृषगणे (p. 29) and अग्निवर्मिणोर्नलोपथ (p. 39) are not in *Sarasvatīkaṇṭhābharana* but are seen as *antargana-sūtras* under महादि and वाकिनादि respectively. The three sūtras शकङ्गकोऽक्षोऽपथ (p. 29), त्रिवेद्यादिप्रवणथ (p. 34) and अग्निवर्मिणोर्नलोपथ (p. 39) are also found cited respectively under the Paṇṇi sūtras IV. i. 99 महादिभ्यः कक् (p. 5), IV. i. 112 त्रिवेदिभ्योऽण् (p. 9) and IV. i. 158 वाकिनादीनां कृक् च (p. 16).

Daṇḍanātha, the author of the commentary *Hṛdayahārīṇī* on *Sarasvatīkaṇṭhābharana* is also mentioned nine times by name in this section, more often as Nātha than as Daṇḍanātha. The name of the commentary is not, however, mentioned. When the sūtras of Bhoja are cited, the commentary on them is always following Daṇḍanātha.

- (b) *Kaśikā and its commentaries.* The *Kaśikā* is frequently mentioned (14 times), but always as *vr̥tti*. The name of neither of its authors is mentioned. Three of its commentaries are referred to, namely the *Padamañ-jarī* of Haradatta (30), the *Nyāsa* of Jinendra.

either in favour of the one view or of the other. Recently there is also an attempt to identify him with Nārāyaṇācārya, the teacher of Kakkāṣeri Nārāyaṇabhaṭṭa, the author of *Vasumatīvikramanāṭaka* and the formidable rival of the famous Uddanḍa Śāstrī of the celebrated court of the Zamorin.⁴²

(h) *Vāmana*. The name Vāmana occurs nine times in this khaṇḍa, but all the references are traceable in the *Kāvyaḍaṅkārasūtra* (vṛtti). In the other sections also the name is found to refer to the author of this work.

(i) *Śaṅkara*. Four quotations are seen in the name of Śaṅkara (pp. 10 (2), 200, 216). It has not been possible to identify this author or trace the source of these quotations. Dr. Raja observes⁴³ that the source is the *Nīvī*, a commentary on the *Rāpāvatāra* by a Śaṅkara, who was a Varier (*Pārasava*) by caste. But he himself says that none of these citations is seen in the manuscripts of the work he examined, and it is strange that he still asserts that "there can be no doubt about the source of the citations being the same as the works found in Trivandrum and Poona" (i. e. the *Nīvī*). There is another manuscript of the work in this Library (No. T 663), but an examination of this also shows that it has not got to tell any tale different from the others. True, as the learned doctor states, the name Nivikara occurs in another section of the *Prakriyāśarvasva*, for in the *Samāsakhaṇḍa* under the sūtra II. i. 6. अन्यस्य विभक्तिसमीप etc.,

42. E. V. Raman Nampūtiri, *op. cit.*

43. *Prakriyāśarvasva—Taddhita*, p. xxvii.

wo are mentioned here, namely the *Amaraśloṣaḥ* of Kṛṣṇaśāmin (fourteen times and under the name *Svāmī*) and the *Tikṣarvasva* of Sarvaṇanda (six times and as टीकासर्वस्व). The third commentary *Subodhinī* is not mentioned.

- (9) *Vyākaraṇakāvyas*. Besides the *Bhaṭṭikāvya*, which is referred to five times, the author twice quotes *Subhadrākharaṇa* (pp. 85, 217), which is also a work like *Bhaṭṭikāvya* illustrating the rules of Pāṇini written by one Nārāyaṇa.³⁹ From his own statements in the work we are able to know that this Nārāyaṇa was a Brahmin belonging to the Viśvāmitragotra and to a family in the neighbourhood of the river Bhāratapuzha in Malabar, that he was the son of a Brahmadatta and the disciple of his own uncles Rāma and Udaya, and that he has also written a commentary on the work. But regarding the home of this author opinions differ. According to one view he belonged to Tiruvegapura, a family five members of which are believed to have been in the group of the famous *Eighteen and a half* poets of the Zamorin of Calicut⁴⁰, while according to another he belonged to Kuṇḍallārmana⁴¹. But evidence is lacking to decide conclusively

39. Mes. Trivandrum, 684, 1168, 11017, C. 1877, C. 2506, Madras, R. 2720, 4303, 4323.

40. Vide the essay 'Sāmūtipāṇḍum Paṭṭhoṭṭarakavikalum' by Rama Varma Appan Tanipuran in *Maṭṭakaraṇḍinī*, Vol. IV; E. V. Raman Nampūtira, *Tantrasamuccaya* with Malayalam commentary, Part III (Trivandrum, 1121), Introduction, pp. 101—111.

41. Ullas S. Parameśvara Aiyar, *Vijāṇanadīpikā*, Vol. IV, p. 116; Vatakkunṅkur Rājaraṇa Varma, *Keraḷiyatamśrta-cariyācaritaṁ*, Vol. I, p. 526.

date of birth of its author to be 1494 A. D. But neither of these works reveals the presence in it of the quotations in *Prakriyā-sarvasva* under the name Śaṅkara.

The problem of the identity of this Śaṅkara and his work, therefore, requires further investigation.

(j) *Other works.* The other works from which citations are seen in the *Taddhītakhaṇḍa* are Māgha's *Śisupālavadha* (p. 154), Bhaṭṭa-nārāyaṇa's *Veṇīsaṁhāra* (p. 18), Murāri's *Anargharāghava* (p. 57) and its commentary *Pañcikā* (p. 120) and Kumārilabhaṭṭa's *Ślokaṛtīka*. (p. 145).

6. NĀRĀYAṆA BHAṬṬA'S VIEWS ON GRAMMAR

Bhaṭṭatīrī's is, what Dr. Raja has very appropriately termed, the 'progressive' view on grammar. To him grammar is more a dynamic system of science than a static set of formulas. His view is that grammar should follow language and not language grammar. He is, therefore, quite against the view that only the words which can be formed by the rules of Pāṇini (and perhaps those of Kātyāyana and Patañjali also) are correct and not the rest. At the end of the *Tīkhaṇḍa* in the *Prakriyāsarvasva* he says :—

‘पाणिन्युक्तं प्रमाणं न तु पुनरपरं चन्द्रभोजादिसूत्रं’

केऽप्याहुस्तल्लघिष्टं, न खलु बहुविदामस्ति निर्मूलवाक्यम् ।

बहुङ्गीकारभेदो भवति गुणवशात्, पाणिनेः प्राक् कथं वा,

पूर्वोक्तं पाणिनिस्त्राप्यनुवदति, विरोधेऽपि कल्प्यो विकल्पः ॥

ie. Some say that only observations of Pāṇini are authoritative and not those of the other grammarians like Candrar and Bhoja. This is very flimsy because the learned men never say anything without proper authority. A particular

we come across the statement—विभक्तिरिति सप्त-
म्यर्थो विवक्षित इति नीविकारः, and in the *Nīvī*
(P. 367 of the Ms. mentioned above) we read—
सप्तम्यर्थेऽव्ययमिति विभक्तिशब्देन कारकमुच्यते, विभज्य-
तेऽनेनेति प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा ; तच्चेहाधिकरणं विव-
क्षितम्. But this need not mean that the
Nīvīkāra and *Śaṅkara* are the same. The
fact that the citation under the name *Nīvī-*
kāra is seen in the *Nīvī* and the citations
under the name *Śaṅkara* are not seen in it,
proves they are different. Besides this, there
is a citation which conclusively proves that
the *Śaṅkara* mentioned in our work is not the
author of the *Nīvī*, for in the *Yanṅkhaṇḍa*
under the sūtra III. i. 23 नित्यं कौटिल्ये गतौ we
see the statement—गत्यर्थेभ्यः कौटिल्यार्थ एव यद्
स्यात्, न क्रियासममिहारे ..... शङ्करस्तु गत्यर्थेभ्यो
यद् क्रियासममिहारार्थमपि बहुशो व्याचष्ट, तत् किमिति
न जानीमः, but what the *Nīvī* says is just the
opposite of what is given as the view of *Śaṅ-*
kara : नित्यग्रहणं विषयनियमार्थम्, गतिवचनाद्वातो-
नित्यं कौटिल्य एव भवति, न तु क्रियासममिहार इति ।
(vide p. 665 of the Ms. mentioned above). The
source of our quotations has, therefore, to be
traced elsewhere.

and non-Pāṇinian. He cites the views of a number of writers and works, sometimes several of them together, in explaining particular words. The discussion on the word लौम्य under IV. i. 85. दित्वादित्वादित्वा etc. (p. 23) and the instances under V. iv. 34 विनयादिभ्यश्च (p. 209) may be taken as examples. But no writer is blindly followed. The same writer Mādhava whose derivation of the word पायोन्रियः is spoken in appreciative terms (परेः सत्यर्थे, अव्ययीभाव इति माधवः, तत्र त्वेति भयं पायोन्रियमित्यादि रम्योऽर्थः p. 83), is questioned for his derivation of the word गौत्रिकः (गोत्रा गोत्रमूहः, तद्वात् गौत्रिक इत्य-दन्तस्वमनाश्रित्य माधवोक्तिर्विन्त्या p. 178). We have already seen how he differs from the *Kaśikā* in the interpretation of the sūtras V. ii. 32, 33 वेदिङ्च् etc. (p. 160) and V. iii. 106 समासाश्च तद्विपयात् (p. 200). In the *Kṛtikhaṇḍa* under the sūtra VII. iii. 62 प्रयोजनानुयाजौ ब्रह्मणे he criticises the view of *Kaśikā* by saying⁴⁴—

वर्धमानारुध आचार्यो वै श्रमेर्वेत्यसंवेद्यत् ।

विश्रमेर्वेति भोजोऽपे तेन विश्रामविश्रमौ ॥

विश्रम्यतिचर्मा वेति कौमुदी च जगाद सा ।

अम आमश्चमश्चामो ण्वुलादौ चैवमूह्यताम् ॥

विश्रामस्यापशब्दत्वं वृत्त्युक्तं नाद्रियामहे ।

मुरारिभवमूत्यादीनप्रमाणीकरोति कः ॥

विश्रामशास्त्रिनं वाचां विश्रामो हृदयस्य च ।

विश्रामहेतोरित्यादि महान्तस्ते प्रयुज्यते ॥

In all these instances our author is guided by popular usage and the rules of writers outside the school of Pāṇini, mainly Bhāja. His citation of certain examples under III. iv. 53. द्वितीयया च in the *Kṛtikhaṇḍa* is also worth notice⁴⁵:

गोत्राभिषायं सलिलं दक्षमित्यत्र शङ्करः ।

त्परां विना द्वितीययां चैत्यमुं णमुलं जगौ ॥

44. T. S. S. 133, p. 82.

45. *Ibid.*, p. 141.

system may be more popular than others due to its own intrinsic worth, but that does not mean that the other systems are not authoritative, for before the time of Pāṇini obviously it was other systems that had currency. Even Pāṇini approves the views of the earlier grammarians, and when there is a conflict of views we have only to adopt both.

This verse clearly shows how the author recognises non-Pāṇinian systems as having the same authority as the Pāṇinian, though he is prepared to accept the superiority of the Pāṇinian system over all others.

As observed before, Bhoja has influenced our author more than any other writer on grammar. In the *Apāṇinīyapramāṇatā* in which he argues at length to justify non-Pāṇinian usages, he also states the importance of Bhoja's works. He says —

इदं शास्त्रगणान् प्रयोगसहितान् प्रायेण दाक्षीणः

प्रायेः तस्य तु विच्युतानि कतिचित् कार्णवीनः प्रोक्तवान् ।

तद्गृह्यन्यदत् पतञ्जलिमुनिस्तेनाप्यनुक्तं क्वचि-

श्लोकात् प्राक्तनशास्त्रतोऽपि जगदुर्विज्ञाय भोजदयः ॥

i.e. Pāṇini enunciated his rules after examining numerous works and usages. His omissions were subsequently noticed by Kātyāyana. Patañjali included what was left out even by Kātyāyana, and writers like Bhoja enunciated that which was unnoticed even by Patañjali but which are seen in popular usage and in the earlier works.

and non-Pāṇinian. He cites the views of a number of writers and works, sometimes several of them together, in explaining particular words. The discussion on the word सौम्य under IV. i. 85. दित्यदित्वादित्य etc. (p. 23) and the instances under V. iv. 34 विन्यादिभ्यश्चक् (p. 209) may be taken as examples. But no writer is blindly followed. The same writer Mādḥava whose derivation of the word पार्योष्यः is spoken in appreciative terms (परैः सप्तम्यर्थे, अव्ययीभाव इति माधवः, तत्र त्वेति भवं पार्योष्यमित्यदि रम्योऽर्थः p. 83), is questioned for his derivation of the word गौत्रिकः (गोत्रा गोसमूहः, तद्वान् गौत्रिक इत्य. इन्तत्त्वमनाश्रित्य माधवोक्तिं खिन्त्या p. 178). We have already seen how he differs from the *Kāśikā* in the interpretation of the sūtras V. ii. 82, 33 नेर्विदच् etc. (p. 160) and V. iii. 106 समासाच्च सङ्क्षिप्यात् (p. 200). In the *Kṛtikhaṇḍa* under the sūtra VII. iii. 62 प्रयोजानुयाजौ यज्ञाते he criticises the view of *Kāśikā* by saying⁴⁴—

वर्धमानारुध आचार्यो वै श्रमेर्वेत्यंसूत्रयत् ।

विश्रमेर्वेति भोजोऽपे तेन विश्रामविश्रमौ ॥

विश्रम्यति चर्मा वेति कौमुदी च जगाद सा ।

अम आमश्चमश्चामो ण्युल्लदी चैवमूलताम् ॥

विश्रीर्मस्यापशब्दत्वं वृत्त्युक्तं नाद्रियामहे ।

मुरारिभवभूत्यादीनप्रमाणीकरोति कः ॥

विश्रामशास्त्रिनं वाचां विश्रामो हृदयस्य च ।

विश्रामहेतोरित्यादि महान्तस्ते प्रयुज्यते ॥

In all these instances our author is guided by popular usage and the rules of writers outside the school of Pāṇini, mainly Bhāja. His citation of certain examples under III. iv. 53- द्वितीयायां च in the *Kṛtikhaṇḍa* is also worth notice⁴⁵:

गोत्रामिधायं सलिलं दत्तमित्यत्र शङ्करः ।

त्वरं विना द्वितीयायां चेत्यमुं गमुलं जगौ ॥

41. T. S. S. 139, p. 82.

45. *Ibid*, p. 111.

अनर्घराघवाद्याङ्गे स्वाहाकारमितीह च । '

पञ्चिकापि तथैवाह न जाने महत्तां मतिम् ॥

The *Prakriyāsarvasva* can, therefore, be considered to be a grammatical treatise, which, though aiming at the interpretation of the sūtras of Pāṇini's *Aṣṭādhyāyī* rearranged under certain specific heads, comprises the views of non-Pāṇinian systems as well, especially those of Bhoja, and forms, 'thus, a complete and comprehensive manual for the study of Sanskrit grammar.

S. VENKITASUBRAMONIA IYER.

उपोद्घातः ।

व्याकरणं नाम भाषायाः सुष्ठु प्रयोगाय पूर्वाचार्यैः प्रणीतं शब्दानु-
शासनम् । लोकभाषा वेदभाषा चेति भाषा द्विविधा । तत्र लोके मनुष्यैः
स्वकीयमभिप्रायमावेदयितुं या स्वादियते सा लोकभाषेत्युच्यते । या च चतु-
र्मुखाम्भोजादुदिता वेदचतुष्टयी कर्तव्याकर्तव्यबोधिका प्रमाणतया परिरुसति
सा वेदभाषेत्युच्यते । प्रमाणभूतवेदस्य चाङ्गानि षट् । तत्राचोक्तं—

‘शिक्षा व्याकरणं छन्दो निरुक्तं ज्योतिषं तथा ।
कल्पश्चेति षडङ्गानि’

इति । षट्संख्येषु प्रधानं व्याकरणम् । यदाहुः—

‘मुखं व्याकरणं प्रोक्तं ज्योतिषं चक्षुषी उभे ।’

इत्यादिना । इदं च

‘अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या क्षेत्राश्चतुर्दश ॥’

इत्युक्तचतुर्दशविद्यास्वन्यतमेन । व्याकरणशास्त्रप्रणेतारश्चेन्द्रादयोऽष्टौ । तथा-
च श्रूयते—

‘इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा इत्यष्टावादिशाब्दिकाः ॥’

इति । ऐन्द्रादिव्याकरणेषु पाणिनीयमेव ललितं सुखग्राह्यं च । अत एवास्व
व्याकरणान्तरापेक्षया प्राधान्यम् ।

भगवान् पाणिनिरष्टमिरध्यायैर्बोधाकरणसूत्रं ततान् । सूत्रेणानुक्तानां
केषाञ्चित् पदानां संग्रहार्थं वररुचिर्वार्तिकं कृतवान् । ततो भगवान् पतञ्जलिः
पाणिनीयसूत्राणां वार्तिकोपस्कृतानां भाष्यं चकार । सूत्रवार्तिकयोरनुक्तानां
संग्रहार्थं स्वगमपीष्टीः प्रणीतवान् । पाणिनीयसूत्रे च, वाक्यार्थज्ञानं

प्रति पदार्थज्ञानं हेतुः, पदार्थज्ञानं प्रति संज्ञाशास्त्रं परिभाषाशास्त्रं च
 कारणमिति प्रथमं संज्ञापरिभाषे उच्येते; ततः प्रत्ययः, ततः प्रक्रियेति क्रमः ।
 संज्ञापरिभाषयोऽप्ये 'न धातुलोप आर्धधातुके', 'कडिति च' इत्यादिगुण-
 वृद्धिनिषेधसूत्राणामपि निवेशनं गुणवृद्धिपदानुवृत्तिसौकर्यार्थं प्रवृत्त्यादापतितम् ।
 किञ्च,

‘अल्पाक्षरमसान्दिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम् ।’

इत्याद्युक्तमूलक्षणसंग्रहार्थं च । सूत्रक्रममनुसृत्यैव भाष्यं प्रवृत्तम्, यच्च प्रदीपो-
 चोत्तादिव्याख्याभिः समलङ्कृतम् ।

अथ सूत्रक्रममनुसृत्य विरचितानां कासाञ्जिद् व्याख्यानामपि संक्षेपतः
 स्वरूपं निरूप्यते । तत्र प्रथमा वामनजयादित्याभ्यां विरचिता काशिकावृत्ति-
 र्नाम । द्वितीया व्याकरणदीपिका नाम औरङ्गभट्टविरचिता । तृतीया धरणी-
 धरविरचिता वैयाकरणसर्वस्वनाम्नी । चतुर्थी पुनर्भट्टोजिदीक्षितप्रणीता शब्द-
 फौस्तुभाभिख्या । पञ्चमी च श्रीमता-अभट्टेन विरचिता । सेवमर्षभट्टीया वृत्ति-
 मिताक्षरेति चाख्यायते । षष्ठी तु पाणिनीयश्रुतलघुविशृतिर्नाम ग्रहीतृसौकर्याय
 श्लोकरूपा विरचिता, याभावस्मादेव ग्रन्थालयादचिरात् प्राकाश्यं नीयेत् ।

अस्ति च निखिलतन्त्रनिष्णातेन श्रीमता गणधवाचार्येण विरचिता
 कापि व्याख्या धातुवृत्तिर्नाम. यत्र किल धातुषाठानुसारेण क्रियारूपसाध-
 नाय तत्र तत्र पाणिनीयसूत्राण्यादाय व्याख्यातानि ।

विभिन्नप्रदेशेषु विद्यमानानां प्रक्रियोपयोगिनां सूत्राणामेकत्र निवेशनं
 छात्राणां महत्ताय समुचितं मन्यमानेन रामचन्द्राचार्येण विरचिता व्याख्या
 प्रक्रियाकौमुदी नाम । अपरा च तथा रूपायनारानाम्ना प्रसिद्धा धर्मकौर्त्ति-
 विरचिता विराजते । उभयमपि यद्यपि रूसिद्ध्युपयोगे सूत्रक्रमानुसारेणैव
 प्रवृत्तमथाप्युभयत्र ध्वनिश्रुतिप्रवृत्तसाधनोपयुक्तान्येव सूत्राण्याहतानि न
 सर्वाणि । इदमेव च कारणं प्रक्रियासर्वस्वाविर्भावे । प्रक्रियासर्वस्वं च
 देवनागायणधरणिपनेराज्ञया संज्ञादिर्विद्वत्समूहैः प्रणीतमिति

वृत्तौ नाह न रूपमिदिकथनं रूपायनारे पुनः

नै प्रुषादिषु चात्र सूत्रमस्ति न नास्त्येव नमान् त्वया ।

रूपानीतिसमस्तसूत्रसहितं स्पष्टं मितं प्रक्रिया-

सर्वस्वाभिहितं निगन्धनमिदं कार्यं मदुक्ताध्वना ॥

इह संज्ञापरिभाषासन्धिकृच्छित्तसमासाश्च ।

६५
६७

स्त्रीप्रत्ययाः सुबर्थाः सुपां विधिश्चात्मनेपदविभागः ॥

तिङ्पि च लार्थविशेषाः सनन्तयङ्यङ्लुक्श्च सुबन्धातुः ।

न्यायो धातुरुणादिश्छान्दसमिति सन्तु विंशतिः खण्डाः ॥

इति पद्यैः स्फुटं प्रतीयते ।

एतादृशस्य प्रक्रियासर्वस्वस्य संज्ञापरिभाषासन्धिकृत्खण्डाः प्रागस्या-
मनन्तशयनग्रन्थावल्यां प्रकाशिताः । अथ प्रकाश्यतेऽस्य तृतीयोऽयं भागस्त-
द्वित्वखण्डारूपः । समनन्तराः समासादिछान्दसान्ताः पञ्चदश खण्डाः क्रमेण
प्रकाश्यं नीयेरन् । तद्वित्तरूपेऽस्मिन् खण्डे प्रथमादिसप्तविभक्त्यन्तात्
तिङन्ताच्च प्रत्यया विधीयन्ते । प्रत्ययास्तावत् केचित् धातोः केऽपि
सुप्तिङन्तात् केचन प्रातिपदिकाच्च भवन्ति । तत्र धातोर्विधीयमानास्त्रिभुज्जिह्वाः
प्रत्ययाः कृन्, प्रातिपदिकाद् विधीयमानाः सुपः, सुबन्तात् तिङन्ताच्च
विधीयमानास्तद्विता इति विवेकः । अत्र 'सास्य देवता' इत्यादिभिः
प्रथमान्तात्, 'तद्वहति —' इत्यादिभिर्द्वितीयान्तात्, 'तेन रक्तं रागाद्'
इत्यादिभिस्तृतीयान्तात्, 'तस्मै हितमि'त्यादिभिश्चतुर्थ्यन्तात्, 'तत आगत'
इत्यादिभिः पञ्चम्यन्तात्, 'तस्यापत्यम्' इत्यादिभिः षष्ठ्यन्तात्, 'तव-
स्मिन् दीयते —' इत्यादिभिः सप्तम्यन्तात्, 'ईषदसमाप्ते —' इत्यादिभि-
स्तिङन्ताच्च प्रत्ययविधिः । विधीयमानानां प्रत्ययानामनुक्रमणी चान्ते निवे-
शिता । एकस्यैव प्रत्ययस्य बहुष्वर्थेषु विधानदर्शनादुदाहरणानुक्रमण्या स्फुटमर्था
न प्रतीयेरन्निति ग्रहीतृसौकर्याय तद्व्याः सङ्कल्य यथामति निरूप्यन्ते —

अप्रत्ययो मतः स्वाम्नः प्रागर्थेषु तु दीव्यते ।

लोम्नोऽपत्येषु बहुषु त्वकारप्रत्ययो मतः ॥

तथा साम्प्रतिकेऽर्थेऽपि मध्यशब्दान्ततो ह्ययम् ।

असावास्यापदात् तद्वत् जातार्थेऽपि स इष्यते ।

कुम्भितेऽर्थेऽनुक्रम्यायां स्वार्थे चाप्यकजिष्यते ।

अव्ययानां सर्वनाम्नामकच प्राक् देरितीरितम् ॥

अल्पे हस्वे च नीतौ च तदुक्तात् संस्मृतो ह्यसौ ।

अजिघ्र अर्शआदिभ्यस्तदस्यास्त्यर्थ एव हि ॥

अब् स्याद् गोत्रे विदादिभ्यस्त्वपत्ये हि महाकुलात् ।

क्षत्रियाज्जनपदादप्यपत्यर्थे विधीयते ॥

तथा साल्वेशगान्धारिभ्यामपि स्यादितीरितम् ।

उत्सादिभ्यस्त्वपत्यादावजेवेत्यप्युदीरितम् ॥

रक्तार्थे च हरिद्राया म्हारजनशब्दतः ।

द्वैपशब्दादाक्षरणे वैयाघ्राच्च विधीयते ॥

समूहार्थे तथैव स्यात् खण्डिकादिभ्य एव हि ।

तदस्मिन्नस्तिनिर्धूतनिवासादूरगेषु च ॥

जवर्णःन्तादजिघ्रो हि बह्वज्ज्ञान्मतोरपि ।

बह्वक्षः कूपनाम्नेष्वं सङ्गलादिभ्य एव च ॥

उदक्कूलजकूपेषु विपाशोऽवहन्तोऽपि च ।

स्त्रीषु सौवीरसाल्वेषु प्राक्षु च स्मात् तथैव हि ॥

दिक्पूर्वपदमद्राच्च तीरोत्तरपदादपि ।

तथैवोदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽप्यब् भवार्थके ॥

ग्रामस्य जनपदस्याप्यंशवाचकशब्दतः ।

भवार्थे इति च ग्राह जातार्थेऽवकरादपि ॥

तथा तक्षशिलादिभ्योऽभिजने स्यादितीरितम् ।

क्षुद्रादिभ्यः कृतेऽर्थे च स्याद् बाहनपूर्वकात् ॥

अध्वर्युपरिषद्भ्यां च तौ चेद् बाहनवाचिनौ ।

पञ्चशब्दादजिघ्रो हि वाह एवेत्युदीरितम् ॥

विक्रोऽवयवे च स्यादुवर्णान्तान्दितीरितम् ।

तथैव प्राणिरजतादिभ्यश्चापीति कर्तिरितम् ॥

तस्य धर्म्यमितीहार्थे ऋदन्ताच्च विधीयते ।

तथा विकृतिवाचिभ्यस्तदर्थी प्रकृतिर्यदि ॥

प्रीतायर्थे क्षुद्रशब्दादन्विकृन्पोऽपि कथ्यते ।

अब् पृथिव्या निमित्तार्थे विदिते पेक्षरेऽपि च ॥

प्राणभृज्जातिवचनात् स्याद् वयोवचनादपि ।
 उद्गात्रादिपदाच्चापि भवेदब् मावकर्मणोः ॥
 तदन्नमस्मिन् प्रायेणेत्यर्थे कुल्माषशब्दतः ।
 यौधेयादिपदाच्चापि स्वार्थ एवाब् विधीयते ॥
 कर्मणो घटमानेऽर्थे ह्यटच्प्रत्यय इष्यते ।
 नीतौ चाप्यनुकम्पायामुपादेरङ्गजिष्यते ॥
 अपत्यं रक्तयुक्ते च दृष्टं परिवृतोद्धृतम् ।
 संस्कृतं पौर्णमासी च देवतान्यूहनीवृतः ॥
 भादिः प्रयोजनं योद्धा तथा प्रहरणं क्रिया ।
 अधीते वेदास्तिनिर्वृत्तावासादूरसम्भवाः ॥
 शेषो जातः कृतो लब्धः क्रीतः कुशल इत्यपि ।
 अनित्यभवसम्भूतौ साधुः पुष्यति पच्यते ॥
 उतं वेयं रीति सोढं भवो व्याख्यात आगतः ।
 मभवत्येति निष्कामत्यधिकृत्य कृतस्तथा ॥
 निवासोऽभिजनो भाक्तिः प्रकर्षणोक्तमेकदिक् ।
 उ५शतः कृत इदं विकारोऽवयवश्च हि ॥”
 अणेष्वर्थेषु विज्ञेयो विशेषस्त्वभिधीयते ।
 स्त्रियां च भङ्वादिभ्यस्त्वणैव स्यादित्तीरितम् ॥
 हरणेऽण् कुटिलिकाया मुद्रादपि च मिश्रिते ।
 अण्महिष्यादितो धर्म्ये चेत्येवं सूत्रकृन्मतम् ॥
 शिल्पार्थे च विकल्पेन महद्गुकाज्झर्झरादपि ।
 मत्ताच्च दीयते नित्यमित्यर्थे पाक्षिको भवेत् ॥
 बिल्वादिभ्यो विकारार्थे तालादिभ्यस्तथैव हि ।
 वाच्ये तु परिभाषे च स्वर्णार्थेभ्यः प्रकीर्तितः ॥
 पुष्पादिभ्यः फले च स्यात् जम्बवा स च विकल्पतः ।
 कुलस्यात् कोपघात्तच्चापि संस्कृतेऽर्थे प्रकीर्तितः ॥
 शकटाच्च वहत्यर्थे निर्मिते हुरसोऽपि च ।
 सर्वभूतेष्वस्य संयोगे निर्मितोत्पातयोस्तपि ॥

ईश्वरार्थेऽपि विदिते व्युद्भादेर्देयकार्ययोः ।
 प्राप्तार्थे मनुशब्दात्तु चूहादेस्तु प्रयोजने ॥
 विशाखापादयोश्चापि मन्थदण्डौ च तौ यदि ।
 हायनान्तयुवादिभ्यः स्यात्तथा भावकर्मणोः ॥
 माने पुरुषद्वस्तिभ्यामस्त्यर्थे तपस्तथा ।
 सिकताशर्कराभ्यां च सहस्राच्च तथैव हि ॥
 अध्याये चानुवाके च विमुक्तादिभ्य एव च ।
 तुह्यार्थे शर्करादिभ्यः स्वार्थे पश्चादितो भवेत् ॥
 'विसारिणो मत्स्य' इति मत्स्यार्थे च निरूपितः ।
 कर्मणोऽपि भवेदेवं तथा तन्द्रेण गोधितात् ॥
 णजाताबोपधेश्चापि स्वार्थे प्रज्ञादितो मतः ।
 सप्तम्यर्थे तु किंशब्दात् अत् प्रत्यय उदीरितः ॥
 नीह्या 'अन्' स्याच्च रक्तार्थे तीयाद् भागेऽपि चेप्यते ।
 द्वित्रिभ्यामयजादेशस्तयपोऽवयवे तु वा ॥
 दिशि देशे च काले चाप्यस्तान्यतसुचौःस्पृतौ ।
 पूर्वापराचरेभ्यस्त्वस्तात्यर्थेऽसिः प्रकीर्तितः ॥
 आजतिरहि चोक्तार्थे प्रत्ययाः स्युरितीरितम् ।
 आकिनिच्चासहाये स्यादेऽशब्दादिति गितम् ॥
 बहुभाषिणि सम्प्रोक्तौ प्रत्ययाव्राटजालचौ ।
 क्रिमेविलभ्ययाद् घाच्च प्रकर्षे स्वाप्पुगिप्यते ॥
 अस्त्यर्थे शृङ्गवृन्दाभ्याम्भारकनूप्रत्ययो मतः ।
 आरम्भे च प्रत्ययो ज्ञेयोऽपत्यार्थेऽन्यत्र चाप्यसौ ॥
 आनुश्रुत प्रत्ययो ज्ञेयो मत्वर्थे हृदयात् किल ।
 संहते नतदित्यर्थे मतः ग्रीनेऽप्यतुप्रतः ॥
 भवार्थे उचरादाहन् प्रत्ययः ममुन्नीगितः ।
 अधीते वेद इत्यर्थे पद्मोचरपदादिकम् ॥
 अपत्यार्थे इमेव स्याददन्तादिति कीर्तितम् ।
 बाह्यादिभ्यश्च सम्प्रोक्तो ह्यपत्यार्थे स एव हि ॥

तथैव सात्त्वावयवात् कलकूटाश्मकादपि ।

तथा प्रत्यग्रथाच्चैव विहितः प्रत्ययो ह्ययम् ॥

उदङ्गमते तु सम्प्रोक्तो सेनान्तालक्षणादितः ।

तदस्य तेन निर्वृत्तनिवासादूरसम्भवे ॥

इञ् स्यात् सुतङ्गमादिभ्य इति सूत्रे निरूपितम् ।

सञ्जातार्थे इतञ् प्रोक्ता नासिकानमने त्विनच् ॥

अस्त्यर्थे फलबर्हाम्यामिन्च्प्रत्यय इष्यते ।

तदस्य तेन निर्वृत्तनिवासादूरसम्भवाः ॥

व्यूहः परिवृतोऽधीने द्रष्टान्वेष्टा च वेद च ।

भुक्तमित्येषु चार्थेषु विहितः प्रत्ययस्त्विनिः ॥

भुक्तार्थे श्राद्धशब्दाच्च पूर्वादपि सपूर्वतः ।

इष्टादिभ्यो ह्यनेनार्थे साक्षाद् द्रष्टरि च स्मृतः ॥२॥

अन्वेष्टरि त्वनुपदाहिनिरित्यभिधीयते ॥३॥

इतिस्सहस्रादस्त्यर्थे सूत्रेणैव प्रकीर्तितः ॥

प्राणिस्थेभ्योऽप्यदन्तेभ्यो द्वन्द्वादिभ्यश्च सम्मतः ।

उपतापे च गर्हायां वातालीसारकादापे ॥

वयस्सु वर्तमानाच्च पूरणान्तात् सुखादितः ।

बलाद् बाहूरुपूर्वाच्च मालशब्दाच्च गर्हणे ॥

स्याद् धर्मशीलवर्णान्तात् सर्वपूर्वात् धनादितः ।

हस्ताउजातौ च सम्प्रोक्तो वर्णास्तु ब्रह्मचारिणि ॥

देशे च पुष्करादिभ्योऽर्थाच्चासन्निते तथा ।

बलादिभ्योऽपि मन्माभ्यां संज्ञायां चैव सम्मतः ॥

निर्वृत्तार्थे च भावे चापीमन्निच्प्रत्ययो मत्तः ।

इमन्भावप्रत्ययान्ताद्रित्युक्तं वार्तिकेन हि ॥

इलः स्यादस्तिनिर्वृत्तनिवासादूरगेषु च ।

इलच् स्यादनुकम्भायां तदस्तीत्यर्थकेऽपि च ॥

तुन्दोदरयववीहिपिचण्डेभ्योऽपि सम्मतः ।

मत्वर्थे चापि नीतौ चापीलच्प्रत्यय इष्यते ॥४॥

अर्थेऽतिशयने वाच्य इष्टन्प्रत्यय इष्यते ।
 बाष्पादीकक् भवार्थे इवार्थेऽपि च कीर्तितः ॥
 शक्तियष्टयोः प्रहरणे सूत्र एव निरूप्यते ।
 ईकंश्च प्रत्ययो ज्ञेयः स्वार्थाः कीर्तार्थ एव च ॥
 द्वित्वे विभज्योषपदे ईयसुन्प्रत्ययो मतः ।
 मध्यशब्दाद्भवार्थे चापीयप्रत्यय ईरितः ॥
 अस्त्यर्थे ईरन्नीरश्च स्यातां काण्डाण्डशब्दतः ।
 कर्मणे प्रभवत्यर्थे उक्ञ्प्रत्यय ईरितः ॥
 उन्नतत्वे च दन्तादप्युरचूप्रत्यय इष्यते ।
 सहते न तदित्यर्थे बलादूलच् प्रकीर्तितः ॥
 देवतार्थे प्रावृषस्तु स्यादेण्यप्रत्ययश्च हि ।
 अर्थेऽस्यप्रत्ययो ज्ञेयो भवार्थे दूरशब्दतः ॥
 एधाञ्च प्रत्ययश्चेहो विद्यार्थे विहितो यतः ।
 दिशि देशे च काले चाप्येनप्प्रत्यय इष्यते ॥
 ऐरक् च प्रत्ययोऽपत्ये चटकाया विधीयते ।
 अत्ये ह्रस्वेऽनुकम्पायामिवावक्षेपणेऽपि च ॥
 प्रकारवत्ति चार्थेऽपि तदस्त्यादिचतुष्टये ।
 अज्ञाते कुत्सिते चापि स्वार्थे चाप्यनुकम्पेन ॥
 आच्छादने चैव तथा कप्रत्यय इतीरितः ।
 अविशब्दादपि स्वार्थे क एव हि विधीयते ॥
 निर्वृत्तेऽर्थे तु कक् प्रोक्तः समूहे कट्यजिप्यते ।
 सम्प्रोदः कटजिष्टो हि स्वार्थ एव भवेच्च सः ॥
 सप्ततिऽर्थेऽविशब्दाच्च कटजेव विधीयते ।
 श्रेणे रक्ते भवे जाते विकारेऽवयवेऽपि च ॥
 क्रीतनिर्गुणकुशले हरतात्यर्थेऽपि च ।
 बहत्यावर्तनीत्यर्थे कामे च प्रमिते नया ॥
 जातः पश्विनो हागी कुशान्ये ह्यनिराहनः ।
 तदसिन् प्राय इत्यग्निन् श्रीतोष्णाभ्यां च फ्रागणि ॥

पार्थेनोन्विच्छतीत्यर्थे स्वार्थे चापि कनिष्यते ।
 प्रतिमायां तु वाच्यायामिवार्थेऽपि विधीयते ॥
 संज्ञायां चापि कन् प्रोक्तस्तथावक्षेपणेऽपि च ।
 प्रकारवति चार्थे तु स्थूलादिभ्यश्च संस्मृतः ॥
 द्योत्ये चाशेषसम्बन्धामावे कान्तादपीष्यते ।
 आच्छादने बृहत्याश्च तथा सूत्रे तनोः स्मृतः ॥
 मणौ वाच्ये तथा वर्णे चानित्ये लोहितादपि ।
 रक्ते वाच्येऽपि तद्वत् स्यात् कालाच्चापि विधीयते ॥
 अथेषदसमातौ तु कल्पप्रत्यय इष्यते ।
 काम्प्रत्ययस्तु तूर्णीमः स्यादकण्विपक्षे च लः ॥
 अवात् स्वार्थे कुटारच् स्यात् पकार्थे कुणविष्यते ।
 क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्प्रत्ययो मतः ॥
 अपत्यार्थे कुलात् खः स्यात् क्रत्वर्थेऽद्वस्तथैव हि ।
 तत्र जातादित्येदमन्तेष्वर्थेषु चैव हि ॥
 अवारपारशब्दाच्च वहे सर्वधुरादपि ।
 वर्गान्तात्तु भवार्थेऽपि हितार्थे त्वात्मनश्च हि ॥
 तथा विश्वजनाच्चापि भोगोत्तरपदादपि ।
 क्रीते विंशतिकात् तद्वत् भवेदध्यर्थपूर्वकात् ॥
 सम्भवार्थेऽवहरतौ पचतीत्यर्थकेऽपि च ।
 आढकाचितपात्रेभ्यो भूतार्थे मासश्चदतः ॥
 भवनं क्षेत्रमित्यर्थे माघोमातिर्भङ्गतः ।
 अणोश्चापि विभाषा स्यात् कृतेऽर्थे सर्वचर्मणः ॥
 यथामुक्तात् सम्मुक्ताच्च दर्शनाश्रय इष्यते ।
 व्याप्त्यर्थे सर्वपूर्वात् पथ्यङ्गात् पत्रपात्रतः ॥
 कर्मशब्दाच्च तद्वत् स्याद् गच्छतौ त्वध्वनस्तथा ।
 प्राप्तेत्यर्थे त्वापपदात् बह्वर्थेऽनुपदादपि ॥
 सर्वाङ्गाद्भक्षयत्यर्थे नेयेऽर्थेऽश्वाज्यादपि ।
 तथैवानुभवत्यर्थे परोवरपरम्परात् ॥

पुत्रपौत्राच्चेव तथालंगाम्यर्थेऽनुगोरपि ।

गाम्यर्थेऽवारपाराच्च तथात्यन्तानुकामतः ॥

आंसदाजनार्थे चाप्यवधीनेति कथ्यते । °

यत् स्यात् समांसमीनेति तदर्थे तु विजायते ॥

आगवीनः कर्मकारी स्याद् गोप्रत्यर्पणावधि ।

महाकुलादपत्यार्थे विकल्पाद् विहितश्च खञ् ॥

अदिकृशियां यदि भवेत् तदाश्चेरपि च स्मृतः ।

जातादौ ग्रामशब्दाच्च भवार्थे गुणमदसदोः ॥

खञ् स्यात् प्रतिजनादिभ्यः साध्यर्थे नित्य एव च ।

मृणवाच्चरफाच्चापि हितार्थे चैव इष्यते ॥

धान्यानां भवने क्षेत्रे मृतपूर्वे तु गोष्ठतः ।

अश्वसैकाहगम्येऽर्थे चार्हतौ तृत्विजस्तथा ॥

उभे शालीनकौषिणे अष्टष्टाकार्ययोर्मते ।

भारादिकर्मणा जीवत् त्रातीन इति कथ्यते ॥

स्याद् गोष्ठत् प्रत्ययश्चापि स्थानेऽर्थे पशुनामतः ।

गोघुगन् प्रत्ययोऽपि स्याद् द्वित्वेऽर्थे पशुनामतः ॥

अस्त्यर्थे तु प्रशंसायां चाचो विमनिरिहोच्यते ।

क्षेत्रशब्दादपत्यार्थे जातौ घप्रत्ययो मतः ॥

दैवतार्थे क्षपांनप्पुनरपोनप्पुश्च कीर्तितः ।

राष्ट्रावाराक्ष पाराच्च पारावारात् तथैव च ॥

हिमं न सहतेऽर्थे तु हिमाच्चेष्टः प्रकीर्तितः ।

गोत्रापत्ये तु कुडादेः ऋक्प्रत्यय उदीरितः ॥

चित्रः स्यादभूततद्भावे योगे कृश्वस्तिभिः सह ।

अपत्ये स्वसृशब्दात्तु छप्रत्यय उदाहृतः ॥

कुस्तितापत्यवचने फिन्नन्ताच्च विधीयते ।

तथा नक्षत्रयोर्द्वन्द्वे युक्तार्थे चायमिष्यते ॥

अपोनप्तुरपांनप्तुर्देवतार्थे मतस्तथा ।

वा घावापृथिवीचन्द्रात् शुनासीरान्मरुत्वतः ॥

अग्नीधोमपदाच्चापि वास्तोष्पतिपदादपि ।

गृहमेवाच्च सम्प्रोक्तो खस्त्यर्थे शर्करापदात् ॥

उत्करादिगणाच्चापि शेषेऽर्थे तु विधीयते ।

गर्तोत्तरपदाच्चापि तत्स्थे वाच्ये स इष्यते ॥

जाताधर्थे गहादिभ्यो 'कुम्भजनस्य परस्थ च' ।

राजन् शब्दात् कटादेश्च तथा प्राग्देशवाचिनः ॥

अकेकान्तात् खोपधाच्च कन्थोत्तरपदादपि ।

पलङ्गास्तुत्तरपदात् पर्वताच्च विधीयते ॥

अमनुष्ये पर्वतात्तु विकल्पेन प्रकीर्तितः ।

जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः स्याद् भवार्थ इति कीर्तितम् ॥

अभिजनार्थे पर्वताच्च वक्तुमायुधजीविनः ।

तथा तस्येवमर्थे तु स्याच्छ्रो रैवतिकादितः ॥

जीवत्यर्थे त्दायुधाच्च भवार्थेऽग्रात् प्रकीर्तितः ।

विकृतिभ्यः प्रकृत्यर्थे संयोगोत्पातयोरपि ॥

अर्हे कडङ्गराक्षे च दक्षिणाच्च प्रकीर्तितः ।

अनुप्रवचनादिभ्यः फले हेतौ च कीर्तितः ॥

समापनाच्च पूर्वोऽर्थे संपूर्णपदकोदणम् ।

भावे कर्माणि होत्राभ्यो हितार्थे च प्रकीर्तितः ॥

अन्यमित्रादलङ्गामीत्यर्थे छः पाक्षिको भवेत् ।
 सूक्ते सामि च वाच्ये तु मत्वर्थोचि विधीयते ॥
 पितृष्वसुरपत्ये छण् तथा मातृष्वसुश्च सः ।
 कृशाश्वादेस्तदस्मिन् स्यादित्यादर्थचतुष्टये ॥
 श्रविष्ठापादयोश्चापि ज्ञातार्थे तु छणिष्यते ।
 तथैवाभिजनेऽर्थे तु सलतुरपदादपि ॥
 तिचिर्यादेस्तु सम्प्रोक्तः प्रोक्तार्थे प्रत्ययश्च सः ।
 तत्स्थे वाच्ये तथा प्रोक्तो वेणुकादिभ्य एव च ॥
 शेषेऽर्थे भवतस्तु स्याच्छस्त्रप्रत्यय इतीरितम् ।
 प्रकारवचने त्वर्थे जानीयत्प्रत्ययो मतः ॥
 तस्य मूल इतीहार्थे ज्ञाहृत्प्रत्यय ईरितः ।
 सास्यां क्रियेति ऊः प्रोक्तो रूप्योत्तरपदाद् भवे ॥
 मत्वर्थे तु मधोश्च स्याद् भागे पष्ठाष्टगात् तथा ॥
 अपत्यादिविकारार्थे पृथिव्याः च प्रकीर्तितः ।
 शेषेऽर्थे तु झिटः प्रोक्तः काश्यादिभ्यश्च संस्मृतः ॥
 तथा पदादिपूर्वाच्च कालाञ्जित उदाहृतः ।
 पूगात् त्वन्नामणीपूर्वात् स्वार्थे ङप्रत्ययो मतः ॥
 तथा स्वार्थेऽस्त्रियां त्रातच्छत्रोरपि गणीरितम् ।
 प्रगदिनप्रभृतिभ्यश्च तदस्त्यादिचतुष्टये ॥
 गर्भासक्तु भवेऽर्थे चाप्यव्ययीभावतस्तथा ।
 विद्वान् प्रभवति युक्ते गृहपतेऽथ सः ॥
 सोऽन्ताभिन्न इत्यर्थे अण्डिकादिभ्य एव च ।
 छन्दोगादेस्तु धर्म्येऽर्थे जाम्नाये वा प्रकीर्तितः ॥
 यगन्मेषानहोश्च स्यात् सन्त्यं प्रहृतिर्यदि ।
 धनन्तावस्योऽर्थे तथेवेति भेषजात् ॥

स्वार्थे ज्यप्रत्ययः प्रोक्तस्तादर्थ्ये त्वतिथेः स्मृतः ।
 ज्यङ् च वृद्धत्कोसलाजादपत्यार्थे विधीयते ॥
 वाहीकायुधजीविभ्यः सङ्ख्येभ्यो ज्यङ्गुदाहृतः ।
 स्वार्थे एव च ते सङ्ख्या राजन्या ब्राह्मणा न चेत् ॥
 स्त्रियां फल्गुन्यषाढाभ्यां टप्रत्यय उदाहृतः ।
 तदस्मै देयमित्यर्थे श्राणामांसौदनाद्विठन् ॥
 क्रीतार्थे कंसशब्दाच्च टिठन्प्रत्यय इष्यते ।
 नासिकाया नते टीटच्च संज्ञायामवशब्दतः ॥
 स्वार्थे टेष्यण् वृकात् प्रोक्तः सङ्ख्यादायुधजीविनः ।
 देवतार्थेऽस्ति सोमादृधण् तेन सौम्यः प्रकीर्तितः ॥
 सायमाश्चन्ययेभ्यश्च शेषेऽर्थे इगुदंशुलौ मतौ ।
 ठग्पत्ये ॥ संप्रोक्तो रेवत्यादिभ्य एव हि ॥
 वृद्धात् सौवीरगोत्राच्च स्यादपत्यस्य कुत्सने ।
 लाक्षाया रोचनायाश्च शकलादपि कर्दमात् ॥
 रक्तार्थेऽयं प्रत्ययः स्यात् संस्कृते दध्न इष्यते ।
 अश्वत्थाद्यामहायण्या अस्तीत्यर्थे च स स्मृतः ॥
 अधीते वेद इत्यर्थे क्रतूक्थादिभ्य एव च ।
 सूत्रान्ताच्चापि तद्वत् स्यात् वसन्तादिभ्य एव च ॥
 अर्थे तदस्मिन्नस्तीति शर्करायाः समिष्यते ।
 कन्थायाश्च मवाद्यर्थे शेषेऽर्थे भवतः स्मृतः ॥
 वर्षाभ्यश्च प्रायश्चवे तूपजानूपकर्णतः ।
 उपनीवेश्च तद्वत् स्यादायत्यानागते तथा ॥
 व्यचः शब्दाद्वदन्ताच्च ब्राह्मणादेश्च ठक् स्मृतः ।
 सोऽस्य सेन्य इतीहार्थे त्वचिच्चाद् देशकालतः ॥
 तस्येदमिति चार्थे तु हल्सीराद्वगिष्यते ।
 परिमाणार्थवाचिभ्यो विकारेऽर्थेऽपि चेष्यते ॥

"ठक् स्यात् पूर्वं बहृत्यर्थाद् दीव्यत्यथ सनन् जयन् ।
 जितं च संस्कृततरच्चरन्तश्चाथ जीवति ॥
 हरन्निर्वृत्तसंसृष्टे उपासितं च वर्तते ।
 यच्छत्युच्छ्रजवन् कुर्वन् हन्ति तिष्ठति धावति ॥
 गृह्णाति च चरत्येति समवैति च पश्यति ।
 धर्मं चावक्रयः पण्य शिष्यं ग्रहरणं भतिः ॥
 शीलं वृत्तं हितं मक्षा दीयते च नियोजितः ।
 अध्यायी च वयवहरन् वसतीत्यर्थेऽपि च ॥"
 एवर्थेषु हि संभोक्तो विशेषस्त्वभिधीयते ।
 हलसीराद् बहृत्यर्थे साञ्चर्थे तु कथादितः ॥
 क्रीतार्थे चासमासे स्यान्निष्कादिभ्य इतीरितम् ।
 शमने क्रोपने चार्थे यातादिभ्यश्चमिप्यते ॥
 अर्हृत्यर्थे तथैवादुरासक्ते तूदरात् स्मृतः ।
 अयःशूलपदाद्यपि दण्डाजिनपदात् तथा ॥
 पार्श्वेनान्निच्छतीत्यर्थे ठक्मेनं प्रचक्षते ।
 छेदादिभ्यस्तु नित्यं स्यादर्हत्यर्थे इतीरितम् ॥
 बहुल्यादिपदात् तुल्ये स्वार्थे स्यादनुगादिनः ।
 सुपुदादेष्टुचं प्राहुर्निर्वृत्ताद्यर्थे एव हि ॥
 वृत्ताध्ययनकर्तृर्थे बहुचूर्वपदात् तथा ।
 वाचश्चानुगम्यायां तपुषे नीतिवाचकः ॥
 अनुप्यनांमष्टन् तुल्ये त्वेकग्रान्यपदात् तथा ।
 गालवान् गगन्दात् देवतार्थे च ठक् स्मृतः ॥

देये संवत्सरादामहायण्याश्च प्रकीर्तितः ।
 बाच्ये मृगे व्याहरतौ तथा सोढे च कीर्तितः ॥
 अन्तःपूर्वपदाद्वन् स्यादव्ययीभावतो गवे ।
 तथा समानशब्दाच्च समानादेश्च स स्मृतः ॥
 अध्यात्मादिपदाच्चैव लोकान्ताच्च विधीयते ।
 अन्तोदात्ताद् बह्वचोऽपि व्याख्याने ग्रन्थ इष्यते ॥
 अत्रार्थे क्रतुयज्ञेभ्य ऋण्यध्यायेष्वपि स्मृतः ।
 विधायोर्निजसम्बन्धवचनाच्च ऋदन्ततः ॥
 भक्त्यर्थे च महाराजशब्दादप्ययमिष्यते ।
 गोपुच्छाच्च तरत्यर्थे चरतौ श्वगणादपि ॥
 आक्रम्वाद् घावतीत्यर्थे पण्येऽर्थे लवणादपि ।
 परश्रधात् प्रहरणे साध्वर्थे तु गुडादितः ॥
 क्रीते गोपुच्छसङ्ख्यादेर्निष्कात् द्वित्रिपूर्वकात् ।
 विस्तोच्चं विदितेऽर्थे तु लोकाद्वै सर्वलोकतः ॥
 बापस्थानमितीहार्थे ठञ्प्रत्यय उदाहृतः ।
 तदस्मिन् वर्ततेऽर्थे तु नवयज्ञादितो मत्तः ॥
 तदस्मिन् दीयतेऽर्थे च परिमाणे तथैव च ।
 बह्व्यावहृतीत्यर्थे हरतीत्यर्थेऽपि च ॥
 भाराद् वंशादिपूर्वेभ्यष्टञ्प्रत्यय उदाहृतः ।
 पचत्यवहरत्यर्थे सम्भवत्वर्हतौ तथा ॥
 पारायणतुरासणचान्द्रायणपदादपि ।
 वर्तयत्यर्थे प्रोक्तः शंसि संशयशब्दतः ॥
 आहृते चोत्तरपथात् योजनाद् गच्छतौ तथा ।
 क्रोशमोजनपूर्वाच्च निर्वृते कालवाचकात् ॥
 अधीष्टभृतभूतेषु भाविन्यर्थे च कीर्तितः ।
 एणमासाद् वयसि चोत्थे म्रणचर्येऽपि कथ्यते ॥

परिजग्ये च लभ्ये च कार्ये च सुकरे तथा ।
 यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणार्थे देयार्थे कालवाचकात् ॥
 कार्येऽपि च तथा प्राहुः सम्पत्तौ च प्रकीर्तितः ।
 तस्मै प्रभवंतीत्यर्थे सन्तापादिभ्य एव च ॥
 प्रयोजने प्रकृष्टे च ठन्प्रत्यय उदाहृतः ।
 अन्विच्छतौ तु संप्रोक्तो दण्डाजिनपदात् तथा ॥
 ग्रीष्मादिभ्यस्तु मत्वर्थे तुन्दादिभ्यस्तथा भवेत् ।
 नावो द्यौर्भ्यश्च तरतौ ठन्प्रत्यय उदाहृतः ॥
 पर्णादिभ्यश्च तद्वत् स्यात् श्वगणादपि चेप्यते ।
 जीवत्यर्थे तु चस्नाच्च तथैव क्रयविक्रयात् ॥
 चरत्यर्थे प्रतिपथान्मत्वर्थे चाप्यदन्ततः ।
 क्रीताद्यर्थे शताच्चैव पूरणप्रत्ययान्ततः ॥
 अर्थाद्यापि नियुक्तेऽर्थे त्वगारान्तादिति स्मृतम् ।
 बहस्यावहतीत्यर्थं हरत्यर्थं तथैव च ॥
 तदस्मिन् दीयतेऽर्थे च वस्नद्यद्वात् स्मृतो एवम् ।
 घोस्येऽवयसि पण्यासाभिर्वृणार्थपक्षके ॥
 भुक्तार्थे श्राश्रमञ्चाच्च ठन्प्रत्यय उदाहृतः ।
 जातार्थे प्राशपष्टप् स्नान् स्तोमे ङः परिकीर्तितः ॥
 पथे तदस्मिन्नापिकं दधान्वातु विधीयते ।
 स्तोमार्थे पूरणार्थे च उद्गमत्यय उदाहृतः ।
 त्रिंशत्स्वार्थिनाञ्चोत्तु परिमाणे ऽपि न्यते ॥

यत्तदभ्यां च दर्ति केचिदिच्छन्तीति प्रदर्शितम् ॥

डाजव्यक्तानुक्तेरनितौ द्वयवधारितः ।

द्वितीयाच्च तृतीयाच्च शम्भवीजात् कृषौ स्मृतः ॥

कृषौ योगं इति प्रोक्तं संख्यायाश्च गुणान्ततः ।

समयाद् यापनायां च निष्क्षेपे चैव निष्कुलात् ॥

निष्पत्राच्च सपत्राच्च तथातिव्यञ्जने मतः ।

सुखप्रियादानुलोभ्ये शूलात् पाके च कीर्तितः ॥

प्रातिलोभ्ये तु दुःखाच्च सत्यादशपथे स्मृतः ।

मद्रमद्राद् वापनेऽर्थे ङाच्प्रत्यय उदाहृतः ॥

स्यादवान्तरदीक्षादेश्वरतीत्यर्थके ङिनिः ।

प्रमाणे शनृशदन्ताच्च विंशतेश्च ङिनिः स्मृतः

अप्रपश्चाङ्गिभच् प्रोक्तो जालाद्यर्थे मनीषिणा

ह्रस्वार्थके च सम्प्रोक्तः कुत्वास्तु प्रत्ययो ङु

तदस्मिन्नस्तिनिर्वृत्तनिवासदूरसम्भवाः ।

एष्वर्थेषु इमत्तुप् प्रोक्तः कुमुदान्नद्वेतसात् ॥

व्यव्यतौ मत्ययौ दृष्टे वामदेवादिति स्मृतम् ।

अप्रसिद्धादपत्यार्थे पाण्डोर्बर्णः समुदाहृतः ॥

राजार्थकेऽपि सम्प्रोक्तस्तथैव प्रत्ययो बुधैः ।

चातुरधिकशब्दाच्च नडशादाह्वलच् स्मृतः ॥

द्वुत्तुप्रत्ययस्त्वसंज्ञायां विंशतेस्त्रिंशतश्च सः ।

अष्टाचत्वारिंशतश्च चरतौ परिकीर्तितः ॥

ह्वार्थे तु शिलायाश्च ढप्रत्यय उदाहृतः ।

अपत्यार्थे प्रत्ययो ढक् मवेत् स्त्रीप्रत्ययान्ततः ॥

द्वयजम्भ्यः स्त्रीलिङ्गशब्देभ्य अनिञन्तादितस्तथा ।

काश्यपे दत्तपुत्रे तु वि ङ्गाच्च कृषीतकात् ॥ . . .

शुभादिभ्यो भुवश्चापि कल्याण्यादेस्तथैव च ।

मातृष्वसृपदात् तद्धत् पितृष्वसृपदात् तथा ॥

कुलटाया विकल्पेन दुष्कुलाच्च विधीयते ।

दृष्टेऽर्थे कलिशब्दाच्च दगम्नेर्देवतार्थके ॥

नद्यादिभ्यस्तथा प्रोक्तो जाताद्यर्थे विपश्चिता ।

तृदाशब्दादभिजने कपिशंखयोस्तु कर्मणि ॥

धान्यानां भवने क्षेत्रे त्रीद्विशाल्योरपीष्यते ।

दृक्प्रत्ययमित्यर्थे स्यादपूर्वपदात् कुलत् ॥

कञ्चादिभ्यस्तु जातादौ बहत्थर्थे घुस्तथा ।

कुलात् कुक्षेऽथ ग्रीवाया आस्यलङ्कारकेऽर्थके

अपत्यार्थे चतुष्पाद्भ्यो दृक्प्रत्यय उदाहृतः ।

गृष्ट्यादिभ्यस्तथैवेष्टोऽचतुष्पाद्वचनेऽपि च ॥

संस्कृते क्षीरशब्दाच्च संख्यादेश्चतुर्थकात् ।

कोशशब्दाच्च 'सम्भूते' हत्यादेस्तु भेवार्थतः ॥

एणीपदाद् विकारेऽर्थे निवासे 'धर्मतीपदात् ।

पण्यादिभ्यस्तु साध्वर्भे हितादौ पुरुषात् स्मृतः ।

तदस्य सम्भवेदर्थे परित्यागार्थं कीर्तितः ।

अधीते वेद इत्यर्थे द्विनुक् छगलिनः स्मृतः ॥

अपत्यार्थे तु गोधाया दृक्प्रत्यय उदाहृतः ।

अपत्ये कुत्सिते वाच्ये स्मृतो णप्रत्ययः किल ॥

काण्डाहतेऽथ भिमतान्मतः सौवीरभोजगात् ।

जरण्यातु भवेऽर्थेऽपि णप्रत्यय उदाहृतः ॥

गीटायां च प्रहरणे र्भे शीले छत्रादितो भतः ।

लब्धार्थे स्वजशब्दाच्च साध्वर्भे भक्तशब्दतः ॥

रितार्थे सर्वशब्दाच्च गच्छत्यर्थे पथश्च हि ।

स्पर्शपाचशब्दाच्च देयेऽर्थे च स्मृतो ण्यम् ॥

प्रज्ञाश्रद्धादिशब्देभ्यो मत्वर्थे च तथा स्मृतः ।

समूहार्थे तु पशोश्च णस्प्रत्यय उदाहृतः ॥

पुराणप्रोक्तकल्पेषु ब्राह्मणेषु णिनिः स्मृतः ।

अधीते वेद इत्यर्थे काश्यपात् कौशिकेदपि ॥

कलापिशब्दात् तद्वत् स्यात् वैशम्पायनशिष्यतः ।

वेदे वाच्ये शौनकादेः पाराशर्यशिलालितः ॥

गडसूत्रे भिक्षुसूत्रे वाच्ये तु णिनिरिष्यते ।

कुर्वादिभ्यो ण्य एव स्यादपत्यार्थ इतीरितम् ॥

सेनान्ताल्लक्षणाच्चापि कारिणः कुरुनादितः ।

ग्राम्दीव्यतीयेष्वर्थेषु दित्यादिभ्यो विधीयते ॥

सहायादेश्च संप्रोक्तो ह्यस्यार्थादिचतुष्टये ।

साध्वर्थे समवैत्यर्थे प्रोक्तः परिषदो हि सः ॥

भूतार्थे चैव षण्मासाण्यत् प्रत्यय उदाहृतः ।

तदस्यास्तीति चार्थे तु केशभ्यां च त ईरितः ॥

स्वार्थे नवात् तनन् प्रोक्तो नृभावः प्रकृतेरपि ।

मत्वर्थे चापि तत्प्रोक्तः सर्वणो मेरुतश्च हि ॥

तमप् स्यादतिशये तिङन्ताच्च विधीयते ।

सोऽस्यावयव इत्यर्थे संख्यायास्तथाविष्यते ॥

विभज्योपपदे द्वयर्थवचने त्तरविष्यते ।

समूहार्थे ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् तथा गजात् ॥

सहायाच्च तथा स्वार्थे देवाद् आवेऽपि कीर्तितः ।

तेनैकदिगितीहार्थे तसिश्च परिकीर्तितः ॥

तथापादानपञ्चम्याः स्मृतोऽहीयरुहोस्तु सः ।

अकर्त्रर्थतृतीयाया अप्ययः प्रत्ययो मतः ॥

अतिग्रहे चान्वयने ह्ये च परिकीर्तितः ।

तथैव हीयमाने च पापयोगे च संस्थितः ॥

भिन्नपक्षस्याश्रयणे द्योत्ये षष्ठ्याश्च स स्मृतः ।
 त्यागे द्योत्ये तु रोगेभ्यः षष्ठ्यास्तसिरितोरितम् ॥
 पञ्चम्यन्तात् किमादेस्तु स्वार्थे हि तसिलिप्यते ।
 पर्याभिभ्यां च संप्रोक्तो ह्यन्येभ्योऽपि च दृश्यते ॥
 तातिङ् शिवशर्मादिभ्यः क्रेऽर्थेऽपि भवेऽपि च ।
 मूलार्थे पक्षशब्दात् तु तिप्रत्यय उदाहृतः ॥

तदस्यास्तीति चार्थे ॥ कंश्चभ्यां च समीरितः ।
 तिकनिष्ठो मृदः स्वार्थे तीयः संख्याप्रपूर्णे ॥

द्वित्रिशब्दात् त्रिशब्दस्य संप्रसारणमेव च ।
 तुप्रत्ययस्तु संप्रोक्तः कश्चभ्यामिति सूत्रतः ॥
 तैलच्च प्रत्ययः स्नेहे त्जप् स्वार्थे नवशब्दतः ।
 त्यक् जातापद्यर्धके तु दक्षिणादिपदादपि ॥

उपाधिभ्यां त्यक्त् प्रोक्त आसन्नारुढकार्थतः ।
 अमेहकतसिद्धिरेभ्यस्त्यप् भवे योऽव्ययात् स्मृतः ॥

नेर्ध्रुवे च निसस्तद्वान्निर्गते च प्रकीर्तितः ।
 ऐपमो ह्यः श्वसश्चापि विकल्पेन विधीयते ॥

समुदात्ते तु गोशब्दात् व्रप्रत्यय इलीरितम् ।
 जैत्रे बाहुलकात् व्रण् स्यादित्युवाच च माधवः ॥

सप्तम्यन्तात् किमादेस्तु ब्रह्मप्रत्यय उदाहृतः ।
 तदधीने तु देये त्रा योगे कृष्णस्तिभिः सह ॥

देवान्मनुष्यात् पुरुषात् पुष्पमर्त्यात् तथैव च ।
 द्वितीयार्थे च सप्तम्यामयोगेऽपि कृष्णादिभिः ॥

त्यप्रत्ययश्च भवेऽर्थे ब्रह्माग्न्यस्यार्विजष्टया ।
 यष्ट्यात्प्रत्ययो ज्ञेयो प्रकारवचने किल ॥

न्यनुप्रत्ययो द्वितीये स्यादन्नादिभ्यां च स स्मृतः ।
 न च प्रोक्तः प्रमाणे च काले दा तु तदर्थ हि ॥

इदंशब्दाच्च तच्छब्दात् काले दानीं प्रकीर्तितः ।
मध्यशब्दस्य मान्तत्वं स्याद् दिनन् प्रत्ययो भवे ॥

प्रत्ययो दूस् आख्यातो दुग्धेऽर्थे त्वविशब्दतः ।
अभेदसमाप्तौ तु देश्यदेशीयरौ मतौ ॥

प्रमाणे द्वयसंघे प्रोक्तो वा विधार्थे तु कीर्तितः ।
संख्यायाश्चाधिकरणविचालेऽपि प्रकीर्तितः ॥

स्वार्थे धेयो भागरूपनामभ्यः परिकीर्तितः ।
द्विव्योदच धो ध्यमुञ्च् वा स्याद् विधार्थे इति कीर्तितम् ॥

एकाद्वोऽपि तथा प्राहुर्विकल्पेन मनीषिणः ।
पामादिभ्यस्तु नः प्रोक्तस्तदस्तीत्यर्थकेऽपि च ॥

पुराणार्थात् प्रशब्दाच्च स्वार्थे नप्रत्ययः स्मृतः ।
स्त्रीशब्दाच्चैव नञ् प्रोक्तो धर्थेषु भवनात् पुरः ॥

विनङ्भ्यामपि नानाजौ न सहेत्यर्थके स्मृतः ।
नासिक्कानमने वाच्ये त्ववान्नाटच् प्रकीर्तितः ॥

विस्तारे त्वविशब्दात्तु षट्च्प्रत्यय इष्यते ।
वाच्ये पाशुप् च संप्रोक्तः पिङ्गपेजौ तु निष्कले ॥

नासिक्कानमने वाच्ये नेः षिटच् परिकीर्तितः ।
गोत्रे फक् स्यान्नडादिभ्यो यूनि स्याद् यजिजोरपि ॥

शरद्वर्द्धमशुनकाद् गोत्रे भृग्वादिवंशजात् ।
अवन्ताद्धरितादिभ्यो गोत्रापत्ये निवक्षिते ॥

क्षोणपर्वतजीवन्ताद् विकल्पेन तथा स्मृतः ।
कुमुदादेश्च संप्रोक्तस्तदस्त्यादिचतुष्टये ॥

द्वयचोऽणन्तादप्रत्यार्थे फिञ्प्रत्यय उदाहृतः ।
तथा फाण्दाहृतिपदान्निमताच्च विधीयते ॥

लिकादिभ्यश्च कौसण्यकार्मायीभ्यां तथैव हि ।

अगोत्रवाचिनो वृद्धाच्छब्दात् फिन् स्यादुदकमते ॥
 कर्षादेश्चापि फिन् प्रोक्तस्तदस्मादिचतुष्टये ।
 अवृद्धादप्यपत्यर्थे फिन् प्रोक्तः प्राक्मतेन हि ॥
 संज्ञायां तु बभाविष्टौ कंशांशब्दस्वरूपतः ।
 ईषदूने बहुच प्रोक्तः सुबन्तस्यादिमश्च सः ॥
 चिडजिचरीमचौ ज्ञेयौ नीरन्ध्रार्थात् नः परौ ।
 भौरिक्यादिपदाद् देशे भक्तलूपत्यय इष्यते ॥
 अवाद् भ्रष्टच्प्रत्ययः स्यान्नासिकानमने सति ।
 मः स्याद् भकार्थे मभ्यात् मत्वर्थे शुद्धशब्दतः ॥
 मध्यशब्दाद् मवार्थे च मष्णीयौ प्रत्ययौ मतौ ।
 तदस्यादिचतुष्टये मत्तुप् नद्यां प्रकीर्तितः ॥
 मष्णादिभ्यस्तथैवेष्टौ रस्तादिभ्यस्तथैव हि ।
 सिध्मादिभ्यश्च संप्रोक्तस्तदस्यर्थे बलादिता ॥
 हेतुभूतादागतेऽर्थे मयद् स्यादिति कीर्तितम् ।
 नित्यं वृद्धशरादिभ्यो विकारेऽवयवेऽपि वा ॥
 गोः पुरीषे च पिष्टात् विकारे ग्रंथद्विष्यते ।
 असंज्ञायां तिलमवात् प्रचुरार्थेऽपि स स्मृतः ॥
 भागस्य मूल्ये क्रेये वा संख्यायाश्च विधीयते ।
 अवेर्दुर्गार्थकत्वे तु मरीसच्प्रत्ययो भवतः ॥
 प्रमाणे मात्रजिष्टो हि पृष्ठाद् यश्च समूहके ।
 पाशादिभ्यो बलादेस्तु तदस्यादिचतुष्टये ॥
 जाताप्यर्थे ग्रामशब्दात् साध्वर्थे तु समापदात् ।
 समानतीर्णाद् वास्यर्थे श्रयिते सोदरादपि ॥
 स्यात् सगर्भसयूयाच्च भवेऽर्थे सनुतादपि ।
 अर्हत्यर्थे तु दण्डादेः स्तवान्चेति तु ग्राधवः ॥
 राधे कर्मणि चाप्यर्थे सङ्गयुयः परिकीर्तितः ।

सस्मिदूतवणिभ्यस्तु भावे कर्मणि चेष्यते ॥

शास्त्रादिभ्य इवार्थे च यत्प्रत्यय उदाहृतः ।

कूचवारादभिजने यङ्प्रत्यय उदाहृतः ॥

पुरोहितादिवर्गाच्च पत्यन्ताद् भावकर्मणोः ।

गर्गादिभ्यस्तु गोत्रे यञ् वतण्डादपि च स्मृतः ॥

मधुबध्नवोश्च स भेयस्त्वौ चेद् ब्राह्मणकौशिकौ ।

कपिबोधादाग्निरसे भवे देवाद् बहिष्पदात् ॥

सम्हारार्थे तु फेदाशद् गणिकायास्तथैव हि ।

केशाच्चैव तथा प्रोक्तो द्वीपादनुसमुद्रगात् ॥

कंसीयाच्च विकारार्थे स्वार्थे त्वमिजिदादितः ।

अपत्ये श्वशुराद्यत् स्यात् कुलादपि च केवलात् ॥

यति जातिग्रहः कार्यो राजन्शब्दाद्वितीरितम् ।

गोरपत्यादिवचने यत्प्रत्यय उदीरितः ॥

संस्कृते शल्लशब्दाच्च तथैवोखाच्च कीर्तितः ।

वाय्वृतुप्रभृतिभ्यश्च देवतार्थे तु कीर्तितः ॥

समूहे ब्राह्मणादिभ्यो भवार्थे त्वर्धशब्दतः ।

शुभ्रागपाशुदभ्यश्च प्रतीचोऽपि भवार्थके ॥

परादिपूर्वादर्धाच्च दिगादिभ्यस्तथैव हि ।

भवार्थार्थपदास्तु स्यात् स्वार्थे चापीत्युदीरितम् ॥

शब्दादन्यत्र वर्गान्ताच्छरीरावयवाच्च हि ।

व्याख्याने छन्दसश्चापि धुरसश्चैकदिग्भवे ॥

विश्वसम्बन्धवचनाद् योनिसम्बन्धवाचकात् ।

आगतेऽर्थे पितुर्यत् स्याद् विकारे गोपयोद्धतः ॥

बहस्यर्थे रथयुगात् प्रासस्ताच्च धुरोऽपि च ।

जनीशब्दाच्च विज्ञेयो विध्यत्यर्थेऽपि कीर्तितः ॥

लब्धार्थे धनशब्दाच्च गणशब्दाच्च वे स्मृतः ।

वशं गते वंशान्चापि दर्शनाहं पदात् तथा ॥
 अनशयोत्पाठनीयार्थे मूलशब्दाद् विधीयते ।
 नावादिभ्यः क्रमात् तार्थार्थेषु च विधीयते ॥
 अनेपेते तु धर्माच्च पध्यर्थन्यायतस्तथा ।
 इच्छार्थाच्छब्दसञ्ज्ञापि स्वात्मार्थादुरसस्तथा ॥
 निर्मिते प्रत्ययो ज्ञेयः प्रियार्थे हृदयाच्च सः ।
 मताज्जनादलक्षणापि करणे जल्पकर्षयोः ॥
 समानतीर्थेवास्यर्थे साध्यर्थे च प्रकीर्तितः ।
 भवार्थेऽप्राप्तु श्रुति समानोदरशब्दतः ॥
 मासतन्वोस्तु मस्वर्थे शरीरावयवाद्भित्ते ।
 खलदेवश्चापि तद्वत् स्यात् क्रीतावर्थे शताच्च सः ॥
 उन्नर्णान्ताद् गवादेश्च हिताद्यर्थचतुष्टये ।
 तद्वद्विरूपेभ्यो यत्प्रत्यय इतीरितम् ॥
 क्रीते तु पणपादाच्च तथा मासशतादपि ।
 द्विगोरध्यर्थपूर्वाच्च आणान्तात्तु विभाषया ॥
 गोशब्दाच्च दाचश्चैव तथा सहस्रयादिवर्जितात् ।
 निमित्तभूतसंयोगे उत्पाते वा प्रकीर्तितः ॥
 पुत्राच्च तद्देव स्यात् दीयतेऽर्थे तु भागतः ।
 नित्यमर्हति चार्थे तु शीर्षच्छेदाद् विधीयते ॥
 मासाच्च वयसि द्योत्ये भूतार्थे तु यदिप्यते ।
 तेन दीयत इत्यर्थे हस्ताच्चापि विधीयते ॥
 सम्पादिन्मर्थके तु स्यात् कर्मवेषपदादपि ।
 योगाच्च प्रभवत्यर्थे प्राप्ते कालात् नया स्मृतः ॥
 धान्यानां भवने क्षेत्रे यावादिभ्योऽपि क्रीतेनः ।
 अच्वनो गच्छन्ती चार्थे तादर्थ्ये देवतान्ततः ॥
 पादार्थाभ्यां च तादर्थ्ये यत्प्रत्यय इतीरितम् ।

भावे कर्मणि चाप्यर्थे स्तेनाद् यन् प्रत्ययो मतः ॥
 मासान्ताद् वयसि चोत्थे द्विगोर्यप्प्रत्ययो भवेत् ।
 आहतत्वप्रशस्तत्वविशिष्टाच्चापि रूपतः ॥
 कंशभ्यां चापि मत्वर्थे यस्प्रत्यय उदाहृतः ।
 कर्णाशब्दात्तु मत्वर्थे युस्प्रत्यय इतीरितम् ॥
 कंशभ्यामपि तद्वत् स्यात् तथाहंशुभमोरपि ।
 तदस्यादिचतुष्केऽर्थे त्वश्मादेस्तु र ईरितः ॥
 मत्वर्थे तूषशब्दाच्च सुविभुष्कर्मघोरपि ।
 हत्वार्थे तु कुटीशब्दाच्छमीशुण्डादपि स्मृतः ॥
 अमीधः क्षरणे ण् स्याद् भत्वं चास्य प्रकीर्तितम् ।
 रूपप् च प्रत्ययः प्रोक्तः प्रशंसायां च कुत्सने ॥
 हेतोर्बैव नृनाम्नश्च रूप्यः स्यादागतेऽर्थके ।
 षष्ठ्यन्ताद् मृतपूर्वेऽर्थे रूप्यप्रत्यय इष्यते ॥
 सप्तम्यन्तादिवंशब्दात् कालेऽर्थे हिंत् विधीयते ।
 तथैवोक्तं किमादेस्तु कालेऽन्यतनेऽपि च ॥
 प्राणिस्वादात् अस्त्यर्थे लृप्प्रत्यय इतीरितम् ।
 शुद्रजन्तूपतापेभ्यः सिध्मादिभ्यस्तथैव च ॥
 वत्सांसाभ्यां कामधति बलवत्यपि कीर्तितम् ।
 मत्वर्थे चापि केशाद् वो ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥
 गाण्डीशब्दादजगवात् संज्ञायां च विधीयते ।
 तुल्यत्वे तु क्रियायाश्च वत्तिप्रत्यय ईरितः ॥
 गुणादिभिश्च तुल्यत्व इयार्थे तत्र तस्य च ।
 अर्हत्वेऽपि क्रियायाश्च वत्तिप्रत्यय ईरितः ॥
 वतुप् स्याद् यत्तदेतेभ्यः परिमाण इतीरितम् ।
 माने वाच्ये दुशब्दाच्च वयप्रत्यय ईरितः ॥
 देशे वाच्ये शिलायाञ्च बलप्रत्यय इष्यते ।

स्यादाग्रहायणीशब्दात् संवत्सरपदादपि ॥

विद्यासम्बन्धवर्चनाद् योनिस्सम्बन्धवाचकात् ।

आगतेऽर्थे च भक्त्यर्थे स्याद् गोत्रक्षत्रियाख्यतः ॥

कुलालदेः कृतेऽर्थे तु नास्ति स्यादित्युदीरितम् ।

बुद्ध्य गोत्रचरणात् तस्येदमर्थे च प्रकीर्तितः ॥

शाकलादपि सम्प्रोक्तस्तदस्त्यादिचतुष्टये ।

उद्गाद् विकारे खाद्यादौ चरणात् गोत्रतश्च हि ॥

भावे कर्मणि चाप्यर्थे गुरुपोत्तमयोपधात् ।

तथा द्वन्द्वाच्च सम्प्रोक्तो मनोज्ञादिभ्य एव च ॥

अधीते वेत् इत्यर्थे क्रमादिभ्यस्तु बुन् मतः ।

पूर्वाह्णादिपदाज्जाते मत्वर्थे गोपदादितः ॥

तत्र देयमितीदृशे कलाप्यादिपदात् तथा ।

भक्त्यर्थे वासुदेवाच्च तथैवार्जुनशब्दतः ॥

वैरे मैथुनिकायां च द्वन्द्वादेव विधीयते ।

पादान्तस्य शतान्तस्य सङ्ख्यादेः स्वार्थे हृष्यते ॥

अवीप्सायां च वीप्सायां शोषायां दण्डदानयोः ।

भ्रातृव्यत् स्यादपर्यार्थे व्यन् सपत्ने तु कीर्तितः ॥

लोमादिभ्यस्तु मत्वर्थे प्रोक्तः शप्रत्ययः किल ।

बहुरूपार्थास्तु शस् प्रोक्तः कारकाच्च विमापया ॥

शङ्कटच्छालचौ स्वार्थे विस्तृतार्थास्तु वेः स्मृतः ।

भवने क्षेत्र इक्ष्वादेर्भवेच्छाकटशाकिनौ ॥

पदत्वे तु पद्मवच् प्रोक्तः पशुनामभ्य एव हि ।

अधीते वेद इत्यर्थे शतादेश्च पथः पिकन् ॥

गच्छार्थे पथिन्शब्दात् पकन्प्रत्यय इतीरितम् ।

कासशब्दाच्च गोण्याश्च छरच् हस्ते प्रकीर्तितः ॥

वत्सोक्ताश्वर्षमेभ्यश्च तनुत्वे च तथा स्मृतः ।

शर्द्धदेयार्थवचनात् घृच् दशैकादशात् स्मृतः ।
 पौरोडाशपुरोडाशात् घृन् व्याख्याने भवेऽपि च ॥
 नावो द्वयज्यस्तरत्यर्थे भस्त्रादेर्हरतौ मतः ।
 गर्द्धदेयार्थवचनात् कुसीदपदतोऽपि च ॥
 पण्यार्थे किसरादिभ्यो विकल्पेन शलज्जलनः ।
 नापार्थे पात्रशब्दाच्च घृन्प्रत्यय उदाहृतः ॥
 सम्भवत्यवहरति पचतीत्यर्थकेऽपि च ।
 आढकाचितपात्रेभ्यो विकल्पेन समीरितः ॥
 आकर्षाणु चरत्यर्थे घृल्प्रत्यय उदाहृतः ।
 घसत्यर्थे त्वावसथात् तथैव समुदाहृतः ॥
 कापिशीदेशजातेऽर्थे कापिश्याः षफक् प्रकीर्तितः ।
 तथा बाह्वस्युर्दिपर्विभ्यः षफक् स्यादिति समीरितम् ॥
 अणिगन्तात् सियां व्यङ् स्यादार्पगोत्रविवर्जितात् ।
 गुरुपोत्तमशब्दाच्च गोत्रापत्ये व्यङ्गीरितः ॥
 वैषयज्ञादिशब्दाच्च तथैवोदाहृतं सियाम् ।
 तथैव गोत्रावयवात् कौल्यादिभ्योऽपि कीर्तितः ॥
 भावे वर्णददादिभ्यः व्यङ् स्यादिति समीरितम् ।
 भावे कर्मणि चाप्यर्थे गुणास्त्यब्राह्मणादितः ॥
 विकारेऽवयवे चापि शम्भाः घृलन् च विधीयते ।
 प्रशंसायां मृदः सः स्यादस्त्याप्त्यर्थे एणादितः ॥
 फात्स्न्ये चोत्पे द्विविषये सातिर्वा स्यादिति रितम् ।
 सम्पत्कृभ्वस्तिभियोगे व्यासौ सातिः प्रकीर्तितः ॥
 कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगेऽर्थानार्थकेऽपि च ।
 प्रियाम्यागृतिगणने द्वित्रिभ्यां चतुरथ घृच् ॥
 प्रशंसायां मृदः स्नः स्याद् द्वुग्ये सोढ अवेः स्मृतः ।
 पुंनस्तु स्ननिहेष्टो हि धान्यानां भवनात् पुरा ॥

सप्तम्बन्तादिद्वन्द्वत् ह्यप्रत्यय इतीरितम् ।

इति ।

पुतादशस्यास्य प्रक्रियासर्वस्वस्य कर्ता मातृदत्तनूजो नारायणभट्टपाद इति, केरलदेशस्थनिलानमुत्तरवर्त्युपरिनवग्रामवास्तव्य इति च

भूखण्डे केरलाख्ये सरितमिह निलामुत्तरेणैव नावा-

क्षेत्रे गव्यूतिमात्रे पुनरुपरिनवग्रामनाम्नि स्वधाम्नि ।

धर्मिष्ठाद् भट्टतन्त्राधालिकमतपटोर्मातृदत्ताद् द्विजेन्द्रा-

ज्जातो नारायणाख्यो निरवहदतुला देवनारायणाशम् ॥

पद्यादस्मात् स्फुटमवगम्यते । अयं च प्रवेशकाख्यव्याकरणग्रन्थनिर्मातुरव्युत्-
महाशयस्य शिष्य इति १७२३२०१ कल्लिदिने प्रक्रियासर्वस्व परिसमाप्ति-
मिति च ।

अयमव्युत्तगुरुकृपया प्राणिनिकात्यायनादिकारुण्यात् ।

यतः कलमसुः स्यात् कृतरामरसोऽथ शब्दमार्गजुषाम् ॥

इति ग्रन्थकर्तृविरचितपद्यादस्मात् प्रतीयते, कविमिममधिकृत्य विस्तरतो बहुत्र
वर्णितत्वात्नेह वितन्यते ।

अथ कविकृतमधिकृत्य किञ्चिद् विचार्यते । कविरयं सूत्रोक्तगोत्रा-
वयवसाम्प्रतिकाललक्षणपदानां निर्वचनं सुगमया रीत्या प्रतिपादयतीत्येतदपरो-
क्षमथस्तनपथैः ।

‘स्वतो न गोत्रशब्दा ये कुलाख्या गोत्रवन्मताः ।

ते गोत्रावयवा नाम ये केचिन्मुखरादयः (पृ० २२)

उत्कृष्टनीचयोर्मध्ये भवः साम्प्रतिको मतः (पृ० ७२)

अङ्को नाम स्वसम्प्रान्धिगवादौ कृतमङ्गनम् ।

स्वस्यैवाचारविद्यादिनिहं लक्षणमुच्यते ॥ (पृ० १७)

किञ्च ‘पुरुषाद्वितवधविकारावयवसमूहतेनकृतेषु द्वन् वाच्यः’ इति
नार्तिकस्योदाहरणं पथेनैकेन स्फुटमवगमयति । यथा —

नौ पौरुषेयमयमिच्छति पौरुषेये

सक्तो वधे पिशितमसि च पौरुषेयम् ।

द्राक् पौरुषेयगलमिन्न च पौरुषेयै-

र्ज्यो विनिन्दति च वाचमपौरुषेयीम् ॥ (पु० १२४)

इति । किञ्च मतान्तरनिरूपणेन केषाञ्चित् पदानामसाधुत्वमुक्त्वा प्रकारान्तरेण साधुत्वमपि समर्थयति । यथा —

कार्तिकेयो विवस्वानेत्यास्ति कार्तिकमासजे ।

तत्र कोलाह्लमि प्राप्ते दो मृग्य इति वामनः ॥

शार्वरं तम इत्याद्यप्यसाध्वेवेति सोऽन्नवीत् ।

वस्तुतश्चेत् कार्तिकिको भानुः शार्वरिकं तमः ॥

एवं पार्विक इत्येव पार्वणश्चन्द्र इत्यसत् ।

स्याद् वा चातुर्दशे रक्ष इतिवच्छेष इत्यणि ॥ (पु० ७४)

इति । कचिद् वृत्तिकारमतमसम्मान्यमान आह । यथा वा —

यद्वच्छासस्य काकस्य पतत्तालस्य चान्वयः ॥

प्रकृत्यर्थोऽत्र तत्पुण्यं काकतालीयमुच्यते ।

एवं प्रयोगानुगुणं दण्डनाथोक्तमीरितम् ॥

एतद्विषयार्थद्वयं वृत्ताविष्टं क्लिष्टतरं तु तत् । (पु० २००, २०१)

“समासाद्य तद्विषयादि”ति सूत्रे तद्विषयादित्यस्येवार्थविषयादित्यर्थो वृत्तिकारेण वर्ण्यते । अनेन तु तद्विषयादित्यस्य तद्वितार्थविषयादित्यर्थो वर्ण्यते । एतेन वृत्तिकारमतं स्वस्यासम्मतं प्रतिभाति । किञ्च —

मध्यशब्दस्य भान्तत्वं स्याद् दिनन् प्रत्ययस्तथा ।

मध्यन्दिनाः प्रगायन्ति सद्रोमध्यमवा इमे ॥ (पु० ८४)

इति प्रक्रियासर्वस्वकारिकानुगुणमत्रैव ग्रन्थालये सङ्गृहीतमातृकापाठोऽपि वर्तते । यथा —

मध्यो मध्यं दिनन् चाम्नात् । मध्यशब्दोऽयं मध्यम्मात्रमापद्यते दिनन् चालान् प्रत्यया भवतीति वक्तव्यम् । ‘मध्यन्दिनं प्रगायति’ इत्यन्तः-पर्वशब्दश्च इति सूत्रे भाष्यम् ।

मुद्रितभाष्यपाठस्तु — ‘मध्यो मध्यं दिनं चास्मात् । मध्यं-
शब्दोऽयं मध्यम्भावमापद्यते दिनं चास्मात् प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् ।
माध्यम्दिन उपगच्छति’ इति । एवं विभिन्नयोरनयोः पाठयोः कतरस्य ज्याय-
स्त्वमिति सुधियो विभावयन्तु ।

कथिनानेन स्मृता ग्रन्थास्तावत् — कौमुदी, टीकासर्वस्वम्, न्यासः,
भाष्यम्, मुरारिपल्लिका, वृत्तिः, वेणीसंहारः, शृङ्गारः, सुभद्राहरणम् ।

ग्रन्थकर्तारस्तावत् — हरः, क्षीरस्वामी, भोजः, सर्वानन्दः,
माधवः, रामः, दण्डनाथः, मट्टिः, वामनः, शङ्करः, कैयटः, भोजः ।

ग्रन्थेऽस्मिन् भोजकृतसरस्वतीकण्ठाभरणसूत्राणां प्रायेण सरणात्
तत्रास्य कवेरन्यादृशी बहुमतिरिति प्रतिभाति ।

सरस्वतीकण्ठाभरणगततद्धितखण्डमपि समाप्तप्रायं वर्तते । तच्चा-
चिराद् ग्रन्थालयादस्माद् प्राकाश्यं नीयेत ।

मदनगरवासिश्रीकुञ्जन् राजमहाशयैः प्रसाधिते तद्धितखण्डे आपत्य-
गणीयत्वेनात्र निर्दिष्टानां सरस्वतीकण्ठाभरणसूत्राणां तद्वृत्तीनां च निवेशनं
न दृश्यते । तत्र च कारणं तत्प्रसाधनोपयोगिप्रक्रियासर्वस्वमातृकास्वनुपलम्भ
एवेति मन्ये । अत्रत्यमातृकासु त्वेकां विहायान्यासु सर्वोऽपि दृश्यते च ।
सुक्तं चास्मात्रैव निवेशनम् ।

‘वृत्तौ चारु न रूपसिद्धिकथनम्’

इत्यादिपद्यस्वारस्यात् । उभयोः पाठभेदश्च तत्तत्पुटेषु निवेशितः । नवीनां
रीतिमाश्रित्य प्रसाधितोऽयं मदनगरीयतद्धितखण्डो नवीनां रीतिमाश्रित्य
प्रसाधयिषितस्यास्यानुक्रमण्यादिनिवेशने भृशमुपकार आसीत् । अयं च
तद्धितखण्डः प्रसाधनाय १११७ कोट्यन्वादे मुद्रापणाय प्रेषितः । परन्तु
इदानीमेवास्य मुद्रणं सम्पूर्णमासीत् ।

मुद्रितपाठापेक्षया विभिन्नानां सूत्रपाठानामनुक्रमणी च ग्रहीतृसौकर्याय
विलिख्यते —

पुटम्	पङ्क्तिः	प्रक्रियासर्वस्वपाठः	काशिकादिपाठः
६४	९	धुप्रागवागुदक्	धुप्रागवागुदक्
६८	२४	कच्छाग्निवक्त्रगतौ	कच्छाग्निवक्त्रगतौ
७१	२२	कन्धाफलद	कन्धाफलद
७७	६	सिन्धवक्त्राभ्यां	सिन्धवक्त्राभ्यां
८९	१९	आयुषजीविभ्यश्छः पर्वतात्.	आयु.....पर्वते
"	३०	सिन्धुतप्तशिलादिभ्यामणौ	सिन्धु...दिभ्योऽमणौ
११६	८	धुरो यद्धकौ	धुरो यद्धकौ
"	१०	न भक्चुर्दुराम्	न भक्चुर्दुराम् (प्रक्रियाकौमुदी)
११७	६	संज्ञायां जन्याः	संज्ञायां जन्या
१२४	१२	पुरुषाद्वितवध.....	पुरुषाद्वध... (भाष्यश्च)
१३१	२३	वातपित्तश्लेष्मसन्निपातेभ्यः	वातपित्तश्लेष्मभ्यः (वा०)
१३२	१९	लोकसर्वलोकाभ्यां ठम्	लोकसर्वलोकाद्वम्
१३६	१५	विरागस्य विरज्जादेशश्च	विरागविरज्जं च
"	१९	दण्डादिभ्यो यः	दण्डादिभ्यो यत्
१३८	१०	अजण्कुवारिजिह्वलस्यलकान्ता-	वारिजिह्वल.....कान्तारपूर्व-
		रपूर्वाच्च पथाद्वनिष्ठः	पदादुपसङ्ख्यानम्
१४४	५	ऐकागारिकद् चोरे	ऐकागारिकद् चोरे
"	८	आकालिकडाघन्तवन्ते	आकालादुश्च
१५३	१८	न नन्पूर्वात् ... बुध	न नन्पूर्वात्.....बुध
१६५	२०	आकर्षादिभ्यः	आकर्षादिभ्यः
१६८	९	तदस्मिन्नत्र प्राये संज्ञायां	तदस्मिन्नत्र प्रायेण संज्ञायाम्
"	२३	कुस्मापादन्	कुस्मापादन्
१७४	१८	प्रज्ञाश्रदानार्चाभ्यो णः	प्रज्ञाश्रदानार्चाभ्यो णा
१८३	२	एतदोऽश्	एतदोऽन्
२०३	"	पर्धादियौभेयादिभ्यामणौ	पर्धादियौभेयादिभ्योऽमणौ
२१३	७	अमृततद्भावे कृ .....त्विः	कृ.....त्विः

एतत्प्रसाधनायावसरोचितं समुचितमुपदेशं कृतवत्सु मीमांसकरत्न,
मीमांसाविशारद वि. ए. रामस्वामिशशिमहाशयेण्वकैतवां कृतज्ञतां प्रकट-
यन्निदं महाजनसमक्षमवतारयामि ।

एन्. रामशास्त्री.

स्मृतग्रन्थाद्यनुक्रमणी ।

कथटः	205.
कौमुदी.	95, 100, 162, 179, 191, 207.
टीकासर्वस्वम्	23, 53, 93, 107, 179, 180.
टीकासर्वस्वकृत	23.
नाथः	11, 56, 109, 198, 200.
न्यासः	23.
भट्टः	146.
भट्टिः	160, 188, 214.
भाष्यम्	79, 145, 172, 195.
भोजः	5, 21, 78, 85, 91, 110, 113, 115, 118, 143, 160, 175, 177, 179, 181, 185, 190, 196, 198, 203, 205, 207
भोजराट्	203.
माधः	154.
माधवः	25, 83, 84, 92, 122, 137, 138, 149, 150, 151, 153, 154, 173, 174, 178, 181, 210.
मुरारिः	57.
मुरारिवशिका	120.
रामः	47, 82, 83, 117, 143, 148, 168, 173, 175, 198, 205.
यामनः	74, 100, 144, 147, 177, 209.
धार्तिकम्	11, 44.
वृत्तिः	11, 26, 92, 98, 106, 118, 129, 160, 178, 210.
वृत्तिकृत	203.
वेणीसंहारम्	18.
वाट्टः	10, 206, 216.
शङ्करः	46, 29.
सुमन्त्रादरणम्	83 217
स्वामी	24, 56, 82, 93, 159, 175, 182, 198, 200, 209.
हरः	25, 63, 71, 80, 102, 109, 116, 18, 127, 150, 165, 166, 167, 68, 174, 175, 193, 198, 205, 209.

विषयानुक्रमणी ।

पुटम् .

अपत्याधिकारप्रकरणम्	...	१—४३
तत्र प्राग्दीव्यतीयसाधारणप्रत्ययाः	...	२३, २४
,, अपत्यगणीयाः	...	२५—४३
रक्ताद्यर्थप्रकरणम्	...	४३—५७
चोत्तुरार्थिकप्रकरणम्	...	५७—६२
शैषिकप्रकरणम्	...	६२—९८
विकाराद्यर्थप्रकरणम्	...	९८—१०४
ठराधिकारप्रकरणम्	...	१०४—११५
प्राग्बितीयप्रकरणम्	...	११६—१२३
प्राक्क्रीतीयप्रकरणम्	...	१२३—१३१
क्रीताद्यर्थप्रकरणम्	...	१३१—१४४
भावकर्माद्यर्थप्रकरणम्	...	१४५—१५४
पाञ्चमिकप्रकरणम्	...	१५४—१७०
मत्वर्थीयप्रकरणम्	...	१७१—१८२
प्राग्दिशीयप्रकरणम्	...	१८२—१८६
अस्तातिप्रकरणम्	...	१८६—१८८
स्वार्थिकप्रकरणम्	...	१८९—२१७

शुद्धिपत्रिका ।

पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३	२१	४. १. १४.	४. १. ९४.
५	१०	५. १. ९८.	४. १. ९८.
११	१६	ब्रह्मायन्यः	ब्राह्मायन्यः
६	२९	जामदग्न्यो	जामदग्नो
९	७	ठको	ढको
१२	२५	पैतृष्वस्त्रीयः	पैतृष्वस्त्रीयः
१५	३	ठक्	ढक्
१६	१९	यनिः । अत्रापि	यनिः । ऐदमानयनिः अत्रापि
१८	२२	सौवीराः	सुवीराः
२१	१५	मोतमाः	गोतमाः
११	५	सूताष्टु	सूताष्टु
"	२५	सौम्यः	सौम्यः
२४	२७	स्त्रियोऽप	स्त्रिया अप
२५	१२	विकार	विकर
"	१७	ऐद्राव	ऐन्द्राव
३६	१६	ढक्	ढक्
"	१७	बश्चेयः	वैश्चेयः
३९	२६	द्रव्यञ्	द्रव्यञ्
४७	१२	तद्वान्मासो	तद्वन्मा
५२	१५	क्षुद्रग	क्षुद्रक
"	१८	धर्म	धर्म्य
५३	९	आधीयं	अधीयं
५४	२२	सास्या	सास्या
५५	१५	वेदं	वेद

पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५५	२४	वार्ति	वार्ति
५७	१४	४. २. ७४.	४. २. ६७.
५९	१६	काम्बिल्यः	काम्बिल्यः
"	१७	प्रगदि	प्रगदिज्ञा
६१	७	६. १. ११७.	६. २. ११९.
"	१०	८. २. ७.	८. २. ९.
६३	४, ५	खलौ	खलौ
६६	७	कण्वस्येदं	काण्वस्येदं
"	२१	शौवदंष्ट्रः	शौवादंष्ट्रः
७१	२५	दाक्षिमा	दाक्षिमा
७६	१९	आर्द्रकः	आर्द्रकः
८२	२	मेध्यम्	मेध्यम्
"	५	संज्ञायाम्	संज्ञायाम्
९१	११	खाच्छ	खाच्छण्
९९	१६	ओर	ओरञ्
१०२	२०	४. १. १६८.	४. १. १६४.
१२६	२६	मौद्गीकं	मौद्गिकं
१४०	१८	स्तस्य	स्तस्य
१४७	१७	कशिमा । आ	कशिमा । आस्थैः अशिमा । आ
१४८	२५	द्वेभाव्यं	द्वेभाव्यं
५१	१७	युवादिभ्यो	युवादिभ्यो
५९	८	पशुनामभ्य-	पशुनामभ्यः
"	२०	अचनाः	अचना-
६०	१५	५. २. ३४.	५. २. ३५.
६२	२	पुरुषहस्तिभ्यामण्	पुरुषहस्तिभ्यामण्
७१	१५	इति वत्वम्	इति वत्वम्

पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७३	४	पर्यलः ना	पर्यलः (पांसुलः मां- सलः) ना
१७४	१९	प्रम श्रद्धा	प्रशश्रद्धा
"	२२	९. ३. १०२.	५. ३. १०२.
१७६	२६	दीर्घः	दीर्घः
१८३	४	अदस् तस्	अदस् तस्

॥ श्रीः ॥

श्रीनारायणभट्टप्रणीतं

प्रक्रियासर्वस्वम् ।

(तृतीयो भागः)

ऊयाप् प्रातिपदिकात् (४. १. १)

इतः परं ऊयन्तादाबन्तात् प्रातिपदिकाच्च परे-प्रत्यया उच्यन्ते ॥

तद्धिताः (४. १. ७६)

इत ऊर्ध्वं प्रत्ययास्तद्धिताख्याः ॥

प्राग्दीव्यतोऽण् (४. १. ८१)

तेन दीव्यतीत्यतः प्राग्येष्वर्थेषु सामान्येनाण् स्यात् ।

अपत्यं रक्तयुक्ते च दृष्टं परिवृतोद्भृते ।

संस्कृतं पौर्णमासी च देवताव्यूहनीवृतः ॥

आदिः प्रयोजनं योद्धा तथा ग्रहरणं क्रिया ।

अधीते वेदास्तिनिर्वृत्तावासादूरसम्भवाः ॥

शेषो जातः कृतो लब्धः क्रीतः कुशल इत्यपि ।

अनित्यभवसम्भूतौ साधुः पुष्यति पच्यते ॥

वसं देयं रौति सोढं भवो व्याख्यान आगतः ।

प्रभवत्येतिनिष्क्रामत्यधिकृत्यकृतस्तथा ॥

निवासोऽभिजनो भक्तिः प्रकर्षेणोक्तमेकदिक् ।

उपज्ञातः कृत इदं विकारोऽवयवश्च ते ॥

इह समासादीनामर्थविभजनं विग्रहः । उपगोरपत्यमिति विग्रहे—

तस्यापत्यम् (४. १. ९२)

तस्येति पृथग्यन्तादपत्यमित्यर्थेऽण् स्यात् ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा (४. १. ८२)

तद्धिताः सम्बन्धार्थयोर्द्वयोः सतोः सूत्रे प्रथमानिर्दिष्टादेव स्यु-
र्विकल्पिताश्च । तेन षष्ठ्यन्तात् प्रत्ययः । नाप्त्यात् । उपगु ङस् अण् ।
तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वात्सुल्लोपः । णित्वात् 'तद्धितेष्वचामादेः'
(७. २. ११७) इत्यादिवृद्धिः । औपगु अ ।

यधि भम् (१. ४. १८)

यादावजादौ च सर्वनामस्थानवर्जिते स्वादिप्रत्यये परे पूर्वं
भसंज्ञम् । भस्येत्यधिकारे ।

ओर्गुणः (६. ४. १४६)

उवर्णान्तस्य भस्य तद्धिते परे गुणः स्यात् । अवावेशः । औ-
पगवः । एवं भानवः । ओर्गुणस्य संज्ञापूर्वत्वेनानित्यत्वात् स्वायम्भुवः ।
क्वचिन्ता धातुत्वं न जहतीति भुव उवङ् । समर्थानां प्रथमाद्वेत्यत्र
समर्थानामित्युक्तिर्बहुपगोरपत्यमन्यस्येत्यत्रौपगव इत्यभावार्था ।
विकल्पयशादुपगोरपत्यामिति वाक्यम् , उपग्वपत्यामिति समासोऽपि
स्यात् । मेधाविनोऽपत्यमित्यण् मेधाविन् अ ।

नस्तद्धिते. (६. ४. १४७)

नान्तस्य भस्य तद्धिते परे ढिलोपः स्यात् । मैधावः ॥

गाथिविदधिकेशिपणिगणिनश्च (६. ४. १६५)

एतेऽणि परे प्रकृत्या स्युः । ढिलोपो नेत्यर्थः । गाथिपुत्रो
गाथिनः । वैदयिनः । कैशिनः । पाणिनः । गाणिनः ॥

संयोगादिश्च (६. ४. १६६)

संयोगादिरिन् आणि प्रकृत्या स्यात् । वाज्जिणः पुत्रो वाज्जिणः ॥

अन् (६. ४. १६७)

अणि सर्वत्र अन् प्रकृत्या स्यात् । राजपुत्रो राजनः । याज्वनः ॥

न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः (६. ४. १७०)

वर्मञ्छब्दादन्यत्र मपूर्वोऽन् अपत्यार्थेऽणि परे प्रकृत्या न
स्यात् । सुषाम्नोऽपत्यं सौषामः । वर्मणस्तु चाक्रवर्मणः । वा हितनाम्न
इति वाच्यम् । हैतनामः हैतनामनः ।

ब्राह्मोऽजातौ (६. ४. १७१)

ब्रह्मणस्त्वाणि सर्वत्र दिलोपोऽयं निपात्यते ।

ब्रह्मपुत्रः प्रापि ब्राह्मो जातौ तु ब्राह्मणा इमे ॥

अनपत्ये तु जातावपि दिलोप इष्टः । ब्राह्मी ओषधिः ॥

षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि (६. ४. १३५)

षपूर्वस्यानो हन्धृदस्य धृतराज्ञश्च सर्वत्राणि परे अल्लोपः स्यात् ।
बृक्षणोऽपत्यम् औक्षणः । पौष्णः । हो हन्तेरिति कुत्वम् । वार्त्रघ्नः ।
नस्य हन्तृत्वं धर्तराज्ञः । इति । अथौपगवस्यापत्यमित्यत्रापि पुनः
प्रत्ययप्रसङ्गे ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् (४. १. १६२)

एको गोत्रे (४. १. ९३)

गोत्रेऽर्थे एक एव प्रत्ययः स्यात् । पूर्वोत्पन्नप्रत्यय एवास्ति, न
प्रत्ययान्तरमित्यर्थः । तस्मादौपगवस्य पुत्रोऽप्यौपगव एव ॥

जीवति तु वंश्ये युवा (४. १. १६३)

वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेरपत्यं चतुर्थादि युवसंज्ञं न गो-
त्रसंज्ञम् ॥

गोत्राद् यून्यस्त्रियाम् (४. १. १४)

यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात् । स्त्रि-
यां तु युवोक्तं न । इत्यौपगवादेव प्रत्ययः ।

अत इञ् (४. १. ९५)

अदन्तात् तस्यापत्यमित्यर्थे इञ् स्यात् । यस्येति च (६-४-
१४८) इत्यलोपः । औपगाविः । उपगवादौ कस्मिंश्चिज्जीवति युवसंज्ञश्च-
तुर्थ एवमुच्यते । अस्त्रियामित्युक्तेरौपगवी स्त्रीति चतुर्थापत्येऽप्यणव ।

‘टिड्ढाणञि’ति ङीप् । दक्षस्यापत्यमिति अत इञ् । दाक्षिः पुत्रः ।
पौत्रश्चैवम् । युवापत्ये तु—

यजिजोश्च (४. १. १०१)

गोत्रार्थयजिवन्ताद् यूनि फक् ॥

आयनेयीनीयियः फढखल्लघां प्रत्ययादीनाम् (७. १. ९)

प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमाद् आयन् एय् ईन् ईय् इय्
इत्यादेशाः स्युः । इति फस्वायनादेशः ।

किति च (७. २. ११८)

किति तद्धिते परेऽपि अङ्गस्यादेरचो वृद्धिः स्यात् । अत्र त्वा-
कारस्याद्यत्त्वान्न भेदः । दाक्षायणो युवा । ‘गर्गादिभ्यो यञ्’ (४-१-
१०५) इति गोत्रे यञ् वक्ष्यते । ततो यूनि प्राग्वत् फक् । गर्गपुत्रो
गार्गिः । तत्पुत्रो गार्ग्यः । तत्पुत्रो युवा गार्ग्यायणः ।

हरितादिभ्योऽञः (४. १. १००)

विदादिभ्यो गोत्रे अञ् वक्ष्यते । तदन्तर्गणत्वाद् गोत्रे अञ-
न्तेभ्यो हरितादिभ्यो यूनि फक् स्यात् । हरितपुत्रो हारितिः । तत्पुत्रो
ऽञ्चि हारितः । तत्पुत्रस्तु युवा हारितायनः । कर्तुरपत्यमित्यण् कार्त्रः
तत्पुत्रोऽपि ‘एको गोत्र’ इति कार्त्रः । यूनि तु—

अणो ङ्यचः (४. १. १५६)

अचोऽणन्तादपत्यार्थे फिक् स्यात् । फमात्रस्यायन्नादेशः ।
कार्त्रायणिर्बुवा ।

भ्रातरि च ज्यायसि (४. १. १६४)

ज्येष्ठभ्रातरि जीवति कनीयान् युवसंज्ञः । पित्रादौ मृतेऽपि अग्र-
जे जीवति अनुजो गार्ग्यायणः स्यात् ॥

वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति (४. १. १६५)

भ्रातुरन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति जीवन्तश्चतुर्थादयो
वा युवसंज्ञाः । पित्रादिष्वग्रजेऽपि मृतेषु कस्मिंश्चित् कुलवृद्धे जीवति

स्वयं जीवंश्चतुर्थो गार्ग्यो गार्ग्यायणश्चोच्यते । 'वृद्धस्य च पूजायाम्'
(वा ४. १. १६३) पौत्रो वृद्धः । तस्यापि पूजायां वा युवसंज्ञा स्यात् ।
गार्ग्यायणः स्वत्वयं गार्ग्यो वा । 'यूनश्च कुत्सायाम्' । (कुत्सायां यून)
एव युवसंज्ञा वा स्यात् । पक्षे गोत्रता स्यादित्यर्थः । कुत्सितश्चेच्च-
तुर्थोऽपि गार्ग्य इत्याख्येयः, गार्ग्यायण इत्येव वा ॥

वंश्यो ज्यायांश्च गुरुर्विवश्यान्वस्तुतिस्त्वधीनतया ।

निन्दाप्यनधीनेऽतो गुर्वायतो युवेति भोजनृपः ॥

अथ गोत्रे प्रत्ययाः । कुञ्जस्यापत्यं कौञ्जिः । तस्यापत्ये तु—

गोत्रे कुञ्जादिभ्यः ञ्फञ् (५. १. ९८)

एभ्यो गोत्रापत्ये वाच्ये ञ्फञ् स्यात् । चकारो ब्रातञ्फञो-
रित्युक्त्यर्थः । गोत्रे प्रत्ययोऽपि परमप्रकृतेः कुञ्जादेरेव ।
कौञ्जायनः ॥

ब्रातञ्फञोरस्त्रियाम् (५. ३. ११३)

भारादिजीविनः सङ्गा ब्राताः । तद्वाचिभ्यः ञ्फञन्तेभ्यश्च
स्वार्थेऽस्त्रियां ञ्यः स्यात् । कौञ्जायन्यः ब्रध्नायन्यः । स्त्रियां तु कौ-
ञ्जायनीत्येव । अपत्यप्रत्ययान्तानां जातित्वाद् जातिङीपयम् ॥

व्यादयस्तद्राजाः (५. ३. ११९)

व्यादयः प्रत्ययास्तद्राजाख्याः ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् (३. ४. ६२)

तद्राजप्रत्ययस्य तेनैव कृते बहुत्वे सति स्त्रीलिङ्गादन्यत्र छुग्
स्यात् । कौञ्जायन्यः कौञ्जायन्यौ कौञ्जायनाः । तेनैव कृते बहुत्व
इत्युक्तेः प्रियकौञ्जायन्या इत्यत्रान्यपदार्थकृतं बहुत्वमिति व्यस्य लुक्
न । एवं ब्राध्नायन्य इत्यादि । अग्रसिद्धत्वाद् गणेषु सर्वानुक्तिर्हेया ।
नदपुत्रो नाडिः । तत्पुत्रे तु—

नडादिभ्यः फक् (४. १. ९९)

एभ्यो गोत्रे फक् । नाडायनः । मित्रस्य पौत्रादिभैत्रायणः ।
शाकटायनः । आम्बलस्य आम्बलायनः । यौगन्धरायणः । 'शलङ्कु-

क्रोद्ध्वोलोपश्च' शालङ्कायनः । कौष्टायनः । प्रसिद्धस्य गोत्रजे आमुष्या-
यणः । अमुष्येति गणे पाठात् सुवलोपः । दण्डिबृहस्तिनोर्नान्तत्वा-
द्विलोपे प्राप्ते 'दाण्डिनायनहास्तिनायनार्थवर्णिकजैह्वाशिनेयवाशिना-
यनिभ्रौणहत्यधैतत्यसारवैश्वकमैत्रेयहिरण्मयानि' (६. ४. १७४) इति
निपातनात् तदभावः ।

पौत्रादिकार्यकारित्वात् पुत्रस्यापि हि गोत्रता ।

क्वचिदारोप्यते द्वीपपुत्रो द्वैपायनस्ततः ॥

द्वीपस्थः पराशरोऽत्र द्वीपः ।

शरद्वच्छुनकदर्भाद् भृगुवत्साग्रायणेषु (४. १. १०२)

एभ्यो गोत्रे भृग्वान्नपत्येषु वाच्येषु फक् स्यात् । शरद्वत्पुत्रः
शारद्वतः । तत्पुत्रो भृगुवंशजो दत्तपुत्रश्चेत् शारद्वतायनः । स्ववंशजश्चे-
च्छारद्वत एव । एवं वात्स्यश्चेच्छौनकायनः । आग्रायणश्चेद्दार्भायणः ।
स्ववंशजे शौनकः दार्भिः । आद्ययोर्विदाद्यञ् । दर्भादत्त इञ् ॥

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् (४. १. १०३)

एभ्यो गोत्रे वा फक् स्यात् । द्रोणपुत्रो द्रौणिः । तत्पुत्रो द्रौणा-
यनः द्रौणिर्वा । एवं पर्वतजीवन्ताभ्यां च फगिर्गौ । चिरजीवित्वेन
पौत्रादिकार्यकृत्वाद् द्रौणायनोऽश्वत्थामेति पुत्रेऽपि ॥

अनृप्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् (४. १. १०४)

विदादिभ्यो गोत्रे अञ् स्यात् तेष्वनृपिभ्यस्त्वनन्तरापत्ये ।
विदपुत्रो वैदिः । तत्पुत्रो वैदः । आपस्तम्बपौत्र आपस्तम्बः । भारद्वा-
जः । कौशिकः । काश्यपः । नडादित्वात् काश्यपायनोऽपि । एषु पुत्र-
दृष्टितृननान्दपुनर्भूनिपादाः अनृपयः । तेन पुत्रस्यानन्तरापत्ये पौत्रः ।
वैदिश्रः । नानान्द्रः । पौनर्भवः । नैपादः । परस्त्रियाः परश्वादेश्च ।
विमोढायां शुद्रायां जातः परस्त्रीपुत्रत्वात् पारश्वः ॥

गर्गादिभ्यो यञ् (४. १. १०५)

गार्ग्यः । वात्स्यः । कात्यः । शाकल्यः । काण्व्यः । याज्ञव-
ल्क्यः । मातृल्यः । शाण्डिल्यः । कौटल्यः । चाणक्यः । जामदग्न्यः ।
गमर्ग्यः । पुत्रे तु जामदग्न्यो रामः । पराशरो व्यास इत्युप्यण् ।

तयोर्यञ्प्रयोगस्तु , द्रौणायनवत् । एवमेव तार्क्ष्य इत्यपि पुत्रे यञ् ।
तृक्षः कौश्यपः ॥

मधुबभ्रवोर्ब्राह्मणकौशिकयोः (४. १. १०६)

क्रमाद् यञ् । मधुपौत्रो ब्राह्मणो माधव्यः । माधवोऽन्यः । कौ-
शिकगोत्रादत्तश्चेत् वाभ्रव्यः । वाभ्रवोऽन्यः ॥

कपिवोधादाङ्गिरसे (४. १. १०७)

आङ्गिरसो दत्तश्चेत् काप्यः । वौध्यः । अन्यत्र 'इतथानिबः'
(४-१-१२२) इति वक्ष्यमाणो ढक्, ढस्य एय् कापेयः । इञ् वौधिः ॥

वतण्डाच्च (४. १. १०८)

अस्मादप्याङ्गिरसे वाच्ये गोत्रे यञ् । वातण्ड्यः । अन्यत्र
वातण्डो वातण्ड्य इति विकल्पः शिवादिगर्गादिपाठात् ॥

लुक् स्त्रियाम् (४. १. १०९)

अङ्गिरसः स्त्रियां वाच्यायां वतण्डाद् यञो लुक् स्यात् । वतण्डी
शार्ङ्गरवादित्वान् ङीन् ॥

अश्वादिभ्यः फञ् (४. १. ११०)

एभ्यो गोत्रे फञ् । आश्वायनः । शाङ्खायनः । विशम्पस्य
वैशम्पायनः ॥

भर्गात् त्रैगर्ते (४. १. १११)

भर्गपौत्रत्वेगर्तश्चेद् भार्गयणः । भार्गिरन्यः । अथापत्यमात्रे
प्रत्ययाः । व्याघ्रस्थापत्यमित्यत इञ् ॥

न थाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् (७. ३. ३)

पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्याद्यचो वृद्धिर्न ताभ्यां
पूर्वौ त्वैचावागमौ स्तः । व्याघ्र इत्यत्र वि इत्युपसर्गस्य सौ कृते पदत्वं,
यणादेशेन यकारस्य पदान्तत्वं वैयाघ्रिः ॥

द्वारादीनां च (७. ३. ४)

एषां प्राग्वदैजागमः स्यात् । दौवारपालिः । स्वस्यापत्यं सौविः ॥

स्वागतादीनां च (७. ३. ७)

एषामैजागमो न स्यात् । ऐषु स्वङ्गव्यङ्गव्यङ्गानां स्वाङ्गिः ।
व्याङ्गिः । व्याङ्गिः ॥

श्वादेरिजि (७. ३. ८)

श्वादेः शब्दस्येजि परे द्वारादित्वात् ग्रात् ऐच् न स्यात् ।
श्वदंष्ट्रस्यापत्यं श्वादंष्ट्रिः ॥

वहीनरस्यादिवृद्धिप्राप्तावित्वमिहेष्यते ।
इकारस्य पुनर्वृद्धिस्तेन वैहीनरिः सुतः ॥

बाह्यादिभ्यश्च (४. १. ९६)

एभ्योऽपत्यार्थ इच् स्यात् । बाह्विः । बाहोस्तदन्तादेवैति
माधवः । सौबाह्विः । सुमित्रासुतः सौमित्रिः । 'नस्तद्धित' (६-४-
१४४) इति टिलोपः । आग्निशर्मिः । पञ्चानां सुतः पाञ्चिः ।
साप्तिः । आष्टिः । एवमौडलोमिः । लोमान्तात् बहुष्वपत्येष्वप्रत्ययो
वाच्यः । उडुलोमः पुत्रा बहव उडुलोमाः । अजादौ तद्धिते शिरसः
शीर्षो वाच्यः । हस्तिशिरसः पुत्रो हास्तिशीर्षिः ॥ पुष्करसद् इ,
अनुहरत् इ,

अनुशतिकादीनां च (७. ३. २०)

एषां वृद्धिहेतुतद्धिते परे उभयपदवृद्धिः स्यात् । पौष्करसादिः ।
आनुहारतिः ॥

सुधातुरकङ् च (४. १. ९७)

सुधातुरशब्दस्येच् स्यादकङ् चान्तादेशः । सौधाताकिः । व्यास-
परुटनिपादचण्डालविम्बानां चेष्टिः । व्यासस्य 'न व्याभ्याम् —'
इत्येच् । वैयामकिः । वारुडाफिरित्वादि । वरुडोऽन्त्यजातिः ॥

शिवादिभ्योऽण् (४. १. ११२)

एभ्योऽनङ्गादिवाधार्थमण् स्यात् । शिवपुत्रः शैवः । हैहयः । काकुत्स्थः । विश्रवसो विश्रवणत्वनौ । विश्रवसः पुत्रो वैश्रवणः । रावणः । त्रिवेण्यास्त्रिवणश्च, त्रिवेणीसुतस्त्रैवणः ॥

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः (४. १. ११३)

वृद्धवजितेभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽण् स्यात् । स्त्रीभ्यो ठको-
पवादः । यामुनः । नार्मदः । शिक्षितारूपायाः पुत्रः शैक्षितः ।
वृद्धेभ्यस्तु वासवदत्तेयः । अवृद्धाद् रौक्मिणेयरौहिणेयौ तु शुभ्रादि-
त्वाङ्गकि ॥

ऋष्यन्धकवृष्णिङ्कुरुभ्यश्च (४. १. ११४)

ऋष्यादिभ्योऽन्तरि प्राप्तेऽण् स्यात् । ऋषिभ्यः — वासिष्ठः ।
वैश्वामित्रः । स्फ्यकृतपुत्रः स्फैयकृतः । द्वारादित्वादौच् । ऋषिसमुदाय-
स्यानृपित्वाद् न, भैत्रावरुणिः । अन्धकेभ्यः — श्वाफल्कः । वृ-
ष्णिभ्यः — वासुदेवः । आनिरुद्धः । कुरुभ्यः — नाकुलः । साह-
देवः । गर्गादिद्युधिष्ठिरार्जुनरामसङ्कर्षणकृष्णगदप्रद्युम्नसाम्भसत्यकशूरे-
भ्यस्तु बाह्यादित्यादिञेव ॥

मातुरुत् सङ्ख्यासम्भद्रपूर्वायाः (४. १. ११५)

सङ्ख्यादिपूर्वाया मातुरपत्येऽण् अन्त्यस्य रपर उकारश्च ।
पद्मागौरीभ्यां पुत्रीकृतत्वाद् द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः । सांमातुरः ।
माद्रमातुरः ॥

कन्यायाः कनीन च (४. १. ११६)

अण् । कानीनः कर्णः ॥

विकर्णशुङ्गच्छगलाद् वत्सभरद्वाजात्रिषु (४. १. ११७)

कमादण् । वत्सगोत्रमथैकैर्कर्णः । भारद्वाजश्चेत् शौङ्गः, आत्रेय-
श्च छागः । स्वपुत्रं त्विन् । विकर्णिरित्यादि ॥

पीलाया वा (४. १. ११८)

पीलाख्यायाः स्त्रियां ढकि प्राप्ते अण् वा स्यात् । पैलः ।
पैलेयः । साल्वायाश्च वेप्यते । साल्वा क्षत्रियस्त्री । तत्पुत्रः साल्वः
साल्वेयः ॥

ढक् च मण्डूकात् (४. १. ११९)

असाड्ढक् अण् च वा स्यात् । माण्डूकेयः । माण्डूकः । वेत्यस
इति माण्डूकिः । मण्डूकोऽत्र मुनिः भेकोऽपीति शङ्करः ॥

स्त्रीभ्यो ढक् (४. १. १२०)

स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्योऽपत्ये ढक् स्यात् । वैनतेयः । यौवतेयः ॥

ढे लोपोऽकङ्वाः (६. ४. १४७)

ढे परे षलोपः स्यात् । कङ्वास्तु न । कमण्डलूमञ्जायाः पुत्रः
कामण्डलेयः । कङ्वास्तु काद्रवेयः । 'वड्वाकुश्चाकोकिलाभ्योऽपत्ये-
ऽण् वाच्यः' । वड्वासुतो वाडरः । कुडः स्त्री कुङ्चा । क्रौञ्चः ।
क्रौकिलः । भूमीसपत्नीगोपिकागोपालिकान्तेस्तु शिवाद्यणेष ॥

द्वचः (४. १. १२१)

अज्ज्यः स्त्रीशब्देभ्योऽपत्ये ढक् स्यात् । 'अवृद्धाभ्यः—'
(४-१-११३) इत्यणोऽपवादः । दत्ताख्यायाः पुत्रो दात्तेयः । गौतमेयः ।
ऐलः पार्थश्च शिवादिः । नदीभ्यस्तु 'अचो नद्याः' इति शिवादि-
पाठादणेष । नीलासुतो नैलः । तौङ्गः । भाद्रः ॥

इतश्चानिजः (४. १. १२२)

अनिजन्ताद् अच इदन्तादस्त्रीलिङ्गादनि ढक् । आत्रेयः ।
वाष्णेयः । गाथेयः । गाथिदिदन्तोऽप्यस्तीति गङ्गरः । भृमेः शिवादि-
त्वात् भौमः । इमस्तु दाक्षेऽपत्यं दात्रावण इति फलेत् । अच इत्पुक्ते-
र्दारीच इत्यणेष । शाङ्गेयस्तु शुभ्राणिः ॥

शुभ्रादिभ्यश्च (४. १. १२३)

पभ्योऽपत्ये ढङ् । शुभ्रस्य शौभ्रेयः । श्वन् 'नस्तद्धित'
(६-४-११४) इति टिलोपः । द्वारादित्वादौ च शौवेयः । मृकण्डोः ढे
लोपः । मार्कण्डेयः । अदन्तान्मृकण्डादृष्याणि मार्कण्डोऽपीति नायः ।
शुक्रनीबयोः शौक्रेयः । जैवेयः । विभिन्नमातृजो वैमात्रेयः । द्वैमात्रेय
इति वृत्तौ ।

शुभ्रादित्वेन गाङ्गेयो गाङ्गाश्चापि शिवाद्याणि ।

गाङ्गायनिस्त्रिंशदित्वादिति गङ्गा त्रिरूपिणी ॥

पाण्डोः शुभ्रशिवाद्युक्तेः पाण्डवेयश्च पाण्डवः ।

पाण्ड्वादीनां च ढे लोपो नेति वार्त्तिककीर्तितम् ॥

जिह्वाशिनित्यस्य दाण्डिनानुवत्या टिलोपाभावः । जैह्वाशिनेयः ॥

प्रवाहणस्य ढे (७. ३. २८)

अस्य ढकि परे पूर्वपदस्य वा वृद्धिरुत्तरपदस्य नित्यं स्यात् ।
प्रावाहणेयः । प्रवाहणेयः ॥

तत्प्रत्ययस्य च (७. ३. २९)

ढप्रत्ययान्तस्यौस्य वृद्धिनिमित्तप्रत्ययान्तरे परेऽपि पूर्वपदस्य
वृद्धिर्वा स्यात् । प्रावाहिणेयिः प्रवाहणेयिः । गोत्राद्यन्यत इत्यम् ॥

विकर्णकुबीतकात् काश्यपे (४. १. १२४)

काश्यपे दत्तपुत्रे वैकर्णेयः । कौपीतकेयः । स्वपुत्रे वैकर्णिः ।
कौपीतकिः ॥

हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च (७. ३. १९)

एतदन्तेषु शब्देषु वृद्धिहेतुनद्धिते परे पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिः स्यात् । सुभगापुत्रः सौभागिनेयः । दौर्भागिनेयः । परस्त्रिया इनाङि परस्त्रीन् एष अनुज्ञातिकादित्वादुभयवद्वृद्धिः । पारस्त्रिण्यः । एवं बन्धकीजरतीचलीवर्दाज्येष्टाकनिष्ठामध्यमादेः ॥

कुलटाया वा (४. १. १२७)

अस्या अपत्ये ङकि इन्द्र वा स्यात् । कौलटिनेयः । कौलटेयः । भिक्षाद्यर्थं कुलान्यटन्त्या एवम् । पुंश्चल्यर्थास्तु 'क्षुद्राम्यो वा' (४. १. १३१) इति ङकि 'कौलटेरोऽपि ॥

चटकाया ऐरक् (४. १. १२८)

'चटकाचेति वाच्यम्' चटकायाश्चटकस्य वा पुत्रश्चाटकैरः । 'स्त्र्यपत्येषु लुग् वाच्यः' द्वयोः पुत्री चटका ॥

गोधाया ङ्क् (४. १. १२९)

दमात्रस्य एष । गोधा एष र'लोपो व्यो—(६. १. ६६) इति यलोपः । गोधा एर, वृद्धिः । यस्येति च । गौधेरः । शुभादित्वाङ्कि गौधेयोऽपि ॥

आरगुदीचाम् (४. १. १३०)

तन्मते गोधाया आरक् स्यात् । गौधारः । आरगन्धेभ्योऽपी-
प्यते । पण्डः क्लीबः । तत्पुत्रः पाण्डारः । जडस्य जाडारः ॥

क्षुद्राम्यो वा (४. १. १३१)

अङ्गहीना व्यभिचारिण्यश्च स्त्रियः क्षुद्राः । तद्वाचिभ्योऽपत्ये वा ङ्क् । काणेरः । काणेयः । दासेरः । दासेयः । नट्याः नाटेरः । नाटेयः । आरगन्धेभ्योऽपीति नाटारश्च ॥

पितृष्वसुरष्टण् (४. १. १३२)

ष्टस्य ईय् । पितृष्वस्त्रीयः ॥

ढाकि लोपः (४. १. १३३)

पितृष्वसुर्ढक् स्यात् । तस्मिन् परेऽन्त्यलोपश्च । पैतृष्वसेयः ॥

मातृष्वसुश्च (४. १. १३४)

पितृष्वसुवत् स्यात् । मातृष्वस्त्रीयः । मातृष्वसेयः ॥

चतुष्पाद्भ्यो ढञ् (४. १. १३५)

चतुष्पाद्वाचिभ्योऽपत्ये ढञ् । सुरभिर्गोः । तदपत्यं सौरभेयः ।
जम्बुः सुगालः । जाम्बेयः ॥

गृष्ट्यादिभ्यश्च (४. १. १३६)

एभ्योऽचतुष्पाद्चनेऽपि ढञ् । गार्ष्टेयः । प्रकृत्यमृता मानुषीह
गृष्टिः । मित्रयोर्दधि दाण्डिनाद्युक्त्या युलोपः । मैत्रेयः ॥

राजश्चशुराद्यत् (४. १. १३७)

श्वशुर्यः । राजन् य 'नस्तद्धित' (६. ४. १४४) इति टिलोपे
प्राप्ते ॥

ये चाभावकर्मणोः (६. ४. १६८)

भावकर्माथार्थान्यस्मिन् यादौ तद्धिते परेऽन् प्रकृत्या स्यात् ।
राज्ञो यति जातिग्रहेर्ण कार्यम् इति राजन्यः । क्षत्रियजातिः । अपत्य-
मात्रे त्वण् राजनः । अभावकर्मणोरित्युक्त्या राज्ञो भावः कर्म वा
राज्यमिति टिलोपः ॥

क्षत्राद् घः (४. १. १३८)

यस्य इय् । क्षत्रियः । अयमपि जातत्वेव । क्षात्रिरन्यः ॥

कुलात् खः (४. १. १३९)

केवलात् कुलात् तदन्ताच्च खः स्यात् । कुलशब्देन सत्कुलवान्
लक्ष्यते । तत्सुतः कुलीनः । द्विजकुलीनः ॥

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्कुजौ (४. १. १४०)

पूर्वपदरहितात् कुलादेतौ वा स्तः । कुल्वः । कौलेयकः । वि-
कल्पात् कुलीनः ।

अत्रापूर्वपदत्वोक्तस्तुल्यकुल्यो न सिध्यति ।

यद्वा तुल्यकुले साधुः साध्वर्थे यद्वदिष्यते ॥

महाकुलादञ्खजौ (४. १. १४१)

वाधिकारात् खश्च । माहाकुलं । माहाकुलीनः । महाकुलीनः ॥

दुष्कुलाङ्कु (४. १. १४२)

वा स्यात् । दौष्कुलेयः । दुष्कुलीनः ॥

स्वसुदृढः (४. १. १४३)

खलीयः ॥

आतुर्व्यञ्च (४. १. १४४)

छश्च स्यात् । आतृपुत्रो भातृव्यः । आत्रीयः ॥

व्यन् सपत्ने (४. १. १४५)

रूढ्या शत्रौ वाच्ये आतुर्व्यन् स्यात् । आतृव्यं हन्यात् । व्य-
नोः खरे भेदः ॥

रेवत्यादिभ्यष्टक् (४. १. १४६)

ठस्येकः (७. ३. ५०)

ठरूपस्य प्रत्ययस्य इकादेशः स्यात् । रेवतीर्षुत्रो रैवतिकः ।
दण्डग्राहस्य दाण्डग्राहिकः । 'अश्वमणिद्वारेभ्यः पाल्याः' । आश्व-
पालिकः । माणिपालिकः । ऐच्, दौवारपालिकः ॥

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च (४. १. १४७)

गोत्रप्रत्ययान्तस्त्रीशब्दात् कुत्सितेऽपत्ये वाच्ये णश्च ठक् च

स्यात् । मार्गीपुत्रो मार्गोऽयं जालम् । मार्गिको वा । अकुत्सते ह्रीभ्यो
ठक् मार्गेयः ॥

वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् (४. १. १४८)

वृद्धात् सौवीरगोत्रात् कुत्सितापत्ये बहुलं ठक् । भागवित्तिः
तार्णविन्दवः आकशायेय इति त्रिभ्य एव । भागवित्तिको जळः ।
बहुलोक्ते 'र्यन्विजो—'रिति फगपि । भागवित्तायनः ॥

फेइछ च (४. १. १४९)

वृद्धात् फान्तात्सौवीरगोत्रात् कुत्सितापत्ये छ च ठक् च
स्यात् । तिकादिफिजन्तेभ्यो यामुन्दायनिसौयामायनिवाभ्यायाणिभ्य
एव । यामुन्दायनीयो यामुन्दायनिको वा जळः ॥

फाण्टाहृतिमिसताभ्यौ णफिजौ (४. १. १५०)

सौवीरगोत्रगाभ्यामाभ्याम् अपत्ये णफिजौ स्तः । क्रमोऽत्र
न । फाण्टाहृतः । फाण्टाहृतायनिः । मैमतः । मैमतायनिः ॥

कुर्वादिभ्यो ण्यः (४. १. १५१)

कौरव्यः । वावदूकपुत्रो वावदूक्यः । वैन्यः । सौर्यः । काव्यः
भुक् । सौम्यो बुधः । हार्दिक्यः कृतवर्मा । सम्राजः क्षत्रिये । (ग०)
सम्राट्पुत्रः क्षत्रियश्चेत् सम्राज्यः । सम्राजोऽन्यः । ब्राह्मणोऽयं कुरुः ।
क्षत्रियकुरोस्तु 'कुरुनादिभ्य' (४. १. १७२) इति तद्राजाख्यो ण्यो
वक्ष्यते ॥

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च (४. १. १५२)

सेनान्तेभ्यो लक्षणशब्दात् कारिभ्यश्च अपत्ये ण्यः स्यात् ।
हरिवेणपुत्रो हरिवेण्यः । लाक्षण्यः । कारी शिल्पी । तान्तुवाद्यः ।
ताक्षण्यः । 'ये च'—(६. ४. १६८) इति प्रकृतिभावः । शिवाद्युक्ते-
स्ताक्षणोऽपि । 'पूर्व'—(६. ४. १६५) इत्यल्लोपः ॥

उदीचाभिञ् (४. १. १५३)

तन्मत उक्तेभ्यस्त्रिभ्य इञ् । हारिषेणिः । लाक्षणिः । तान्तु-
वायिः ॥

तिकादिभ्यः फिञ् (४. १. १५४)

तिकपुत्रस्तैकायनिः । चान्द्रमसायनिः । कौरव्यात् क्षत्रियात्—
कौरव्यायणिः ॥

कौसल्यकार्यार्याभ्यां च (४. १. १५५)

कोसलकर्मरयोरेतावादेशौ निपात्य ताभ्यां फिञ्चिदधिः ।
कोसलपुत्रः कौसल्यायनिः । कर्मरसुतः कार्यार्यायणिः ॥

उदीचां वृद्धादगोत्रात् (४. १. १५७)

अगोत्रवाचिनो वृद्धाच्छब्दात् फिञ् स्यादुदङ्मते ।

दैत्यद्विपायणिः कामायनिः कालद्रुहायणिः ॥

भसंज्ञया पदत्वस्य बाधाज्जम्बादि नो भवेत् ।

राजायनिस्तथा वाग्मायनिर्नान्ते टिलोपतः ॥

वाशिञ्शब्दाद् दाण्डिनादेरलोपाद् वाशिनायनिः ।

प्राङ्मते तु यथाप्राप्तं वाग्निदैत्यद्विपादयः ॥

गोत्राश्च फिञ् भानतस्य पुत्रो भानविरेव हि ।

त्यदादीनि च (१. १. ७४)

एतानि च वृद्धमंजानि । तेन तत्पुत्रस्तादायनिः । अत्रापि
प्राङ्मतेऽण् तादः । ऐदमः । 'वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा बाच्या'
(वा० १. १. ७३) नान्दायनिः कृष्णः । द्रौणायनिः । अवृद्धत्वे
नान्दिः । द्रौणिः ॥

वाकिनादीनां कुक् च (४. १. १५८)

एपाट्टदङ्मते फिञ् कुगागमश्च । वाकिनस्य पुत्रो वाकिन-
कायनिः । प्राङ्मते वाकिनिः । 'चर्मिबर्मणोर्नलोपश्च' (ग० सू०)
चार्मिकायणिः । वार्मिकायणिः ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् (४. १. १५९)

पुत्रान्तस्य शब्दस्य 'उदीचां वृद्धाद्—' (४. १. १५७) इति
फिनि परे वा कुक् स्यात् । राजपुत्रस्य पुत्रो राजपुत्रकायणिः ।
राजपुत्रायणिः । अनुदङ्मते फिन्भावाद् राजपुत्रिः ॥

प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् (४. १. १६०)

ग्लुचुकायनिः । उदङ्मते ग्लौचुकिः । बहुलोक्तेः सर्वत्र न ।
दक्षाद् दाक्षिः ॥

मनोज्ञातावज्यतौ पुक् च (४. १. १६१)

अस्मादपत्ये जातौ वाच्यायामन्यतौ स्तः, पुगागमश्च । मानुषः
मनुष्यः । अपत्यमात्रे त्वणि मानवः । पौत्रादौ गर्गोदित्वान्मानव्यः ।
जातौ तु मानवा इति सम्बन्धमात्रेऽण् ।

कुरिततेऽङ्गेऽपि चापत्ये मनोरण् नस्य णस्तथा ।

कुरितते माणवो जाल्मस्तथाज्ञे माणवः शिशुः ॥

अथ तद्राजसंज्ञाः प्रत्ययाः ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् (४. १. १६८)

जनपदवाचकात् क्षत्रियनाम्नोऽपत्येऽञ् स्यात् । पञ्चाला
इति जनपदो राजानश्चोच्यन्ते । तदपत्यं पाञ्चालः । वैदेहः । इक्ष्वाकुः
शब्दात् अवि ओर्गुणे प्राप्ते, दाण्डिनायनाद्युक्त्या ढिलोपः ।
ऐक्ष्वाकः ॥ केकयशब्दादवि—

केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः (७. ३. २)

एषां वृद्धिहेतुतद्धिते परे यादेर्भागस्य इय् स्यात् । केक इय्
आदृगुणः । आदिवृद्धिः । कैकेयः ॥

'क्षत्रियसमानशब्दात् जनपदात् तस्य राजेत्यर्थेऽपत्यवत् प्र-
त्ययो वाच्यः' । (वा० ४. १. १६६) पञ्चालानां राजा पाञ्चालः ।
भागधः ॥

साल्वेयगान्धारिभ्यां च (४. १. १६९)

अम् स्यात् । साल्वेयः । गान्धारः । अपत्यं च राजा चैवम् ॥

द्व्यञ्जमगधकलिङ्गशूरमसादण् (४. १. १७०)

द्व्यञ्जभ्यो मगधादिभ्यश्च जनपदतुल्यक्षत्रियनामभ्योऽण् स्यात्
आङ्गः । वाङ्गः । मागधः । कालिङ्गः । शौरमसः ॥

वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ज्यङ् (४. १. १७१)

वृद्धेभ्य इदन्तात् कोसलाजादशब्दाभ्यां च ज्यङ् स्यात् ।
वृद्धात्, सौवीरपुत्रः सौवीर्यः । इदन्तात्, चैद्यः । आवन्त्यः । कौन्त्यः ।
कौसल्यः । आजाद्यः । 'अग्रसिद्धात् पाण्डोः ज्यण् वाच्यः' । पाण्डूनां
पुत्रस्तेषां राजा च पाण्डवः ॥

कुरुनादिभ्यो ण्यः (४. १. १७२)

कुरोर्नकारादिभ्यश्च ण्यः स्यात् । कौरव्यः । नैपथ्यः । कुरोः
शिवादितिकादिपाठात् कौरवः । कौरवायणिरपि । नैपथस्तु निप-
थस्य तद्धः सम्बन्धार्थेऽणि दाशरथवत् साध्यः ॥

साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् (४. १. १७३)

साल्वजनपदस्यांशपालेभ्यः प्रत्यग्रथादिभ्यश्चेञ् स्यात् । जन-
पदशब्दादित्यजोऽपवादः । औदुम्बरादयः साल्वावयवाः । तदपत्य-
मौदुम्बरिः । प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः ॥

ते तद्राजाः (४. १. १७४)

एतेऽत्रादधस्तद्राजारूपाः । तेन 'तद्राजस्य बहुषु-' (२-४-६२)
इत्यत्रादेर्लृक् । वैदेहः वैदेहौ विदेहाः । आङ्गः आङ्गौ अङ्गाः । एवं
सौवीराः । अवन्तर्भ्यः । कुन्तयः । कुरवः निपथाः । 'कौरव्याः पशव'
इति वेणीसंहारोक्तिर्त्राक्षणत्वारोपात् । तत्र ण्यस्यातद्राजत्वात् अस्त्रि-
यामित्युक्तेः स्त्रीलिङ्गे बहुत्वेऽपि लृग् न । वैदेहाः स्त्रियः । अप-
त्यार्थरेव सह द्वन्द्वेन कृते बहुत्वेऽप्ययं लृक् स्यात् । यादवः कौरव्यो
मागधश्च यदुकुरुमगधाः ॥

कम्बोजाल्लुक् (४. १. १७५)

अस्मादयो लुक् । कम्बोजपुत्रः कम्बोजः । एवं राजापि ।
'कम्बोजादिभ्यो लुग्वाच्यश्चोलाद्यर्थम्' । चोलानां सुतश्चोलः ।
कोरलः । मुरलः । शकः ॥

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च (४. १. १७६)

एभ्यस्तद्राजप्रत्ययस्य स्त्रीलिङ्गे लुक् स्यात् । अवन्तीनां पुत्री
अवन्ती । कुन्ती । कुरुः ॥

इतो मनुष्यजातेरित्युदितो ङीप्पिहाद्ययोः ।

कुरोरुङुत् इत्यृङ् स्यादपत्यत्वेन जातिता ॥

अतश्च (४. १. १७७)

स्त्रीलिङ्गेऽकाररूपस्य तद्राजप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । शूरसेनी ।
अत्रायो लुक् । मद्री । अत्र व्यञ्त्वादण् । माद्री तु चिन्त्या ॥

न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः (४. १. १७८)

शरावत्याः प्राच्यजनपदवाचिभ्यो भर्गादिभ्यो यौधेयादिभ्य-
श्चात् इत्युक्तो लुग् न स्यात् । प्राच्येभ्यः — पाञ्चाली । वैदेही ।
आङ्गी । वाङ्गी ।

नदी शरावती नाम निर्गतीशानदिग्वहा ।

तस्याः प्राग्दक्षिणाः प्राच्या उदीच्याः पश्चिमोत्तराः ॥

भर्गादेः — भर्मा । कैकेयीत्यादि । यौधेयादेस्तु पाञ्चमिकतद्राजस्य
लुङ् निषिध्यते । नत्वपत्यस्य ॥

अथ कौरव्यवासुदेववासिष्ठवैदतैकायनिप्रभृतिभ्यो युवविव-
क्षायां 'गोत्राङ्गुनि—' (४-१-९४) इति प्रत्ययान्तरं प्राप्नोति । तैका
यनेरण्, पूर्वभ्योऽत इत् । तत्रोच्यते —

पयक्षत्रियार्षजितो यूनि लुगाणिजोः (२. ४. ५८)

प्यान्तात् क्षत्रियगोत्रादप्यार्षगोत्राज्जिदन्ततः ।

परयोरणिबोर्लुक् स्याद् युवापत्ये विवाक्षिते ॥

कैरव्यः कुर्वादिभ्यो ण्यन्तः । तस्य युवा कौरव्य एव । इजो लुक् । वासुदेवो वृष्णित्वादणन्तः क्षत्रियगोत्रं, तत्रापि युवा वासुदेव एव । न तु वासुदेविः । वासिष्ठ इत्यृष्यण् । तत्रापि युवा वासिष्ठ एव । विदन्तात्तु वैदो विदाद्यन्तः । तत्र युवा वैद एव । तित्कादिभ्यः फित्वा विदन्तस्तैकायनिः । तस्य यून्त्यणो लुक् । तेन तैकायनिरेव युवापि । एभ्योऽन्यत्र यूनीजादिः प्रागुक्तः । औपगाविः । 'अव्राह्मण—गोत्रमात्राद् युवप्रत्ययमात्रस्य लुक्वाच्यः' । तेन क्षत्रियगोत्रादाणिक्-भ्यामन्यत्रापि युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । वैश्यादिगोत्रादपि च स्यात् । ब्यञ्जमगध —' (४-१-१७०) इत्यणन्त आज्ञशब्दः क्षत्रियगोत्रः । ततो 'अणो ब्यच' (४-१-१५६) इति प्राप्तस्य फित्वा लुक् । आज्ञो युवा । कुम्भको वैश्यः । चन्द्रगुप्तः शूद्रः । तयोरत इवन्तयोर्युनि 'यभिजो—' (४-१-१०१) इति फको लुक् । कौम्भकिश्चान्द्रगुप्तिश्च युवा ॥

एवञ्च वार्त्तिकोक्त्यात्र सूत्रे क्षत्रियगीर्ठ्या ।
ण्यार्पपैलादिलुक् सर्वो ब्राह्मणेष्विति च स्थितम् ॥

पैलादिभ्यश्च (२. ४. ५९)

एभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् 'पीलाया वा' (४-१-११८) इत्यणि पैलः । तस्माद् 'अणो ब्यच' (४-१-१५६) इति फित्वा लुक् । तेन युवापि पैल एव । एवमौदमेधिः सात्वाकिश्च युवा । अत्र- 'यभिजोः—' (४-१-१०१) इति फको लुक् ॥

इजः प्राचाम् (२. ४. ६०)

प्राग्देशगोत्रवाचिभ्य इवन्तेभ्योऽत्र युनि लुक् ।
पान्नागारिर्युवापत्यं पान्नागारिः फकोऽत्र लुक् ॥
उदग्देशजे तु दाक्षेर्युवापत्यं दाक्षायण इति फगस्त्येव ।

न तौल्वलिभ्यः (२. ४. ६१)

तौल्वलिप्रभृतिभ्यस्तु प्राग्देशेऽपि न लुग्भवेत् ।
तौल्वलेर्हि युवापत्यं फकि स्यात् तौल्वलायनः ॥
अथ तद्राजेभ्योऽन्येषामपि केषांचित् बहुत्वे लुग्यच्यते ।

यस्कादिभ्यो गोत्रे (२. ४. ६३)

एभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य तेनैव कृते बहुत्वे सति स्त्रीलिङ्गा-
दन्यत्र लुक् स्यात् । अत्रानन्तरापत्यमपि गोत्रम् । यस्कापत्ये
शिवाद्यण् । यास्कः यास्कौ यस्काः ।

यञञोश्च (२. ४. ६४)

गोत्रार्थयोः यञञोर्बहुत्वे लुक् । गर्गादिभ्यो यञ् । गार्ग्यः
गार्ग्या गर्गाः । विदादिभ्योऽञ् । वैदः वैदौ विदाः ॥

पठितत्पुरुषे लुग्व्वा यञादेरबहुष्वपि ।

गार्ग्यस्य हि प्रिया गर्गप्रिया गार्ग्यप्रियापि वा ॥

एवं विदप्रिया वैदप्रियेत्याद्युत्तरेष्वपि ।

बहुत्वे तु लुगेव स्याद् गर्गाणां भूर्हि गर्गभूः ॥

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च (२. ४. ६५)

एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् । अत्रेः 'इतश्चानिजः' (४-१-
१२२) इति ढक् । आत्रेयः आत्रेयौ अत्रयः । भृग्वादेः ऋष्यणो
लुक् । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः ॥

बह्वच इअः प्राच्यभरतेषु (२. ४. ६६)

प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्य बह्वचः शब्दात् परस्य
इजो बहुत्वे लुक् स्यात् । प्राच्ये—पञ्चागारिः पञ्चागाराः । भरते—आ-
र्जुनिः अर्जुनाः । भरतानां प्राच्यत्वेऽपि पृथगुक्तिः अन्यत्र प्राच्यग्रहे
भरतानामग्रहार्था ॥

न गोपवनादिभ्यः (२. ४. ६७)

विदादिगतेभ्यो गोपवनादिभ्योऽष्टभ्यः परस्य विदाद्यञो 'यञ-
ओश्च' (२-२-६४) इति प्राप्तो लुग्न स्यात् । गोपवनाः वैन्दवाः
इत्यादि । पौनर्भवपारश्वदौहित्रपौत्रनानान्द्राणौ विदाद्यदन्तानामपि
बहुषु लुङ्नेति भोजः ॥

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे (२. ४. ६८)

तिकादेः कितवादेश्च परस्य गोत्रप्रत्ययस्य द्वन्द्वसमासे बहुत्वे लुक् स्यात् । तिकादित्वात् फिणि तैकायनयः कैतवायनयश्च । तेषां द्वन्द्वे तिककितवाः ॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे (२. ४. ६९)

उपकादिभ्यः परस्यापत्यप्रत्ययस्य द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च बहुत्वे वा लुक् स्यात् । उपकाः औपकायनाः, लमकाः लामकायनाः इत्यद्वन्द्वे । द्वन्द्वेऽपि उपकलमकाः औपकायनलामकायनाः । नडादिफगन्तावेतौ ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् (२. ४. ७०)

अनयोर्बहुत्वेऽपत्यप्रत्ययस्य लुक्, क्रमादेतावादेशौ च स्तः । चः स्वरार्थः । आगस्त्यः आगस्त्यौ अगस्तयः । एवं कुण्डिनाः ॥

अणिञोरनार्षयोर्गुरुपोत्तमयोः प्यङ् गोत्रे (४. १. ७८)

अणिञन्तानां गोत्रवाचिनामार्षगोत्रवर्जितानां गुरुपोत्तमानां शब्दानामणिञोः स्थाने स्त्रियां प्यङादेशः स्यात् ॥

वृत्तवद् वर्णगणनात् त्रिप्रभृत्यक्षरान्विताः ।

शब्दा उपान्त्यगुरवः स्युर्गुरुपोत्तमा इह ॥

कुमुदगन्धेरपत्यमित्यणि कौमुदगन्धः । तत्र गोत्रादौ स्त्रियां वाच्यायामणः प्यङ् । पङ्लोपः । 'यङक्षप्' (४-१-७४) इति चाप् कौमुदगन्ध्या । एवं वराहादत्त इञ् । वाराहिः । ततो गोत्रे स्त्रिया-मिञः प्यङ् । वाराह्या । हास्तिशीर्ष्या । आर्षगोत्रे प्यङ् न । वासिष्ठी । अगुरुपोत्तमेऽपि न । औपगवी । द्वयोरणन्तत्वाद् ङीप् ॥

गोत्रावयवात् (४. १. ७९)

स्वतो न गोत्रशब्दा ये कुलाख्या गोत्रवन्मताः ।

ते गोत्रावयवा नाम ये केचिन्मुखरादयः ॥

तेभ्योऽणिञोः स्त्रियां गोत्रे प्यङादेशः स्यात् । मुखरस्य गोत्र-स्त्री मौखर्या ॥

क्रौड्यादिभ्यश्च (४. १. ८०)

क्रौडीश्रभृतिभ्यः स्त्रियां ष्यङ्प्रत्ययः स्यात् । पञ्चम्युक्तेर्नाय-
मादेशः । 'यस्येति च' (६-४-१४८) इतीलोपः, क्रौड्या । आपिशल्या ।
'सूतायूवत्याम्' (ग-ख०) सूत्या औवनवती ॥ 'भोजात् क्षत्रियगोत्रे'
भोजगोत्रजा भोज्या ॥

दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्डेविद्धिभ्योऽन्य-

तरस्याम् (४. १. ८१)

इजन्तेभ्य ण्यः स्त्रियां ष्यङ्प्रत्ययो वा स्यात् । दैवयज्ञ्या दैव-
यज्ञीत्यादि । इजन्ताद् 'इतो मनुष्यजातेः' (४-१-६५) इति ङीप् । इति ॥

अथ प्राग्दीव्यतीयसाधारणा उच्यन्ते —

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः (४. १. ८५)

दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदेभ्यश्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः
स्यात् । दितेरपत्यं दैत्यः । ङीपन्तात् दितीशब्दात् स्त्रीभ्यो ङकि
दैतेयः । ण्ये आदित्यः । ङीपन्ताद् ङकि आदितेयः । आदित्यस्य
ण्ये यस्येति-लोपे च कृते पूर्वयकारस्य 'हलो यमां —' (८-
४-६४) इति लोपः । आदित्यदेवर्तयमादित्यं हविः । पत्युत्तरपदात्
भौमिपत्योऽपत्यादिः । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण-
मिति सपत्नीशब्दादपि पत्युत्तरपदत्वात् ण्य इति सुब्धातुवृत्तौ ।
'भस्याढे तद्धिते पुंवङ्गावो वाच्यः' (वा० ६-३-३५) इति पुंवत्वम् ।
सपति य 'यस्येति —' (६-४-१४८) लोपः । वृद्धिः । सापत्यः । न्यास-
मते तु सपत्न्याः पुंवत्त्वं नेति सापत्न्यः । शत्रुत्तीवाचकात् सपत्नी-
शब्दादपत्ये शिवाद्याणि पुंवत्वस्यानिष्टत्वात् सापन्न एव ।

यमादपीभ्यते याम्यष्टीकासर्वस्वकृत् पुनः ।

सोमादप्यमुमेवाह सोम्यः सोमसुतो धुधः ॥

सौम्यः कुर्वादिरित्येके भर्गादियगितीतरे ।

प्राग्दीव्यतीयव्यापित्वाद् दित्यादिष्यस्तु शोभनः ॥

तथा हि सति सौम्याः स्युः सोमसम्बन्धिनोऽखिलाः ।

तेषां च कोमलत्वात् स्यात् सौम्योऽन्योऽप्युपचारतः ॥

देवतार्थेऽस्ति सोमादृच्यन् तेन सौम्य इतीतरे ।

तदेवतात्वोपचारात् स्याद्धि सम्बन्धिनामपि ॥

स्त्रियां तु तत्र सौमी स्यादिह सौम्येति भिद्यते ।

स्वाम्याह सौम्य इत्येव शास्त्रादेर्य इवार्थकः ॥

अश्वपत्यादिभ्यश्च (४. १. ८४)

एभ्यः पत्युत्तरपदत्वेऽप्यनेव । अश्वशतधनगणराष्ट्रमूलकुल-
गृहपशुधान्यधर्मधन्वन्सभाप्राणसेनाक्षेत्राधिपूर्वाद्गण । आश्वपतः ।
शातपतः । धानपत इत्यादि । 'पृथिव्या जामौ वाच्यौ' (वा० ४-१-८५)
अनि ङीषिति भेदः । पार्थिवा पार्थिवी । 'देवस्य यजमौ' (वा०
४-१-८५) देवस्मापत्यादिर्देव्यः, दैव इत्यादि । 'वहिषो यस् दिलो-
पश्च' । (वा० ४-१-८५) वहिर्भवादि बाह्वम् । 'ईकक् च' । (वा० ४-
१-८५) दिलोपश्च स्यात् । बाहीको म्लेच्छः । 'स्यामान्तादग्रस्ययो
वाच्यः' । (वा० ४-१-८५) नस्तद्धिते । अश्वत्थाम्नः पुत्रादिः अश्व-
त्थामः । प्राग्दीव्यतीयेऽन्यत्राप्यजादिग्रत्ययप्राप्तौ, 'गौर्यद्वाच्यः' (वा०
४-१-८५) गोरपत्यादावण्प्राप्तौ गव्यः । तथा दीव्यत्यर्थे इकप्राप्तौ
गव्यः ॥

उत्सादिभ्योऽञ् (४. १. ८६)

एभ्यः प्राग्दीव्यतीयेष्वञ् स्यात् । अणवोः स्वरे भेदः ।
उत्सो निक्षरः तत्र भवादिरौत्सः । औदपानः । सौवर्णः । माहानसः ।
माध्यादिनः । एवं भरतकुरुसत्वज्जनपदपञ्चालोक्षीनरककुबुणिगादेः ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नजौ भवनात् (४. १. ८७)

धान्यानां भवन इत्यतः प्राञ्येष्वर्थेषु स्त्रीपुंसशब्दाभ्यां क्रमा-
देतौ स्तः, स्त्री नञ् वृद्धिणत्वे । स्त्रियोऽपत्यादिः स्त्रैणः ॥

तस्येदमर्थतोऽन्यत्र ण्यादयः सर्ववाचकाः ।

इत्येवं भाषवाद्युक्तेः स्त्रीभ्यो ढग् वाच्यते नवा ॥

पुंस स्त्र्य —

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने (१. ४. १७)

सर्वनामस्थानवर्जितेषु स्वादिषु परेषु भसंज्ञातोऽन्यत्र पूर्वं पद-
संज्ञा । इति पदत्वे संयोगान्तलोपः । पौंसः । वतिप्रत्ययात् पूर्वं
सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग् वाच्यः' (वा० ४-२-८) अग्निकल्योरपत्यादिः
आग्नेयः । कालेयः ॥

॥ इत्यपत्यभागः ॥

॥ अथापत्यगणाः ॥

उत्सोदपानविकारविनदतरुणतलुनधेनुपीलु(कुल)-

सुवर्णेभ्यः ॥

औत्सः । औदपानः । वैकारः । वैनदः । तारुणः । तालुनः
धैनयः । पैलुकुलः । सौवर्णः ॥

भरतकुरुसत्व*दिन्द्रावसानजनपदपञ्चालोशीनरेभ्यः ।

भारतः । कौरवः । सात्यतः । ऐन्द्रावसानः । जानपदः । पाञ्चालः ।

औशीनरः ॥

ककुबुष्णिगनुष्टुब्धहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीभ्यः ॥

काकुभः । औष्णिहः । आनुष्टुभः । बार्हतः । पाङ्क्तिः ।

त्रैष्टुभः । जागतः ॥

बृहन्महद्रथन्तरमध्यन्दिनमह्यकीय*महानादमहान-

समहाप्राणेभ्यः ॥

बार्हतः । माहतः । राथन्तरः । माध्यन्दिनः । माह्यकीयः ।

माहानादः । माहानसः । माहाप्राणः ॥

वष्कयादसमासे ॥

वष्कयो वत्सः वाष्कयः । समासे, सुवष्कयपुत्रः सौवष्कयिः ॥

पृषदोऽशे ॥

पृषद्, विन्दुः तत्सम्बन्धयः पार्षतः ।

‘उदस्थाना(मीदृ) देशे’ । औदस्थानो नाम देशः ।

ग्रीष्मादच्छन्दसि ॥

ग्रीष्मदैवत्यं ग्रीष्मम् । छन्दसि वाच्ये त्वणेव । ग्रीष्मी त्रिष्टुप् ॥

बाहूपचाहूपविन्द्वजधेनुचटकुशिवाकुभ्यो गोत्रा-

दिभ्यः ॥

गोत्रादिपुरुषेभ्य एभ्योऽपत्यमात्रे इञ् । बाहविः । औपबाहविः ।
उपचाकु इति वृत्त्यादिपाठे औपचाकविः । औपविन्दविः । आजवे-
नविः । चाटकविः । शैवाकविः । गोत्रादिभ्य इत्युक्तेर्गोत्रादिपुरुषत्वेन
प्रसिद्धानाम् । अन्यनामत्वे न । बाहुः कश्चित्, तत्पुत्रो बाहवः ॥ एत-
दूर्ध्वगणेष्वपि धोञ्यम् ॥

वृकलाकृकलाचूडाबलाकाजङ्घाच्छगलाभगलालह-
काध्रुवकाध्रुवकामूषिकासुमित्रादुर्मित्रादिभ्यः ॥

पार्कलिः । कार्कलिः । चौडिः । बालाकिः । जाङ्घिः । छागलिः ।
भागलिः । काहकिः । ध्रौवाकिः । धौवकिः । मौषिकिः । सौमित्रिः ।
दौर्मित्रिः ॥

युधिष्ठिरार्जुनरामसङ्कर्षणकृष्णगदप्रद्युम्नसाम्बसत्य-
कशूरसुराजीगर्तेभ्यः ॥

यैधिष्ठिरिः । आर्जुनिः । रामिः । साङ्कर्षणिः । कार्ष्णिः । गादिः ।
प्राष्टिनिः । साम्बिः । सात्यकिः । शौरिः । आसुरिः । आजीगर्तिः ॥

सुधावत्पुष्करसदनुहरदनहुत्पञ्चसप्ताष्टक्षेमंवृद्धिमाप-
शराविश्रुत्खलातोदिखरनाविभ्यः ॥

मुधा विद्यतेऽस्येति-मुधावान् । तस्यापत्यं सौधावतिः । पौष्कर-
सादिः । आनुहारतिः । अनुश्रुतिकादी । आनहुहिः । पाञ्चिः । साप्तिः ।
आष्टिः । क्षेमवृद्धिः । मापिः । शाराविः । *शार्ङ्गलिः । तौदिः ।
हारनादिः ॥

प्राकारनगराभ्यां मर्दिनः ॥

प्राकारमर्दिः नागरमर्दिः ॥

इन्द्राग्निदेवेभ्यः शर्मणः ॥

ऐन्द्रशर्मिः । आग्निशर्मिः । दैवशर्मिः ॥

उदञ्चः संज्ञायाम् ॥

संज्ञात्वादञ्चतेः किनि नलोपाभावः । औदञ्चिः । असंज्ञायां
तु, उदीचोऽपत्यमौदीचः ।

उदङ्काञ्च ॥

औदङ्किः ॥

कुसुभ्यां नास्नः ॥

कौनामिः । सौनामिः ॥

शिरोलोमभ्याम् ॥

एतदन्ताभ्यामिन् । हास्तिशीर्षिः । औड्लोमिः ।

सम्भूयोम्भोमितौजश्शलङ्कूनां लोपश्च ॥

एषामन्त्यलोप इञ्च । साम्भूयिः । आम्भिः । आमितौजिः ।
शालङ्किः । भूयसोऽपि केचित् । भौयिः । एष्वदन्तानां कप्प्राद्यण-
वाधायोक्तिः । आकृतिगणोऽयमिति वृत्तौ ॥

कुञ्जब्रह्मशङ्खभस्मगणलोमशठशाकशुण्डाशुभ-
स्कन्दस्तम्भविपाङ्म्यः ॥

कौञ्जायन्यः । ब्राध्नायन्यः । शङ्खायन्यः । भास्मायन्यः ।
गाणायन्यः । लौमायन्यः । शाठायन्यः । शाकायन्यः । शौण्डायन्यः ।
शौभायन्यः । स्कान्दायन्यः । स्ताम्भायन्यः । वैपाशायन्यः ॥

नडचरबक्रमुञ्जेतिकेतिशोपकलमकसप्तलवाजप्यति-
काग्निशर्मभ्यः ॥

नाडायनः । चारायणः । वाकायनः । मौञ्जायनः । ऐतिका-
यनः । ऐतिशायनः । औषकायनः । लामकायनः । साप्तलायनः ।
वाजप्यायनः । तैकायनः । अग्निशर्मायणः ॥

वृषगणप्राणनगरायकदासकमित्रपिङ्गरपिङ्गलकिङ्कर-
किङ्कलकातरकातलेभ्यः ॥

यार्प(ग)णायनः । प्राणायनः । नारायणः । सायकायनः । दास-
कायनः । मैत्रायणः । पैङ्गरायणः । पैङ्गलायनः । कैङ्करायणः ।
कैङ्कलायनः । कातरायणः । कातलायनः ॥

द्वीपाजकाश्यकाश्यपकाव्यामुष्यामित्रचित्रलिङ्गुकुमार
लोहदुर्गेभ्यः ॥

द्वेपायनः । आजायनः । काश्यायनः । काश्यपायनः । का-
व्यायनः । आमुष्यायणः । आमित्रायणः । चैत्रायणः । लैङ्गवायनः ।
कौमारायणः । लौहायनः । दौर्गायणः ॥

स्तम्भाग्रशिंशपातृणशकटसुमतमिमतार्चजनन्धर-
युगन्धरहंसकपञ्चालेभ्यः ॥

स्तम्भायनः । आश्रायणः । शिंशपायनः । तार्णायनः । शक-
टायनः । सौमतायनः । मैमतायनः । आर्चायणः । जानन्धरायणः ।
यौगन्धरायणः । हंसकायनः । पाञ्चालायनः ॥

दण्डिन्हस्तिन्चमसिन्सुकृत्यस्थिरकब्राह्मणाश्वल-
चटकवदराध्वरस्वरपकामुकेभ्यः ॥

दण्डिनायनः । हास्तिनायनः । चामसायनः । सांकृत्यायनः ।
स्थैरकायणः । ब्राह्मणायनः । आश्वलायनः । चाटकायनः । चाद-
रायणः । आध्वरायणः । स्वरपायणः । कामुकायनः ।

ब्रह्मदत्तोदुस्वरशणशोणाश्रन्नालिशदण्डवेभ्यश्च ॥

ब्राह्मदत्तायनः । औदुस्वरायनः । शोणायनः । शौणायनः ।

आश्रायणः । बालिशायनः । दाण्डवायनः ॥

कृष्णरणाभ्यां ब्राह्मणवासिष्ठयोः ॥

ब्राह्मणश्चेत् कार्ष्णायनः । वासिष्ठश्चेद् राणायनः ॥

शलङ्कुक्रोष्ट्वोर्लोपश्च ॥

शलङ्कायनः । क्रौष्टायनः ॥

अग्निशर्मणो वृषगणे ॥

वृषगणगोत्र(ण ? ज)श्चेद् अग्निशर्मायनः । नो चेत् बाह्वादित्वा-
दाग्निश्च(र्म ? मिः) ।

दक्षो नडादिरित्येके गोत्रारोपोऽप्यनन्तरे ।

तेन दाक्षायणी गौरी गोत्रत्वाज्जातिङीपयम् ॥

इति ॥

विदोर्वकश्यपकुशिकभरद्वाजोपमन्युकिलातविदर्भ-

विश्वानरर्ष्टिषेणेभ्यः ॥

एभ्यो गोत्रेऽञ् । वैदः । और्वः । काश्यपः । कौशिकः । भार-
द्वाजः । औपमन्यवः । कैलातः । विदर्भः । वैश्वानरः । अर्ष्टिषेणः ॥

ऋतभागहृयश्चप्रियकापस्तम्बकूचवारशरद्वच्छुन-

केभ्यः ॥

आर्तभागः । हार्यश्च । प्रैयकः । अपस्तम्बस्य—आपस्तम्बः ।
कूचवारः । शरद्वतः । शौ(न)कः ॥

गोपवनशिमुचिन्दुभाजनाश्चावतानश्यामाकिशम्बक-
श्यावर्णेभ्यः ॥

गोपधनः । शैत्रवः । वैन्दवः । भाजनः । आश्चावतानः ।
श्यामाकः । शम्बकः । श्यावर्णः ॥

हरितकिन्दासवह्मस्कार्कलूषवध्योगविष्णुवृद्धप्रतिबोधः
रथीतररथन्तरगविष्टिरगविष्ठिलनिषादशबरमठरसृदाकुपृदाकु-
म्यश्च ॥

हारितः । कैन्दासः । वाह्मस्कः । आर्कलूषः । वाध्यौगः ।
अनुशतिकादिः । वैष्णुवृद्धः । प्रतिबोधः । रथीतरः । रथन्तरः ।
गविष्टिरः । गविष्ठिलः । निषादः । शबरः । माठरः । सार्दाकवः ।
पार्दाकवः इति ॥

गर्गवत्साजव्याघ्रपात्सङ्कृत्यसंकृतिप्राचीनयोगपुलस्तिरे-
भशटशङ्खाग्निवेशेभ्यो यञ् ॥

एभ्यो गोत्रे यञ् । गार्ग्यः । वात्स्यः । आज्यः । वैयाघ्रपद्यः ।
अत्र 'पादः पदि'ति पादन्तस्य भस्य पद्मावः । साङ्कृत्यः । आस-
ङ्कृत्यः । प्राचीनयोग्यः । पुलस्त्यः । ऐभ्यः । आद्यः । शाङ्ख्यः ।
आग्निवेश्यः ॥

धूमावटचमसनमसधनस्त्रयतृक्षविश्वावसुजरमाणकु-
रुकतानडुद्भ्यः ॥

धौम्यः । आवट्यः । चापस्यः । नामस्यः । धानङ्गस्यः ।
तार्ष्यः । वैश्वावसव्यः । जारमाण्यः । कौरुकत्यः । आनडुक्षः ॥

लोहितसंशितबभ्रुवल्गुमण्डुमङ्क्षुशङ्कुलिङ्गुजिगीषु-
गृह्णुमन्तुतन्तुभ्यः ॥

लौहित्यः । सांशित्यः । बाभ्रव्यः । बालगव्यः । माण्डव्यः ।
माक्षव्यः । शाङ्गव्यः । लैङ्गव्यः । जैगीपव्यः । गौहलव्यः ।
मान्तव्यः । तान्तव्यः ॥

मनुमनायीसुनुसुवकर्षकर्षतरुक्षतलुक्षतण्डवतण्डकवि-
कतेभ्यः ॥

मानव्यः । मानाव्यः । सानव्यः । सौव्यः । कार्ष्वक्यः ।
तार्ष्यः । तारुक्ष्यः । तालुक्ष्यः । ताण्यः । वातण्यः । काव्यः । काल्यः ॥

शकलकण्वगोकक्षागस्त्यकुण्डिनीयज्ञवल्कवृणवल्का-
भयजातविरोहितवृषगणरहूगणशण्डिलमुद्गलेभ्यः ॥

शाकल्यः । काण्व्यः । गौकक्ष्यः । यस्येति लोपे हलो यमामिति
यलोपः । आगस्त्यः । कौण्डिन्यः । याज्ञवल्क्यः । वार्ष्ण्यः । वाल्क्यः । आ-
भयजात्यः । वैरोहित्यः । वार्षगण्यः । राहूगण्यः । शण्डिल्यः । मौद्गल्यः ॥

मुसलोलूकजतुकर्णमन्त्रिकाश्मरथशर्कराक्षपूतिमाष-
स्थूराङ्गरतपिङ्गलकृष्णगोवन्देभ्यः ॥

मौसल्यः । औन्क्यः । जातुकर्ण्यः । मन्त्रिक्यः । आश्मरथ्यः ।
शर्कराक्ष्यः । पूतिमाष्यः । स्थौर्यः । आङ्गरत्यः । पैङ्गल्यः ।
काण्व्यः । गौवन्ध्यः ॥

भिषक्कृतितिक्षभडितभण्डितचिकितेन्द्रहृदेवहूपिप्पल्ये-
कलूष्महृदग्निजमदग्निपराशरेभ्यः ॥

भैषज्यः । तैतिक्ष्यः । भडित्यः । भण्डित्यः । चैकित्यः ।
ऐन्द्रहृद्व्यः । दैवहृद्व्यः । पै(प्प)ल्यः । पैकल्यः । घार्हदग्न्यः ।
(जामदग्न्यः) । पाराशर्यः ॥

दलभकुटलकुंटीगुचणकचुलुकोञ्चकर्कटालापिन्-
सवर्णसुवर्णसुलामिविदभृदादिभ्यः ॥

दाल्यः । कौटल्यः । कौटीगद्यः । चाणक्यः । चौलुक्यः ।
औन्ध्यः । कार्कट्यः । 'नस्तद्धिते' आलाप्यः । सावर्ण्यः । (सौवर्ण्यः) ।
सौला(दि)भ्यः । वैदभृत्यः ॥

वाजादसमासे ॥

वाज्यः । समासे तु सौवाजिः । गर्गाद्युक्तानामेवार्थनियमो मधु-
बभ्रवोरित्यादिनोक्त इति ॥

अश्वाश्मशंखकुटपुटरोहिणखर्जूरपिञ्जूरभडिलभ-
ण्डिलभडितभण्डितेभ्यः फञ् ॥

एभ्यो गोत्रे फल् । आम्हायनः । आम्हायनः । शाङ्खायनः ।
 कौटायनः पौटायनः । रौहिणायनः । स्वार्जुरायणः । पैङ्गुरायणः ।
 भाडिलायनः । भाण्डिलायनः । भाडितायनः । भाण्डितायनः ॥

ग्रहतरोमोदक्षान्तकुलकालकाशगोलाद्वाकस्वनध्वन-
 पादचक्रेभ्यः ॥

ग्राहतायनः । रौमोदायनः । क्षान्तायनः । कौलायनः ।
 कालायनः । काशायनः । गौलाद्वायनः । आर्कायणः । सौवनायनः ।
 शोभनमनितीति पचाद्यजित्वैजृष्टेरूहितं (?) ध्वनायनः । (पदादौ ?)
 पादायनः । चाक्रायणः ॥

ग्रीवाश्रविष्ठापवित्रापविन्दागोमिन्वाग्मिन्श्यामन्धूम-
 धूम्रवस्तविश्वानरविदेभ्यः ॥

ग्रीवायणः । श्रविष्ठायनः । पावित्रायणः । पविन्दायनः ।
 गौमापनः । वाग्मायनः । श्यामायनः । धौमायनः । धौम्रायणः ।
 वास्तायनः । वैश्वानरायणः । वैदायनः ॥

जडखडार्हग्रीष्मवीक्षविशम्पविशालागेरिचपलनम-
 दासकानडुहोभ्यः ॥

जाडायनः । खाडायनः । आर्हायणः । ग्रीष्मायणः । वीक्षायणः ।
 विशम्पायनः । विशालायनः । गैरायणः । चापलायनः । नामदासका-
 यनः । आनडुणायनः ॥

धन्यधर्म्यार्जुनपैल्योत्सातवकितवशिवशूद्रकखदिर-
 मुमनोदुर्मनोभ्यः ॥

धान्यायनः । धार्म्यायणः । आर्जुनायनः । पैल्यायनः । औत्सात-
 वायनः । कितवायनः । शैवायनः । शूद्रकायणः । खादिरायणः । सुमन-
 सायनः । दुर्मनसायनः ॥

जातात्पुंसि ॥

जातायनः । स्त्रियान्तुः ढक्, जातेयः ॥

शफभरद्वाजाभ्यामात्रेये ॥

आत्रेयश्चेच्छाफायनः । भारद्वाजायनः । (कैतवायनः शैवा-
यनः शौद्रकायणः खादिरायणः सौमनसायनः दौर्मनसायनः ?)
अन्यत्र शार्फिः । भारद्वाजः विदाद्यनि ॥

आत्रेयान्जारद्वाजे ॥

भारद्वाजश्चेदात्रेयायणः । अन्यत्रात्रेयः । इमो 'ण्यक्षत्रिये'ति
लुक् । पैल्यानङ्कुषात्रेयाणां गोत्रत्वाच्चून्येव फच् । इति ।

शिवप्रोष्ठप्रोष्ठिकचण्डजम्भकुठारानभिम्भानकह्वथो-
रलविरलपिष्टसुपिष्टेभ्योऽण् ॥

एभ्योऽपत्यमात्रेऽण्, अदन्तानां इव्वाधकः । शैवः । प्रौष्ठः ।
प्रौष्ठिकः । चाण्डः । जाम्भः । कौठारः । आनभिम्भानः । काह्वथः ।
औरलः । वैरलः । पैष्टः । सौपिष्टः ॥

पिटकपिटाकतृक्षाकवर्तनाक्षविरूपाक्षखद्रूरकरेखलेख-
सुखलेखनखञ्जन(खञ्ज)रमञ्जीरमञ्जीरकेभ्यः ॥

पैटकः । पैटाकः । तार्क्षीकः । वार्तनाक्षः । वैरूपाक्षः । खाद्रूरकः ।
रैखः । कैखः । सौखः । लैखनः । खाञ्जनः । खाञ्जरः । माञ्जीरः ।
माञ्जीरकः ॥

वर्णकर्णकोहलकहोलकककुम्भोर्णनाभनभागहेहयक-
कुत्स्थवृष्णिकक्षीरहृदजलहृदेभ्यः ॥

वार्णः । कर्णः । कौहलः । काहोलकः । काकुम्भः । ओर्णनाभः ।
नाभागः । हेहयः । काकुत्स्थः । वार्ष्णिकः । क्षीरहृदः । जालहृदः ॥

यस्कलहृदुद्धायःस्थूणतृणकर्णभलन्दनकुरुपाण्डुवत-
ण्डष्टिपेणतृणतक्षभ्यः ॥

यास्कः । लाक्षः । द्रौक्षः । आयःस्थूणः । तार्णकर्णः । भाल-
न्दनः । फौरवः । पाण्डवः । कुरोर्ण्ये पाण्डोश्शुभ्रादिढाके च प्राप्त
उक्तिः । वात्तण्डः । आर्ष्टिपेणः । तार्णः । ताक्षणः । अस्य कारिभ्य
उक्तो ण्यश्चेष्टः । ताक्षण्यः ॥

गोपिकागोपालिकाकपिलिकाजटिलिकावधिरिका-
लोहितिकार्यश्चेतोत्क्षपापृथिकापृथेलासपत्नीभ्यः ॥

एभ्यः स्त्रीभ्यो ढक्प्राप्तिः । गौपिकः । गौपालिकः । कापिलिकः ।
जाटिलिकः । वाधिरिकः । लौहितिकः । आर्यश्चेतः । औत्क्षपः ।
पार्थिकः । पार्थः । ऐलः । सापत्नः ॥

भूमिभूरिभुनिसन्धिजरत्कारुनकारुहस्तिपादकपि-
ञ्जलकुण्डोपरथब्रह्मगुप्तखर्जूरकर्णमयूरकर्णेभ्यः ॥

भौमः । भौरः । यौनः । सान्धः । 'इतध्वे'ति ढक्प्राप्तिः ।
जरत्कारुनकारुभ्यामूढन्ताभ्यां स्त्रीभ्यो ढक्प्राप्तिः । जरत्कारवः ।
नाकारवः । हास्तिपादः । कापिञ्जलः । कौण्डोपरथः । ब्राह्मगुप्तः ।
खार्जूरकर्णः । मायूरकर्णः ॥

द्यौ नद्याः ॥

नैलः ॥

विपाङ्गङ्गाभ्याम् ॥

वैपाङ्गः । गाङ्गः । धनयोद्धर्षचूत्वेऽपि कृञ्जादिशुभ्रादिकार्येण
प्राप्ते प्राप्त उक्तिः । वैपाङ्गान्यः । गाङ्गेयः ॥

त्रिवेण्यास्त्रिवणश्च ॥

त्रिवेणीपुत्रस्त्रैवण इति ॥

शुभ्रविष्टपुरब्रह्मकृतशतद्वारशलाथलाणीवप्रवाहण-
भरतभरमकर्पूरेतराजिराश्वतुदगोदन्तेभ्यः ॥

एभ्योऽपत्ये हक् । शौश्रेयः । वैष्टुरेयः । ब्राह्मकृतेयः । शत-
द्वारेयः । शालाथलेयः । आर्णवियः । ग्रावाहणेयः । ग्रावाहणेय इति च
द्वेषोक्तम् । भारतेयः । भारसेयः । कार्पूरेयः । ऐतरेयः । आनिरेयः ।
आश्वेयः । तौदेयः । गौदन्तेयः ॥

कुशाश्वविप्रविशशालूकदेवतरालीढसुदत्तसुदक्षवायु-
दत्ताकशापशकलखदूरकशुकशुक्रोग्रजीवेभ्यः ॥

कौशाश्वेयः वैश्रेयः नैश्वेयः । शालूकेयः । देवतरेयः । आली-
ढेयः । सौदत्तेयः । सौदश्वेयः । वायुदेयः । आकशापेयः । शक-
लेयः । खादू(रे)रकेयः । (शौकेयः ।) शौकेयः । औग्रेयः । जैवेयः ॥

कनुपाण्डुमृकण्डुयमण्डुकण्डुकर्बूलेखाधुशलाकाभू-
शकुनिशकन्ध्यानिधिपरिधिविश्रयतिथ्यनुदृष्टयजबस्तिभ्यः ॥

काद्रवेयः । पाण्डवेयः । मार्कण्डेयः । यामष्टेयः । माकष्टेयः ।
कार्षेयः । लैखाश्वेयः । शालाकाश्वेयः । शकुनेयः । शकन्धेयः । आनि-
धेयः । पारिधेयः । वैश्वेयः, आतियेयः । आनुदृष्टेयः । आजबस्तेयः ॥

गङ्गागोधाविधवाशलाकाकुमारिकाकिशोरिकाकुबेरि-
काम्बिकाशोकाकृकसाकृकलासाखडोन्मत्तागन्धपिङ्गलाधर्मि-
णीरविमणीरोहिणीभ्यः ॥

गाङ्गेयः । गौधेयः । विधवेयः । शालाकेयः । कौमारिकेयः ।
किशोरिकेयः । कौवेरिकेयः । आम्बिकेयः । आशोकेयः । कार्कसेयः ।
कार्कलासेयः । खाडोन्मत्तेयः । गान्धपिङ्गलेयः । धार्मिणेयः ।
रौविमणेयः । रौहिणेयः । एषां भानुपीनामत्वादवृद्धाभ्य इत्यण्प्राप्तिः ।
विधवायास्तु ध्रुवादिभ्य इत्यण्प्राप्तिः ॥

श्वन्नश्मन्सुनामन्सुदामन्जरतिन्वलीवर्दिन्जिज्ञा-
शिन्दिक्सुवक्षोविमात्तमृन्मृदादिभ्यः ॥

नस्तद्धित इति टिलोपः । द्वारादित्वादौ च शौवेयः । आशमेयः ।
 सौनामेयः । सौदामेयः । जारतेयः । वालीवर्देयः । जैह्माशिनेयः ।
 दैशेयः । सौवक्षसेयः । विभिन्नमातृजो वैमात्रेयः । मृदो, मार्देयः ।
 सुदोरपि, मार्देयः ॥

लक्षणश्यामयोर्वासिष्ठे ॥

वासिष्ठश्चेत् लाक्षणेयः । श्यामेयः । अन्यत्र लाक्षणिः, अश्वा-
 दित्वाच्छ्यामायनः ॥

कल्याणीसुभगादुर्भगाबन्धकीजरतीवलीवर्दीज्येष्ठा-
 कनिष्ठामध्यमापरस्व्यनुसृष्टयनुदृष्टीनामिनङ् च ॥

एभ्योऽपत्ये ढक्, इनङ् च । काल्याणिनेयः । सौभागिनेयः ।
 दौर्भागिनेयः । वान्धकिनेयः । जारतिनेयः । वालीवर्दिनेयः । ज्यैष्ठि-
 नेयः । कानिष्ठिनेयः । माध्यमिनेयः । पारस्वैनेयः । आनुसृष्टिनेयः ।
 आनुदृष्टिनेयः ॥

गृष्टिहृष्टिहलिवलिविश्रिकुद्रथजवस्तिमित्रयुभ्यः ॥

एभ्योऽपत्ये ढक् । गार्ष्टेयः । हार्ष्टेयः । हलेयः । (वालेयः ।)
 वथेयः । कौद्रेयः । आजवस्तेयः । मंत्रेयः ॥

रेवतीकुक्कुटाक्षवृकबन्धिभ्यष्ठक् ।

एभ्योऽपत्ये ठक् । रैवतिकः । कौक्कुटाधिकः । वार्कचन्धिकः ॥

अश्वमणिद्वारेभ्यः पाल्याः ॥

आश्वपालिकः । माणिपालिकः । दौवारपालिकः ॥

वृककर्णदण्डेभ्यो प्राहात् ॥

वार्कग्राहिकः । कार्णग्राहिकः । दाण्डग्राहिकः । 'वृद्धात् ढक्
 सौवीरेण वृहत् इत्येतद् भागवित्तिस्तार्णविन्दव आ(क)शापेय इति
 त्रिभ्य एवेज्यते । 'फेडल च' इत्येनदपि यामुन्दायनिसांयामायनि-
 पाप्यायणिभ्य एनेज्यते ॥

कुरुशकन्धुशङ्कुकर्तृभर्तृपितृभद्राक्षक्षन्कापिञ्जला-
विधातकीन्द्रजालिदामोष्णीषिभ्योऽपत्ये ण्यः ॥

एभ्योऽपत्ये ण्यः । कौरव्यः । शाकन्धव्यः । शाङ्गव्यः । 'रीकृत'
इति रीङि, 'यस्ये'ति लोपे, कार्त्यः । भार्त्यः । पैतृमत्यः । वाच्यः ।
'वे चे'ति प्रकृतिभावः । ताक्षण्यः । कारोः 'सेनान्ते'ति ण्यस्य सिद्धे-
रकारोऽदिपुक्तम् । कापिञ्जलाद्यः । गोत्रस्य प्रकृतित्वात् यूनि
मत्ययः । धातव्यः ऐन्द्रजाल्यः दामोष्णीष्यः ॥

कविमतिपीलाशलाकैरकैज्येहिकेशिनीभ्यः ॥

काव्यः । मात्यः । पैत्यः । शालाव्यः । ऐरव्यः । ऐज्यः ।
ऐष्यः । कैशिन्यः ॥

शुभ्राभ्रदभ्रसुरपुरकिशोरगर्गराजमारमर्दशुषचभट्ट-
केनवेनमूढमूकहृदिकशालिनेभ्यः ॥

शौभ्रयः आभ्रयः दाभ्रयः मौर्यः । पौर्यः । कैशोर्यः । गार्ग्यः ।
आजमार्ग्यः । मार्दशुष्यः । चामट्टव्यः । इनाध-ऐन्यः । वैन्यः । मौढ्यः ।
मौक्यः । हृदिक्वयः । शालिभ्यः । वेनाच्छन्दस्येवेति वृत्तिः । लोकेऽ-
प्याह भोजः । वावट्टव्य इति माघयः । सोमपुत्रसगौम्य इति ङट्टम् ॥

कर्णरथपथिसत्यंभडवीबृहतीभ्यः कारात् ॥

कार्णकार्यः । रथकार इति कारिभ्योऽन्यजातिरुक्ता । राथकार्यः
पाथिकार्यः । सात्यकार्यः । वाडवीकार्यः । वार्हतीकार्यः ॥

वान्तार्द्राभ्यां वृक्षात् ॥

वान्तवृक्ष्यः । आर्द्रवृक्ष्यः ॥

श्यावात्पुत्ररथाभ्याम् ॥

श्यावपुत्र्यः । श्यावरथ्यः ॥

क्षर्पी(र्चनायां सुत् ? च नायात्) ॥

वाच्छयावा(र्चः ? च)शौर्वणाभ्यः । श्यावनाभ्यः ॥

विराजकाद् इजः ॥

वैराजकेर्गोत्रत्वाद्युनि ष्यः । वैराजक्यः ॥

सम्राजः क्षत्रिये ॥

सम्रादपुत्रः क्षत्रियश्चेत्साम्राज्यः । साम्राजोऽप्यः ॥

वामरथात् कण्वादियञ्चत् स्वरवर्जम् ॥

वामरथ्यः । गर्गादिगतकण्वादियञ्चत्वात् 'कण्वादिभ्यो गोत्र' इति बहुषु लुगादि स्यात् । वामरथ्यौ । वापरथाः । स्वर(स्य तु ? रस्तु) ष्यस्यैव न यञ्चत् ॥

तिककिततसैन्धवशुभामि प्रदेवरथनीडयज्ञयमुन्दोर-
सारथ्यलङ्कवेभ्यः (फिञ्) ॥

तैकायनिः । कैतवायनिः । सैन्धवायनिः । शौभायनिः । आमि-
प्रायणिः । दैवरथायनिः । नैडायनिः । याज्ञायनिः । यामुन्दायनिः ।
वरसस्य-भौरनायनिः । आरथ्यायनिः । लाङ्कवायनिः ॥

बालभीतग्राम्यरूप्यवरेण्योतथ्योदन्योरश्चन्द्रमस्तु-
यामनुसुपामन्ध्वजवद्भ्यः ॥

बालायनिः । भीतायनिः । ग्राम्यायणिः । रूप्यायणिः । वारेण्या-
यनिः । भीतथ्यायनिः । औदन्गायनिः । उरसोऽपत्यमौरसायनिः ।
चान्द्रमसायनिः । सौपमायनिः । सौपागायनिः । ध्वाजवतायनिः ॥

तैतिलजाजलक्षैजयतसैकयतचौपयतचैटयतौरसकौ-
रव्यगौकक्षशाख्यभौरिकिभौलिकिभ्यः ॥

तैतिलायनिः । जाजलायनिः । क्षैजयतायनिः । सैक्यतायनिः ।
चौप(य)तायनिः । चैट(य)तायनिः । औरसायनिः । कौरव्यः क्षत्रिय
एव गृह्यते, कोन्डायायनिः । भौरुक्ष्यायनिः । शाख्यायनिः । भौरि-
कायनिः । भौलिकायनिः ॥

गङ्गासंज्ञोखाशिखावह्यकाखल्वकाशल्यकालोमका-
वसुकुरुभ्यः ॥

गाङ्गायनिः । सांज्ञायनिः ययः । औखायनिः शैखायनिः वाक्ष-
कायनिः खाल्वकायनिः शाल्यकायनिः लौयकायनिः वासवा-
यनिः कौरवायनिः ॥

दशुच्छागवृषेभ्यो युट् च ॥

दागव्यायनिः छाग्यायनिः वाग्व्यायनिः ॥

वाकिनगारेधकाकृत्त्यकाकलङ्घानाम् ॥

एषामपत्ये फिब् कुक् च स्यात् । वाकिनकायनिः गारेध-
कायनिः काकृत्त्यकायनिः काकृत्कायनिः लाङ्कायनिः ॥

चर्मिर्वर्मिणोर्नलोपश्च ॥

चार्मिकायनिः । वार्मिकायनिः । 'सात्वावयवेती'ति —

औदुम्बरास्तिष्ठखला मन्द्रकारा युगन्धराः ।

शुलिङ्गाः शरदण्डाश्च सालद्वयवसंक्षिताः ॥

औदुम्बरपुत्र औदुम्बरिरित्यादि । वौधिः । आजमिडिः ।
आजक्रन्दिरिति च भाष्योक्ताः ॥

भर्गकरुषकेकयकदमीरकौरव्योरससाल्वपुस्थलेभ्यः ॥

एभ्यः क्षत्रियनामभ्यः तद्वाजप्रत्यगस्य स्त्रियां लुङ् न । भार्गी
फारुपी । वैकेयी । काक्रीरी । 'इल्लस्तद्धितस्ये'ति हलः परस्य तद्धित-
यकारस्य ईति परे लोपः स्यात् । कौरवी । औरसी । साल्वी ।
सौस्थली ॥

पर्शुरक्षोऽसुरपिशाचवाहीकदयोबभ्रुमरुत्सत्वदशार्हा-
शानिकर्पापणत्रिगर्तभर्तोऽशीनरेभ्यः ॥

आयुधजीविशाचिभ्य एभ्यः स्कार्थेऽण् स्यात् । पूर्वं जनपद-
कम्बत्वात् । 'जनपदश्चन्द्रादि'ति, 'द्रव्यज्जगथे'ति यथार्हमण्यौ । तेन

पार्श्वः राक्षस इत्यादि सिद्धे पुनरनेन स्वार्थिकोऽण् । स्वरे भेदः ।
 पार्श्वः । राक्षसः । आसुरः । पैशाचः । बाल्हीकः । वायसः । वासवः ।
 मारुतः । सात्वतः । दाशार्हः । आशनः । कार्पापणः । वैगर्तः । भार्तः ।
 औशीनरः । ह्यियाम् 'अतश्चे'ति स्वार्थिकस्याणो लुक् । आपत्य-
 तद्राजस्यापि तेनैव लुक् । जातित्वादृष्ट-पशूः । रक्षाः । जातिह्रीप्
 आसुरी पिशाची बाल्हीकी वयाः । ऊङ्-चक्षुः । यरुत् सत्वत्-इत्यादि ।
 एवं बहुव्ययेऽप्यणो लुग्व्ययः पशूषः, रक्षसः इत्यादि ॥

यौधेयशौक्रेयशौभ्रेयज्यापनेयधार्तेयधौर्तेयभ्योऽञ् ॥

आयुधजीविषाचिभ्य एभ्यः स्वार्थेऽण् । यौधेय इत्यादि ।
 स्वरे भेदः । स्त्रियां तु 'न प्राच्ये'ति निषेधादञो न लुक् । तेन यौधेयी
 शौक्रेयीत्यादि ।

यौधेयादेर्दृगन्तत्वाल्लुप्तेऽपि त्वभि ह्रीप् भवेत् ।

अल्लुप्ते ह्रीनिति भिदा स्वरमात्रत्वात् भिद्यते ॥

पैलशालङ्किः सात्यकिसात्यङ्गाम्यौदङ्ग्यौ(दम)ञ्ज्यौ-
 दमेभ्यौ(द)शुद्धिदैवस्थानिपैङ्गलादायनिराणिराहकितिभौलि-
 ङ्ग्यौद्गाहमाभ्यौजिहानिभ्यः ॥

एभ्यः पञ्चदशभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् 'पीलाया वै'त्यणि
 पैलः । ततः 'अणां श्रच' इति प्राप्तस्य फिञो लुक् । पैलो युवा ।
 शालङ्क्यादेरिन्तत्वाद् यञिञोश्चेति फको लुक् शालङ्किः सात्यकिः ।
 सात्यङ्गामिरिलादि इकारोपदावसानम् ॥

न तौल्वलिवारणिरावणिदैलीपिदैवतिदैवन्तिदैवय-
 जिप्रादोहनिचामदृक्क्यामुरिपौष्करसाथानुहारतिभ्यः ॥

एभ्य इजः प्राचागिति यूनि लुक् न स्यात् । तौल्वलायनः ।
 वारणायनः । नवणायनः । दैलीपायनः । दैवतायनः । दैवपतायनः ।
 दैवपज्ञायनः । आदोऽनायनः । चामदृक्क्यामुरिपौष्करसाथानुहारतिभ्यः ।
 पौष्करसादायनः । आनुहारतायनः ॥

आनुतिनैमिश्यासिबन्धकिवैङ्किपौष्प्यार्हिसिचैरकि-

वैसीतिवैहतिदैवकर्णिकार्कलिकारेणुपालिभ्यः ॥

द्वौ द्वादशकौ । आनुतायनः । नैमिश्यायनः । आसिवन्धकायनः ।
वैङ्कायनः । पौष्पायणः । आर्हिसायनः । चैरकायणः । (वैसीतायनः) ।
वैहतायनः । दैवकर्णायनः । कार्कलायनः । कारेणुपालायनः ॥

यस्कलंछाद्रुह्यायस्थूणतृणकर्णभलन्दनमित्रयुखरप-
भटिलभण्डिलभडितभण्डितेभ्यः ॥

एभ्योऽपत्ये बहुषु लुक् । आ(र्षः ? घाः षट्) शिवादयः । मित्रयु-
ष्टयादिः । खरपो नडादिः । परे चत्वारोऽश्वादयः । यास्कः यास्कौ
यस्काः, एवं लक्षाः, हुक्षाः, अयस्थूणाः, तृणकर्णाः भलन्दनाः ।
मैत्रेयः, मित्रयवः । खारपायणः, खरपाः । भाटिलायनः, भटिलाः ।
भण्डिलाः । भडिताः । भण्डिताः ॥

सदासत्तकम्बलहारकर्णाटपर्णाटपिण्डीजङ्घकसक्थ-
रक्षोलुखजङ्घारथोत्काशकह्रमन्थकविषपुटेभ्यः ॥

एभ्यो द्वादशभ्योऽत इभ्यो लुक् । सदासत्ताः । सदासत्ताः ।
कम्बलहाराः । कर्णाटाः । पर्णाटाः । पिण्डीजङ्घाः । बकसक्थाः ।
रक्षोलुखाः । जङ्घारथाः । उत्काशाः । कह्राः । मन्थकाः । विषपुटाः ॥

वर्षुकोपरिमेखलकलमकुषपटाकपुष्करसत्ककुब्जि-
विश्रयजवरितभ्यः ॥

आदौ चतुर्भ्योऽत इभ्यो लुक् । पुष्करसद् बाह्यादिः । ककुब्जि(विश्रय)
जवरितथ शृष्ट्यादयः । वर्षुकिः वर्षुकाः । उपरिमेखलाः । कलमकुषाः ।
पटाकाः । पुष्करसादिः, पुष्करसद् । काकुब्जेयः, ककुब्ज(यः) ।
विश्रयः । जवरितभ्यः ॥

कोटोः पादमानाभ्याम् ॥

आभ्यामिजो लुक् । कौटुपादिः, कोटुपादाः । कोटुमानाः ।

शीर्षाच्च मायात् ॥

चात्कोटोश्च अनयोरपीव । कौष्टुमायिः कौष्टुमायाः । शीर्ष-
मायाः ॥

तिककितवावुब्जककुभौ बङ्खरभण्डीरथौ प्रहितन-
रकावमिवेशकाशेरकौ बकनखगुदपरिणद्धौ लङ्कशान्तमुखावु-
रसलङ्कटौ ॥ ।

आद्ययोस्तिकादिफिन् । ककुभान्छिवाद्यन् । अग्रिवेशाद् गर्गा-
दिवन् । उरसात्तिकादिफिन् । जेपेभ्योऽत इन् । एभ्यो द्वन्द्वे लृक् ।
तैकायनः कैतवायनश्च तिककितवाः । औब्जयः काकुभाश्च उब्जक-
कुभाः । बाङ्खरयो भाण्डीरभयश्च वङ्खभण्डीरथाः । प्राहितयो नारकयश्च
प्रहितनरकाः । आग्रिवेश्या दाशेरकयश्च अग्रिवेशदाशेरकाः । बाक-
नखयो गौदपरिणद्धयश्च । बकनखगुदपरिणद्धाः । लाङ्कयश्चान्त-
मुखयश्च लङ्कशान्तमुखाः । औरसायनयो लाङ्कटयश्च उरसलङ्कटाः ॥

उपकलमकौ अष्टालकपिष्ठलौ कृष्णाजिनकृष्णमु-
न्दरौ पिङ्गलकृष्णपिङ्गलौ कलशीकण्ठदामकण्ठौ जटिलक-
वधिरकौ जतुकगडुकौ निदाघावदग्धावडारक(मण्टा ? चडा)-
रकौ प्रतिलोमानुलोमौ प्रतानानुपदावनभिहितखरीजङ्घौ
कशकृत्तमुधायुकौ कर्णकपर्णकौ कुशीतकलेखाभ्रुवौ शला-
थलपिष्टौ सुपिष्टमयूरकर्णौ कठेरणिपतञ्जली इति ॥

एषाद्यौ न(हुडादि ? डादी ।) लेखाभ्रुशलाथलयोदशुष्मादिदृक्
पिष्टमुपिष्टमयूरकर्णेभ्यः शिञ्जाद्यन् । अन्त्ययोरेत्तर्गिकोऽण् । शिष्टे-
भ्योऽत इव् । एभ्यस्सर्वेभ्यो द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च बहुव्री लुगिति
भाष्ये । आद्यानां प्रयाणां द्वन्द्वे नित्यमिति । वृद्धिः, आप-
कायनाः लपकायनाश्च, उपकलमकाः, औपकायनलामकायनाः इति
द्वन्द्वे । उपकाः औपकायना उत्तद्वन्द्वेऽपि । एभ्यस्त्वेभ्यप्युत्तम् । आष्टा-
लयः कापिष्ठलयः कार्णजिनयः कार्णमुन्दरयः पिङ्गलयः कार्णपि-

झलयः कालशीकण्ठयः दासकण्ठयः जाटिलकयः वाधिरकयः जातु-
कयः गाडुकयः नैदाघयः आवदग्धयः आढारकयः चाढारकयः प्रा-
तिलोमयः आलुलोमयः प्रातानयः आलुपदयः आनभिहितयः खारी ।
शङ्खयः काशकृस्त्रयः सौधायुकयः कार्णकयः पार्णकयः कौशीतकयः
लैखा(भ्रे ? भ्रवे)याः शालाथलेयाः वैष्टाः सौपिष्टाः मायूरकर्णाः काठे-
रणाः पातञ्जलाः इति ॥

कौडिलाडिव्याड्याविक्षित्यापिशलि सौधातकि (धौत-
कि ?) भौरिकि भौलिकि शाल्मलि शालास्थलिकापिष्ठलि दैवदस्या-
दीनाम् ॥

एषां स्त्रियां व्यङ् स्यात् । कौड्या लाड्या व्याड्या आविक्षि-
त्या आपिशल्या सौधातक्या भौरिक्या भौलिक्या शाल्मल्या शाला-
स्थल्या कापिष्ठल्या दैवदस्या ॥

चौपयतचैकयतचैटयतवैल्वयतसैकयतानाञ्च ॥

चौपयत्या चैकयत्या चैटयत्या वैल्वयत्या सैकयत्या इति ॥

॥ अथ तद्धिते रक्ताद्यर्थाः ॥

तेन रक्तं रागात् (४. २. १)

रागो रञ्जनसाधनं, तद्वाचकात् तेन रक्तमित्यर्थेऽण् स्यात् ।
कुसुम्भेन रक्तं कौसुम्भं वसनम् । कौषाद्यम् ॥

वर्णाभ्यां द्वाभ्यां रक्तमित्यर्थे द्विवर्ण, अण् —

द्विगोर्लुगनपत्ये (४. १. ८८)

संख्यापूर्वः समासो द्विगुः । द्विगुसम्बन्धिनः प्राग्दीव्यतीय-
मत्ययस्यापत्यार्थादन्यत्र लुक् स्यात् । द्विवर्णः पटः । अपत्ये तु
न लुक् । द्वयोः पुरुषयोरपत्यं द्वैष्टरुचिः ।

लाक्षारोचनाशकलकर्ममाष्टक (४. २. २)

वस्येकः । किञ्चाद् वृद्धिः । लाक्षया रक्तं लाक्षिकम् । रौच-
निकम् । शाकलिकम् । कर्दमिकम् । अन्त्याभ्यामणपीठः । शाक-
लम् । कर्दमम् । 'नील्या अन् वाच्यः' नील्या रक्तं नीलम् ।
शुक्लस्य वर्णान्तरकरणमेवात्र रञ्जनम् । तेन नील्यादेरपि स्यात् ॥
'पीतात् कन्' पीतिकम् । 'हरिद्रामहारजनाभ्यामन् वाच्यः' ॥ हारिद्रम् ।
माहारजनम् । महारजनं कुसुम्भम् ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः (४. २. ३)

नक्षत्रवाचिभ्यस्तेन युक्तः काल इत्यर्थेऽण् स्यात् । कृत्तिकाभि-
र्युक्तं फार्तिकम् अहः ॥

सूर्यतिथ्यागस्त्यमत्स्थानां य उपधायाः (६. ४. १४९)

सूर्यादिशब्दसम्बन्धी भसंज्ञस्योपधास्थितः ।

यकारो लुप्यते तेन तैषं तिथ्ययुतं दिनम् ॥

नक्षत्रगाभिन्त्याणि तिथ्यपुष्ययोश्चे लब्धां च लोपोऽयमगस्त्यसूर्ययोः ।

क्षयामेव मत्स्थस्य भवेदितीरणाद् व्यनाशि सूत्रं प्रविभज्य वार्तिके ॥

तिथ्यपुष्ययोरित्युक्त्या पौषं दिनमित्यपि ॥

लुब्धविशेषे (४. २. ४)

कालस्य दिनादिविशेषानुक्तौ प्रत्ययस्य लुप् स्यात् ॥

लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने (१. २. ५१)

प्रत्ययस्य लुपि सति प्रकृतिबल्लिङ्गवचने स्तः । कृत्तिकाभिर्युक्तः
कालः कृत्तिकाः । कृत्तिकाद्यु कर्म कृतम् । विशेषांक्तौ तु न लुप्
फार्तिकमहः ॥

संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् (४. २. ५)

आभ्यां तेन युक्त इति जातस्याणः संज्ञायां लुप् स्यात् ।
'श्रवणा पार्णमासी' । श्रवणीत्यपीष्टम् । अश्विनीनक्षत्रमश्वत्थः । तद्युक्तो
ऽश्वत्थो मुहूर्तः ॥

द्वन्द्वान्छः (४. २. ३)

नक्षत्रद्वन्द्वान् युक्तेऽर्थे छः स्यात् । ज्येष्ठामूलीयमहः । ज्येष्ठा-
मूलीये कर्म कृतम् ॥

दृष्टं साम (४. २. ७)

तेन दृष्टं सामेत्यर्थेऽण् स्यात् । वसिष्ठेन दृष्टं साम वासिष्ठम् ।

कलेर्दक् (४. २. ८)

कलिना दृष्टं साम कालेयम् । 'दृष्टे सामन्यण् वा डिद् वाच्यः' ।

दिग्चे टिलोपः । उशनसा दृष्टमौशनं साम । औशनसम् ।

गोत्रात् तस्येदमर्थे यो बुजादिः स इहेष्यते ।

दृष्टमौपगवेनेति सामौपगवकं भवेत् ॥

वामदेवाङ्ङयङ्ङयौ (४. २. ९)

वामदेव्यमिदं साम ज्यतास्तिच्चात् स्वरे भिदा ।

यस्येति लोपतः सिद्धेर्दित्फलं चोभयोः स्वरे ॥

'तीयादीकक् स्वार्थे वा वाच्यः' (वा० ४. २. ८) द्वितीयिकं
द्वितीयं, तार्तीयिकं तृतीयम् । 'न विद्यायाः' (वा० ४. २. ८) द्वितीया
विद्या ॥

परिवृतो रथः (४. २. १०)

तेनाच्छादितो रथ इत्यर्थेऽण् स्यात् । वस्त्रेणाच्छादितो
वास्त्रो रथः । चार्मणमनः । शकटाद्यपि रथत्वेन मन्यते ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः (४. २. ११)

गजास्तरणार्थो वर्णकम्बलः पाण्डुकम्बलः । तदाच्छादितो
रथः पाण्डुकम्बली ॥

द्वैपवैयाघ्रादञ् (४. २. १२)

ह्रीपिचर्म द्वैपं, तदेव वैयाघ्रम् । आभ्यामुक्तेऽर्थेऽण् । द्वैपो रथः ।

वैयाघ्रः ॥

कौमारपूर्ववचने (४. २. १३)

अपूर्वत्वे द्योत्येऽणन्तः कौमारशब्दो निपात्यते । अनन्यपूर्वा
कुमारीमूढवान् कौमारः पतिः । अनन्यपूर्वा पतिं ग्राप्ता सा कुमार्येव
(च?) कौमारीत्युभयत्रापि, स्त्रिया अपूर्वत्वमिष्टं वृत्त्यादौ । शृङ्गारे
वृत्तं —

‘कौमारी सा भवेद् भार्या यां कुमारः प्रपद्यते ।

प्रपद्यते कुमारी यं स कौमारो मतः पतिः ॥’

इति । अत्रानूढभार्यस्याद्या भार्या कौमारीति भेदः ॥

तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः (४. २. १४)

भुक्तशिष्टमुद्धृतं, पात्रवाचिभ्योऽस्मिन्नर्थेऽण् । कंसे भुक्तशिष्ट-
मन्नं कांसम् । स्थाली चेत् स्थालम् ॥

स्थाण्डिलाच्छयितरि व्रते (४. २. १५)

स्थाण्डिलशब्दात् तत्र शयितर्यर्थे व्रते द्योत्येऽण् । व्रतेन स्थाण्डि-
ले शयिता स्थाण्डिलः ॥

संस्कृतं भक्षाः (४. २. १६)

तत्र संस्कृतमित्यर्थेऽण् भक्षाश्चेत् संस्कृता इह ।

दन्तैर्भक्ष्यं भक्षमाहुः पैठरास्तिलतण्डुलाः ॥

शूलोस्त्राद् यत् (४. २. १७)

शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उखायां चेद्, चण्डयम् ॥

दध्मष्ठक् (४. २. १८)

इकः । ‘यस्येति च’ । दाधिकाः सक्तवः ॥

उदश्वितोऽन्यतरस्याम् (४. २. १९)

अस्माद् वा ठक् ॥

इसुसुक्तान्तात् कः (७. ३. ६१)

इस् उस् इत्यन्तादुभयान्तात् तकारान्ताच्च परस्व ठस्य कः स्यात् ।
य त्विकः । तत्र संस्कृतमौदाश्वित्कम् । अणि, औदश्वितम् ॥

क्षीराष्टुञ् (४. २. २०)

क्षीरे संस्कृतः क्षैरेयः पृथुकः । संस्कृतत्वमात्रं मत्रेष्टं न भक्ष्य-
त्वमिति रामः । तेन क्षैरेयी श्राणेत्यपीष्टम् । क्षीरस्य श्राणातः पृथ-
क्त्वविवक्षया तत्र संस्कृतत्वं नेयम् ॥

सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम् (४. २. २१)

पौर्णमासीवाचकेभ्यः सास्मिन्नस्तीत्यर्थे नाम्बन्धन् स्यात् । पौषी
पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति पौषो मासः । पूर्णो माश्चन्द्रः तत्सम्बन्धिनी
पौर्णमासीति तत्सिद्धिः ॥

आग्रहायण्यश्वत्थाष्टक (४. २. २२)

आग्रहायणी पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीत्याग्रहायणिको मासः ।
अश्विनीयुक्ता पौर्णमास्यश्वत्थः । तद्द्वान्मासो आश्वत्थिकः ।

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः (४. २. २३)

फाल्गुनी पौर्णमास्यस्मिन्नस्तीति फाल्गुनिकः फाल्गुनो वा
मासः । इत्यादि ॥

सास्य देवता (४. २. २४)

अस्मिन्नर्थेऽणादयः स्युः । इन्द्रो देवतास्येत्यैन्द्रम् । अश्वपत्या-
दित्वाद् गाणपतम् । पाशुपतम् । अदितिदेवत्यम् आदित्यम् । आ-
दित्यदेवत्यमपि तथा । वार्हस्पत्यम् । वासिदेवत्यं वाजिनमित्यण् ।
अत्र 'नस्तद्धिते' (६-४-१४४) इति टिलोपे प्राप्ते —

इनपत्येनपत्ये (६. ४. १६४)

अनपत्येऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् । अपत्ये तु मैत्राव इति
टिलोप एव ॥

मघवा बहुलम् (६. ४. १२८)

मघवन्नित्यङ्गस्य बहुलं तु इत्यन्तादेशः स्यात् । कङ्कार उगि-
स्वार्थः । माघवत्तं माघवनम् । अत्र 'अन्' (६-४-१६७) इति प्रकृति-
भावः ॥ इन्द्राविष्णू देवतास्येत्यण् —

देवतासन्धे च (७. ३. २१)

वृद्धिहेतुतद्विते परे देवताद्वन्द्व उभयपदवृद्धिः स्यात् । ऐन्द्रा-
वैष्णवम् । पत्युत्तरपदत्वाण्ये वृद्धिः । ऐन्द्रावार्हस्पत्यम् ॥

नेन्द्रस्य परस्य (७. ३. २२)

परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न । सौमेन्द्रम् ॥

दीर्घाच्च वरुणस्य (७. ३. २३)

दीर्घात् परस्य वरुणस्य वृद्धिर्न । ऐन्द्रावरुणम् । दीर्घादित्यु-
क्तेराग्निरांशंणम् इति ॥

कस्येत् (८. २. २५)

कशब्दादुक्तार्थेऽण् स्यात् । इचान्तादेशः । कि अ, वृद्ध्याया-
देशौ । को देवतास्येति कायं हविः ॥

शुक्रात् घन् (८. २. २६)

घस्य इय शुक्रदेवत्यं शुक्रियम् ॥

अपोनप्त्रपात्रप्तृभ्यां घः (८. २. २७)

अपोनप्त्रियम् । अपानप्त्रियं हविः । घघनोः स्तरे भेदः ॥

छ च (८. २. २८)

ताभ्यां छ च स्यात् । अपोनप्त्रीयम् ; अपानप्त्रीयम् ।
'पैक्षाक्षिपुत्रादिभ्यश्च वाच्यम्' । पैक्षाक्षिपुत्रीयं तदेवत्यम् । 'शत-
रुद्राच्छ्व घश्च' (वा० ४-२-२८) शतरुद्रीयं, शतरुद्रीयम् ॥

महेन्द्रात् घाणौ च (८. २. २९)

छ च स्यात् । महेन्द्रियम् । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् ॥^१

सोमादृचण् (८. २. ३०)

सौम्यं हविः । टिच्चान् ङीप् ॥

हलस्तद्धितस्य (६. ४. १५०)

हलः परस्य तद्वितयकारस्य इति परे लोपः स्यात् । यस्येति-
लोपः । सौमी ऋक् ॥

वाग्दुपिबुधसो यत् (४. २. ३१)

ओर्णिणः न 'वान्तो यी-' (६-१-७९) त्यवादेशः । वाग्दुपिबुधम् ।

ऋतद्वयम् ।

रीङ् ऋतः (७. ४. २७)

ऋत्सार्वधातुकाभ्याम् अन्यस्मिन् यादौ प्रत्यये च्चौ च परे ऋद-
न्तस्य रीङ् स्यात् । ऋत्वादन्यस्य । पित्री य । 'यस्येति च' ।
पिब्यम् । उपस्यम् ।

द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदन्नीषोमवास्तोष्पातिगृह-

मेधाच्छ च (४. २. ३२)

एभ्यश्च च यच्च स्यात् । द्यावापृथिवीयम् द्यावापृथिव्यम् ।
शुनासीरी वायुसूर्यौ, तदेवत्यं शुनासीरीयं शुनासीर्यम् । मरुत्वतीयम्
मरुत्वत्यमित्यादि ॥

अग्नेर्दक् (४. २. ३३)

आग्नेयम् । अग्नाग्निदेवत्यमप्याग्नेयम् । 'मस्याह' (वा० ६-३-३)
इत्यनेन स्त्रीभ्यो ढक्येव पुंवत्त्वनिषेधादिह पुंवत्त्वम् ॥

कालेभ्यो भववत् (४. २. ३४)

भवार्थे 'कालादृक्' (४-३-११) इत्याद्यः वक्ष्यन्ते । तेऽत्रापि
स्युः । षञि मासदेवत्यं मासिकम् ॥

प्रावृष एण्यः (४. ३. १७)

प्रावृषेण्यम् ॥

महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् (४. २. ३५)

महाराजः कुवेरः । तदेवत्यं माहाराजिकम् । प्रोष्ठपदिकं नक्षत्र-
देवत्यम् । 'तदग्निं वर्तेन इति नक्षत्रादिभ्यष्टञ् वाच्यः' (वा०) नक्षत्र-

॥ आग्रयणं, तदस्मिन् वर्तत इति नावयज्ञिकः शरत्कालः । पाकय-
ज्ञिकं गृहम् ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः (४. २. ३६)

एते निपात्यन्ते । 'अन्त्ययोः पितृवं वाच्यम् । मातामही । पिता-
मही । 'अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचः' । अवेः 'क्षीरमविसोढम् । अत्र
प्रत्ययसत्य पत्वं नेष्टम् । एवम्, अविदूसम् । अविमरीसम् । 'तिला-
न्निफलात् पिञ्जपेजौ' । फलशून्यो व्यर्थो वा तिलस्तिलपिञ्जः ।
तिलपेजः ॥

तस्य समूहः (४. २. ३७)

पृथयन्तात् समूहार्थेऽणादिः स्यात् । काकानां समूहः काकम् ।
वाकम् ।

भिक्षादिभ्योऽण् (४. २. ३८)

एभ्यो वक्ष्यमाणवाधकोऽण् स्यात् । भिक्षाक्षेत्रकरीपगर्भिणी-
दक्षिणाङ्गारसहस्राथर्वन्चर्मन्पुवतिपदातिपद्धतिभ्यः । भिक्षासमूहो
भैक्षम् । क्षेत्रम् । कारीपम् । 'भस्यादे तद्धिते' इति पुंवत्वाद् गर्भिण्या
ह्रीवृत्तिः । गर्भिन् अ । 'इनणी'ति (६-४-१६४) प्रकृतिभावः ।
गर्भिणम् । दक्षिणासमूहो दाक्षिणम् । आङ्गारम् । साहस्रम् । आथ-
र्वणम् । चर्मणम् । पुवतेरिह पुंवत्त्वं वेष्टम् । यौवर्तं यौवनम् । पादार्तं
पाद्वतम् ।

गोत्रोक्षोष्टोरभराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजा-

द्वुञ्ज् (४. २. ३९)

अपत्याधिकारादन्यत्र गोत्रशब्दोऽपत्यमात्रार्थः । औपगवानां
समूह औपगवकम् । एवं, गार्ग्य अक —

आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति (६. ४. १५१)

अनाकारादौ तद्धिते परे हलः परस्यापत्यकारस्य लोपः
स्यात् । गार्गकम् । आकारादौ तु गार्ग्यायण इति यलोपो न । औक्ष-

कम् । औष्ट्रकम् । उरधो मेघः । औरभ्रकम् । राजकम् । राजन्यकम् ।
राजपुत्रकम् । वात्सकम् । मानुष्यकम् । आजकम् । 'वृद्धाचेति
वाच्यम्' । वार्धकम् । राजन्यमनुष्ययोः 'आपत्यस्य' इति
यलोपे प्राप्ते । 'प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः' (वा०. ६. ४.
१६३) इति प्रकृतिभावः । सामूहिके तदन्तविधिरिष्यते । कौरु-
राजिकम् । गौवत्सकम् ।

केदाराद् यञ्च (४. २. ४०)

युञ्च स्यात् । कैदार्यम् । कैदारकम् ॥ (वा०) 'गणिकायाश्च यञ्
पाच्यः' ॥ गाणिक्यम् ॥

ठञ् कवचिनश्च (४. २. ४१)

अस्मात् केदाराच्च समूहे ठञ् । 'नस्तद्धिते' । कावचिकम् ।
कैदारिकम् ॥

ब्राह्मणमाणवबाडवाच्यत् (४. २. ४१)

ब्राह्मणसमूहो ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । बाडव्यम् । 'वृषाच्चेष्टम्' ।
वृषसमूहो वृष्यम् । 'अहः खः क्रतौ' (वा०) अहन् ईन् —

अह्नाष्टखोरेव (६. ४. १४५)

अस्य दखनोः पस्योरेव विलोपः स्यात् । अह्नां समूहरूपः
अहन्, अहीनः । 'पृष्ठाद् यः' पृष्ठाख्यानां सास्त्रां समूहरूपः
अहन्, पृष्ठयः । पृष्ठास्थानां समूहः, पृष्ठयमित्यन्ये (वा०) 'पशोर्णिस्
वाच्यः' ॥

सिति च (६. ४. ६९)

सिति प्रत्ययं पूर्वपूर्वं गृह्यन्वम्, इति पदत्वेन भस्वाभावाद्दे-
शो न । पार्श्वान्धीनि पर्वतः । उत्तरार्धेन, प्रार्थम् ॥

भागजननृधसहायेभ्यस्तल् (४. २. ४६)

आग्रयणं, तदस्मिन् वर्तत इति भावयज्ञिकः भरत्कालः । पाकय-
ज्ञिकं गृहम् ॥

पितृव्यमातुलमातामहापितामहाः (४. २. ३६)

एते निपात्यन्ते । अन्त्ययोः पितृत्वं वाच्यम् । मातामही । पिता-
मही । 'अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचः' । अवेः क्षीरमविसोढम् । अत्र
प्रत्ययसस्य पत्वं नेष्टम् । एवम्, अविदूसम् । अविपरीसम् । 'तिला-
न्निष्फलात् पिञ्जपेजौ' । फलशून्यो व्यर्थो वा तिलास्तेलपिञ्जः ।
तिलपेजः ॥

तस्य समूहः (४. २. ३७)

पठ्यन्तात् समूहार्थेऽणादिः स्यात् । काकानां समूहः काकम् ।
वाकम् ।

भिक्षादिभ्योऽण् (४. २. ३८)

एभ्यो वक्ष्यमाणवाधकोऽण् स्यात् । भिक्षाक्षेत्रकरीपगर्भिणी-
दक्षिणाङ्गारसहस्रार्थवन्चर्मन्युवतिपदातिपद्धतिभ्यः । भिक्षासमूहो
भैक्षम् । क्षेत्रम् । कारीपम् । 'भस्यादे तद्धिते' इति पुंवच्चाद् गर्भिण्या
लीष्निवृत्तिः । गर्भिन् अ । 'इनणी'ति (६-४-१६४) प्रकृतिभायः ।
गर्भिणम् । दक्षिणासमूहो दाक्षिणम् । आङ्गारम् । साहस्रम् । आथ-
र्वणम् । चार्मणम् । युवतेरिह पुंवत्त्वं वेष्टम् । यौवतं यौवनम् । पादात्
पाद्वत्तम् ।

गोत्रोक्षोष्टोरअराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजा-

द्वुञ्ज (४. २. ३९)

अपत्याधिकारादन्यत्र गोत्रशब्दोऽपत्यमात्रार्थः । औपगवानां
समूह औपगवकम् । एवं, गार्ग्य अक —

आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति (६. ४. १५१)

अनाकारादौ तद्धिते परे हलः परस्थापत्ययकारस्य लोपः
स्यात् । गार्गकम् । आकारादौ तु गार्ग्यायण इति यलोपो न । औक्ष-

कम् । औष्ट्रकम् । उरओ मेपः । औरभ्रकम् । राजकम् । राजन्यकम् ।
राजपुत्रकम् । वात्सकम् । मानुष्यकम् । आजकम् । 'वृद्धाच्चैति
वाच्यम्' । वार्धकम् । राजन्यमनुष्ययोः 'आपत्यस्य' इति
यलोपे प्राप्ते । 'प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः' (वा०. ६. ४.
१६३) इति प्रकृतिभावः । सामूहिके तदन्तविधिरिष्यते । कौरु-
शर्जकम् । गौवत्सकम् ।

केदाराद् यञ्च (४. २. ४०)

बुञ्च स्यात् । कैदार्यम् । कैदारकम् ॥ (वा०) 'गणिकायाश्च यञ्
वाच्यः' ॥ गाणिक्यम् ॥

ठञ् कवचिनश्च (४. २. ४१)

अस्मात् केदाराञ्च समूहे ठञ् । 'नस्तद्धिते' । कावचिकम् ।
कैदारिकम् ॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् (४. २. ४२)

ब्राह्मणसमूहो ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् । 'वृषाञ्चैष्टम्' ।
वृषसमूहो वृष्यम् । 'अहः खः क्रतौ' (वा०) अहर् ईर् —

अह्वष्टखोरेव (६. ४. १४५)

अस्य ढल्योः परयोरेव टिलोपः स्यात् । अह्नां समूहरूपः
फ्रतुः, अहीनः । 'पृष्ठाद् यः' पृष्ठाख्यानं साम्नां समूहरूपः
फ्रतुः पृष्ठयः । पृष्ठास्थनां समूहः, पृष्ठयमित्यन्ये (वा०) 'पर्शोर्णस्
वाच्यः' ॥

सिति च (१. ४. १६)

सिति प्रत्यये परे पूर्वं पदार्थ्यम्, इति पदत्वेन भत्वाभावादौ-
र्ध्वो न । पार्श्वस्तीति पार्श्वः । तत्समूहः, पार्श्वम् ॥

श्रामजनवन्धुसहायेभ्यस्तलू (४. २. ४३)

तलन्तं स्त्रियामिव । ग्रामंसमूहो, ग्रामतेत्यादि । 'गजाचेति
पच्यम्' (वा०) । गजता ॥

अनुदात्तादेरञ् (४. २. ४४)

अनुदात्तादित्वं स्वरशास्त्रगम्यम् । कापोतम् । मायूरम् । तैत्ति-
रम् ॥

खण्डिकादिभ्यश्च (४. २. ४५)

अञ् स्यात् । खण्डिकाहन् हलवन्धयुगवरत्रावडवाभिक्षुकशुको-
ल्लूकश्चभ्यः ॥ खण्डिका दात्रं, तत्समूहः खण्डिकम् । 'अह्वष्टखोरेवे'
(६. ४. १४५)ति, नियमादिह टिलोपाभावः ।

अल्लोपोऽनः (६. ४. १३४)

अनन्तस्य भस्याल्लोपः स्यात् । अह्नां समूहः आह्वम् । हाल-
वन्धम् । युगवरत्रेति व्यस्तं समस्तं च । यौगम् । वारत्रम् । यौग-
वरत्रम् । अनणूत्वाद् 'अन्नि' (६. ४. १३०)ति प्रकृतिभावो न ।
द्वारादित्वादौच् । शौवम् । 'क्षुद्रगमालवात् सेनायाम्' (ग.) क्षुद्रका
मालवाश्च क्षत्रियाः । तेषां समूहरूपां सेना क्षौद्रकमालवी ।

चरणेभ्यो धर्मवत् (४. २. ४६)

'तस्येद' (४. ३. १२०)मित्यारभ्य तस्य धर्म इत्यर्थे चरणेभ्यो-
ध्वञ् , छन्दोगादेर्ध्वः इत्यादि वक्ष्यते । तत्समूहेऽपि तथैव स्यात् ।
आर्खापेदकृताः कठादिसंज्ञाश्रणाख्याः । मुनि, कठानां समूहः काठ-
कम् । छन्दोगानां छान्दोग्यमित्यादि ॥

अचिच्चहस्तिधेनोष्ठक् (४. २. ४७)

अचेतनेभ्यः, आपूपिकम् । पार्वतिकम् । 'नस्तद्धिते' हास्तिकम् ।
उगन्ताष्टस्य कः । धैनुकम् । सामूहिके तदन्तावेधुक्तेर्नानास्तिकम् ।
मृधेनूनां सम्पृक् इत्यत्र —

जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभापितमुत्तरम् (७. २. २५)

एतत्प्रयान्तस्याङ्स्य वृद्धिनिमित्ततद्धिते परे पूर्वपदस्य वृद्धिः
स्याद् उत्तरपदस्य तु वा स्यात् । सौधेनुकम् सौधेनुकम् । 'धेनोरनज
इति वाच्यम्' (वा०) इति ठगभावेऽणि प्राग्वद् वृद्धिः । आधेनवम्
आधेनवम् ॥

केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् (४. २. ४८)

आभ्यां क्रमाद् यञ्छौ वा स्तः । कैश्यम् । अचित्त्वाद्वाकि कै-
शिकम् । आश्वीयम् । आश्वम् ॥

पाशादिभ्यो यः (४. २. ४९)

पाशतृणधूमाङ्गारशलवातपिटकपिटाकपटाकशकटहलनडवने-
भ्यश्च समूहे यः । 'इनिकट्यच्चा' इति लिङ्गशास्त्रात् स्त्रीत्वम् । पाशानां
समूहः, पाश्या । तृण्या । धूम्या । अङ्गार्या । शलं शल्यरोम, शल्या ।
पटाकः पताका, पटाफ्या । टीकासर्वस्वे तु गलसमूहो गल्या ।
पोटगलो नलतृणं, तत्समूहः पोटगल्येति चोक्तम् ॥

खलगोरथात् (४. २. ५०)

एभ्योऽपि यः स्यात् । खलगणः, खल्या । गल्या । रथ्या ॥

इनित्रकट्यचश्च (४. २. ५१)

खलादेः क्रमादेते च स्युः । प्राग्धत् स्त्रीत्वम् । खलिनी
गोत्रा । रथकट्या । 'इनिस्त्वन्येभ्योऽपि' । उत्कृतिनी । रथिनी
'ऊकोन्दुमौ समूहाथौ' । समूहस्यानेकविवक्षायाम् 'उकिनी । उन्दु-
मेनी ॥

विषयो देशे (४. २. ५२)

कस्यचिन्निवृत्तोऽर्थो विषयः । पृथक्त्वात् तस्य नियतो देशः
इत्यर्थेऽण् स्यात् । शिवीनां देशः, शैवः ॥

राजन्यादिभ्यो जुञ् (४. २. ५३)

राजन्यानां तु नियतो देशो राजन्यकः स्मृतः ।

एवं मालवकस्त्रैर्गतकः शैलपूकस्तथा ॥

शालङ्कायनको नाभ्रव्यको वैराटकादयः ।

भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधलभक्तलौ (४. २. ५४)

क्रमात् स्तः । भौरिकीणां देशो, भौरिकिविधः । भौलिकि-
विधः । ऐषुकारिभक्तः । सौवीरभक्त इत्यादि ॥

सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु (४. २. ५५)

छन्दोवाचिभ्यः सोऽस्यादिरित्यर्थे प्रगाथे वाच्येऽण् स्यात् ।
अनुष्टुप् आदिष्वस्य प्रगाथस्य स आनुष्टुभः । वार्हतः । ऋक्सङ्घातः
प्रगाथाख्यः । (वा०) 'छन्दसः स्वार्थे ढलीवेऽण् वाच्यः' । अनुष्टुबेधानु-
ष्टुभस् । गायत्रम् ॥

संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः (४. २. ५६)

सोऽस्य प्रयोजनं सोऽस्य योद्धेति चार्थे संग्रामे वाच्ये अणा-
दिः स्यात् । सुभद्रा प्रयोजनमय, सौमित्रो रणः । भरता योद्धारोऽस्य,
भारतं युद्धम् । एवं स्त्रीप्रयोजनः रणो रणः ॥

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः (४. २. ५७)

तदस्यां प्रहरणनाश्रनमित्यर्थे, क्रीडायां वाच्यायां णः स्यात् ।

अणि डीन्मयाण्ण उक्तः । दाण्डः प्रहरणमन्त्यां क्रीडायामिति दाण्डा ।
मौष्टा ॥

श्येनतिलस्य पाते जे (६. ३. ७१)

जान्ते घातशब्दे परेऽनयोर्लु स्यात् । श्येनपातोऽस्यामस्तीति
श्येनम्पाता सृजया । तैलम्पाता पितृक्रिया ॥

तदधीते तद्वेद (४. २. ५९)

अनगोरर्थयोरण् स्यात् । प्रायेण ग्रन्थपरेभ्य एवेष्टम् । व्याक-
रणमधीते वैयाकरणः । 'न श्वाभ्याम्—' (७. ३. ३) इत्यैच् । निमि-
त्तं वेद नैमिचः । तैतिल्यादिभिः कृतास्तैतिलिजाजलिलाङ्गलिनी
नाम ग्रन्थाः । तानधीत इत्यणि 'इनणी—' (६. ४. १६४) ति प्रकृति-
भावे प्राप्ते, 'सप्रस्रश्चारिपीठसर्पिकलापिकौद्युमितैतिलिजाजलिलाङ्गलि-
शिलालिखिखण्डिहृत्करसशसुपर्वणां टिलोपो वान्यः' ॥ (वा० ६. ४.
१४४) तैतिलः । जाजलः । लाङ्गलः । द्वौ वेदावधीते द्विवेदः ।
'द्विगोलुर्गनपत्ये' (४. १. ८८) इत्यणो लुक् ॥

क्रतूकथादिसूत्रान्ताट्टक् (४. २. ६०)

क्रतुनाम्न उक्थादेः सूत्रान्ताच्चाथद्वये ठक् स्यात् । अभिष्टोम-
मधीते वेदं वेत्याभिष्टोमिकः । वाजपोयिकः । क्रतुभिस्तद्विधिभागो
लक्ष्यते । उक्थाख्यं सामलक्षणमधीते वेदं वा औक्थिकः । सूत्रान्तात्—
साङ्ख्यहसूत्रिकः । 'कल्पसूत्रात् त्वणिष्टः' । काल्पसूत्रः । उक्थादि(भ्य)स्तु
'उक्थलोकायतन्यायन्यासपुनरुक्तयज्ञचर्चाक्रमेतरश्लक्षणसंहितासङ्घाट-
पवक्रमेभ्यः' । औक्थिकः । लोकायतिकः । ऐच्, नैयायिकः । नैयासिकः ।
पुनरुक्तस्य लक्षणमधीयानः पौनरुक्तिकः । याज्ञिकः । चर्चा विचार-
ग्रन्थः । चार्चिकः । क्रमादन्यत् सर्वमधीयन् क्रामेतरिकः । श्लाक्षिकः ।
सांहितिकः । सांघाटिकः । तुल्यौ । पादनामिकः । 'वृत्तिसङ्ग्रहायुर्वेद-
गुणगणानुपदद्विपदज्योतिषगणितानुसूक्तक्षयलक्षणेभ्यः' । वार्तिकः ।
साङ्गहिकः । आयुर्वेदिकः । गुणस्त्रिगुणीति हरः । गौणिकः । गण-

पाठो गणः । गार्णिकः । आनुपदिकः । सन्दिग्धे द्विपदं जानन् द्वैपदिकः ।
ज्यौतिषिकः । गणितिकः । अनुसूनाम ग्रन्थः । जगन्तादृश्य कः ॥

केऽणः (७. ४. १३)

कप्रत्यये परेऽणो ह्रस्वः स्यात् । आनुसुकः । लाक्षिकः लाक्ष-
णिकः । सौहृतिकश्चोक्त्यादिरिति स्वामी । 'आख्यानाख्यायिका-
भ्याम् ।' एते कथाभेदौ । यवक्रीतेत्याख्यानम् । वासवदत्तेत्याख्या-
यिका । यायक्रीतिकः । वासवदत्तिकः । 'इतिहासपुराणाभ्याम्'
ऐतिहासिकः । पौराणिकः । 'लक्षणकल्पान्तात्' । आश्वलक्षणीकः ।
मान्त्रकक्षिकः । 'विद्यान्तादनङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वात्' शाब्दविद्यां विदन्
शाब्दविधिकः । 'अङ्गादिपूर्वात् त्वणेव' । आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः ।
धर्मविद्यः । त्रिभागा विद्या त्रिविद्या वेदत्रयं, तद्वित् त्रैविद्यः ।
द्विगुत्वे तु 'द्विगोर्लुङि'त्यणो लुकि त्रिविद्य इत्येव । 'पदोत्तरपदा-
दिकन्' । प्रगृह्यपदिकः । शतपष्ट्यादेः 'पथः, पिकन्' । शतपथं ब्राह्मण-
भेदः । शतपथिकः । पष्टिपथिकः । पिच्चाच्छतपथिकी । शातपथ
ह्रस्वणपीप्ति दण्डनाथः । 'सर्वसादेर्लुक्' । सर्ववेदानधीयन् सर्ववेदः ।
सशब्दादेस्तु, सवार्त्तिकमधीयन् सवार्त्तिकः ॥

क्रमादिभ्यो धुन् (४. २. ६१)

क्रमपदशीक्षामीमांसासामभ्यः । क्रममधीते वेद वा, क्रमकः ।
पदकः । शीक्षकः । सौमांसकः । सामकः ॥

अनुब्राह्मणादिनिः (४. २. ६२)

ब्राह्मणसदृशं ग्रन्थमधीते अनुब्राह्मणी ॥

वसन्तादिभ्यष्टक् (४. २. ६३)

वसन्तवर्षाशरद्धेमन्तशिशिरप्रथमचरमानुगुणकल्पार्थव्यभ्यः ।
वसन्तेऽध्येयस्तद्वर्णनरूपो वा ग्रन्थो वसन्तः । तमधीते वासन्तिकः ।
वार्त्तिकः । प्रथमं भागं विदन् प्राथमिकः । चारमिकः । आनुगुणिकः ।
फाल्पिकः । धार्यवर्णिकः । अस्य दाण्डिवाद्युक्त्या टिलोपाभावः ॥

प्रोक्ताल्लुक् (४. २. ५४)

‘तेन प्रोक्तमि’त्यर्थे प्रत्यया वक्ष्यन्ते, तदन्तादप्येद्वेदिनोर्जातस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं, तदधीते वेद वा पाणिनीयः । त्रियां पाणिनीया । अण्यल्लुक् लीप् स्यादिति भेदः ॥

सूत्राच्च कोपधात् (४. २. ५५)

कोपधात् सूत्रयाचकार्द्वये प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । संख्या-
तनन्तादेवेष्टम् । अष्टकमिति पाणिनीयं, तदधीते इत्यष्टकः ॥

छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि (४. २. ५६)

प्रोक्तप्रत्ययान्तानि यानि वेदब्राह्मणानि तान्यप्येद्वेदिन्यर्थेषु-
क्तान्वेद प्रयुज्यन्ते न स्वयम् । ‘तेन प्रोक्तमि’ (४-२-१०१) त्यत्र तित्तिर्या-
देष्टव्यं वक्ष्यते । तित्तिरिभिः प्रोक्तं वेदप्रवीयते तैत्तिरीया इत्येव प्रयो-
ज्यम् । तित्तिरिभिः प्रोक्तं तैत्तिरीयमित्येवं न प्रयोज्यमित्यर्थः । प्रोक्ता-
धिकारे चेदं विस्तरिष्यते । छन्दोब्राह्मणेभ्योऽन्मत्र तु पाणिनिना
प्रोक्तं पाणिनीयं सूत्रम् । श्रौतकीया शीघ्रतयेतावत्प्रयोगोऽप्यस्ति ।
यजूंषि तैत्तिरीयाणीति मुरार्युक्तिस्तु तित्तिरीयां समूहस्तैत्तिरं, तत्सम्ब-
न्धि तैत्तिरीयमिति ह्युच्चेन साध्येति ॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तज्जाज्ञि (४. २. ७४)

तदस्मिन्नस्तीत्यर्थे देशे ताच्चे नाम्न्यण् स्यात् । उद्युम्बरवत्वा-
दौद्युम्बरो नाय देशः ॥

तेन निर्बुचम् (४. २. ६८)

अत्रार्थे देशनाम्न्यण् । तेनेति हेतौ कर्तरि वा तृतीया । सह-
स्रेण निर्बुचा, साहस्री परिखा । कुशाब्देन कृता, कौशाम्बी नगरी ॥

तस्य निवासः (४. २. ६९)

अत्रार्थेऽपि देशे नाम्न्यण् । ऋजुनावां निवासः, आर्जुनादः ।

अदूरसदश्च (४. २. ७०)

तस्य अदूरस्व इत्यर्थेऽपि देशनाम्न्यम् । विदिशाया अदूरं
नगरं, वैदिशम् । शेषात् प्राग्गेषु चतुर्ध्वर्थेषु तुल्यं प्रत्ययाः ॥

ओरञ् (४. २. ७१)

उवर्णान्ताचातुरर्थिकोऽङ् स्यात् । अण्योः स्वरे यदः । कुं-
कटेलशब्दात् कार्कटेलवम् ।

मतोश्च बह्वजङ्गात् (४. २. ७२)

बहुचक्रुतिको यो मतुप् तदन्तादुक्तार्थेष्वङ् स्यात् । शार्थ-
णाघतम् । शर्षणावन्नाम सरः ॥

बह्वचः कूपेषु (४. २. ७३)

• बह्वचः शब्दात् कूपनाम्न्यम् । दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तो दीर्घयरत्रः कूपः ।

उदक् च विपाशः (४. २. ७४)

विपाश उदक्कूलजेषु कूपेषु वाच्येष्ववदुचोऽप्यङ् । दक्षेन
निर्वृत्तो, दात्तः ऋषः ॥

सङ्कलादिभ्यश्च (४. २. ७५)

एभ्यश्चातुरर्थिकोऽङ् । सङ्कलेन निर्वृत्तः, साङ्कल इत्यादि ।

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु (४. २. ७६)

सौवीरगेषु सान्तरगेषु प्राग्देशगेषु च स्त्रीलिङ्गेषु देशेषु वाच्येष्वङ् ।
सौवीरे— दक्षमित्रकृता, दात्तमित्रा नगरी । साल्वे— वैधूमासी
वत्कृता । प्राक्षु— ककन्दकृता, काकन्दी पृः ॥

सुवास्त्वादिभ्योऽङ् (४. २. ७७)

ओरत्रायपचादः । सुवास्तोर्नद्या अदूरं, सौवास्तवं नगरमित्यादि ।

कोपधाद् (४. २. ७९)

अण् स्यात् । कुक्वाल्लुत्वं, कर्कशाकदम् । कार्णल्लिङ्गः कृपः ।
ओराणि कृपाणि च प्राप्तेऽण् ॥

बुञ्छण्कठजिलसेनिरटञ्ण्ययफक्फिजिञ्ज्यकक्ठ-
कोऽरीहणकुशाश्वर्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षादमसस्त्रिसंकाशबल-
पक्षकर्णसुतङ्गममगदिन्दराहकुमुदादिभ्यः (४. २. ८०)

अरीहणादिभ्यः सप्तदशभ्यो गणेभ्यः प्रत्याह् बुणादयः सप्त-
दश स्युः । अरीहणादेर्दृश् — आरीहणकम् । ह्रीयणकम् । कुशाधा-
देच्छण् — कार्शाभीयम् । ऋयादेः कः — ऋयकम् । अमकम् ।
कुमुदादेष्टच् — कुमुदिकम् । काशादेरिलः —

काशिलो वनिलः कर्पूरिलः कर्दमिलस्त्वथा ।

पलाणिलः कण्टकिलस्तृणिलो देशवाचकाः ॥

तृणादेः सः — तृणसः । प्रेक्षादेरिनिः — प्रेक्षी । अम्मादे रः —
अम्मरः । सख्यादेर्दृश् — साखेयम् । सहायादेर्भ्यः — साहाय्यः ।
फास्त्रिभ्यः । बलादेर्भ्यः — नल्यम् । पक्षादेः फक् — पाक्षायणः ।
ज्ज्यादेः फिक् — तार्ज्यायनिः । सुतङ्गमादेरिक् — सौतङ्गयिः । 'इजः
जियां जीप् पाच्यः । सौतङ्गमीति नदर्यादौ । मगदिनादेर्भ्यः ।
'नस्त्रिभ्यो' (६-४-१४४) । प्रागद्यम् । पराहादेः हक् — वाराहकम् ।
कुमुदादेष्टक् — कुमुदिकम् । देशनामत्वादप्रसिद्धेर्नप्तानुक्तिः ॥

जनपदे लुप् (४. २. ८१)

जनपदे वाच्ये पातुरर्थितस्य लुप् स्याद् । 'लुप्तिं वृत्तवदि'ति
(१-२-५१) प्रकृतिवलिङ्गवचने । तुरुणां निवासो जनपदः, कुरवः ।
प्रकृतेर्वृत्तपाद् तदुपपन्नम् ॥

विशेषणानां चाजातेः (१. २. ५२)

विशेषणानां च प्रकृतिवलिङ्गवचने स्युः । रुन्याः कुरवः ।
पातिवाचिनां तु जनपदनीत्यादीनां स्वलिङ्गवचने एव । कुरवो
नीचम् ।

एवं प्रारुतनमतेनोक्तमेव विराचष्टे शानितिः—

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् (१. २. ५३)

लुपि प्रकृतिवल्लिङ्गवचने इत्येतन्न विधेयम् । दारा इत्यादिवत्
कृत् इत्यादीनामपि संज्ञाप्रमाणाभ्यादेव सिद्धेः ॥

लुपयोगाप्रख्यानात् (१. २. ५४)

‘जनपदे लुपि’ति (४-२-८१) लुप्यशिष्यः । कुरुणां निवास-
इत्यादिभोगार्थस्याप्रख्यानात् । रुदिमात्रस्यैव प्रदीतेः इति ॥

योगप्रमाणे च तदभायेऽदर्शनं स्यात् (१. २. ५५)

शब्दे च कुर्वादियोगस्य वाचके सति तत्कुलोच्छेदे संज्ञाया
अभावः स्यात् । दृश्यते च नन्देऽपुच्छित्वेऽपि जनपदस्य तत्संज्ञा
इति । वैदिशो जनपदः औदुम्बर इत्यादौ लुप् नेष्टः ॥

वरणादिभ्यश्च (४. २. ८२)

पृथ्यात्तुरधिकस्य लुप् स्यात् । वरणानामदरं नगरं वरणाः ।
शिरीषाः ग्रामः । अस्य शिरीषकः शिरीषक इति षेष्टम् । गोदौ नाम
हदौ । तयोर्दूरसवौ गोदौ ग्रामः । प्रकृतेर्द्वित्याल्लुपि द्वित्वम् ॥

एवं तद्विलोपान्तरमिस्तद्विशिष्टा किल ।

मधुरोज्जयिनी काञ्चीत्याद्याकृदिमणस्त्वयम् ॥

खलतिको विन्ध्यः, वस्याद्रथमानि खलतिकं वनानि । खलति-
कादेर्लुपि वचनमेव प्रकृतिवदित्येकवचनं, तिरुं तु वनस्यैव ॥

शर्कराया वा (४. २. ८३)

अणो वा टप । शर्करावास्तीति शर्करा । अर्पं देष्टुः शर्करः ॥

ठक्लौ च (४. २. ८४)

शार्करिकः । शर्करीयः । कुमुददित्वात् ण्य, वरादित्वात् कच्
धास्ति । ठचि शर्करिकः । इति 'तेऽणः' (७-४-१३) इति ह्रस्वः ।
शार्करकः ॥

नद्यां मनुप् (४. २. ८५)

नद्यां वाज्यायास् उक्तार्धेन्द्रणाद्यसो मनुप् स्यात् ॥

मत्तौ वह्न्योऽनजिरादीनाम् (८. ३. ११७)

अजिरादिवर्जितस्य वहुचः शब्दस्य मत्तौः परे नास्ति दीर्घः
स्यात् ॥

मादुपजायाश्च मतोर्बोऽयवादिभ्यः (८. २. ७)

मान्तान्मोपधादवर्णान्तादवर्णोपधात् यवादिनर्जिताच्छब्दात्
परस्य मतोरादेर्घः स्यात् । उदुव्यरावती याम नदी । वीरणावती ।
अजिरादेस्तु न दीर्घः । अजिरावती । पुच्छिनवती ॥

शरादीनां च (३. ३. ९२०)

एषां मत्तौ नास्ति दीर्घः स्यात् । शरावती नदी ।

एवं मुनीवती सिन्धुः कपीवत्यप्यहीवती ।

संज्ञायामिति सूत्रेण नास्ति वत्वसिद्धं मतोः ॥

मागीरथी भैरथी तन्निर्धृतं नदीद्वयम् । ।

तत्र नद्यां मनुप् नेष्टो निर्गृहेऽणोद चेप्यदे ॥

मध्वादिभ्यश्च (४. २. ८९)

एभ्यश्चातुरधिको मनुप् । मधुमान् देशः । विसवान् ॥

कुमुदनडवेतलेभ्यो ड्यनुप् (४. २. ८७)

डिण्वाडिलोपः । कुमुदम् ॥

झयः (८. २. १०)

झयः परस्य मत्तो दः स्यात् । कुमुद्वान् देशः । नडवान् । वेत-

स्वान् । अप्रादुपधत्वाद् 'वं' । 'गहिपाचेति वाच्यम्' (वा० ४२-८-७)
गहिष्मान् नाम देशः ॥

नडशादाङ्गुलञ्च (४. २. ८८)

टिलोपः । नड्वलः । शादः शष्पः । तद्गान् शादलः । शादला
दूर्वेति नीलत्वोपचारात् ॥

शिखाया मलञ्च (४. २. ८९)

शिखादलं नाम नगरम् ॥

उत्करादिभ्यश्छः (४. २. ९०).

उत्करीयो देशः । पिप्पलीयः ॥

नडादीनां लृक् च (४. २. ९१)

एषां छः' लृक् च । नडपुक्षमिल्ववेणुरेनवेतसृणकाष्टेक्षुकपो-
तानाम् । नडकीयम् । पुक्षकीयम् । मिल्वकीयम् । वेणुकीयमित्यादि ।
'कुश्वाया इस्वश्च' (ग. सू०) कुश्चकीयम् । 'तक्ष्णो नलोपश्च' (ग. सू०)
तक्षकीयम् । एषु मिल्वकीयादीनां भवानर्थेऽणि कृते

मिल्वकादिभ्यश्छस्य लृक् (६. ४. १५१)

एभ्यः परस्य छस्य भर्गज्ञानिचिते तद्धिते परे लृक् स्यात् ।
मिल्वकीये भवो मिल्वकः । वेणुक इति ॥

शेषे (४. २. ९२)

इतः परं शिष्टेषु तत्रजातादितस्येदमन्तेष्वर्थेषु तुल्यं प्रत्यया
उच्यन्ते । अस्यान्योऽप्यर्थः । उक्तादन्यत्रार्थेऽप्यण् स्यात् । चक्षुषा
गृह्यते इति चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः श्रवः । दृषदि पिष्टा, दार्पदाः
सक्तवः । उल्लसले क्षुण्णा, औल्लखलाः । अश्वैरुल्लते, आश्वो रथः ।
चतुर्भिरुल्लते, चातुर्गः रक्तः । चतुर्दश्यां दृश्यते, चातुर्दशं रथः ।
कुणपमचि, कौणपः । शृङ्गारे त्वणोऽन्येऽपि मत्स्या उक्तादन्यत्रार्थे
दक्षिताः । कर्लि कुर्वन्त्यस्मा इति कालेवं गन्धद्रव्यम् । अग्निः पत-

त्यस्मादग्नेयो ग्रावा । नद्यः स्यन्दन्तेऽस्मात्त्रादेयः शैलः । कुक्षि-
रक्षन्त्यस्मात् कौशेयकः कृषाणः इति ॥

राष्ट्रावारपाराद् खद्यौ (४. २. ९३)

आभ्यां शेषे जाताद्यर्थे क्रमाद् खद्यौ स्तः । राष्ट्रियः । अवार-
पारीणः । अवारतीरमदारम् । परतीरं पारम् । 'व्यस्ताद् विपर्यस्ताच्च'
अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः ॥

ग्राभाद् यख्यौ (४. २. ९४)

ग्राभ्यः । ग्राभीणः । कत्रयादित्वाद् ग्राभेयफोऽपि ॥

कक्षयादिभ्यो ढकञ् (४. २. ९५)

ढस्य एङ् । कत्व्युम्भिकुम्भिकुण्डिनपुष्करपुष्कलमोदनमाहि-
ष्मतीवर्मतीनगरग्राभेभ्यः । कुत्सिताल्लयः कत्रयः । तेषु जातादिः ।
कात्रेयकः । कत्रिरिति बहुव्रीहिर्देति हरः । औम्भेयकः । कौम्भेयकः ।
कौण्डिनेयकः । पौष्करेयकः । पौष्कल्यकः । पौदनेयकः । माहिष्म-
तेयकः । घातेयकः । नाणरेयकः । संज्ञापन्दाग्रगरादेव ढकञ् ।
प्रसिद्धानु नागरः । 'कुल्याया यलोपश्च' (ग. सू०) कौलेयकं जलम् ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वात्थलङ्कारेषु (४. २. ९६)

कुले गृहे भवत्वात्, कौलेयकः श्वा । कौशेयकः खद्यौ । ग्रीवे-
यको ग्रीवालङ्कारः ॥

नद्यादिभ्यो ढक् (४. २. ९७)

नदीगहीश्वोदस्तावाराणसीजौघाग्दीर्नर्कोशाग्नीसात्यापूर्व-
नगरीपूर्वनगिरिभ्यः । नादेयः । गह्वेयः । श्वात्थेयः । वाराणसेयः ।
कौशाग्नेयः । वानकौशाग्नेयः । सात्थेयः । पौर्दनेयः । पौरेयः ।
धानेयः । गौरेयः । 'बृहदाया ह्ये' (ग. सू०) बृहदायाः पतित्वेन
सञ्चन्धी, दाउनेनो ढपः ॥

दक्षिणापस्यात्स्वरत्नम् (४. २. ९८)

दक्षिणात्सः । पाशात्सः । पौर्णत्यः ॥

कापिश्याः षफक् (४. ३. ९९)

कापिशिदेशजातं कापिश्चायनं मधु । पिच्चात्, कापिश्चायनी
ब्राह्म । 'वाह्ल्युर्दिपदिभ्यश्चेति वाच्यम्' (वा०) । वाह्वायनः । और्दा-
यनः । प्रार्दायनः ॥

रङ्गोरमनुष्येऽण् च (४. २. १००)

जनपदार्थादस्मात् अमनुष्ये प्राणिनि वाच्येऽण् षफक् च
स्यात् । राङ्गवो मेपः । राङ्गवायणी गौः । अग्राणिनि त्वण् । राङ्गवः
कम्बलः । वार्तिकस्य तु तत्रापि षफगस्ति । राङ्गवायणः कम्बलः ॥

द्युप्रागवौगुदक्प्रतीचो यत् (४. २. १०१)

-दिवादेर्यत् स्यात् । दिव्यम् । शाक्यम् । अवौच्यम् ॥

उद ईत् (६. ४. १३९)

उदः परस्याच्छब्दस्य भत्वे आदेरीत् स्यात् । उदीच्यम् ।
प्रतीच्यम् ॥

कन्थायाष्ठक् (४. २. १०२)

कन्थाख्यग्रामे भवं कान्थिकम् ॥

वर्णौ वुक् (४. २. १०३)

वर्णसंज्ञनदीसमीपगात् कन्थाग्रामाद् वुक् स्यात् । कान्थिकम् ॥

अव्ययात् त्वप् (४. २. १०४)

'अमेहकतरिल्लोभ्यरत्यन्विधिवोऽव्ययात् स्मृतः ।'

धमात्यः । इहत्यः । छत्यः । तसिल्लन्तात्—कुतस्त्यः । तसस्त्यः ।
प्रान्तात्—तत्रत्यः । यत्रत्यः । अस्य परिगणनस्य प्रायिकत्वात्
'प्रातस्त्यस्तूर्धनाद' इत्याहुः । अन्यान्वयात् त्वण् । उपरिष्ठाद् भव
औपरिष्ठः । पारस्तः । 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपो वाच्यः' (वा०
४-२-१०४) 'निर्गुणे' (वा० ४-२-१०४) त्वण् स्यात् । नित्यः । 'निसो
निर्गते' (४-२-१०४) निस् त्य ॥

१. 'नो' इति, २. २. 'पा' इति च कर्त्तव्यम्, ३. 'धिः' परिगण्यते । ४.
फ. ए. ग. घ. पाठः.

दूस्वात् तादौ तद्धिते (८. ३. १०१)

तकारादौ तद्धिते परे दूस्वादिणः परस्य सस्य षः स्यात् ।
स्यप्त्वत्त्वत्तयतरतमतस्त्रिष्यते । निष्ठयो वर्णाश्रमेभ्यो निर्गतश्चण्डा-
लादिः । 'आविषश्छन्दसि' (वा० ४-२-१०४) इत्येतल्लोकेऽप्याह
भोजः । प्राग्वत् षः । आविष्टयः प्रकाशे भवः । 'अरण्याणो वाच्यः'
तेन ङीव न । आरण्या लताः । 'दूरादेत्यः' । दूरेत्यः पथिकः ।
'उत्तरादाहू' । औत्तराहः ॥

ऐषमोह्यः श्वसोऽन्यतरस्याम् (४. २. १०५)

एभ्यो वा स्यप् । अयं वत्सर ऐषमः । ऐषमस्त्यम् । ह्यस्त्यम् ।
श्वस्त्यम् । वेत्युक्तेर्वक्ष्यमाणौ द्युद्युलौ तुद् च । ऐषमस्तनम् ।
श्वस्तनम् । श्वस्तनम् ॥

तीररूप्योत्तरपदादञ्जौ (४. २. १०६)

तीरोत्तरपदाद् रूप्योत्तरपदाच्च क्रमादेतौ स्तः । अत्रि पल्वलतीरे
भवं पाल्वलतीरम् । जे, शैवरूप्यम् । अञ्जोर्जन्येदः ॥

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां अः (४. २. १०७)

पूर्वशालायां भवः पूर्वशालः । संज्ञारूपात् तु न । प्राग्देशे
पूर्वकुष्णमृत्तिकाख्यो ग्रामः । तस्मादणि कृते 'उत्तरपदस्ये'त्यधिकारे,

प्राचां ग्रामनगराणाम् (७. ३. १४)

दिक्शब्दात् परेषां प्राक्देशजग्रामनगराणां वृद्धिकृत्तद्धिते परे
उत्तरपदादिवादिः स्यात् । पूर्वकार्णामृत्तिकः । नगरात् तु पूर्वकान्य-
कुञ्जः ॥

मद्रेभ्योऽञ् (४. २. १०८)

दिक्पूर्वपदान्मद्रशब्दादञ् स्यात् । आपरमद्रः ॥

उदीष्यग्रामाच्च बहुचोऽन्तोदात्तात् (४. २. १०९)

अञ् स्यात् । शैवपुरम् ॥

१. 'स्मिन् कसरे भवमेवमग्र' घ. ड. च. पाठः. २. 'ञ्' आ' क. घ. ग.

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् (४. २. ११०)

प्रस्थोत्तरपदात् पलद्यादेः कोपधाच्च पूर्वैणानि प्राप्तेऽण् स्यात् ।
माहकीप्रस्थः । पालदः । कोपधात् नैलीनकः ॥

कण्वादिभ्यो गोत्रे (४. २. १११)

गर्गाद्यन्तर्गणात् गोत्रयजन्तात् कण्वादेरण् स्यात् । वृद्धाच्छाप-
वादः । कण्वस्येदं काण्वम् । 'आपत्यस्य' (६-४-१५१) इति
यलोपः । 'शाकल्याच्चेष्टम् ।' शाकलम् ॥

इजञ्च (४. २. ११२)

इजन्तादपत्यवाचिनोऽण् । दीक्षेरिदं दाक्षम् । 'गोत्रप्रत्यया-
न्तात् समासेऽप्यसमस्तवत् प्रत्ययो वाच्यः ।' आर्यदाक्षेरिदम् आर्य-
दाक्षमिति दाक्षिवदेवाण् । 'आसुरेश्लो वाच्यः ।' असुरस्यापत्यमा-
सुरिः । तस्येदमासुरीयम् ॥

न ह्यचः प्राच्यभरतेषु (४. २. ११३)

प्राग्देशजनानां भरतानां च गोत्रवचनात् अच इजन्तादण् न ।
पैक्षेरिदं पैक्षीयमिति वृद्धाच्छ एव । एवं भरतेषूक्षम् ॥

वृद्धाच्छः (४. २. ११४)

वृद्धेभ्यः शेषेऽर्थे छः स्यात् । मालीयः । 'शैपिकात् सरूपः
शैपिको नेष्टः ।' तेन मालीये भव इत्यत्र पुनश्छो न । विरूपाक्षु
स्यात् । राष्ट्रीययः । संज्ञापूर्वत्वाद् वृद्धाच्छोऽनित्यः । द्वारपालस्येदं
दौवारपालं धनम् । श्वार्दष्ट्यायां भवः शौवदंष्ट्रः । द्वारादि । 'गोत्र-
प्रत्ययान्तादसमस्तवदि'ति काश्यपीयवत् परमकाश्यपीय इत्यपि छः ।
'जिह्वाकात्यहरीतकात्यवर्नमित्युक्ते'स्तयोरणेव । जैह्वाकातः । हारीतं
कातः । आपत्ययलोपः । 'त्यदादीनि -चे'ति वृद्धत्वात् त्यदीयम् ।
तदीयम् । द्वीयम् । किमीयम् ॥

एङ् प्राचां देशे (१. १. ७५)

एह यस्याचामादिः स प्राग्देशवाचकः शुब्दो वृद्धसंज्ञः । खोज-
कटीयः । 'वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा' (वा० १-१-७३) इति नलीयः ।
नालः ॥

भवतष्ठक्छसौ (४. २. ११५)

त्यदादिगतस्य भवच्छब्दस्यैतौ स्तः । तान्तत्वाद्द्वय कः ।
भावत्कः । 'सिति च' (१-४-१६) इति पदत्वाज्जश्च । भवदीयम् ।
'अत्र स्त्रियां पुंवत्त्वं वाच्यम् ।' भवत्या इदं भावत्कम् । भवदीयम् ॥

काश्यादिभ्यष्ठञ्जिठौ (४. २. ११६)

एभ्यः ठञ् जिठ् इति स्तः । जिठस्येकार उक्त्यर्थः । द्वयो-
र्विश्वं वृद्धार्थम् । जिठस्य ङीम्नेति भेदः । काशिकः । चैदिकः ।
स्त्रियां काशिकी । काशिका । 'आपदादिपूर्वात् कालाह्वजिठाविष्टौ'
(ग०) आपत्काशिकी । आपत्कालिका । एवमौर्ध्वकालिकतात्कालिकौ ॥

वाहीकग्रामेभ्यश्च (४. २. ११७)

वृद्धेभ्यो म्लेच्छग्रामेभ्यष्ठञ्जिठौ स्तः । मान्थविकी । मान्थ-
विका ॥

विभाषोशीनरेषु (४. २. ११८)

षशीनरगताद् वृद्धम्लेच्छग्रामाद् वा ठञ्जिठौ । आह्वजालिकः
स्त्रियां प्राग्वत् । वेति वृद्धाच्छः । आह्वजालीयः ॥

ओर्देशे ठञ् (४. २. ११९)

उवर्णान्ताद् देशात् ठञ् । उगन्तात् कः । 'केऽणः' । शुस्वर-
मम्बवां भवं शार्धरजम्बुकम् ॥

वृद्धात् प्राचाम् (४. २. १२०)

प्राग्देशे त्वर्णान्ताद् वृद्धादेव ठञ् । नापितवास्तुकः । अवृद्धात्
त्वणेव । मल्लवास्तोर्मल्लवास्तवः ॥

धन्वयोपधाद् वुञ् (४. २. १२१)

मरोयोपधाच्च वृद्धाद् देशाद् बुञ् । पारेधन्वाख्यमरुदेशे
जातः पारेधन्वकः । योपधात् साङ्काश्यकः ॥

प्रस्थपुरवहान्ताच्च (४. २. १२२)

एतत्त्रयान्ताद् वृद्धदेशाद् बुञ् । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः ।
फाल्गुनीवहकः ॥

रोपधेतोः प्राचाम् (४. २. १२३)

रोपधादीदन्ताच्च वृद्धात् प्राग्देशात् बुञ् । पाटलिपुत्रकः ।
ऐकचक्रकः । 'एङ् प्राचामि'ति वृद्धता । काकन्दीभवः काकन्दकः ॥

जनपदतदवध्योश्च (४. २. १२४)

वृद्धाज्जनपदात् जनपदावधेश्च बुञ् । आहिसारकः । त्रैगर्तो
जनपदावधिभूतोऽन्तरजनपदः । तत्र जातस्त्रैगर्तकः । 'जनपदावधे-
रपि ग्रामादेर्नैष्टम्' ॥

अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् (४. २. १२५)

अवृद्धादपि बहुवचननियताज्जनपदात् तदवधेश्च बुञ् । पञ्चा-
लेषु भवः पाञ्चालकः । तदवधेः आजमीढकः । 'सुसर्वाधदिकश्च-
ब्देभ्यो जनपदस्ये' (वा०७.३.१२)ति तदन्तविधेरेतत्पूर्वादपि जनपदाद्
बुञ् । सुपञ्चालेषु भव इत्यत्र ॥

सुसर्वाधाज्जनपदस्य (७. ३. १२)

एभ्यः परस्य जनपदस्य वृद्धिकृत्तद्धिते परे उत्तरपदवृद्धिः
स्यात् । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्धपाञ्चालकः ॥

दिशोऽमद्राणाम् (७. ३. १३)

दिक्शब्दात् परेषाममद्राणां जनपदानामुत्तरपदवृद्धिः स्यात् ।
पूर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । मद्रात् तु मद्रेभ्योऽपि पौर्वमद्रः ॥

कच्छाग्निवक्त्रवर्तोत्तरपदात् (४. २. १२६)

कच्छाद्युत्तरपदाद् देशाद् बुञ् । दासकच्छकः । काण्डोन्नकः ।

ऐन्दुवक्त्रकः । बाहुवर्त्तकः ॥

धूमादिभ्यश्च (४. २. १२७)

एभ्यो देशेभ्यो बुञ् । घौमकः । आन्तरीपकः । घौषकः ।

औज्जयिनकः । दाक्षिणापथकः । साकेतकः । पाथेयस्येदं पाथेयकम् ।

शरीरावयवः कुक्षिशब्दो धूमादिरिति हरः । कुक्षौ जातं कौक्षकम् ।

‘विदेहानर्ताददेशार्थादपि बुञ्’ । (स. सू०) विदेहानां राज्ञां इदं वैदे-

हकम् । आनर्तकम् । ‘समुद्राग्नावि मनुष्ये च’ (स. सू०) सामुद्रक-

स्तज्जातमनुष्यः । सामुद्रिका समुद्रनौः ॥

नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः (४. २. १२८)

नगरजुषां छलाद्यैः कुत्सितत्वं बहुपरिचयात् प्रावीण्यं चास्ति ।

तयोर्द्यौत्ययोर्नगराद् बुञ् । नागरकेण मुषितं स्यात् । नागरकेण

सा वशीकृता स्यात् ॥

अरण्यान्मनुष्ये (४. २. १२९)

बुञ् स्यात् । आरण्यको नरः । ‘पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्ति-

ष्विति वाच्यम्’ (वा०) आरण्यकः पन्थाः । वनेऽन्वयेतन्व आरण्यकोऽ-

ध्याय इत्यादि । ‘वा गोमयेषु (वा०)’ आरण्यका आरण्या वा गोमयाः ।

एभ्योऽन्वग्र त्वारण्याः पशवः ॥

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् (४. २. १३०)

आभ्यां वा बुञ् । कौरवकः । कौरवः । यौगन्धरकः । यौगन्धरः ॥

मद्रवृज्योः कन् (४. २. १३१)

मद्रेषु जातादिर्मद्रकः वृजिकः ॥

कोपधादण् (४. २. १३२)

कोपधाद् देशादण्वेच । ऋषकेषु जात आर्षकः । ऐक्ष्वाकः ।

‘अवृद्धादपी’ (४. २. १२९)ति बुजि ओर्दिशे ठाञि प्राप्तेऽण् ॥

कच्छादिभ्यश्च (४. २. १३३)

एभ्यो देशेभ्योऽणव । कच्छकुरुसिन्धुसिन्ध्वन्तगन्धारकुलूत-
मधुमद्वर्णुरद्वीपानूपसाल्वादिभ्योऽण् । काच्छः । कौरवः । सैन्धवः
सिन्ध्वन्तस्य । 'हृद्भगे'त्युभयपदघृदिः । साक्तुसैन्धवः । गान्धारः ।
कौलूतः । माधुमतः । वार्णवः । राङ्गवः । द्वैपः । आनूपः । साल्वः ।
द्वीपस्य धूमादित्वात् द्वैपकोऽपि ॥

मनुष्यतत्स्थयोर्बुञ् (४. २. १३४)

कच्छादेर्मनुष्ये तत्स्थे च वाच्ये बुञ् । काच्छको मनुष्यः ।
काच्छकं हसितम् । कौरवंको नरः । कौरविका चूडेत्यादि ॥

अपदातौ साल्वात् (४. २. १३५)

साल्वान्मनुष्यतत्स्थयोर्वाच्ययोर्बुञ् । पदातौ वाच्ये न । साल्वको
वरः । साल्वकं जल्पितम् । पदातिस्तु कच्छाद्यपि साल्वः ॥

गोयवाग्वोश्च (४. २. १३६)

साल्वाद् बुञ् । साल्वजातः साल्वको गौः । साल्विका यवागूः ॥

गतोत्तरपदाच्छः (४. २. १३७)

देशादित्येव । वृकगर्तीयम् ॥

गहादिभ्यश्च (४. २. १३८)

एभ्यश्छः स्यात् । गहान्तस्थसमविपमोत्तमोत्तरान्तरान्याङ्ग-
वङ्गमगधेभ्यः । गहीयम् । अन्तर्स्थीयम् । समीयम् । विपमीयम् ।
उत्तमीयम् । उत्तरीयम् । अन्तरीयम् । अन्यदीयम् । अस्य दुग्
वक्ष्यते । अङ्गीयम् । वङ्गीयम् । मगधीयम् । वाल्मीकिसौमित्र्यादे
'रिजश्चे' (४. २. ११२) त्यण्वाधाय पाठः । वाल्मीकीयम् । सौमित्री-
यम् । 'इपोरग्रानीकाम्याम्' (सं. सू०) इष्वग्रीयम् । इष्वनीकीयम् ।
'एकाद् वृक्षपलाशिकाभ्याम्' (सं. सू०) एकवृक्षीयम् । एकपलाशिकीयम् ।
'समानाच्च ग्रामात्' (सं. सू०) समानग्रामीयम् । एकग्रामीयम् । 'अधमो-

तमाभ्यां च शाखात्' (स. सू०) चकारादेकसमानाभ्यां च । बहुव्रीहि-
त्वाद्ध्रस्वत्वम् । अधमशास्त्रीयम् । उत्तमशास्त्रीयम् । एकशाखेषु
भवमेकशास्त्रीयम् । एवं ससानशास्त्रीयम् । 'पूर्वापरभ्यां पश्चात्'
(स. सू०) पूर्वपक्षीयम् । अपरपक्षीयम् । अस्याकृतिगणत्वात्
सुरपक्षीयमित्याद्यपि । 'पृथिवीमध्यस्य मध्यमश्च' (स. सू०) पृथिवी-
मध्यभवं मध्यमीयम् । 'एकमुखपाश्वेभ्यस्तसः' (स. सू०) अव्य-
यानां भस्मात्रे टिलोपः । एकतो भवं एकतीयम् । मुखतीयम् । पार्श्व-
तीयम् । 'स्वपरजनदेशानां कुक् च' (स. सू०) स्वकीयम् । परकीयम् ।
जनकीयम् । देवकीयम् । आगमानित्यत्वात् स्वीयमपि । गहादेरा-
कृतिगणत्वान्मतुषर्भे भवं मतुवर्थीयं मतवर्थीयं चेति हरः ।
वेषुकादिभ्यश्छण् वाच्यः । (स. सू०) वैष्णुकीयम् । औत्तरपदकीयम् ॥

प्राचां कटादेः (४. २. १३९)

कटादेः प्राग्देशशब्दाच्छः । कटसास्त्रीयम् ।

राज्ञः क च (४. २. १४०)

राज्ञश्छो नस्य कत्वं च । राजकीयम् ॥

वृद्धादकेकान्तखोपधात् (४. २. १४१)

अकान्तादिकान्तात् खोपधाच्च वृद्धात् प्राग्देशाच्छः । जनपद-
धुनाथपवादः । ब्राह्मणको नाम देशः । ब्राह्मणकीयम् । आश्वत्थिकी-
यम् । कोटिशिखीयम् । 'एङ् प्राचाम्—' (१-१-७५) इति वृद्धता ।
'अकेकान्तादित्यत्र खोपधादिति वाच्यम्' (वा० ४-२-१४१) सौसुकी-
यम् ॥

कन्थाफैलदनगरग्रामद्वदोत्तरपदात् (४. २. १४२)

कन्थाद्युत्तरपदाद् वृद्धाद् देशाच्छः । दाक्षिकन्धीयम् । माह-
किफैलदीयम् । दाक्षिणगरीयम् । दाक्षग्रामीयम् । दाक्षिहदीयम् ।
वृद्धत्वेऽपि छोक्तिरेपां वाहीकग्रामत्वाद्धन्विठवाधार्था ॥

पर्वताच्च (४. २. १४३)

पर्वतभवः पर्वतीयो राजा ॥

विभाषामनुष्ये ४. २. १४४)

पर्वतादमनुष्ये वाच्ये वा छः । पर्वतीयं पार्वतं वा फलम् ।
मनुष्ये तु पूर्वेण छ एव ॥

कृकणपर्णात् भारद्वाजे (४. २. १४५)

भारद्वाजदेशाभ्यामाभ्यां छः । कृकणीयम् । पर्णीयम् । अन्य-
देशे कार्कणम् । पार्णम् ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च (४. ३. १)

अनयोः शेषे खल् छञ्च वा स्यात् । विकल्पादण् च ॥

तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ (४. ३. २)

खञ्जणि च परे युष्मदस्मेदोरेतावादेशौ स्तः । यस्येति लोपः ।
अणि, यौष्माकीणम् । आस्माकीनम् । अणि, यौष्माकम् । आस्मा-
कम् । छे आदेशाभावाद् युष्मदीयम् । अस्मदीयम् ॥

तावकममकावेकवचने (४. ३. ३)

खञ्जणि च परे एकार्थयोर्धुष्मदस्मदोरेतौ स्तः । तावकीनम् ।
मामकीनम् । तावकम् । मामकम् । छे तु—

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ७. २. ९८)

प्रत्यये उत्तरपदे च परे एकार्थयोर्धुष्मदस्मदोर्मकारपर्यन्तस्य
भागस्य त्व म इत्यादेशौ स्तः । त्व अद् ईय्, म अद् ईय्, अतो गुणे ।
त्वदीयम् । मदीयम् । उत्तरपदे परे तु त्वादेशः । त्वत्प्रियो म-
त्प्रिय इत्यादि ॥

अर्धाद् यत् (४. ३. ४)

अर्धे भवमर्ध्वम् । 'सपूर्वपदाद्वल् वाच्यः' (वा० ४-३-३)
राज्यार्थिकम् ॥

परावराधसौत्तमपूर्वाच्च (४. ३. ५)

परादिपूर्वादिर्धाद् यत् । परार्धम्, उच्चमार्धम् चोत्कृष्टभाग-
मयम् । अवरार्धम्, अधमार्धम् त्रिकुष्टभागमयम् । परार्धसङ्ख्या-
मूल्यासम्बन्धि वा परार्धं रत्नम् । 'अवरार्धात् स्वार्थेऽपि यदिष्टः'
अवरार्धमेवावरार्धम् ॥

दिक्पूर्वपदाद्गुञ्च (४. ३. ६)

दिक्पूर्वपदादर्धाद्गुञ्च यच्च । पौर्वाधिकम् । पूर्वार्धम् ॥

ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ (४. ३. ७)

ग्रामजनपदयोरंशवाचकाद् दिक्पूर्वपदार्धशब्दादञ्ठञौ स्तः ।
अस्य ग्रामस्य पौर्वाधी विधाः, पौर्वाधिकाः । एवं जनपदेऽपि ॥

मध्यान्म् (४. ३. ८)

मध्ये भवो मध्यमः । 'आदेश वाच्यम्' आदिमः । 'अशेषसो-
रन्त्यलोपश्च' अवमः । अधमः ॥

अ साम्प्रतिके (४. ३. ९)

उत्कृष्टनीचयोर्मध्ये श्वः साम्प्रतिको मतः ।
तस्मिन् वाच्ये सध्वशब्दाद् स्थानमध्या वधूरियम् ॥

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् (४. ३. १०)

समुद्रसमीपे समुद्रान्तर्वा यो द्वीपस्तस्माद् यञ् स्यात् । द्वैप्यो
दाशः शको वा । अन्यत्र द्वीपो नद्यः वेतसः ॥

कालाद्गुञ्च (४. ३. ११)

कालवाचिभ्यः शेषे ठञ् स्यात् । मासेरुम् । मासैस्सारिकम्
'लक्षणया कालवृत्तिभ्योऽप्रीष्टम्' । कदम्बपुष्पमिति लक्षणवा प्राशुद्
तत्र भवं, कादम्बपुष्पिकम् । एवं शरदम्बं, त्रैहिमलालिकम् ॥

कार्तिकेयो वितस्वानित्यस्ति कार्तिकमासजे ।
 तत्र कालाह्वनि प्राप्ते ढो मृग्य इति वामनः ॥
 शार्वरं तम इत्याद्यप्यसाध्वेवेति सोऽब्रवीत् ।
 वस्तुतश्चेत् कार्तिकिको भानुः शार्वरिकं तमः ॥
 एवं पार्थिक इत्येव पार्वणश्चन्द्र इत्यसत् ।
 इत्याद्य वा चातुर्दशं रक्ष इतिवच्छेष इत्यणि ॥

श्राद्धे शारदः (४. ३. १२)

अस्माच्छ्राद्धे वाच्ये ऽव्यु । शारदिकं श्राद्धम् । शारदोऽन्यः ॥

त्रिभाषा रोगात्पयोः (४. ३. १३)

शारदिकः शारदो वा रोग आतपथ ॥

निशाप्रदोषाभ्यां च (४. ३. १४)

वा ऽव्यु । नैशिकम् । नैशम् । प्रादोषिकम् । प्रादोषम् ॥

श्वसस्तुद् च (४. ३. १५)

श्वशब्दाद् वा ऽव्यु । ठस्वेके कृते तुडागमश्च । चम् तिक,
 शारादिस्वादौ च । शौनस्तिकम् । वेत्पुक्तेः श्वस्तनम् ॥

सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् (४. ३. १६)

एभ्यः कालाह्वनि प्राप्तेऽण् सन्धिवेलासन्ध्यात्रयोदशी-
 चतुर्दशीपञ्चदशीपौर्णमास्यामावास्याप्रतिपदभ्यः । सन्धिवेलायां भवं
 सान्धिवेलम् । सान्ध्यम् । तुल्यार्थो । प्रातिपदः । प्रतिपदशब्दात् तु
 कालाह्वनि प्रातिपदिकश्चन्द्रः । 'संवत्सरात् फलपर्वणोः' (ग. छ.)
 सांवत्सरं फलं पर्व वा । अतुभ्यस्तु ग्रीष्मम् । शैशिरम् । ग्रीष्मस्य
 पूर्वो भागः पूर्वग्रीष्मः । तत्राण् ॥

अवयवाहतोः (७. ३. ११)

अवयवात् परस्यर्तोर्वृद्धिग्राप्तावुत्तरपदवृद्धिः स्यात् । पूर्वग्रैष्मः ।
अपरग्रैष्मः । नक्षत्रात् तैषम् । 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि' (वा० ६. ४.
१४९) इति यलोपः ॥

प्रावृष एण्यः (४. ३. १७)

प्रावृषेण्यम् ॥

वर्षाभ्यष्टक् (४. ३. १८)

वार्षिकम् ॥

सर्वत्राण् च तलोपश्च (४. ३. २२)

हेमन्तशब्दाद्धोक्वेदयोष्ठश्च अण् च स्यात् । अणि तलोपः ।
तलोपं विना च स्यात् । हेमन्तिकम् । हेमनम् । हेमन्तम् ॥

सायश्चिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्टुट्युलौ तुट् च

(४. ३. २३.)

सायमादिभ्यः कालवाच्यव्ययाच्च द्युट्युलौ स्तः । तयोस्तु-
होमश्च । द्वयोः स्वरे भेदः । टो ङीवर्थः । योर्ने कृते तुट्, सायन्तनम् ।
चिरन्तनम् । प्राह्णेतनम् । प्रगेतनम् । निपातनाम्नान्तत्वमेतत् च । अ-
व्ययाद्—दोषातनम् । श्वस्तनम् । प्राक्तनम् । कालार्थस्य प्रामादेरन-
व्ययत्वे कालाद्भवेव । प्राचिकम् । पुराशब्दस्य पुरातनम् । 'पुराणप्रो-
क्तेष्वि' (४-३-१०५) त्युक्तेस्तुट्भावोऽपि । 'चिरपहत्परारिभ्यस्तनो-
धाच्यः' (वा० ४-३-२३) चिरत्नम् । अतीताब्दभवं पस्तनम् । तत्पूर्वा-
ब्दभवं परारित्नम् । 'प्रगस्य गलोपश्च' । (वा० ४-३-२३) प्रातर्भव
प्रत्नम् । 'अग्रपश्चाद्धिमच्' (वा०. ४-३-२३) अग्रिमम् । पश्चिमम् ।
अन्ताच्च (वा० ४-३-२३) अन्तिसम् ॥

विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाम्याम् (४. ३. २४)

आभ्यां वा ट्युट्युलौ तुट् च । पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् ॥

वकालतनेषु कालनाम्नः (६. ३. १७)

‘वसंक्षकयोस्त्वरपुतमयोः कालशब्दे तने चोपरे कालनाम्नः
(उत्तरस्याः) सप्तम्या अलुग् वा स्यात् । तेन पूर्वाह्नेतनमपराह्नेतनमि-
त्यपि । वेत्युक्तेः कालादृक् । पौर्वाह्निकम् । आपसंहणिकम् । एते
शैषिका जातादिषु यथार्हं योज्याः ॥

तत्र जातः (४. ३. २५)

अरिमन्त्रर्थे प्राग्दीव्यतीया अणादयः शैषिका धादयश्च स्युः ।
मधुरायां जातो माधुरः । ‘उत्सादिभ्योऽण्’ । औत्सः । सैणः । शैषिके
राष्ट्रिय इत्यादि । प्रोष्ठपदासु जात इत्यत्र नक्षत्रेभ्योऽण् ॥

जे प्रोष्ठपदानाम् (७. ३. १८)

प्रोष्ठपदपर्यायाणां जातार्थे वृद्धिकृच्चद्विते परे उत्तरपदवादिः
स्यात् । प्रोष्ठपादः । भद्रपादः ॥

प्रावृषष्ठप् (४. ३. २६)

प्रावृषि जातः, प्रावृषिकः ॥

संज्ञायां शरदो वुञ् (४. ३. २७)

शरदि जाताः, शरदका नाम दर्भाः मुद्राश्च । अनाग्नि,
शरदो नक्षत्रेः ॥

पूर्वाह्णापराह्णाद्रिभूलप्रदोषावस्कराद् वुन् (४. ३. २८)

एभ्यो जाते वुन् । पूर्वाह्नकः । अपराह्नकः । आद्रकः । मूलकः ।
प्रदोषकः । अवस्करकः । अत्र संज्ञाधिकारादनाग्नि पूर्वाह्नेतनमित्यादि
भ्यादित्येके ॥

पथः पन्थ च (४. ३. २९)

वुन् पन्थादेशश्च । पथि जातः, पन्थकः ॥

असन्नास्याया वा (४. ३. ३०)

अस्या वा वुन् । अमावास्यकः । सन्धिबेलाद्यणि, अमावास्यः ।
एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादमावस्याया अपि । अमावस्यकः । आ-
मावस्यः ॥

अ च (४. ३. ३१)

द्वयोरप्रत्ययश्च अमावास्यः । अमावस्यः ॥

*सिन्धवकराभ्यां कन् (४. ३. ३२)

सिन्धौ जातः, सिन्धुकः । अवकरकः ॥

अणञौ च (४. ३. ३३)

द्वाभ्यां क्मात् स्तः । सैन्धवः । आवकरः ॥

अविष्टाफल्गुम्यनूराधास्वातीतिष्यपुनर्वसुहस्तविशा-

क्षाषाढाबहुलाल्लुक् (४. ३. ३४)

एभ्यो जाते प्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥

लुक् तद्धितलुकि (१. २. ४९)

तद्धितस्य लुकि सत्यप्रधानस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।

अविष्टासु जातः, अविष्टः । अत्र जातस्यैव प्राधान्याच्छ्रविष्टाया अमा-
धान्यम् । (फल्गुनः ।) अनूराधः । स्वातिरित्यादि । बहुलाः कृत्तिकाः ।
सृज्जो बहुलः । स्वातीति डीपन्तस्थ ग्रहादडीपन्तादणो लुङ्नेति
माधवः । 'न खाभ्याम्' (७. ३. ३) इत्येच् । स्वातौ जातः, सौवातः ।
'चित्रा रेवती रोहिणीभ्यः स्त्रियां लुग् वाच्यः ।' ततः स्त्रीप्रत्ययस्य
लुकि पुनष्टाप् गौरादिङीप् च । चित्रायां जाता, चित्रा । रेवती ।
रोहिणी । पुनर्जातयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्राधान्याच्च लुक् । अस्त्रियां लुग्
वेति भोजः । चित्रः । चैत्रः । रेवतः । रेवतः । रोहिणः । रौहिणः ।
'फल्गुन्यपाढाभ्यां स्त्रियां टानौ वाच्यौ ।' यस्येति लोपे फल्गुनः ।
दिक्पाद् डीप् । फल्गुनी । अपाढा ! 'अविष्टापाढाभ्यां ऋण्

१. 'ङ' म. पाठः. २. 'यङ्' क. घ. पाठः. ३. 'योर्न ड' ग. पाठः.

४. सरस्वतीच्छान्तरत्नादोऽन्यथेति । सुदितायाञ्चास्ति त्रपादस्य "सिन्धव-
ग्राभ्यां कन्" इति ।

वाच्यः । 'आविष्टीयः । आपाटीयः । आविष्टः, आपाटः, फाल्गुन
इत्यणपि भोजोक्तः ॥

स्थानान्तगोशालखरशालाच्च (४. ३. ३५)

एभ्यो जातेऽणो लृक् । अश्वस्थानः । गोष्ठजातो, गोशालः ।
खरशालः ॥

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा (४. ३. ३६)

एभ्योऽणो वा लृक् । वत्सशालः । वारसशालः । अभिजित् ।
आभिजितः । अश्वयुक् । आश्वयुजः । शतभिषक् । शतभिषजः ।
'अत्राणो वा ङित्वं वाच्यम् ।' शतभिषः ॥

नक्षत्रेभ्यो बहुलम् (४. ३. ३७)

नक्षत्रेभ्यः परस्य जातप्रत्ययस्य बहुलं लृक् स्यात् ।

मार्गशीर्षज्यैष्ठ्यैत्रमाघरैवतरौहिणाः ॥

अलुकोऽथापभरणश्रावणौ वा परेषु लृक् ॥

इति श्रौतमतं वृत्तौ तूक्तो मृगशिरा अपि ।

आर्द्राशुक्लो बुनादिर्यः स तथैव हि सर्वदा ॥

कृतलब्धक्रीतकुशलाः (४. ३. ३८)

तत्र कृत इत्याद्यर्थेऽणादिः स्यात् । मथुरायां कृतं क्रीतं लब्धं
ना, माधुरम् । खड्गे कुशलः, सादगः । साङ्गीतः । यौधः । एवं राष्ट्रे
कृतं राष्ट्रियमित्यादि ॥

प्रायभवः (४. ३. ३९)

तत्र प्रायभवं इत्यर्थेऽणादिः स्यात् । मथुरायां प्रायेण नर-
तीति माधुरः कृष्णः । अनित्यभवः प्रायभवः, नित्यभवस्तत्रमेव इति
भेदः ॥

उपजानूपकर्णोपनीविष्ठक् (४. ३. ४०)

औषजानुकौ याहू । औषकर्णिकमीक्षितम् । औषनीविकी
क्राव्ची ॥

सम्भूते (४. ३. ४१)

तत्र सम्भूतमित्यर्थे यथार्हं स्वरणादयः ।

उपपन्ने हि सम्भूतं प्रमाणांनतिरेकि च ॥

श्रुतावुपपन्नं, श्रौतम् । पञ्जरानतिरिक्तप्रयाणं, पाम्जरं पात्रम् ।

कोशाङ्गु (४. ३. ४२)

कृमिकोशोद्भवं वासः, कौशेयम् ।

कारणे कार्यसद्भावपक्षेत् सम्भूततोच्यते ।

विकारे वाच्यं एण्या ढम् कोशाखेट्याह भाष्यकृत् ॥

कालात् साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु (४. ३. ४३)

कालवाचिभ्यस्तत्र साधुरित्याद्यर्थेष्णणादिः स्यात् । हेमन्ते
साधुर्हेमनः प्रावारः । वसन्ते पुष्प्यन्तीति, वासन्त्यः कुन्दलताः ।
शरदि पच्यमानाः, शरदाः शालयः ॥

उप्ते च (४. ३. ४४)

कालात् तत्रोप्तमित्यर्थेष्णादिः । हेमन्ते उप्ता हेमना यवाः ॥

आश्वयुज्याः बुम् (४. ३. ४५)

आश्वयुज्यां पौर्णमास्यामुप्ता, आश्वयुजका युक्ताः ॥

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् (४. ३. ४६)

आश्वामुप्ते वा बुम् । ग्रीष्मकाः ग्रीष्मा वा शालयः । वासन्त ता
वासन्ता वा ॥

देयमृणे (४. ३. ४७)

कालात् तत्र देयमित्यर्थे ऋणे वाच्येष्णादिः । मासिरुमृणम् ।

कलाप्यश्वत्थयवबुसाद् बुम् (४. ३. ४८)

यदा ययूराः पिच्छकन्तः स्युः स-कालो लक्षणया कलापी । तत्र
देयमृणं, कलापकम् । एवमश्वत्थफलवति काले देयमृणम्, अश्वत्थकम् ।
यवबुसोत्पत्तिकाले देयमृणं यवबुसकम् ॥

ग्रीष्मावरसमाद् बुञ् (४ ३. ४९)

ग्रीष्मे देयमृणं, ग्रीष्मकम् । अतीतसमायां देयमद्याप्यदत्तम्,
आवरसमकम् । आगामिनां वत्सराणाम् आद्ये वत्सरे देयमिति हरः ॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् (४ ३. ५०)

बुञ् ष स्यात् । सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आग्रहायणि-
कम् । आग्रहायणकमृणम् ॥

व्याहरति मृगः (४. ३. ५१)

कालात् तत्र रौत्तीत्यर्थे मृगे वाच्येऽणादिः । प्रदोषे रौत्तीति,
प्रादोषिकः क्रोष्टा । एवं नैशिकः ॥

तदस्य सोढम् (४. ३. ५२)

कालात् तदस्य सोढमित्यर्थेऽणादिः । निशा सोढा अस्येति नै-
शिको वहुः । निशायामध्ययनमत्र निशा, तदस्य परिवयात् सोढव्यं
जातमित्यर्थः ॥

तत्र भवः (४. ३. ५३)

अस्मिन्नर्थेऽणादयः स्युः । माधुरः । राष्ट्रियः । ग्रामीयः ।
सरस्वा अणि 'गारवेक्ष्वाफे'ति निपातनात्, सारवं जलम् ॥

देविकांशिशपादित्यवाङ्मर्षिसत्रश्रेयसामात् (७. ३. १)

एषामाद्यचो वृद्धिप्राप्तायात् स्यात् । देविकायां भवं दाविकं
जलम् । शंशपम् । एवं दात्ववाद्-अ ॥

वाह ऊट् (६. ४. १३२)

वाहित्यन्तस्य यस्य ऊटिति मप्रमारणं स्यात् । उति यम्प
ऊत्वम् । 'मप्रमारणाच्च' (६-१-१०८) इत्यतः पूर्वहपत्वम् । दात्य

ऊह अ, 'एत्येधत्यूहसु' (६-१-८७) इति वृद्धिः । दात्यौहः ।

दित्येवाद् द्वित्रवर्षो गौर्दात्यौहं तद्धवादिकम् ।

दस्त्यूह इत्युणादेः स्यात् दात्यूहः पक्षिवाचकः ॥

दार्घसत्रम् । श्रेयसि भवं श्रायसम् । एवं श्रेयसोऽपत्यं श्रायस
इत्याद्यपि । एषां तदादावप्यात्त्वं, दाविकाकूलाः शालयः । शांशपा-
शाखं फलम् । व्यल्कशे भवो वैयल्कशः । स्वर्मवः सौवः । द्वारादि-
त्वादौच् । अव्ययत्वादिलोपः । कालाहनि टिलोपः, सायंप्रातिकः ।
पौनःपुनिकः । अव्ययसमुदायत्वाद्दुष्टदुष्टलौ नेष्टौ । अव्ययानां टि-
लोपस्यानित्यत्वादात्राद्भव आरांतीयः । 'बृहान्छः' (४-२-११४) ।
येषां च विरोधः शाश्वतिकः' (२-४-९) इति सूत्रोक्त्या 'शाश्वते प्रति-
षेधः' इति भाष्योक्त्या च तद्वृद्धयसिद्धिः । असिद्धत्यायां भवमासि-
हात्यं वैरम्, शतकुम्भे गिरौ भवं शातकौम्भं हेम — अनुशतिकादी ।
शातकुम्भमित्येवान्ये ॥

प्रांचां नगरान्ते (७. ३. २४)

प्राग्देशवाचिनि नगरान्ते शब्दे उभयपदवृद्धिः स्यात् । पुण्ड्र-
नगरे भवः, पौण्ड्रनागरः ।

जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् (७. ३. २५)

कुञ्जङ्गलेषु भवः कौरुजाङ्गलः, कौरुजङ्गलः । वलजं गृहद्वारं
क्षेत्रं च । गौपुरवालजः । गौपुरवलजः ॥

दिगादिभ्यो यत् (४. ३. ५४)

दिग्वर्गपूगगणोखामुखजघनवंशानुवंशदेशकालाकाशपक्षसा-
सिभ्यो यत् । दिशि भवं, दिश्यम् । वर्ग्यम् । पूर्यम् । गण्यम् । उरुयम् ।
मुख्यम् । जघन्यम् । अत्रोत्तमाद्यमपक्षौ मुख्यजघनार्थौ । वंश्यम् ।
अनुवंश्यम् । अत्र तदन्तविध्यर्थावाद् राजवंश्यादयः साध्वर्थे यतीति
वामनः । देश्यम् । काल्यम् । आकाश्यम् । पक्ष्यम् । साक्ष्यम् ।
आद्यन्तान्तररहःपथ्यलीकयूथन्यायमित्रमेघमेघधाय्यादुभ्यध । आ-
द्यम् । अन्त्यम् । अन्तरे भवं, अन्तर्यम् । रहस्यम् । पथ्यम् । अली-
धम् ।

कथम् । गूढ्यम् । न्याय्यम् । मित्र्यम् । मेघ्यम् । मेघो यज्ञः,
मेध्यम् । धारयाभवं धार्यम् । अप्सु भवमित्यत्र 'अपो योनिर्यन्मर्तु-
पु' (वा० ६-३-१८) इति यति परे सप्तम्या अलुक् । ओर्गुणः ।
अप्सव्यम् । 'उदकात् संज्ञायम् (ग० ६०) । उदक्या रजस्वला ।
अन्यत्रौदको मत्स्यः । दिगादिषदन्येभ्योऽपि दृश्यत इति स्वामी ।
तेन वने भवं वन्यम् । वीज्यम् ॥

शरीरावयवाच्च (४. ३. ५५)

यत् स्यात् । जठर्यम् । दन्त्यम् । मूर्धन्यम् ॥

पद्यत्यतदर्थे (६. ३. ५३)

तादर्थ्यादन्यत्र यति परे पादस्य पत् स्यात् । पादे भवं
पद्यम् । तादर्थ्ये पादार्थं जलं पाद्यमिति वक्ष्यते ॥

ये च तद्धिते (६. १. ६१)

यादौ तद्धिते परे शिरसः शीर्षनादेशः स्यात् । शिरसि भवः
शीर्षण्यः स्वरः । 'केलेषु वा वाच्यम् (वा०) ।' शीर्षण्याः शिरस्या वा
केनाः । विशदाः कचा एवमुच्यन्ते । 'नस् नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु'
(वा० ६-१-६३) । नासिकायां भवं नस्यम् । नासायास्तु नास्यम् ।
'वर्णनगरयोर्नेति वाच्यम्' (वा० ६-१-६३) । नासिक्यो वर्णः । नासिक्यं
नगरम् । जाठरोऽग्निः, लालाटं ज्योतिरित्यादौ 'सोऽस्य निवासः'
(४-३-८९) इत्येण योज्यः ॥

दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्दञ् (४. ३. ५६)

दृतां भवं दार्तेयम् । कौक्षेयम् । 'कलश्मिन्धनपात्रमिदन्तः' इति
स्वामी । तत्र भवं कालशेयं तक्तम् । यास्तेयम् । 'अस्तीति धनार्थमव्य-
यम्' इति रामः । आस्तेयो मदः । आष्टेयम् ॥

ग्रीवाभ्योऽण् च (४. ३. ५७)

ग्रीवाग्रच्छादणं च दृक् च । ग्रवम् । ग्रैवेयम् ॥

गम्भीराञ्ज्यः (४. ३. ५८)

गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम् । 'पञ्चजनाच्च वाच्यम्' (वा०) ।
तस्मिन्मुखे भवः पाञ्चजन्यः शङ्खः । 'चतुर्मासाद् यज्ञे ण्यो वाच्यः'
(वा०) । चतुर्मासे भवश्चतुर्मास्यो यज्ञः । 'संज्ञायामण् वाच्यः'
(वा०) । चातुर्मासीति तिस्रः पौर्णमास्य उच्यन्ते ॥

अव्ययीभावाच्च (४. ३. ५९)

अव्ययीभावसमासाद् भवार्थे ज्यः स्यात् । परिमुखादेरेवेष्टम् ।
परिमुखपर्योष्ठपरिहनुपर्युल्लखलानां वर्जनार्थेऽव्ययीभावः । निपात-
नात् सर्वतोभावेऽपीति रामः । सर्वमुखेषु भवः पारिमुख्यः
प्रसादः । पार्योष्ठ्यो रामः । पारिहृन्नव्यः ग्रहारः । पार्युल्लखल्यास्त-
ण्डुलाः । वर्जनार्थे—पारिमुख्यो निचोलः । पार्योष्ठ्यं तैलमित्यूह्यम् ।
परैः सप्तम्यर्थेऽव्ययीभाव इति माधवः । तत्र स्वोष्ठे भवं पार्योष्ठ्य-
मित्यादि रम्योऽर्थः । 'उपात् स्थूलाकलापाभ्याम्' (भो० ४-३-१५८) ।
स्थूला हलिः, तत्समीपंभव औपस्थूल्यो वृषः । औपकलाप्यो बहि-
पक्षः । 'अनोः पथिपदयूपवंशसीतातिलयवमाषसंज्ञगङ्गाशरीरेभ्यः'
(भो० ४-३-१५९) । पथि पथि भवा आनुपथ्या सिकता । आनुपथ्यो
भृत्यः । आनुयूप्यः पशुः । आनुवंश्यं वृक्षम् । अनुसीतं भव आनुं
सीत्यो बीजावापः । आनुतिथ्यं तैलम् । आनुयव्यः आनुमाष्यः ।
आनुमङ्गयः । भङ्गः कुलुम्मम् । आनुगङ्ग्या वाराणसी । आनु-
शरीर्यस्तापः । 'पर्युपानुभ्यः सीरात्' (भो० ४-३-१६०) पारिरीर्यम् ।
औपसीर्यम् । आनुसीर्यम् । प्रतिशाखं भवं प्रातिशाख्यमिति आभवः ।
औपकेर्ण्यमिति च सुअद्राहरणे ॥

अन्तःपूर्वपदाद्वञ् (४. ३. ६०)

अन्तःपूर्वपदादव्ययीभावाद् भवे ठञ् । अन्तर्मेहं भवमान्त-
र्मेहिकम् । 'अन्तःपुरात् स्त्रीगणार्थाद्वञ् वाच्यः' (वा०) । अन्तः-
पुरिका । पुरान्तर्भागे यवमान्तःपुरिकमेव । 'समानाद्वञ् वाच्यः' (वा०) ।

१. 'सम' क. म. उ. स. पाठः. २. 'मिलात्पुम्य'. ३. 'ये भ', ४.
'भग्नगङ्गाशरीरेभ्यः पथि यना' म. उ. स. पाठः. ५. 'मा', ६. 'खं', उ. पाठः.
७. 'बीजावपनम्' । आ' ख. 'बीजनाप' म. उ. स. पाठः. ८. 'भता', ९.
'कर्णमिति', १०. 'इन् वाच्यः' । अन्तःपुरिका' म. उ. स. पाठः.

समानेषु भवः, सामानिकः । 'तदादेश' (सो० ४-३-१६४) ।
 सामानग्रामिकः । सामानदेशिकः । 'अध्यात्माधिदेवाधिभूतोर्ध्वदेहो-
 र्ध्वन्दमोर्ध्वमुहूर्ताकस्मादमुष्मिञ्छेषकदाचित्क्वचिदमुत्रपरत्रादिभ्यश्च' ।
 आध्यात्मिकम् । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । द्वावनुश्रुतिकादी ।
 और्ध्वदेहिकं प्रेतकर्म । द्रमादूर्ध्वयवमौर्ध्वन्दमिकं ज्ञानम् । निपा-
 तनान्मान्तत्वम् । मान्तमच्ययं वा । एवमूर्ध्वमौहूर्तिकम् । 'लिङ्
 चोर्ध्वमौहूर्तिके' (३-३-१६४) इति निपातनादुत्तरपदवृद्धिः । 'आक-
 स्मिकम्' । अस्य दान्तत्वाश्रयणात् कत्वाभावेऽव्ययत्वाद्विलोप इति
 रामः । अमुष्मिल्लोके भवमामुष्मिकम् । निपातनादलुक् । नान्तत्वा-
 द्विलोपः । शैषिकम् । तान्तत्वावृत्त्य कः, कादाचित्कम् । क्वाचित्कम् ।
 आमुत्रिकम् । पारत्रिकम् । आयुक्तेराकृतिगणोऽयम् । तेन, ऐहिकम् ।
 आन्तरालिकम् । चातुरर्थिकम् । सामूहिकम् । देवेषु भवं दैविकम् ।
 वैदिकमिति चाह माधवः । सौवग्रामिकः । सौवनगरिकः ।

द्वारादिषु स्वशब्दोक्तेस्तदादेरपि चैजयम् ।

स्वाभाविकस्वार्थिकादेरेव न भाष्यप्रयोगतः ॥

प्रयोगे भवं प्रायौगिकम्, अतिशये भवमातिशायिकम् — अनुश्रुति-
 कादी । 'लोकांन्ताद्वन् वाच्यः' (वा०) । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् ।
 एतावप्यनुश्रुतिकादी । 'मध्यादीयः' (वा०) । मध्यमीयः । 'मण्मीयौ
 च' (वा०) । शास्त्रादेः मध्ये भवो माध्यमः । मध्यमीयः । गहाश्रुक्त्या
 पृथिवीमध्यजातादिरेव मध्यमीयः स्यादिति भेदः ।

*मध्यशब्दस्य मान्तत्वं स्याद् दिननप्रत्ययस्तथा ।

मध्यंदिनाः प्रगयन्ति सदोमध्यमवा इमे ॥

१. 'प्रायोगिकम्' M. U. S. पाठः.

० "मध्यो मध्यं दिनम् चास्मात् । मध्यशब्दोऽयं मध्यभावमापद्यते दिनम्
 चास्मात् प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् । माध्यन्दिन उपगच्छति" इति 'अन्तःपूर्वपदाद्वन्'
 (४-३-६०) इति सूत्रे भाष्यम् । (Chawkhamba Sanskrit Series,
 Benares.)

अत्रत्यमहाभाष्यमातृकयोर्मूलानुसारी पाठो दृश्यते । यच्च "मध्यो मध्यं दिनम् चा-
 स्मात् । मध्यशब्दो मध्यशब्दमापद्यते, दिनस्या ? न चास्मात् प्रत्ययो वक्तव्यः । मध्य-
 न्दिन उपगच्छति ? इति (Mahābhāṣya Manuscript No. 836, Oriental
 Manuscripts Library, University of Travancore, Trivandrum).

द्वार्थस्त्वन्यः समासे वक्ष्यते । 'स्थामाजिनान्तेभ्यो थवप्रत्ययस्य
गच्यः' (वा०) । अश्वत्थामि सव अश्वत्थामा प्रतापः । कृष्णाजिने
कृष्णाजिनो यष्टा । अग्निष्टोमादिभ्यो मन्त्र इति भोजः ।
शेमे भवो मन्त्रोऽग्निष्टोमः, राजसूयः इति ॥

ग्रामात् पर्यनुपूर्वात् (४. ३. ६१)

पर्यनुपूर्वात् ग्रामान्तादव्ययीभावाद्धन् । पाणिग्रामिकम् । आनु-
कम् ॥

जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः (४. ३. ६२)

जिह्वामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ॥

वर्गान्ताच्च (४. ३. ६३)

कवर्गीयो वर्णः ॥

अशब्दे यत्त्रावन्यतरस्याम् (४. ३. ६४)

शब्दादन्यत्र वर्गान्ताद् यत्स्वौ छ च विकल्पतः ।

अरिवर्गोऽरिवर्गीणोऽप्यरिवर्गीय इत्यपि ॥

दे तु छ एवोक्तः ॥

कर्णललाटात् कनलङ्कारे (४. ३. ६५)

कर्णभयोऽलङ्कारः कर्णिका । ललाटिका । सर्वभावात् स्त्रीत्वम् ।
गर्थमात्रे तु यत् । कर्ण्यम् । ललाट्यम् । समानकालीनमुत्तर-
लीनमित्यादि कालान्तात् खो दृश्यते । न च लक्षणं दृष्टम् ॥

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः (४. ३. ६६)

व्याख्येयग्रन्थनामभ्यस्तस्य व्याख्यान इत्यर्थे तत्र भवे चा-
दिः स्यात् । करणे ल्युट् । सुपां ज्यौख्यानो ग्रन्थः सौपः । तैडः ।
गर्तः । सुप्सु भवं च सौपम् ॥

बह्वचोऽन्तोदात्तादृज् (४. ३. ६७)

पत्वणत्वयोर्ज्यौख्यानो ग्रन्थः पात्वणत्विकः । तत्र भवं चैवम् ॥

ऋतुयज्ञेभ्यश्च (४. ३. ६८)

‘ठञ् स्यात् । अग्निष्टोमार्थकल्पादीनां व्याख्यानस्तत्र भवो वा अग्निष्टोमिकः । यज्ञात्तु—पाकयज्ञिकः । ऋतवः सोमयागाः । अन्ये यज्ञाः ॥

अध्यायेष्वेवर्षेः (४. ३. ६९)

व्याख्येयग्रन्थपरादपि नाम्न उक्तार्थयोरध्याये वाच्य एव ठञ् स्यात् । वसिष्ठोक्तग्रन्थस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वसिष्ठिकोऽध्यायः ॥

पौरोडाशपुरोडाशात् छन् (४. ३. ७०)

पुरोडाशविधिवाक्यं पुरोडाशः । तत्संस्कारमन्त्राः पौरोडाश इति माधवः । ताभ्यामुक्तार्थद्वये छन् स्वात् । षो ङीर्पथः । पौरोडाशिकः । पुरोडाशिकः ॥

छन्दसो यदणौ (४. ३. ७१)

छन्दसो व्याख्यानं तद्भवं वा छन्दस्यम् । छान्दसम् ॥

द्वयजृद्ब्राह्मणर्कप्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्टक (४. ३. ७२)

द्वयचः शब्दाददन्ताश्च ब्राह्मणादेश्च ठञ् द्वयोः ।

ऐष्टिकः पाशुको द्वयज्भ्यश्चातुर्होतृक इत्पृतः ॥

ब्राह्मणिकः । आर्चिकः । प्राथमिकः । आध्वरिकः । पौरश्चरणिकः । नामाख्यातयोस्तु व्यस्तयोः समस्तयोश्च । नाभिकः । आख्यातिकः । नामाख्यातिकः ॥

अणुगयनादिभ्यः (४. ३. ७३)

अणुगयनो नाम ग्रन्थः । तद्व्याख्यानं तत्र भवं वा आर्गयनम् । गकारव्यवधानात् ‘पूर्वपदात् संज्ञायाम् —’ (८-४-३) इति णत्वं न । एवं नैरुक्तं, नैयायं चयाकरणमित्यादि । ‘बह्वचो —’ (४-३-६७) इत्यादेरपवादोऽयम् ॥

तत आगतः (४. ३. ७४)

अस्मिन्नर्थेऽणादिः । मधुराया आगतो माधुरः । प्रलयस्याणि
'केकयमित्रयु—' (७-३-२) इति यादेरियः । श्ररदः प्रलयान्नाशादागतं
प्रालेयं हिमं, तस्य हेमन्तजत्वात् । मालेयमिति च दृश्यते । कुतः कुत
आगतः कौतस्कुतः । वीप्सादौ द्वित्वम् । कस्कादिसः ॥

ठगायस्थानेभ्यः (४. ३. ७५)

आयः स्वामिग्राह्यो भागः । तत्स्थानेभ्य आगते ठक् । आप-
णिकं धेनम् ॥

शुण्डिकादिभ्योऽण् (४. ३. ७६)

आयस्थानठकोऽपवादः । शुण्डिका पानभूः । तत आगतं शौ-
ण्डिकम् । औदपानम् । तैर्यम् । तार्णम् ॥

विद्यायोनिस्म्वन्धेभ्यो वुञ् (४. ३. ७७)

विद्यास्म्वन्धवचनाद् योनिसम्बन्धवाचकात् ।
आगते वुञ् शैष्यकोऽर्थः पैतामहक इत्यपि ॥

ऋतष्ठञ् (४. ३. ७८)

विद्यायोनिजस्म्वन्धवचनाद्भृदन्वतः ।
हौतृकं होतुरायातं मातृकं स्वासृकं तथा ॥

पितुर्यञ्च (४. ३. ७९)

ठञ्च स्यात् । रीडि यस्येति लोपः । पित्र्यम् । ठञि
पैतृकम् ॥

गोत्रादङ्कवत् (४. ३. ८०)

तस्येदमर्थे सङ्गाङ्कलक्षणेऽपि वर्णनात् ।
अङ्कशब्देन तस्येदमर्थ एवात्र लक्ष्यते ॥
तेत्र गोत्राद् वुञादिः स्यात् तद्भेदेवागते भवेत् ।
ततश्चौपगवान् प्राप्तं स्वादैपगवकं धनम् ॥

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः (४. ३. ८१)

हेतोर्नृनांमन्त्रागते वा रूप्यप्रत्ययः स्यात् । ज्ञानाद्वेतुभूतादागतं ज्ञानरूप्यम् । ज्ञानीयम् । एवं नलादागतं नलरूप्यम् । नालम् ॥

मयट् च (४. ३. ८२)

हेतुमनुष्येभ्य आगते मयट् च स्यात् । ज्ञानमयम् । नलमयम् । अत्र द्विगोर्लुङ् नेष्टः । त्रिवेदरूप्यस्त्रिवेदमयो वा धर्मः ॥

प्रभवति (४. ३. ८३)

ततः प्रभवतीत्यर्थेऽण् भङ्गा हैमवती यथा ।

तत्र प्रथमदृष्टत्वं प्रभवो न तु जातता ॥

विडूराळ्यः (४. ३. ८४)

वैदूयो मणिः ॥

तद्गच्छति पथिदूतयोः (४. ३. ८५)

तदिति द्वितीयान्ताद् गच्छतीत्यर्थे गार्गे दूते च वाच्येऽणादिः । मधुरां गच्छन् मधुरः पन्था दूतश्च । तत्स्थानां गमनात् पन्था गच्छतीत्युक्तिः ॥

अभिनिष्क्रामति द्वारम् (४. ३. ८६)

तदाभिनिष्क्रामतीत्यर्थे द्वारे वाच्ये अणादिः । औद्यानं द्वारम् । पथो गमनवद् द्वारस्याभिनिष्क्रान्तिः ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे (४. ३. ८७)

तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यर्थेऽणादिः । मरतानधिकृत्य कृतं भारतम् । शाकुन्तलम् । ज्योतिषमित्यत्र संज्ञापूर्वकत्वादवृद्धिः । उणादिप्रत्ययसञ्चात् पः । 'लुवाख्यायिकासु बहुलम्' (वा०) ॥ वासवदत्तामधिकृत्य कृताख्यायिका वासवदत्ता । बहुलोक्तेर्मैमरथीति न लुप् । तत् 'श्वानाख्यायिकास्वपि' कंचिल्लुप् । कुमारसम्भवः ॥

शिशुकन्दयमसमद्वन्द्वेन्द्रजननादिस्यच्छः (४. ३. ८८)

शिशुकन्दयमसमद्वन्द्वेन्द्रजननादेशोक्ते-
ऽर्थे छः स्यात् । शिशूनां कन्दनविषयो ग्रन्थः शिशुकन्दीयः । यम-
समीयः । द्वन्द्वात् — किरातार्जुनीयम् । दैवासुरं राक्षोसुरमित्यादौ
छो नेष्टः । इन्द्रजननीयम् । सीतान्वेषणीयम् । प्रद्युम्नावपनीयम्
इत्याद्याहुतिगणः ॥

सोऽस्य निवासः (४. १. ८९)

यधुरा निवासोऽस्य माधुरः ।

पृथिवीमध्यादण् स्थान्मध्यप्रभावश्च तस्य चरणेऽर्थे ।
पृथिवीमध्यनिगासाधरणाः केचिद्वि माध्यमा नाम ॥

अभिजनश्च (४. ३. ९०)

सोऽस्याभिजन इत्यर्थेऽण् माधुरोऽयसिह स्थितः ।
शाण्यासभूरभिजनो निवासस्त्वर्घं वासभूः ॥

आयुधजीविष्यच्छः पर्वतात् (४. ३. ९१)

पर्वतनामभ्यः सोऽस्याभिजन इत्यर्थे आयुधजीविनोऽभिघातुं
छः स्यात् । तेषु वाच्येष्वित्यर्थः । मन्धगादनीया यौधाः ॥

शाण्डिकादिभ्यो ड्यः (४. ३. ९२)

एभ्यः सोऽस्याभिजन इत्यर्थे ड्यः स्यात् । शाण्डिक्यः ।
शकदेशाभिजनः शाक्यः इत्यादि ॥

सिन्धुतक्षशिलादिभ्यामणजौ (४. ३. ९३)

अणि तैन्धवः । कैक्किन्ध इत्यादि । अणि ताक्षशिलः । पर्व-
ताभिजना पर्वतीत्यादि ॥

१. 'स्य' म. ट. स. पाठः. २. 'पर्वतं' ड. ट. स. पाठः. मुद्रितपाठेभ्यो
पाठः. ३. 'तुष्टः', ४. 'तुष्टः' ड. ट. स. पाठः. ५. 'सिन्धुतक्षशिलादिभ्यो
ड्यः' इति म. ट. स. मुद्रितपाठेभ्योपाठः. ६. 'अनन्तरम्' यत्नात्पठ्यते यत्नीमूलात्
मातृकाद् 'अण्व' इति पाठः. ७. 'पर्वतात्' 'सिन्धुतक्षशिलादिभ्यामणजौ' इत्येव पाठो दृश्यते ।

तृदीसलानुरवर्मतीकूचवाराडुकृच्छण्डज्यकः (४. ३. ९४)

उक्तेऽर्थे क्रमात् स्युः । ढक्, तौदेयः । छण्, सालातुरीयः
पाणिनिः । ढच्, वार्मतेयः । यक्, कौचवार्यः ॥

भक्तिः (४. ३. ९५)

कर्मणि क्तिन् । सोऽस्य सेव्य इत्यर्थेऽणादिः । विष्णुभक्ति-
रस्य, वैष्णवः । पाशुपतः । सैन्यः ॥

अचित्ताददेशकालाडुकृ (४. ३. ९६)

देशकालवर्जितादचेतनादुक्तेऽर्थे ठक् । अपूपो भक्तिरस्य, आ-
पूपिकः । पायसिकः । देशकालाभ्यां तु माधुरः । त्रैष्णः ॥

महाराजाडुञ् (४. ३. ९७)

महतिं राजनि कुबेरे वा भक्तो माहाराजिकः ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुञ् (४. ३. ९८)

वासुदेवकोऽहम् । अर्जुनकः ॥

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् (४. ३. ९९)

गोत्रात् क्षत्रियनाम्नश्चोक्तार्थे बहुलं वुञ् । ग्लौचुकायनिभक्तो
ग्लौचुकायनकः । क्षत्रियात्—नाकुलकः । साहदेवकः । बहुलोक्तेः
पाणिनिभक्तः पाणिनीय इत्यादौ गोत्रादपि वुञ् न ॥

जनपदिनां जनपदवत् सर्वजनपदेन समानशब्दानां
बहुवचने (४. ३. १००)

बहुवचने जनपदेन समानशब्दा ये जनपदस्वामिनः, तेभ्यो
भक्त्यर्थे जनपदवत् सर्वं स्यात् । अज्ञा इति जनपदेन समानशब्दाः
राजानः, ते भक्तिरस्येत्याहुः । द्वित्वैकत्वयोरप्येवम् । आत्रयोरङ्गे वा
भक्तोऽप्याहुः । 'जनपदतदवधोश्च' (४-२-१२४) इत्याद्युक्तो वुञ् ।
एवं 'मद्रवृज्योः कन्' (४-२-१३१) मद्रराजभक्तो मद्रकः ॥

१. 'विष्णुभक्तिरस्य' M. U. S. पाठः. २. 'का' राज. ग. M. U. S. पाठः.

३. 'ग्लौचुकायनिभक्तो', ४ 'इत्याद्युक्तो' M. U. S. पाठः.

तेन प्रोक्तम् (४. ३. १०१)

अस्मिन्नर्थेऽणादिः । पाणिनीयं शास्त्रम् । शौनकीया शिक्षा ।

अथर्वणोक्तमेवात्र प्रोक्तं न कुतमेव तत् ।

शास्त्रं च सविशेषोक्तं पाणिन्याद्यैर्न तत् कुतम् ॥

भोज आह — 'अथर्वणोऽण् वेदे' (४-३-२३९) । अथर्वणा प्रोक्तो वेद आथर्वणः । 'लुक् च वा' (४-३-२४०) । अथर्वा वेदः । 'यसिष्ठादिभ्योऽनुवाकादिषु' (४-३-२४१) । एभ्योऽनुवाकादिषु वाच्येषु प्रोक्तप्रत्ययस्य वा लुक् । वसिष्ठेन प्रोक्तोऽनुवाकोऽभ्यायो वा वसिष्ठः । वासिष्ठः । विश्वामित्रः । वैश्वामित्रः । इति ॥

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोस्त्राच्छ (४. ३. १०२)

एष्यः प्रोक्ते छण् । 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि' (४-२-६६) इत्यध्येतृवेदित्रर्थयुक्तस्यैव त्रयोगः । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयाना-
स्तित्तिरीयाः । वारतन्तवीयाः । स्वाण्डिकीयाः । औखीयाः । 'छन्दो-
ब्राह्मणानि च—' (४-२-६६) इति चकारादितः परं छन्दोब्राह्मणेभ्योऽ-
न्यत्राप्यध्येतृवेदिनियम इष्यते ॥

काश्यपकौशिकाम्यामृषिभ्यां णिनिः (४. ३. १०३)

आभ्यामृषिनामभ्यां प्रोक्ते णिनिः । काश्यपेन प्रोक्तं कल्प-
मधीयानाः, काश्यपिनः । कौशिकिनः ॥

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिस्यश्च (४. ३. १०४)

णिनिः स्यात् । कलापिशिष्येण तुम्बुरुणा प्रोक्तमधीयानाः,
तौम्बुरविणः । वैशम्पायनशिष्येण कमलेन प्रोक्तमधीयानाः, काम-
लिनः ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु (४. ३. १०५)

पुरातनैर्मुनिभिः प्रोक्तेषु ब्राह्मणेषु कल्पेषु च वाच्येषु णिनिः ।
ऐतरेयेण प्रोक्तं ब्राह्मणमधीयानाः ऐतरेयिणः । पैङ्गयेन प्रोक्तः

कल्पः पैङ्गी । अत्र 'आपत्यस्य—' (६-४-१५१) इति यलोपः । तद्विषयता चास्य नेष्टा । अचिरकालेषु तु न । याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि । अत्र 'कण्वादिभ्यो मोत्रे' (२-४-१११) इति शैषिकोऽण् ॥ प्रतिपदविहितानां छणादीनामेव तद्विषयतेत्यणस्त्वद्विषयता न ॥

शौनकादिभ्यश्छन्दसि (४. ३. १०६)

एभ्यः प्रोक्ते वेदे वाच्ये णिनिः । शौनकेन प्रोक्तं छन्दोऽधीयानाः, शौनकिनः । वाजसनेयिनः । शार्ङ्गरविषः । छन्दसोऽन्यत्र शौनकीया शिक्षा ॥

कठचरकाल्लुक् (४. ३. १०७)

आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् । कठेन प्रोक्तमधीयानाः, कठाः । चरकाः । अछन्दस्ते तु तद्विषयत्वाभावाच्चरकेण प्रोक्तं चरकं शास्त्रमित्यपि भाष्यः । वृत्तौ तु छन्दसि वाच्य एव लुगुक्तः । काठधारको वा श्लोकः ॥

कलापिनोऽण् (४. ३. १०८)

अस्माद् वैशम्पायनशिष्यादण् : कलापिना प्रोक्तमधीयानाः कालापाः । सन्नप्तचार्यादित्वाद्द्विलोपः । मधुरादेश्छत्राधार्यमणिष्टः । माधुरेण प्रोक्ता माधुरी वृत्तिः ॥

छगलिनो दिनुक् (४. ३. १०९)

दमात्रस्य ग्य् । छगलिन् घञिन्, 'नस्तद्वित्ते' (६-४-१४४) । छगलिना प्रोक्तमधीयानाः, छागलेयिनः ॥

पारादार्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः (४. ३. ११०)

न, तत्तुवमभ्यत् । मधुना कृतो माषवकः सुरामेदः । परिषदा कृतं
पारिषदकमित्यादि ॥

क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादज् (४. ३. ११९)

नाम्न्येव । क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रं मधु । भ्रामरं मधु । वाटरम् ।
पादपम् ॥

तस्येदम् (४. ३. १२०)

तस्य सम्बन्धीत्यर्थेऽणादिः । विष्णोरिदं वैष्णवं ध्रुवम् ।
एषम् आश्वपतम्, बार्हस्पत्यम्, औत्सम्, खैणम्, राष्ट्रियम्,
शाक्यम्, मासिकमिति ॥

गोत्रेऽलुगाचि (४. १. ८९)

‘यस्कादिभ्यो गोत्र’ (२-४-६३) इत्यादिवहुवचनोक्तो लुङ्-
जादौ प्राग्दीव्यतीयप्रत्यये कर्तव्ये न स्यात् । तेन यस्कानामिद-
मित्यत्रापि यास्केति प्रकृतिः स्यात् । ततो वृद्धाच्छः । यास्कीयम् ।
एवम् ‘अत्रिभृगुहृत्स—’ (२-४-६५) इति लुक्प्राप्तौ, अत्रीणामिदम्
आत्रेयीयम् । भृगूणामिदं भार्गवीयम् ॥

यूनि लुक् (४. १. ९०)

अजादौ प्राग्दीव्यतीये कर्तव्ये युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।
कपिञ्जलादस्य पुत्रः पौत्रैश्चात इभिः, कापिञ्जलादिः । ततो यूनि
कुर्वादित्वात् ण्ये कृते कापिञ्जलाद्यः । कापिञ्जलाद्यस्येदमित्यत्र युव-
प्रत्ययस्य ण्वस्य लुकि इवन्तमेव प्रकृतिः । तत ‘इवश्च’ (४-२-११२)
इति ङैषिकोऽण् वृद्धाच्छं चाधित्वा स्यात् । कापिञ्जलादं धनम् । एवं
पाणिनस्यापत्यं युवा पाणिनिः । तत ‘इवश्च’ (४-२-११२) इत्यणि
प्राप्ते युवप्रत्ययस्येव लुकि पाणिनशब्दादेव वृद्धाच्छः । पाणिनीयम् ॥

फक्फिजोरन्यतरस्याम् (४. १. ९१)

युवप्रत्यययोः फक्फिञोरजादौ प्राग्दीव्यतीये कर्तव्ये वा लुक्
 स्यात् । यृनि 'यमिजोश्च' (४-१-१०१) इति फक् 'अणां द्व्यच्' (४-१-१५६) इति फिञोक्तः । तयोः वृद्धाच्छे कर्तव्ये वा लुक् ।
 गार्ग्यायणस्येदं गार्गीयं, गार्ग्यायणीयं वा । कर्तायणेरिदं कर्तायं
 कर्तायणीयं वेति । सन्नस्यचारिण इदं सन्नस्यचारम् । 'इनाणि—'
 (६-४-१६४) इति प्रकृतिभावे प्राप्ते सन्नस्यचार्यादिना टिलोपः । एवं
 यष्टिपीठेन चरत् पङ्खादिः पीठसर्पः । तस्येदं पैठसर्पम् । कौधुमम् ।
 पैलालम् । पैखण्डम् । सौकरसम् । सौपर्वम् । 'शुनः संज्ञोच्'
 (वा० ६-४-१४४) इति टिलोपः । शौवः संज्ञोच् । अन्यत्र शौवनो
 रश्च । द्वारादिस्वादौच् । सौर्यस्येदमागस्त्यस्येदमित्ति वृद्धाच्छे 'सूर्या-
 गस्त्ययोश्चे कथां च' (वा० ६-४-१४९) इति यलोपः । सौरीयम् ।
 आगस्तीयम् । मनुष्यस्येदमित्याणि 'आपत्यस्य च —' (६-४-१५१)
 इति यलोपः, मानुषं जन्म । मानुषस्य तु वृद्धाच्छे, मानुषीयम् ।
 वक्ष्ण इदमौक्षम् । 'औक्षमनपत्ये' (६-४-१७३) इति निपातनाड्डिलोपः ।
 अपत्ये त्वौक्ष्ण इत्युक्तम् । स्नादुमृदुन इदं सौबादुमृदवम् । स्वस्येदं
 सौवम् । स्वरस्येदं सौवरम् । द्वारादयः ॥

न कर्मव्यतीहारे (७. ३. ६)

अस्मिन्नर्थे ऐज् न । व्यत्यासेन भवन् व्यतिभवमानः
 तत्सम्बन्धि व्यातिभवमानम् । एवं कर्मव्यतीहारे णथि व्यावहासी-
 त्यादावप्यैज् न । 'न णचः' इत्येव भोजः । आपदशब्दस्य संज्ञापूर्वतया
 वृद्धाच्छाभावादण् ॥

पदान्तस्यान्यतरस्याम् (७. ३. ९)

आदेः पदशब्दान्तस्याङ्स्य ऐज् वा न स्यात् । आपदसम्बन्धि
 आपदं, शौवापदम् । 'न्यङ्कोर्वा' इति केचिदिति कौमुदी । न्याङ्कर्त्त, ने-
 ष्वङ्गम् । सुहृद इदं सौहार्दम् । धैरसन्धवम् । 'दृष्ट्वा—' (७-३-१९)
 इत्युभयपदशुद्धिः । तत्र नदीसमुद्रजनपदाः मिन्धव उक्ताः । अन्-

१. 'सटीचः', २. 'भवं व्यतिभवमानं तत्सम्बन्धी व्याति-भवमानः', ३.
 'दृष्ट्वा', ४. 'पदं वा ।' M. C. S. पाठः. ५. 'उक्ताः । कर्त्त' च—च. पाठः
 ६. 'C. S. पाठः'.

शक्तिकस्येदम् आनुशातिकम् । सर्वपुरुषाणामिदं सार्वपौरुषम् ।
अनुशक्तिकादिः ॥

नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् (७. ३. १०)

नञ्पूर्वाणामेषामुचरपदद्वयिः स्यात् पूर्वपदस्य तु ना स्यात् ।
अशुचेरिदम् आशौचम् । अशौचम् । अनैश्वरम् । अनैश्वरम् । आक्षेत्रज्ञम् ।
अक्षेत्रज्ञम् । आकौशलम् । अकौशलम् । अनैपुणम् । अनैपुणम् ।

द्विहेतुषु सर्वेषु समानाः प्रक्रिया ईमाः ।

अर्याङ्गस्यात्तु कथिता भवतस्त्वेदमर्थयोः ॥

‘अणि परे बहेस्तृचतनोरिद् वाच्यः’ (वा०) संबोधुरिदं सांबहिन्नं,
बैबहिन्नम् । ‘अभीधः क्षरणे ण् भूत्वं च’ । (वा० ४ ३-१२०) ।

पदत्वे घस्य जश्त्वं स्यादिति भत्वमिहोच्यते ।

अभीधो गृहमाभीधं तत्स्थः सोऽपि तथोच्यते ॥

‘समिधामाधाने मन्त्रे षेण्यण्’ (वा० ४-३-१२०) । पलोपे णत्व-
नांश्चादेन्यन् । सामिधेन्यो मन्त्रः । पित्वात् ङीपि ‘हल—’ (६-४-१५०)
इति पलोपे सामधेनी ऋक् ॥

रथाद्यत् (४. ३. १२१)

रथस्येदं रथ्यं चक्रादि । रथाद् एवेष्टम् । ‘रथसीताहलेभ्यो यटि-
घौ’ (वा०) इति तदन्ताविधिना सुवर्णरथस्येदं सुवर्णरथ्यम् ॥

पत्रपूर्वादञ् (४. ३. १२२)

वाहनपूर्वाद् रथादञ् । अश्वरथस्येदम्, आश्वरथं युगादि ।
औष्ट्ररथम् ॥

पत्राध्वर्युपरिपदम् (४. ३. १२३)

वाहनवाचिभ्योऽध्वर्युपरिपदभ्यां चाय् । ‘पत्राद् वाक्ष एव’ (वा०) ।

उष्ट्रस्यायं वहनीय औष्ठो भारः । अध्वर्योरिदम्, आध्वर्यवम् । पारि-
पदम् । परिपदः पृषोदरादित्वादिलोपे षर्षत् । तस्याप्येकदेशविकृतत्वाद्
अञ् । पार्षदम् ॥

हलसीराट्ठक् (४. ३. १२४)

हलस्येदं, हालिकम् । सैरिकम् ॥

इन्द्राद् बुन् वैरैमैथुनिकयोः (४. ३. १२५)

अनयोर्वाच्ययोर्इन्द्रसमासाद् बुन् । स्वभावाद् स्त्रीत्वम्
काकोलूकयोर्वैरं काकोलूकिका । मैथुनिका विवाहः । अग्निभरद्वाजान
विवाहः अग्निभरद्वाजिका । 'वैरे देवासुरादिभ्यो न' (वा०) । दैवासुरम् ।

गोत्रचरणाद्बुञ् (४. ३. १२६)

आभ्यां तस्येदमर्थे बुञ् । औपगवस्येदमौपगवकं धनम् । 'चर-
णाद्धर्माग्नाययोरेव' (वा०) । कठानां धर्मः शाखा वा काठकं, काला
पकम् ॥

सङ्खाङ्गलक्षणेष्वङ्यभिजामण् (४. ३. १२७)

सङ्खादिसम्बन्धिविशेषेषु वाच्येष्वङ्यभिजन्तेभ्योऽण् ।

अङ्गो नाम स्वसम्बन्धिमयादौ कृतमङ्गनम् ।

स्वस्वैवाचारविधादिचिह्नं लक्षणमुच्यते ॥

अथन्तात्-वैदसम्बन्धी सङ्गो वैदः । एवमङ्गो लक्षणं च । 'घोषे चेति
वाच्यम्' (वा०) । वैदो घोषः । यज्ञो-गार्गः सङ्ग इत्यादि चतुर्ण्येषु
इजो-दाक्षः सङ्ग इत्यादि ॥

शाकलाद्वा (४. ३. १२८)

अस्माच्चतुर्ण्येषु बुजण् वा । शाकलकः शाकलो वा सङ्गादिः ॥

छन्दोगौविथकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ज्यः (४. ३. १२९)

एभ्यश्चरणत्वाद्धर्माग्नाययोरेव ज्यः । छन्दोगानां धर्मो वेदो
वा छान्दोग्यम् । एवम् औविथक्यं, याज्ञिक्यं, बह्वृच्यं, नाट्यम् ॥

न दण्डमाणवान्तेवासिषु (४. ३. १३०)

दण्डमथाना माणवा दण्डमाणवाः तेषु । शिष्येषु च याज्येषु
गोत्राद् वैजुक्तो न स्वात् । दाक्षेरिमे दासाः दण्डमाणवाः शिष्या वा ।
'इष्य' (४-२-११२) इत्यणेष्व । विप्राभ्याणां ग्रामरक्षाद्यर्थं यष्टिधा-
रिणो न्यूनद्विजाः दण्डमाणवाः, वर्णिनामन्तेवास्यन्तर्भावात् ॥

रैवतिकादिभ्यश्छः (४. ३. १३१)

एभ्यस्तस्येदमर्थे गोत्रबुध्प्राप्तौ छः । रैवतकीयम् । औद-
मेधीयम् ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् (४. ३. १३२)

बुध्प्राप्तावण् । कौपिञ्जलम् । हास्तिपदम् ॥

आथर्वणिकस्येकलोपश्च (४. ३. १३३)

अस्याण् स्यादिकलोपश्च । चरणत्वाद्धर्माग्नाययोरेव । आथ-
र्वणम् । इतः परं श्लेषिका न सन्ति ॥

इति श्लेषिकाः ॥

तस्य विकारः (४. ३. १३४)

अस्मिन्नर्थे प्राग्दीन्यतीया अणादयः स्युः । मृत्तिकाविकारो
मार्तिकः । 'अश्मनो चित्तरे वा टिलोपः' (वा० ६-४-१४४) इति
वृत्तिः । आश्मनः । आश्मः । 'चर्मणः कोशे टिलोपः' । (वा०
६-४-१४४) चार्मः कोशः । अन्नाद्य चार्मणं पात्रम् ॥

१. 'योऽर्थः' य, छ. ज. घ. ङ. स. पाठः. २. 'मृत्तिकाविकारो' ग. पाठः.

३. 'सन्ति ॥ तस्य' ज., घ. ङ. स. पाठः.

अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः (४. ३. १३५)

एतद्वाचिभ्यो विकारेऽवयवे च वाच्येऽण् । प्राणिभ्योऽञ्
वक्ष्यते । ओषधेः-सौर्व पत्रमित्यवयवे । सौर्वी ज्येति विकारे । वृक्षात्-
खादिरं पत्रम् । खादिरं मरुम् ॥

प्राण्योषधितरुभ्यस्तु विकारावयवार्थयोः ।

अन्येभ्यस्तु विकारेऽर्थे प्रत्ययाः स्युरतः परम् ॥

बिल्वादिभ्योऽण् (४. ३. १३६)

एभ्यो विकारावयवयोः वक्ष्यमाणमयडाद्यपवादोऽण् स्यात् ।
'बिल्वग्रीहिमुद्गमक्षरगोधूमेक्षुवेणुकार्पासीपाटलीकुटीरकर्कन्धूभ्यः' (भो०
४-४-३) । बिल्वस्य विकारोऽवयवो वा, बैल्वः । बैणव इत्यादि ॥

कोपघान्च (४. ३. १३७)

उक्तार्थयोः कोपघादण् दान्दशूकमिदं विषम् ॥

त्रपुजतुनोः घुक् (४. ३. १३८)

आभ्यां विकारेऽण् घुक् च स्यात् त्रापुपं जातुपं तथा ॥

ओर (४. ३. १३९)

ज्वर्णान्तादुक्तार्थयोरण् । दैवदारवम् ॥

अनुदात्तादेश्च (४. ३. १४०)

अण् स्यात् । दाधित्थम् । कापित्थम् ॥

पलाशादिभ्यो वा (४. ३. १४१)

अण् च । स्वरे भेदः । पालाशं, खादिरं, वैकट्कतं, शाशपमि-
त्यादि । 'देविकाशिशपा—' (७. ३. १) इत्याच्चम् ॥

शम्याष्टलञ् (४. ३. १४२)

टिन्वात् ङीप् । शोमीली समित् ॥

मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः (४. ३. १४३)

भक्ष्याच्छादनवर्जितयोर्विकारावयवयोर्वाच्ययोरपवादस्थलेऽपि
भाषायां मयद् वा स्यात् । अन्नमयं आन्नं वा पात्रम् ।
दाण्डिनाद्युक्त्या थलोपेन हिरण्मयं हैरण्यं वा । भक्ष्याच्छादनयोस्तु
न मयद् । व्रैहाः स्तवः । शौर्म वासः ॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः (४. ३. १४४)

वृद्धेभ्यः शरादिभ्यश्च लोके नित्यं मयद् । आन्नमयम् । दारु-
मयम् । 'दारवशब्दो दुष्प्रयुक्तः' इति श्राव्यनः । शरादिभ्यस्तु 'शरदर्भ-
वृणकुटीसोमवत्त्वजेभ्यः' (भो० ४-४-१७) घत्वजाः काशाः । शरमयं
दर्भमयमित्यादि । अत्रापि भक्ष्याच्छादनयोर्न । शाक उपदंशः । दार्भ-
वासः । 'एकाचो नित्यं मयद् वाच्यः' (वा०) । मृन्मयम् । बाह्म-
यम् । 'मयद् तद्रूप इति केचित्' इति कौमुदी । विष्णुमयं जगत् ।
तद्धिताः (४-१-७६) इति षष्ठ्यवचनसामर्थ्यादनुक्ता अपि प्रत्यया इष्टा
इत्यप्यशब्दान्मयवर्थे कर्त्रणे च यनपि स्यादित्याहुः । आप्यम् ।
अम्मयम् । आप्याः परमाणवः ॥

गोश्च पुरीषे (४. ३. १४५)

गोः पुरीषं गोमयम् ॥

पिष्टाच्च (४. ३. १४६)

अस्माद् विकारे नित्यं मयद् । पिष्टमयं हविः । पैष्टी सुरेति
तु 'तस्येदम्' (४. ३. १२०) इत्यण् ॥

संज्ञायां कन् (४. ३. १४७)

पिष्टान्नाग्नि कन् । पिष्टकोऽपूपः ॥

व्रीहेः पुरोडाशे (४. ३. १४८)

मयद् स्यात् । व्रीहिमयः पुरोडाशः । व्रैहमन्यत् ॥

१. 'वार्जयो' ग. पाठः. २. 'स्थलेऽपि' घ, 'स्थले विभा' M. U. S. पाठः.
३. 'दित्' क. घ., M. U. S. पाठः. ४. 'का' क. ख. ग. घ. M. U. S. पाठः.

असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् (४. ३. १४९)

तिलयम् । यवयम् । नाग्नि तैलम् । यावकम् ॥

तालादिभ्योऽण् (४. ३. १५२)

एभ्यो मयडपवादोऽण् । 'तालवार्हिणचपचमरपीयूषागेवधुका-
ध्यामाकेभ्यः' (भो० ४-४-१०) । 'तालाद् धनुष्येव' (ध०) । तालं
धनुः । अन्यत्र तालमयो मुसलः । वार्हिणं पिच्छादि । तस्य विकारो
वार्हिणं छत्रादि । चपो वंशभेदः । तद्विकारस्त्वाद, चापम् । चामरम् ।
पैयूषम् ॥

जातरूपेभ्यः परिमाणे (४. ३. १५३)

स्वर्णार्थेभ्यः परिमाणे वाच्येऽण् । हाटकं कार्पापणम् । अन्यत्र
हाटकमयी यष्टिः ॥

प्राणिरजतादिभ्योऽञ् (४. ३. १५४)

प्राणिभ्यो रजतादिभ्योऽप्यञ् स्यादुक्तार्थयोर्द्वयोः ।

शौकं च शौवमस्यैच् स्यादनण्त्वाच्च टिष्ठोपिता ॥

एवं राजतम् । हैमम् । काञ्चनी पुरी । सैसम् लौहम् । औदुम्बरमि-
त्वादि ॥

अितश्च तत्प्रत्ययात् (४. ३. १५५)

विकारावयवार्थमित्प्रत्ययान्तात् पुनस्तयोरेवार्थयोरञ् स्यात् ।
इच्छादि-शामीलं दारु । तद्विकारोऽपि शामीलम् । एवञ् 'एण्या ढञ्'
(४. ३. १५९) इत्येणेयं चर्म । तद्विकारोऽप्येणेयम् ॥

क्रीतवत् परिमाणात् (४. ३. १५६)

परिमाणेभ्यः क्रीतार्थे वक्ष्यमाणप्लगादिः स्यात् । निष्कस्य
विकारो नैष्किर्कम् । शतपरिमितस्य विकारः शत्यम् । अत्र
संख्यापि परिमाणम् ॥

१. 'युष्मा' S. K., M. U. S. पाठः. २. 'च्छादि' M. U. S.
'युष्म' S. K., M. U. S. पाठः. ३. 'स्यात् । वि शामीलं',
'कः', ४. 'स्यः' M. U. S. पाठः.

उष्ट्राद् वुञ् (४. ३. १५७)

औष्ट्रकं चर्म ॥

उमोर्णयोर्वा (४. ३. १५८)

औमकम् । औमम् । और्णकम् । और्णम् ॥

एण्या ढञ् (४. ३. १५९)

ऐणेयं चर्म । एणस्य तु ऐणम् ॥

गोपयसोर्यत् (४. ३. १६०)

गोविकारो गव्यम् । पयस्यम् ॥

द्रोश्च (४. ३. १६१)

यत् स्यात् । वृक्षविकारो द्रव्यं पात्रम् । द्रव्या खदवा । गुणा-
भयो द्रव्यमिति पृथिव्यादेर्द्रव्यसंज्ञा तु गुणैर्द्रव्यते प्राप्यत इत्यचो
यति साध्येति हरः ॥

माने वयः (४. ३. १६२)

द्रोमानि वाच्ये वयः स्यात् । वृक्षवयं वृक्षकृवं मानम् ॥

फले लुक् (४. ३. १६३)

फले वाच्ये विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गदर्या विकारः
फलं गदरम् । आमलकम् । 'लुक्तद्वितल्लुकि' (१-२-४९) इति
स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् ॥

लक्षादिभ्योऽण् (४. ३. १६८)

अभ्यः फलेऽण्, न लुक् । शाक्षम् । नैयग्रोधम् ॥

न्यग्रोधस्य च केवलस्य (७. ३. ५)

केवलस्य न्यग्रोधस्य आदिवृद्धिप्राप्तावैच् स्यात् । केवलस्येत्यु-
त्तर्यग्रोधमूले भवति न्याग्रोधमूलाः शालवः । 'लुक्षन्यग्रोधाश्चत्थेकु-
द्विषेण्वृहतीशिमुभ्यः' (यो० ४-४-३४) ॥

१. 'गद' ड. पाठः. २. 'न्ये न्य' अ. उ. पाठः. 'के न्याग्रोधमूलाः' रा. पाठः.

३. 'पा' शालवो न्याग्रोधमूलाः । ड' व. च. पाठः. ४. 'भित्तुदो' अ. उ. ४. पाठः.

जम्बवा वा (४. ३. १९५)

जम्बवाः फलेऽण् वा । जाम्बवं फलम् । औरणः फलोक्तल्लुकि
नपुंसकद्वस्वत्वे च कृते जम्बु फलम् ॥

लुप् च (४. ३. १९६)

जम्बवाः फलेऽणो वा लुप् । लुपि प्रकृतिबल्लिङ्गेन जम्बूः फलम् ॥

हरीतक्यादिभ्यश्च (४. ३. १९७)

एभ्यः फले लुप् । हरीतक्याः फलं हरीतकी ॥

एषु लिङ्गे प्रकृतिवद् वचनं तु विशेष्यवत् ।

एकस्वेऽपि हरीतक्या हरीतक्यः फलान्यतः ॥

‘हरीतकीपथ्याम्लिकाचिञ्चाद्राक्षामृष्ट्रीकापिप्पलीकणाकोशातकीश्वेत-
पाण्यादिभ्यः (भो० ४. ४. ३७) । आद्युक्तेरेला कर्कटी इत्यादि ।
लुपि ‘फलपाकशोषिणामुपसङ्ख्यानञ्’ (वा०) । ते च ब्रीह्यादयः ।
ब्रीहयः । तिळाः । ‘पुष्पमूलेषु वाच्येषु बहुलं लुप्’ (वा०) मल्लिकायाः
पुष्पं, मल्लिका । मालती । विदार्या मूलं, विदारी । बहुलोक्तेर्वरणपुष्पं
वारणं, पाटलायाः पाटलम्, ऐरण्डं मूलमित्यादौ न लुप् । ‘करवीरा-
शोकचम्पककदम्नादिभ्यो लुक्’ (भो० ४. ४. ४१) विशेष्यलिङ्गतार्थं
लुगुक्तिः । करवीरम् । अशोकम् । आद्युक्तेः कुतुम्भ्याः पुष्पं कुतुम्भम् ।
कोविदारम् । कर्णिकारम् । ‘शिरषिह्रीवैरादिभ्यो वा लुक्’ (भो० ४-४-
४२) । शैरीषं शिरीषं वा पुष्पम् । ह्रीवेरं ह्रीवेरं वा मूलम् ॥

कंसीयपरशव्ययोर्यञ्जौ लुक् च (४. ३. १९८)

कंसप्रकृतित्वात् कंसीयं वर्तलोहः । परशुप्रकृतित्वात् परशव्य-
मयः । ताभ्यां क्रमाद् यञ्जौ । तयोः पूर्वप्रत्ययस्य लुक् च । कंस
यञ् । परशु अञ् । वर्तलोहाविकारः कांस्यम् । अयोविकारः पारशवम् ।

इत्यणादिविधिः ॥

प्राग्वहतेष्टक (४. ४. १)

ठक् स्यात् पूर्वं बहृत्यर्थाद् दीव्यत्यथ खनञ्जयन् ।
 जितं च संस्कृततरच्चरन्तश्चाथ जीवति ॥
 हरन्निर्घृतसंसृष्टे उपसिक्तं च वर्तते ।
 गच्छत्पृच्छन्नवन् कुर्वन् हन्ति तिष्ठति धावति ॥
 गृह्णाति च चरत्येति समवैति च पश्यति ।
 धर्म्यं चावक्रयः पण्यं शिल्पं ग्रहरणं मतिः ॥
 शीलं वृत्तं हितं भक्षा दीयते च नियोजितः ।
 अध्यायी च व्यवहरन् वसतीत्यर्थसङ्ग्रहः ॥

तेन दीव्यति खनति जयति जितम् (४. ४. २)

तेनेति करणार्थेभ्यो दीव्यतीत्याद्यर्थे ठक् स्यात् । अक्षैर्दीव्य-
 न्नाक्षेफः । तर्कैर्दीव्यति व्यवहरतीति तार्किकः । एवं प्रामाणिकः ।
 कुहालेन खनन् कौडालिकः । अस्त्रैर्जयन्नास्त्रिकः । अस्त्रैर्जितमप्या-
 स्त्रिकं राज्यम् । शत्रुणा जितमित्यत्र करणार्थत्वाभावात् । नव्स्नयौ-
 र्भजनावधित्वादिहापि स्तः । स्त्रिया दीव्यन् स्त्रेणः । 'तदाद्येति मा-
 शब्दादिभ्यष्टक वाच्यः' (वा० ४-४-१) । माशब्द इत्याह माशब्दिकः ।
 नैत्यशब्दिकः । कार्यशब्दिकः । स्वस्तीत्याह सौवस्तिकः । स्वर्गमनमाह
 सौवर्गमनिकः । द्वारादी । 'आहार्ये प्रभूतादिभ्यः' (वा० ४-४-१) ।
 क्रियाविशेषणदेव प्रभूतादेरेतत् । प्रभूतमाह प्राभूतिकः । पार्या-
 सिकः । 'पृच्छती सुस्नातादिभ्यः' (वा० ४-४-१) । सुस्नातं पृच्छन्
 सौस्नातिकः । सौखरात्रिकः । अनुशतिकादित्वात् सौखशासनिकः ।
 स्वागतिकः । अत्रेचि प्राप्ते 'स्वागतादीनां च' (७-३-७) इति न ।
 'गच्छती परदारादिभ्यः' (वा० ४-४-१) । परदारान् गच्छन् पारदा-
 रिकः । पारतल्पिकः । गौरुतल्पिकः । जान्ययात्रिकः ॥

संस्कृतम् (४. ४. ३)

करणात् संस्कृते ठक् । शौण्डिकं जलम् । कर्मभिः संस्कृतः
कार्मिको द्विजः । शानिकः ॥

कुलस्थकोपधादण् (४. ४. ४)

कुलस्थो मुद्गभेदाः । तैः संस्कृतं कौलस्थं जलम् । कोपधात्,
भैरकम् ॥

तरति (४. ४. ५)

तेन तरतीत्यर्थे ठक् । उडुपेन तरन्नौडुपिकः । 'दोषस्य को
वाच्यः' (वा० ७-३-५१) । नत्त्विकः । दोष्णा तरन् दौष्कः । उणा-
दिसत्वात् पः ॥

गोपुच्छाट्ठञ् (४. ४. ६)

भित्त्वात् स्वरे भेदः । गोपुच्छेन तरन् गौपुच्छिकः ॥

नौद्यचष्ठन् (४. ४. ७)

नावो व्यङ्ग्यश्च तरत्यर्थे ठन् । नाविकः । प्लविकः । बाहुकः ॥

चरति (४. ४. ८)

तेन चरतीत्यर्थे ठक् । गतिर्भक्षणं च गृह्यते । हस्तिना चरन्
हास्तिकः । दध्ना शुद्धं इति दाधिकः । स्वध्वरेण चरन् स्वाध्वरिकः ।
व्यावहारिकः । व्यायामिकः । स्वागतादित्वादौञ्च ॥

आकर्षात् छल् (४. ४. ९)

निकषोपलेन चरन्नाकर्षिकः । पित्त्वादाकर्षिकी । आकर्षादिति
पाठे आकर्षिकः ॥

पर्पादिभ्यः छन् (४. ४. १०)

अयमपि पित् । 'पर्पाश्चाथत्थरथजालव्यालव्यौसेभ्यः' (भो०-
४-४-५५) । पर्वः पुवः पङ्गूनां चरणार्थः पीठो वा, तेन चरति
पर्पिकः । आश्विकः । पित्त्वात् पर्पिकी । 'पादस्य पञ्च' (ग०) । पादेन
चरन् पदिकः ॥

श्वगणादृञ्च (४. ४. ११).

चकारात् घृन् । श्वगणेन घृन् श्वगणिकः । श्वगणिकः । अत्र
श्वनृशब्दस्य द्वारादित्वादौचि प्राप्ते* 'श्वादेरितीति वाच्यम्' (वा०-
७-३-८) इति इकारादिग्रन्थे प्रतिषेधोक्त्या न स्यात् ॥

वेतनादिभ्यो जीयति (४. ४. १२)

एभ्यः तेन जीवतीत्यर्थे ठक् । 'वेतनवाहार्धवाहपादमेषणसुख-
शय्यावेशशक्तिभ्यः' (भो० ४-४-५७) । वेतनिकः । 'वाहो' भारः
परिमाणभेदो वा । तेन जीवन् वाहिकः । आर्धवाहिकः । 'मूर्धवाहेति
वृत्तिपाठः, मूर्धवाहिकः । पादिकः । मेषणिकः । सौख्यिकः । शय्या-
धिकृतः शायिकः । वैशिकः । जाक्तिकः । 'उपाद् देशवेशहस्तस्थान-
स्थितनिषङ्ग्यः' (भो० ४-४-५८) । औपदेशिको गुरुः । औपवेशिकः
सेवकः । औपहस्तिकः, औपस्थानिकः, औपस्थितिकश्च सेवकः ।
औपनिषदिकः । 'व्यस्ताश्च धनुर्दण्डात्' (भो० ४-४-५९) ।
धानुर्दण्डिकः । उत्सन्तादृश्य कः, 'सोऽपटादौ' (८-३-३८) । 'इणः
पः' (८-३-३९) धानुष्कः । दण्डिकः ॥

वस्नक्रयविक्रयादृन् (४. ४. १३)

वस्नं मूल्यं, तेन जीवन् वस्निकः । क्रयविक्रयिकः, व्यस्ताश्च
क्रयिकः । विक्रयिकः ॥

आयुधाच्छ च (४. ४. १४)

ठक् । आयुधेन जीवन् आयुधीयः । आयुधिकः ॥

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः (४. ४. १५).

एभ्यस्तेन हरतीत्यर्थे ठक् । उत्सङ्गेन नयत्युपादत्ते वेत्यौत्स-
द्रिकः । औद्दुषिकः ॥

१. 'श्वा' M. U. ५. पाठः २. 'व्याप्तिक्रयेश्च' S. K. पाठः । ३. 'व्य' M. U. ६. पाठः ४. 'स्थानेभ्यः' इति M. K. पाठः. ५. 'ठक्' M. U. १२. १३. पाठः.

* 'इकारादिग्रन्थं च श्वगणिकोऽर्थश्च' इति भाष्यवार्तिकम् । 'श्वादेरितीति
सूत्रं वर्तन्यम्', उति ५३८ ।

भस्त्रादिभ्यः षन् (४. ४. १६)

पिदयम् । 'भस्त्राभरटभरणशीर्षभारांसभारेभ्यः' (भो० ४-४-६७) ।
भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । भस्त्रिणी । भरटैर्भृत्यैर्हरन् शरटिकः ।
भरणिकः । शीर्षभारिकः । अंसभारिकः । गणे पाठादलुक् । लुक्
चास्ति । शीर्षभारिकः । अंसभारिकः ॥

विभाषा विवधवीवधात् (४. ४. १७)

आभ्यां वा षन् । उभयतो बद्धशिक्षयो भारदण्डो द्वयोरर्थः ।
तेन हरन् विवधिकः । वीवधिकः । वेत्युक्तेष्टकि वैवधिकः ॥

अण् कुटिलिकायाः (४. ४. १८)

कुटिलगमनं सम्बन्धो वा कुटिलिका । कुटिलगत्या व्याधं
हरन् मृगः कौटिलिकः । कुटिलिकयाद्गारात् हरन्पि कौटिलिकः ॥

निर्वृत्तेऽक्षचूतादिभ्यः (४. ४. १९)

'अक्षचूतगतानुगतगतागतयातोपयातपादस्वेदनकण्टकमर्द-
नेभ्यः' (भो० ४-४-६८) । अक्षचूतेन निर्वृत्तमाक्षचूतिकं वैरम् । गाता-
नुगतिकं जाड्यम् । गातागतिकं, यातोपयातिकं च धनम् । चरण-
ह्येन जनितं पादस्वेदनिकं धनम् । दुर्दशचरणेन रिपुवधेन वा
जनितं, कण्टकमर्दनिकम् । 'जङ्घायाः प्रहृतप्रहाराभ्याम्' (भो० ४-४-
६९) । जङ्घाप्रहृतिकं, जङ्घाप्रहारिकं च वैरम् । निर्वृत्त इति विभागा-
दन्त्येभ्योऽपि । अङ्गेन निर्वृत्तमाङ्गिकम् । वाचिकम् । सत्त्वेन मनसा
निर्वृत्तः सात्त्विको विकारः । 'भावप्रत्ययान्तादिमन्वाच्यः' (वा०
४-४-२०) । पाकेन निर्वृत्तं पाकिमम् । रागिमम् । लेकिमम् । छेदेन
निर्वृत्तं कुट्टिमम् । टीकासर्वस्वे भावे कान्तादिमवुक्तेर्नात्र घञन्त-
नियमः ॥

अपमित्ययांचिताभ्यां कङ्कनौ (४. ४. २१)

ककि-अपमित्य निर्वृचम् आपमित्यकम् । कनि-याचितकम् ॥

१. 'शीर्षभारांसभा' इति ४. ४. पाठः. २. 'ट' ल. पाठः. ३. ४. 'मा';
५. 'भावो क्ता' M. P. S. पाठः.

संसृष्टे (४. ४. २२)

तेन संसृष्टमित्यर्थे ठक् । तिलमिश्राम्मलिकारत्तण्डुलाः । मधु-
युक्तं माधुर्यं पात्रम् । समन्तात् कः ॥

चूर्णादिनिः (४. ४. २३)

चूर्णी ॥

लवणाल्लुक् (४. ४. २४)

ठको लृक् । लवणा यनायुः ॥

मुद्गादण् (४. ४. २५)

मुद्गसंसृष्टं मौद्गम् ॥

व्यञ्जनैरुपसिक्ते (४. ४. २६)

व्यञ्जनेभ्यस्तैरुपसिक्तं इत्यर्थे ठक् । क्षरिकमन्त्रम् ॥

ओजस्सहोऽम्भसा वर्तते (४. ४. २७)

एभ्यस्तेन वर्तते इत्यर्थे ठक् । ओजसा वृत्तिं कुर्वन्नौजसिकः ।
साहसिकः । आम्भसिको मत्स्यः । सजलमेघो वा ॥

तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् (४. ४. २८)

तदिति क्रियाविशेषणार्थोक्तिः । प्रत्यनुपूर्वेभ्य एभ्यः तद्वर्तते
इत्यर्थे ठक् । प्रतीपं वर्तते, प्रातीपिकः । प्रातिलोमिकः । प्राति-
कूलिकः । आन्वीपिकः । आनुलोमिकः । आनुकूलिकः ॥

परिमुखं च (४. ४. २९)

परिमुखं वर्तते इत्यर्थेऽपि ठक् । परिवर्जने सर्वतोभावे च ।

परिहृत्य मुखं तिष्ठन् स्यात् परिमुखिकः खलः ।

सर्वत्र मुखतो वर्ती सेवकोऽपि तथोच्यते ॥

चकारात् पारिषाधिकः ॥

प्रयच्छति गर्ह्यम् (४. ४. ३०)

गर्हादेयवाचकात् तत् प्रयच्छतीत्यर्थे ठक् । द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणं, तद्वाता द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः । द्विगुणाद्यर्थं दानस्य निषिद्धत्वाद् गर्हात्वम् । 'वृद्धेर्वृधुषिभावश्च वाच्यः' (वा०) । वृद्धयर्थं द्रव्यं वृद्धिः । तद्वाता वार्धुषिकः ॥

कुसीददशैकादशात् छन्दश्चौ (४. ४. ३१)

द्वौ क्रमात् स्तः ।

षो डीषर्थः । स्वरे भेदः कुसीदं वृद्धिरुच्यते ।

तदर्थं द्रव्यमत्रोक्तं तत्प्रदाता कुसीदिकः ॥

एकादशार्थं दशकं दशैकादशमुच्यते ।

ताडक् प्रयच्छन् धनिको दशैकादशिको मतः ॥

उञ्छति (४. ४. ३२)

तदुच्चिनोतीत्यर्थे ठक् । व्रीहीनुञ्छन् व्रीहिकः । इषामा-
किकः ॥

रक्षति (४. ४. ३३)

तद् रक्षतीत्यर्थे ठक् । मण्डलं रक्षन् माण्डलिकः ॥

शब्ददर्दुरं करोति (४. ४. ३४)

शब्दं संस्करोतीति शब्दिकः । दर्दुराख्यपात्रकृद् दौर्दुरिकः
कुलालः । दर्दुरेत्यनुकरणशब्दो वेति हेरः ॥

पक्षिमत्स्यभृगान् हन्ति (४. ४. ३५)

पक्ष्यादिवाचिभ्यस्तान् हन्तीत्यर्थे ठक् । पक्षिहन्ता पाक्षिकः ।
शाकुनिकः । मायूरिकः । मात्स्यिकः । मैनिकः । शाफरिकः । मार्मिकः ।
सौकरिकः । 'अण्डजानिमिषादेशुणार्थत्वेनासंज्ञात्वात्' इति नाथः ॥

परिपन्थं च तिष्ठति (४. ४. ३६)

परिपथपर्यायः परिपन्थशब्दोऽस्ति । तस्मात् तिष्ठति हन्तीति
वार्थे ठक् । प्राग्बत् परिर्व्यर्थः ।

संसृष्टे (४. ४. २२)

तेन संसृष्टमित्यर्थे ठक् । तिलमिश्रास्तैलिकास्तण्डुलाः । मधु-
युक्तं माधुकं पात्रम् । उगन्तात् कः ॥

चूर्णादिनिः (४. ४. २३)

चूर्णी ॥

लवणाल्लुक् (४. ४. २४)

ठको लक् । लवणा यवाशूः ॥

मुद्गादण् (४. ४. २५)

मुद्गसंसृष्टं मौद्गम् ॥

व्यञ्जनैरुपसिक्ते (४. ४. २६)

व्यञ्जनेभ्यस्तैरुपसिक्तं इत्यर्थे ठक् । शैरिकमन्त्रम् ॥

ओजस्सहोऽम्भसा वर्तते (४. ४. २७)

एभ्यस्तेन वर्तत इत्यर्थे ठक् । ओजसा वृत्तिं कुर्वन्नोजसिकः ।

साहसिकः । आम्भसिको मत्स्यः । सजलमेघो वा ॥

तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् (४. ४. २८)

तदिति क्रियाविशेषणार्थोक्तिः । प्रत्यनुपूर्वेभ्य एभ्यः तद्वर्तत

इत्यर्थे ठक् । प्रतीपं वर्तते, प्रातीपिकः । प्रातिलोमिकः । प्राति-
कूलिकः । आन्वीपिकः । आनुलोमिकः । आनुकूलिकः ॥

परिमुखं च (४. ४. २९)

परिमुखं वर्तत इत्यर्थेऽपि ठक् । परिवर्जने सर्वतोभावे च ।

परिहृत्य मुखं तिष्ठन् स्यात् परिमुखिकः खलः ।

सर्वत्र मुखतो वर्ती सेवकोऽपि तथोच्यते ॥

चकारात् पारिपाथिकः ॥

प्रयच्छति गर्ह्यम् (४. ४. ३०)

गर्हदेयवाचकात् तत् प्रयच्छतीत्यर्थे ठक् । द्विगुणार्थं द्रव्यं
द्विगुणं, तदाता द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः । द्विगुणाद्यर्थं दानस्य निषि-
द्धत्वाद् गर्हत्वम् । 'वृद्धेर्वृधुषिर्यावश्च वाच्यः' (वा०) । वृद्धयर्थं द्रव्यं
वृद्धिः । तदाता वार्धुषिकः ॥

कुसीददशैकादशात् छन्छचौ (४. ४. ३१)

द्वौ क्रमात् स्तः ।

षो. डीषर्थः । स्वरे भेदः कुसीदं वृद्धिरुच्यते ।

तदर्थं द्रव्यमत्रोक्तं तत्प्रदाता कुसीदिकः ॥

एकादशार्थं दशकं दशैकादशमुच्यते ।

तादृक् प्रयच्छन् धनिको दशैकादशिको मतः ॥

उञ्छति (४. ४. ३२)

तदुचिनोतीत्यर्थे ठक् । व्रीहीनुञ्छन्, त्रैहिकः । श्यामा-
किकः ॥

रक्षति (४. ४. ३३)

तद् रक्षतीत्यर्थे ठक् । मण्डलं रक्षन् माण्डलिकः ॥

शब्ददर्दुरं करोति (४. ४. ३४)

शब्दं संस्करोतीति शान्दिकः । दर्दुराख्यपात्रकृद् दौर्दुरिकः
कुलालः । दर्दुरेत्यनुकर्णशब्दो वेति हैरः ॥

पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति (४. ४. ३५)

पक्ष्यादिवाचिभ्यस्तान् हन्तीत्यर्थे ठक् । पक्षिहन्ता पक्षिकः ।
शाकुनिकः । मायूरिकः । मात्स्यिकः । भैनिकः । शाफरिकः । मार्गिकः ।
सौकरिकः । 'अण्डजानिभिपादेशुणार्थत्वेनासंज्ञात्वान्न' इति नाथः ॥

परिपन्थं च तिष्ठति (४. ४. ३६)

परिपथपर्यायः परिपन्थशब्दोऽस्ति । तस्मात् तिष्ठति हन्तीति
पार्थे ठक् । प्राग्वत् परिपथ्यर्थः ।

तद्वर्ग्यं प्राजापतम् । वाजमानम् । नारम् । आनुचारिकम् । पौरोहितम् ।
 शौत्रम् । माणिपालम् । 'व्यनुप्रेभ्यो लेपिकायाः' (भो० ४. ४. १०६) ।
 वैलेपिकम् । आनुलेपिकम् । प्रालेपिकम् ॥

ऋतोऽञ् (४. ४. ४९)

पोतुर्धर्म्यं पौत्रम् । औद्गात्रम् । 'विशसितुर्दिटो लोपश्च' (वा०) ।
 वैद्यस्त्रम् । 'विभाजयितुर्णिलोपश्च' (वा०) । वैभाजित्रम् ॥

अवक्रयः (४. ४. ५०)

शुल्कशालादिके दातुं नियतोऽशो ह्यवक्रयः ।
 तस्यावक्रय इत्यर्थे ठक् भवेत् शौल्कशालिकः ॥

तदस्य पण्यम् (४. ४. ५१)

पण्यं विक्रेतव्यम् । अपूपाः पण्यमस्येत्याहुर्विको वणिक् ॥

लवणाट्ठञ्च (४. ४. ५२)

ठक् च स्यात् । लवणपण्यवान् लावणिकः ॥

किशरादिभ्यः छन् (४. ४. ५३)

पिदयम् । 'किशरतमरोशीरहरिद्रौहरिद्रुगुगुलुस्थगलनलदप-
 णिभ्यः' (भो० ४-४-११०) । गन्धद्रव्यार्था एते । किशरपण्यवान्
 किशरिकः । तगरिकः । इत्यादि । नलदमुशीरमूलम् ॥

शालालुनोऽन्यतरस्याम् (४. ४. ५४)

अस्मात् गन्धार्थाद् वा छन् । शालालुकः । शालालुकः ॥

शिल्पम् (४. ४. ५५)

तदस्य शिल्पमित्यर्थे ठक् स्यान्मालिकवैणिकौ ।

निर्माणवादनाद्यर्थवृत्तिः शब्द इहेष्यते ॥

कम्बोर्विकार ओरनि वेणोर्विल्लाद्याणि स्थितेऽथ ठक् ।

काम्बुविको वैणाविकः स्यात् काम्बुकवैणुकौ च शुद्धाभ्याम् ॥

मद्दुककक्षरारादन्यतरस्याम् (४. ४. ५६)

मद्दुकवादनं शिल्पमस्य यादुकः । ठक् मादुकिकः ।

झाक्षरः । झाक्षरिकः ॥

प्रहरणम् (४. ४. ५७)

तदस्यायुधमित्यर्थे ठक् स्यात्प्राक्क्रिक आसिकः ।

परश्वधाट्ठञ्च (४. ४. ५८)

अस्यात् तु ठक्ठञौ पारश्वधिकोऽत्र स्वरे भिदा ॥

“अण् चैके” इति भोजोक्त्या पारश्वधः ॥

शक्तियष्टयोरीकक् (४. ४. ५९)

शाक्तीकः । याष्टीकः ॥

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः (४. ४. ६०)

एभ्यस्तथामतिरस्यास्तीत्यर्थे ठक् । परलोकोऽस्तीति मति-
रस्येत्यास्तिकः । स नास्तीति मतिरस्येति नास्तिकः । दैवं शरणमिति
मतिरस्य दैष्टिकः ॥

शीलम् (४. ४. ६१)

तदस्य शीलमित्यर्थे ठक् । अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः ।
क्रियात्रान्तर्भूता ॥

छत्रादिभ्यो णः (४. ४. ६२)

छत्रसत्यानृतविशिखाभ्यः ।

१. इदं च सूत्रं मुद्रितसरस्वतीकण्ठाभरणे न रस्यते । मुद्रितमद्रपुरीयसरस्वती-
कण्ठाभरणसूत्रपाठे “परश्वधाट्ठञ्च” (४-४-११५) इत्यनन्तरम् “अण् चैके” इति सूत्रं
पाठनेदेन निर्दिष्टम् ।

१. “छत्रसत्यानृतविशिखाभ्यो णः” (४-४-११५) इति
मुद्रितसरस्वतीकण्ठाभरणपाठः..

छत्रेण तद्धारणादिगुरुसेवात्र लक्ष्यते ।

सर्वसहत्वाद् रथ्याया विशिखैति क्षमोच्यते ॥

तस्माद् गुरुपासनशीलश्छात्रः । क्षमाशीलो वैशिखः । सात्यः ।
आनृतः । 'अङ्गः स्थः' (सं० ४-४-१२०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३-
३-१०६) इत्यङन्तात् स्थाशब्दाण्यः । आस्थाशीलः, आस्थः ।
प्रातिष्ठः । 'शिक्षामिक्षामक्षाचुरातपःकर्मकृष्युपस्थानप्ररोहादिभ्यः'
(सं० ४-४-१२१) । शिक्षाशीलः शैक्षः । यैक्षः । माक्षः । चौरः ।
तापसः । कर्मः । कर्षः । औपस्थानः । प्रारोहः । 'छत्रादिणस्याण्-
कार्यमिष्यते' । तेन ङीप् । छात्री । तापसी । कर्म इत्यत्र त्वप्-
कार्येण 'अन्' (६-४-१६७) इति प्रकृतिभावे प्राप्ते 'कर्मस्ताच्छील्ये'
(६-४-१७२) इति निपातनाद्विलोपः ॥

कर्माध्ययने वृत्तम् (४. ४. ६३)

तत्कर्माध्ययने वृत्तमस्येत्यर्थे तु ठम् भवेत् ।

वेदाधीतिपरीक्षार्या अंशसंख्यास्वयं विधिः ॥

द्वे अन्यकर्मणी जाते यस्य अध्ययने वटोः ।

सोऽयं द्विरन्यथावादकर्ता द्वैयान्यको वटुः ॥

बहुचपूर्वपदाट्ठञ् (४. ४. ६४)

चतुर्दशान्यिकः ॥

हितं भक्षाः (४. ४. ६५)

तदस्मै हितमित्यर्थे भक्षेभ्यग्रक् । साचतुकः ॥

तदस्मै दीयते नियुक्तम् (४. ४. ६६)

तदस्मै निश्चयेन नित्यं वा दीयत इत्यर्थे ठक् । अग्रभोजनमस्मा
एव देयमित्याग्रभोजनिको विद्वान् । क्षीरमस्मै नित्यं दीयत इति
क्षैरिकः ॥

श्राणामांसौदनाट्टिठन् (४. ४. ६७)

टो ङीवर्थः । इकार उक्त्यर्थः । श्राणास्मै नियतं दीयत इति
श्राणिकः । मांसौदनिकः । व्यस्ताच्च । मांसिकः । ओदनिकः ॥

भक्तादणन्यतरस्याम् (४. ४. ६८)

भक्तमस्मै नियतं दीयत इति भाक्तः । ठक् भक्तिः ॥

तत्र नियुक्तः (४. ४. ६९)

अत्र ठक् । द्वारे नियुक्तो दौवारिकः ॥

अगारान्ताट्टठन् (४. ४. ७०)

देवागारे नियुक्तो देवागारिकः ॥

अध्यायिन्यदेशकालात् (४. ४. ७१)

निषिद्धदेशकालेभ्यस्तत्राध्यायीत्यर्थे ठक् । चतुष्पथेऽधीत इति
चातुष्पथिकः । आष्टमिकः ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति (४. ४. ७२)

कठिनान्ताद् वंशकठिमाख्यदेशे व्याप्रियमाणो वंशकठि-
निकः । व्रीक्षादेः प्रस्तारणे व्यावृत्तः प्रास्तारिकः । प्रातिमादेः संस्थान-
शिक्षापरः सांस्थानिकः ॥

निकटे वसति (४. ४. ७३)

ग्रामाद् कोशे निवस्तव्यं भिक्षुणेति विधीयते ।

तादृक्निकटवासोऽयं विधिर्नैकटिको यतिः ॥

'निकटश्मशानवृक्षमूलेषु वसति' (सू० ४-४-१३२) इति श्लोकः । तद्वृत्तौ
निकटवास्येव नैकटिकः । एवं श्मशानिकः । वार्धमूलिकः ॥

आवसथात् षल् (४. ४. ७४)

पिदयम् । गृहे वसन्नावसथिकः ॥

॥ इति टग्भागः ॥

प्राग्घिताद्यत् (४. ४. ७५)

‘तस्मै हितम्’ (५-१-५) इत्यतः प्राग् यद्विधिः । इह च तत्र
प्राधुरित्येवार्थो बहुविषयः ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् (४. ४. ७६)

एभ्यस्तद्वहतीत्यर्थे यत् स्यात् । रथं वहन् रथ्यः । युग्यः
प्रासङ्ग्यः । वत्सानां दमनकाले स्कन्धासक्तं युगसदृशं काष्ठमत्र
प्रासङ्ग इति हरः । बहुवाक्ये शकटादौ युगाद् युगः प्रासङ्ग इत्यन्ये ॥

धुरो यद्वृकजौ (४. ४. ७७)

धुर य, रान्तत्वात् ‘हलि च’ (८-२-७७) इत्युपधादीर्घे प्राप्ते ॥

न भैकुर्धुराम् (८. २. ७९)

अत्र छकारमेव हराद्याः पेटुः । रान्तस्य धान्तस्य च भस्य
कुर्र् कुर्र् इत्यनयोश्चोपधादीर्घो न स्यात् । धुरं वहन् धुर्यः । बौरेयकः ।
‘यद्वृकौ’ इति पाठे धौरेयः ॥

खः सर्वधुरात् (४. ४. ७८)

सर्वधुरां वहन् सर्वधुरीणः । ख इति विभागाद् धुर एव खः
धुरीणः । उत्तरधुरीणः ॥

एकधुराल्लुक् च (४. ४. ७९)

अस्मात् खो ल्लक् च । एकधुरीणः । एकधुरः ॥

शकटादण् (४. ४. ८०)

१. ‘युगं’ क घ. घ. ज. अ. ग. ड. ४. पाठः. २. ‘यद्वृकौ’ इति सुप्रसिद्ध-
वाचिकावृत्तिप्रक्रियाकीमुद्राणिद्वान्तकामुदीपु पाठः । अत्रत्यमं एहं तालपत्रात्मकेषु यथाक्रमं
१-५, १९, ६९५ तमादृतया दृश्यमानेषु ग्रन्थेषु, तथा १४३ तमादृत्यालपत्रात्मका-
शब्दाव्याख्यानं यदुपनामिष्येव दृश्यते । ३. ‘भैकुर्धुराम्’ इति १९ तमादृत्यात्मिका-
यामुष्मा पठ्यते । ४. ‘यद्वृकौ’ इति सुप्रसिद्धसमातिग्राह्याख्या २७७ तमादृत्यालपत्रा-
त्मिकाव्याख्या च दृश्यते । ५. ‘धुरं’ अ. ड. ५. पाठः.

शकटं वहन् शाकटः ॥

हलसीराट्टक् (४. ४. ८१)

हलं वहन् हालिकः । सौरिकः । एषु तदन्तविधिरिति रामः ।
द्वैशकटः । द्वैहलिकः । द्वैसीरिकः । प्राग्दीव्यतीयत्वाभावात् न द्वि-
गोर्लुक् ॥

संज्ञायां जन्याः (४. ४. ८२)

जनीशब्दाद् वहत्यर्थे नाग्नि यत् स्याज्जनी वधूः ।

जन्यस्तच्छिषिकाधारी तां पतिं प्रापयन्नपि ॥

तेन जन्यो वरसुहृज्जन्या चैवं वधूसखी ।

विध्यत्यधनुषा (४. ४. ८३)

यत् स्यात् तद् विध्यतीत्यर्थे धनुस्तत्करणं न चेत् ।

ऊरू विध्यन्तीत्यूरव्याः कण्टकाः । पद्याः शर्कराः । 'पद्-
यति—' (६-३-५३) इति पदभावः । अधनुषेभ्युक्तेर्धनुराणामुधैर्वधे
चोरं विध्यन् चोर्ये इति न स्यात् ॥

धनगणं लब्ध्वा (४. ४. ८४)

आरंभां तल्लब्धेत्यर्थे यत् । धनं लब्ध्वा धन्यः । गण्यः ॥

अज्ञाणः (४. ४. ८५)

अधं लब्ध्वा आश्रयः ॥

वशं गतः (४. ४. ८६)

वशं गतो वश्यः ॥

पदमस्मिन् दृश्यम् (४. ४. ८७)

पदमस्मिन् द्रष्टुं शक्यमिति पद्यः कर्दमः ॥

१. 'जन्या' इति मुद्रितसिद्धान्तकीमुदीपाठः. १५३ समाह्वालपत्रसमाधायिकायां
जन्याः इत्येव दृश्यते ।

मूलमस्याबर्हि (४. ४. ८८)

आचर्हीत्यवश्योत्पादनीयम् ।

मूलमस्य समुत्पाद्यमिति मूल्यस्ति लोत्करः ।

आमूलं शुष्कफलमृद् दुर्यहो लवने त्वसौ ॥

'मूलमस्यादृढम्' (स० ४-४-१४८) इत्येवाह भोजः ॥

संज्ञायां धेनुष्या (४. ४. ८९)

क्षणप्रत्यर्पणान्तमुत्तमर्णस्य दोहाथार्पिता धेनुर्धेनुष्या ॥

गृहपतिना संयुक्ते ऽयः (४. ४. ९०)

नामन्येव । गृहस्थेन प्रथमसंयुक्तत्वाद् भार्यपत्यः पश्चिमायिः ।

स ह्यन्यत्पत्न्योः प्रकृतिः ॥

नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्क्यतुल्यप्राप्य-
वध्यानाभ्यसमसमितसम्मितेषु (४. ४. ९१)

नावादिभ्यः क्रमात् तार्क्यार्थेषु यत् । नावां तार्क्यं नाव्यम् ।
वयसा तुल्यो वयस्वः । उर्ध्वेण प्राप्यं धर्मं फलम् । विषेण वच्यो
विष्यः । मूलद्रव्येणानाम्यमापाद्यं मूल्यं, लाभद्रव्यमित्यर्थः ।

अङ्गभूतं किलानाम्यमिति वृत्तावुदीरितम् ।

मूलद्रव्याङ्गभूतत्वाह्लाभस्यात्रापि मूल्यता ॥

मूलशब्दस्य समार्थयोगाय पुनः पाठः । लाभरहितत्वान्मूलेन समौ
मूल्यः पटः ।

मूल्यशब्दः क्रयधने द्वेषाप्येवं न सिध्यति ।

विक्रेतुर्लाभहेतुत्वाद्दृष्टेति हरोऽग्रवीत् ॥

सीता इलाग्रं तेन समितं समीकृतं क्षेत्रं सीत्यमिति हरः । 'रथसी-
ताहलेभ्यः' (मा० १-१-७२) इति तदन्तविधिना द्विसीत्यं, त्रिसीत्यम् ।

१. 'न्यः' गृहस्थेन' उ. पाठः २. 'नामन्येव । गृहस्थेन प्रथमं संयुक्ते ऽयः ।
गृहस्थेन' उ. उ. पाठः, ३. 'अंशमूलं' अ. उ. पाठः.

तुल्या समानस्तुल्यः । गवयस्य तुलावत् स्वरूपपरिच्छेदकत्वात्
गवयेन तुल्या गौः ॥

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते (४. ४. ९२)

धर्मादनपेतं धर्म्यं चेष्टितम् । वैयोक्तात् पथोऽनपेतं पथ्यम् ।
अथ्यम् । न्याय्यम् ॥

छन्दसो निर्मिते (४. ४. ९३)

इच्छार्थाच्छन्दसो निर्मिते यत् । इच्छया कृतं छन्दस्यम् ॥

उरसोऽण् च (४. ४. ९४)

आत्मार्थादुरसो निर्मितेऽण् यञ्च । औरस उरस्यो वा पुत्रः ॥

हृदयस्य प्रियः (४. ४. ९५)

अत्रार्थे यत् ॥

हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु (६. १. ५०)

लेखशब्दे यदणोर्लासे च परे हृदयस्य हृदादेशः स्यात् । हृद-
यस्य प्रियं हृद्यम् ॥

बन्धने चर्षौ (४. ४. ९६)

बन्धनं बशीकरणसाधनम्, श्लिषिर्मन्त्रः, तस्मिन् वाच्ये हृदयाद्
यत् । हृदयस्य बन्धनो मन्त्रो हृद्यः ॥

मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु (४. ४. ९७)

क्रमाद्यत् । मतं ज्ञानं, तस्योत्पादनं तत्साधनं वा मत्यम् ।
जनस्य जल्पो जन्यः । हलस्य कर्षो हल्यः । स च कर्षणं कृष्यमाणदेशो
वा । तत्र त्रिलिङ्गम् । 'रथसीता—' (वा० १-१-७२) इति तदन्त-
विधेर्द्विहल्यः । परमहल्यः ॥

तत्र साधुः (४. ४. ९८)

अत्रार्थे येत् स्यात् । साधुः प्रवीणो योग्यो वा । सामसु साधुः सामान्यः । कर्मण्यः । नान्तत्वेऽपि 'ये चाभावकर्मणोः' (६-४-१६८) इति टिलोपामानः ॥

प्रतिजनादिभ्यः खञ् (४. ४. ९९)

'प्रतिपञ्चमहासर्वविश्वेभ्यो जनात्' (स० ४-४-१६८) । प्रतिजनं साधुः प्रतिजनीनः । पञ्चजना नराः । तेषु साधुः पाञ्चजनीनः । माहाजनीनः । सार्वजनीनः । वैश्वजनीनः । 'समिदंसमपरेभ्यो युगात्' (स० ४-४-१६९) । सांयुगीनः । पेदंयुगीनः । समः सर्वार्थः । सामयुगीनः । 'तद्धिते पूर्वमदस्थनिमिचादपि णत्वं वाच्यम्, पारयुगीणः । 'परस्यामुप्यास्यपरेभ्यः कुलात्' । पारस्यकुलीनः । आमुप्यकुलीनः । आस्यकुलीनः । एषु निपातनादल्लक् । पारकुलीनः ॥

भक्ताण्यः (४. ४. १००)

भक्ते योग्या भक्तास्तण्डुलाः ॥

परिषदो ण्यः (४. ४. १०१)

पारिषदो वाग्मी । परिषद इति विभागाण्यश्च । पारिषदा वाक् । एकदेशविकृतत्वात् पार्षद्यः । पार्षदः ॥

कथादिभ्यष्टक् (४. ४. १०२)

कथायां निपुणः काथिकः । 'विविश्वपूर्वायाश्च' (स० ४-४-१७४) विकथायां साधुर्वैकाथिकः । वैश्वकाथिकः । 'जनेजनाभ्यां वादात्' (स० ४-४-१७९) । जनेवादिक् । जानवादिक् । 'वृत्तिसंग्रहणगुणायुर्वेदविनण्डाम्यश्च' (स० ४-४-१७६) । वात्तिकः । सांग्रहिकः । गाणिकः । गौणिकः । आयुर्वेदिकः । वैतण्डिकः । विहासे साधुर्वैहासिको विदूषक इति च मुरारिपञ्चिका ॥

गुडादिभ्यष्टञ् (४. ४. १०३)

१. 'येत्' M. U. S. पाठः. २. परस्यामुप्यास्यपरेभ्यः कुलात् (४-४-१८०)
इति मुद्रितसंस्कृतविश्वकोशभरणपाठः । ३. 'विभागात् पारिषदा' M. U. S. पाठः.

‘गुहापूयसक्तुसांसौदनकुल्मापनेभ्यः’ (स० ४-४-१७७) । गुहे
साधुगौडिक इक्षुः । आपूपिकः । साक्तुकः । सांसौदनिकी पुळिन्दी ।
कौल्माषिको मुदगः । ‘समो बौहधातग्रावेभ्यः’ (स० ४-४-१७८) ।
सांवाहिकः । साङ्घातिकः । साङ्गामिकः । ‘ग्रन्थुपेभ्यो वासात्’
(स० ४-४-१८९) । प्रावासिकः । नैवासिकः । औपवासिकः ॥

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दञ् (४. ४. १०४)

पाथेयम् । आतिथेयम् । वसतौ योग्या वासतेयी रात्रिः ।
शाला वा । स्वशब्दस्य द्वारादित्वात् प्राप्त ऐच् स्वागतादित्वाच्च ।
स्वपतिर्धनिकः, तत्र योग्यं स्वापतेयं धनम् ॥

सभाया यः (४. ४. १०५)

सभ्यः ॥

समानतीर्थे वासी (४. ४. १०७)

अत्रार्थे यत् ॥

तीर्थे ये (६. ३. ८७)

यप्रत्ययान्ते, तीर्थे परे समानस्य सः स्यात् । समानशुरौ वासी
सतीर्थ्यः ॥

समानोदरे शयित ओ चोदात्तः (४. ४. १०८)

अस्मिन्नर्थे यद् ओकारस्योदात्तत्वं च । समानोदर्यः ॥

सोदराद्यः (४. ४. १०९)

सोदर्यः । अनयोः ‘विभाषोदरे’ (६-३-८८) इति समानस्य
यप्रत्यये वा सभावः । ‘भवे छन्दसि’ (४-४-११०) इत्यधिकारेऽपि
केचिच्छोके दृष्टाः ॥

१. ‘नादिपातप्रमेभ्यः’ इति मुद्रितसरस्वतीकृष्णभरणपाठाः. २. ‘ग्रन्थ-’

धिकारे कौत्तिके’ क. ख. द. पाठाः. ३. ‘दृष्टाः नगभग्नपूयसक्तुतायाः । एभ्यस्तत्र’

म. १. ४. पाठाः.

सगर्भसयूथसनुताद् यैः (४. ४. ११४)

एभ्यस्तत्रभवे यैः स्यात् । सगर्भ्यः । सयूथ्यः । सनुत्यस्तु
लोके न दृष्टः ॥

अग्राद् यत् (४. ४. ११६)

अग्रे भवोऽप्यः ॥

घच् छौ च (४. ४. ११७)

घचि अग्नियः । छे अग्नीयः ॥

समुद्राद् घः (४. ४. ११८)

भवैर्ऽर्थे । समुद्रियम्, अग्नियम् ॥

मत्वर्थे मासतन्वोः (४. ४. १२८)

अनयोर्वाच्ययोर्मत्वर्थे यत् । तत्र तनौ लोके न दृष्टः । मासे तु
नभांसि मेघाः, तद्वाग्मासो नमस्यः । एवं हेमन्ते बलवृद्धिमत्त्वात् सहस्यो
मासः । तपनं तपः, शिशिरेऽग्न्यादितपनवत्त्वात् तपस्यः । 'लुगका-
रेकाररेफाश्च वाच्याः' (वा० ४-४-१२८) । तस्य यत एव वा लुक् ।
नभाः सहास्तपाश्च मासः । अकारः, इडञम्, ऊर्त् वल्, तद्वाच् इपः,
ऊर्जः । शरदः पुष्टिकालत्वात् तथोक्तिः । इकाररेफौ, घर्मेण शुगत्रा-
स्तीति शुचिः शुक्रः । 'स्वादिषु—' (१-४-१७) इति पदत्वात्
हुत्वम् । 'अयस्मयादीनि च्छन्दसि' (१-४-२०) इति भत्वस्यापि
भावाज्जडत्वाभावः ॥

मधोर्ज च (४. ४. १२९)

मधोस्तद्वति मासे वाच्ये जो यच्च स्यात् । मध्वत्रास्तीति
माघवः । यतस्तु वक्तव्येन लुक् । मधुः (मघव्यः) ॥

१, २. 'यत्' ट, 'मन्' सुप्रित-जिगदिषाटः. ३. 'मघार्थे' घ, पाठः.
४. 'रटम्' ग घ, अ, उ, ५. पाठः.

शिवशमरिष्टस्य करे (४. ४. १४३)

एभ्यः करेऽर्थे तातिष् । शिवकरः, शिवतातिः । शन्तातिः ।
अरिष्टतातिः क्षेमकृत् ॥

भावे च (४. ४. १४४)

शिवत्वमेव शिवतातिरित्यादि ॥

इति यद्भागः ॥

प्राक् क्रीताच्छः (५. १. १)

तेन क्रीतमित्यतः प्राक् चतुर्थ्येषु च्छोऽधिकृतः ॥

तस्मै हितम् (५. १. ५)

अस्मिन्नर्थे छः । वत्सेभ्यो हितो वत्सीयः । 'नञ्स्नजौ
भवनात् (४-१-८७)' इति स्त्रियै हितं स्त्रैणम् । पौंसम् । *वृषन्
ब्राह्मणराजाचार्येभ्यो हितग्रत्ययो नेष्टः' ॥

शरीरावयवाद् यत् (५. १. ६)

चक्षुष्यमञ्जनम् ॥

खल्यवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च (५. १. ७)

खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् । तिल्यम् । वृषाय
हितं वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् । चकाराद् रथाय हिता रथ्या विस्तीर्ण-
पद्धतिः । प्राक्क्रीतीयेषु तदन्तविधेरिष्टत्वात् कृष्णातिल्यमित्यादि ॥

अजाविभ्यां ध्यन् (५. १. ८)

अजाय हितं अजध्यम् । अविध्यम् । ध्यन्ति पुंवत्वमिष्टम् ।
अजायै हितमप्यजध्यम् ॥

१. 'जीहितं' M. U. S पाठः-

* 'न राजाचार्यवृषब्रह्मण्येभ्यः' (५. ४. १९१) इति सरस्वतीलब्धामरणसूत्र-
पाठः.

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् स्वः (५. १. ९)

आत्मने हितमात्मनान् ॥

आत्माध्वानौ खे (६. ४. १६९)

एतौ खे परे प्रकृत्या स्तः । इति नान्तोक्तटिलोपाभावः । विश्वजनीनः । 'पञ्चजनाच्चेष्टम्' (वा० ५-१-९) । पञ्चजनीनः । 'सर्वजनाद्वल् खश्च' (वा० ५-१-९) सर्वजनिकः सर्वजनीनः । 'महाजनाद्वल्' (वा० ५-१-९) माहाजनिकः । 'विश्वजनादिभ्यः कर्मधारयेभ्य एवेष्ट्यते' । भोगोत्तरपदाच्च राजभोगीनः । तद्धिते पूर्वपदस्थ-दपीति णत्वे पितृभोगीणः । 'आचार्यादणत्वं च ।' (ग०) आचार्यभोगीनः । पृष्ठ भोगः शरीरम् । राज्ञे हितमित्यादिरेवार्थ इष्टः ॥

सर्वपुरुषाभ्यां णट्जौ (५. १. १०)

सर्वस्मै हितः सार्धः । अस्माच्छोऽपि । सर्वस्यः । 'पुरुषाद्धित-वधविकारावययसमूहतेनकृतेषु ढञ् वाच्यः' (वा० ५-१-१०) ॥

'नो पौरुषेयमयमिच्छति पौरुषेवे

सक्तो वधे पिशितमसि च पौरुषेयम् ।

द्राक् पौरुषेयगलभिन्न च पौरुषेय-

र्जद्व्यो विनिन्दति च वाचमपौरुषेयीम् ॥

माणवचरकाभ्यां खञ् (५. १. ११)

माणवेभ्यो हितं माणवीनम् । चारकीणम् । चरका भिषजः ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ (५. १. १२)

विकृतिवाचिभ्यस्तदर्था प्रकृतिरित्यर्थे छः । अन्नारायैव प्रकृ-
तित्वेन कृतमङ्गारीयं काष्ठम् ॥

छादिरुपधिवलेढञ् (५. १. १३)

एभ्यः प्रकृतौ ढञ् ।

छादिषेयस्तृणौघोऽयं बालेयास्तण्डुला इमे ।

उपधिश्चौपधेयं च रथाङ्गं स्वार्थिकोऽस्य ढञ् ॥

* ऋषभोपानहोर्न्यः (५. १. १४)

ऋषभार्थं प्रकृतिभूत आर्षभ्यो व्रत्सः । औपानहं चर्म ॥

चर्मणोऽञ् (५. १. १५)

चर्मविकारेभ्यः प्रकृतावञ् । वरत्रा प्रकृतिः वारत्रं चर्म ॥

तदस्य तदस्मिन् स्यादिति (५. १. १६)

तदस्य स्यात् तदस्मिन् स्यादिति चार्थे छः । प्राकारोऽस्य स्यादिति प्राकारीयः शिलौघः । इयता प्राकारो निर्वर्त्येत्यर्थः । एवं प्राकारीयं पुरम् । सोऽस्य सम्भवेदित्यर्थः । निधिरस्मिन् स्यादिति निधीयो देशः ॥

परिखाया ढञ् (५. १. १७)

परिखा अस्य सम्भवेदिति पारिखेयं पुरम् ॥

उगवादिभ्यो यत् (५. १. २)

एषु चतुर्ष्वर्थेषु उवर्णान्ताद् गवादिभ्यश्च यत् स्यात् । पशुभ्यो हितं पशव्यम् । शङ्कवर्थं दाह शङ्कव्यम् । 'गोहनिर्वर्हिर्हिष्टकावेधा-
स्तुगुगस्खदाक्षरासुरस्वरदरविपाध्यकूपेभ्यः' (स० ४. ४. १८३) । गवे हितं गव्यम् । हविष्यम् । बर्हिष्यम् । इष्टक्या मृत् । मेध्यम् । लुच्यम् । युग्यम् । स्खयम् । अक्षर्यम् । असुर्यम् । खर्यम् । दर्यम् । विष्यम् । अघ्नन्यम् । 'ये चाभावः' (६-४-१६८) इति प्रकृतिभावः । कूप्यम् । तदन्तविधिना सुगव्यमित्यादि । 'नाभेर्नभश्चादेहांशात्' (स० ४-४-१८४) । रथादेरश्वप्रवेशरन्ध्रं नाभिः । तस्मै हितो नभ्योऽक्षः । देहांशात् तु शरीरावयवाद् यति नाभ्यं तैलम् । 'ऊधसोऽनङ् च' (ग०) । ऊधन्यम् । § 'शुनः सम्प्रसारणं दीर्घश्च वा' (ग०) । शुने हितं शुन्यम् । निर्जनदेशस्य श्वप्रियत्वाच्छून्यम् ॥

१. 'उपधिश्चौपधेय' M. 1. 2. पाठः. २. 'स्यादिति तद';

३. 'निर्वर्त्येत इत्यर्थः' क. पाठः. ४. 'इष्टका', ५. 'न्यः' M. 1. 2. ३. पाठः.

* 'ऋषभोपानहो न्यः' इति तद्धित्यात्मनोरन्तापाठः.

§ 'शुनः सम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम्' इति तद्धित्यात्मनोरन्तापाठः.

कम्बलाच्च संज्ञायाम् (५. १. ३)

कम्बलार्थत्वात् कम्बल्यमित्यूर्णाशतस्याख्या ॥

विभाषा हविरपूपादिभ्यः (५. १. ४)

हविर्विशेषेभ्योऽपूपादिभ्यश्च हितादौ वा यत् । पुरोडाशार्था-
स्तण्डुलाः पुरोडाश्याः । पुरोडाशीयाः । अपूपयूपदीपाश्चपत्रस्थुणार्ग-
लसुसलकटककर्णवेष्टकसूपौदनपृथुकाभ्युपावोपतण्डुलकिण्वेभ्यः (स ० ४
४-१८९) अपूप्यम् । यूप्यं दारु । दीप्यम् । अश्व्यम् । पय्यम् ।
स्थूण्यम् । अर्गल्यम् । सुसल्यम् । कटक्यम् । कर्णवेष्टक्यं च हेम ।
सूपपादयोऽन्नमेदाः । सूप्यम् । ओदन्यम् । पृथुक्यम् । अभ्युप्यम् ।
अवोप्यम् । तण्डुल्यम् । किण्व्यम् । विकल्पाच्छः । अपूपीयं यूपीय-
मित्यादि । तदन्तविधिना प्रदीप्यादि च । अन्नविशेषेभ्यश्च । पिष्टैः
पिष्टीयो वा तण्डुलः । अन्नविशेषाणामेषां तदन्तविधिर्नास्ति । पठि-
तानां त्वपूपादीनामस्तीति भेदः । गुलापूप्यं क्षीरौदन्यमित्यादि ॥

इति छमागः ।

ग्राग्वतोष्ठञ् (५. १. १८)

ये तेन क्रीतमित्याद्या अर्था वतिविधेः पुरा ।

ठगधिक्रियते तेषु ठगादिरहिते स्थले ॥

सप्तत्या क्रीतं साप्ततिकम् । ग्रास्थिकम् ॥

आर्हादगोपुच्छसञ्ज्ञापरिमाणाट्ठक् (५. १. १९)

तदर्हतीत्येतदन्तं ठगेवाधिकृतां भवेत् ।

गोपुच्छादेस्तु ठङ्नेति तेषु ठञ् परिशिष्यते ॥

मूर्द्धः क्रीतं मौद्गीकम् । गोपुच्छादेस्तु ठञ् । गार्धुच्छिकम्
साप्ततिकम् । ग्रास्थिकम् । स्वर एव भेदः ॥

१. 'सिन्धुजन्मनिगरेभ्य' इति मुद्रितपरस्मैपठ्याभरणपाठः. २. 'सूपो-
दन्त्येते भेदः' B. U. ५. ५. पाठः. ३. 'अवोप्यम्' इति मुद्रितपरस्मैपठ्याभरणपाठः.
४. '४८९' पाठेनोक्तं '४८९' इति मुद्रितपरस्मैपठ्याभरणपाठः. ५.
'पिष्टैः पिष्टीयो', ६. 'अ' एवोदना M. U. ५. ५. पाठः. ७. 'क्षीरौदन्यम्'
U. M. U. ५. ५. पाठः.

असमासे निष्कादिभ्यः (५. १. ३०)

एभ्योऽसमास एव ठक् । 'निष्कर्षणपादमाषवाद्द्रोणपष्टिभ्यः' (स० ५-१-४) । निष्कादयः परिमाणभेदा वक्ष्यन्ते । नैष्किकं, पाणिकमित्यादि । समासे तु ठक् ॥

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः (७. ३. १७)

परिमाणान्तस्याङ्गस्य वृद्धिकृत्तद्धिते परे उत्तरपदवृद्धिः स्यात् । संज्ञायां शाणस्य च न । उत्तमनैष्किकम् ॥

शताच्च ठन्यतांशते (५. १. ३१)

आर्हयिष्वसमस्ताच्छतशब्दादशते वाच्ये ठन्यतौ स्तः । शतेन क्रीतादि शतिकं, शत्यम् । यत्र तु 'तदस्य परिमाणमि'त्यर्थे शतकं स्तोत्रमित्यादि शतात्मकमेव वस्तु वाच्यं, तत्रोत्तरसूत्रतः कनेव । तथा समासेऽपि कन् । पणशतेन क्रीतं पणशतकम् ॥

आपिशलिकाशकुत्स्नैरग्रन्थे ठन्यताविति स्मरणात् ।

शत्यः शतिको गोगण इति सिध्येदित्यनिच्छयाह हरः ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् (५. १. ३२)

त्यन्तशदन्तवर्जितायाः सङ्ख्याया आर्हात् कन् स्यात् । पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः । 'बहुगणवतुडति सङ्ख्या' । बहुभिः क्रीतो बहुकः । गणकः । डत्यन्तात् कतिकः ॥

अर्धपूर्वः पूरणान्तः सङ्ख्याख्यः कन्समासयोः ।

पणैरर्धचतुर्थेहि क्रीतमर्धचतुर्थकम् ॥

अर्धं चतुर्थमेपामित्यर्धचतुर्थाः सार्धास्त्रयः ॥

वतोरिड्वा (६. १. २३)

वत्यन्तात् तु कन इद् वा स्यात् । तावद्भिः क्रीतस्तावतिकः । तावत्कः ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम् (६. १. २४)

आभ्यामनाञ्चि ड्वुन् ॥

ति विंशतेर्दिति (६. ४. १४२)

भस्य विंशतेर्दिति परे विलोपः स्यात् । विंश अक, 'अतो गुणे (६-१-९७) । विंशकः । त्रिंशतष्टिलोपः । त्रिंशकः । संज्ञायां तु विंश-
तिकः । त्रिंशत्कः । अत्र विंशतित्रिंशद्भ्यामिति विभागात् कन् ॥

कंसाद्विठन् (५. १. २५)

कंसपरिमितेन क्रीतं कंसिकम् । टित्त्वात् कंसिकी । 'अर्धाष-
वाच्यम्' (वा० ५-१-२५) अर्षिकम् । अर्ष रूपार्थम् । 'कार्षापणा-
द्विठन् प्रतिशब्दश्चास्यादेशो वा वाच्यः' (वा० ५-१-२५) । कार्षापणेन
क्रीतं कार्षापणिकम् । प्रतिकम् ॥

शूर्पादञ्जन्यतरस्याम् (५. १. २६)

द्विद्रोणः शूर्पः । तेन क्रीतादि शूर्पम् । परिमाणत्वाद्वाङ्मि
शूर्पिकम् ॥

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् (५. १. २७)

शतमानम् । वैशतिकम् । साहस्रम् वासनम् ॥

अध्यर्धपूर्वद्विगोलुगसंज्ञायाम् (५. १. २८)

अध्यर्धपूर्वाच्छब्दाद् द्विगोश्च परस्यार्हीपस्पानाम्नि लुक् ।
अध्यर्धशूर्पेण क्रीतमध्यर्धशूर्पम् । द्विगोः— द्विशूर्पं त्रिशूर्पम् ।
अर्धचतुर्थदैः समासे सहस्रत्वात् तेषां शूर्पादिभिर्द्विगौ कृते लुक् ।
अर्धचतुर्थैः शूर्पैः क्रीतः अर्धचतुर्थशूर्पः । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पञ्च-
गोणिः पटः ॥

इद्-गोण्याः (१. २. ५०)

तद्धितलुकि सति गोण्या इत् स्यात् । इदिति विभागादन्य-
स्यापि । पञ्चभिः सूचीभिः क्रीतः पञ्चसूचिः । संज्ञायां तु लुक् न ।
पञ्चलोहितिकमिति । पञ्चगुञ्जापरिमितकनकाख्या । अत्र परिमा-
णान्तस्यासंज्ञा—' (७-३-१७) इति उत्तरपदद्वयभावः ॥

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् (५. १. २९)

एतदन्तादध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुक् वा स्यात् । अध्यर्धकार्पाषणम् ।
द्विकार्षणम् । अत्र टिकनो वा लुक् । अलुक्पक्षे प्रत्यादेशो वा ।
अध्यर्धगतिकम् । अध्यर्धकार्पाषणिकम् । एवं द्विगतिकादि । अध्यर्ध-
सहस्रं, विसहस्रम् । अत्र शतमानाद्यणो वा लुक् । ललुकि,

सङ्ख्यायाः संवत्सरसङ्ख्यस्य च (७. ३. १५)

सङ्ख्यायाः परस्य संवत्सरस्य सङ्ख्यावाचिनश्चोत्तरपदद्वयः
स्यात् । द्विसाहस्रम् । अध्यर्धस्यापि कुत्तलुचोऽन्यत्र सङ्ख्यात्व-
मस्तीति धृतिः । अध्यर्धसाहस्रम् । 'सुवर्णशतमानयोश्च वाच्यम्'
(वा = ५-१-२१) । कर्पपरिमितं हेम सुवर्ण इति निस्त इति चोच्यते ।
ठणो वा लुक् । अध्यर्धसुवर्णम् । अध्यर्धतौनणिकम् । अणो वा लुक् ।
अध्यर्धशतमानम् । अध्यर्धशातमानम् इत्यादि ॥

द्वित्रिपूर्वाभिष्कात् (५. १. ३०)

लुक् वा स्यात् । द्विमिष्कं, द्विनैष्किकम् । त्रिमिष्कं, त्रिनैष्कि-
कम् । 'बहुपूर्वाच्च' (वा० ५-१-३०) । बहुनिष्कं, बहुनैष्किकम् ॥

विस्ताञ्ज (५. १. ३१)

उक्तपूर्वाद् विस्ताद् वा लुक् । द्विविस्तं, द्विवैस्तिकम् । त्रिविस्तं,
त्रिवैस्तिकम् । बहुविस्तं, बहुवैस्तिकम् । सर्वत्र 'परिमाणान्तस्य—'
(७-३-१७) ईत्युत्तरपदद्वयः ॥

विंशतिकात् खः (५. १. ३२)

एतदन्तादध्यर्धपूर्वद्विगोः खः । अध्यर्धविंशतिकीनम् । द्वि-
विंशतिकीनम् ॥

१. 'संख्यायाः' M. U. S. पाठः. २. 'परस्य दृष्टिः' M. U. S. पाठः.
३. 'सुवर्णशतमानयोश्चसंख्यावत्' इति मुद्रितप्रतिकादिपाठः. ४. 'ठणो' क. पाठः.
५. 'बहुपूर्वाच्चोति मत्तवम्' इति मुद्रितप्रतिकादिपाठः. ६. 'लुक्पक्षे' M. U. S.
पाठः.

स्वार्था ईकन् (५. १. ३३)

प्राग्वत् । अध्यर्धखारीकम् । द्विखारीकम् । 'केवलायाश्च
वाच्यम्' (वा० ५-१-३३) । खारीकम् । 'काकण्याश्च' । अध्यर्धकाक-
णीकम् । द्विकाकणीकम् । काकणीकम् ॥

पणपादमाषशताद् यत् (५. १. ३४)

अध्यर्धपण्यम् । द्विपण्यम् । प्राण्यङ्गपादस्यैव पद्मावादिह
'पद्यत्यतदर्थे' (६-३-५३) इत्येतन्न । द्विपाद्यम् । द्विमाध्यम् । द्वि-
शत्यम् । एवमध्यर्धादपि ॥

शाणाद् वा (५. १. ३५)

शाणान्तादध्यर्धपूर्वद्विगोर्यङ् वा । वेत्युक्तेः परिमाणठओ
लुक् । द्विशण्यं, द्विशणम् । 'शैताञ्च वाच्यम्' (वा० ५-१-३५) ।
द्विशत्थं, द्विशतम् ॥

द्वित्रिपूर्वादण् च (५. १. ३६)

द्वैशाणम् । त्रैशाणम् । चकाराद् चल्लुक् च । अत्रासंज्ञाशाणयो-
रित्युक्तेरुत्तरपदवृद्धयभावात् पूर्वपदस्यैव वृद्धिः । शाण उन्मानमेदः ।

गुरुत्वमानमुन्मानं देर्ध्यमाने प्रमाणगीः ।

प्ररथादि परिमाणं स्यात् सद्गुथा त्रिभ्योऽपि भिद्यते ॥

इह तु उन्मानरयापि परिमाणत्वमिष्टम् । तत्र परिमाणान्युच्यन्ते —

द्वे शुष्टी प्रसृतिस्ते द्वे कुडुपोऽञ्जलिसन्मितः ।

चत्वारः कुडुपाः प्रस्थस्तचतुष्टयमाढकम् ॥

तदेव कंसः पात्रं च द्रोणः स्यात् तच्चतुष्टयम् ।

तौ द्वौ शर्पः शर्पयुगं गोणी बाहस्तु तद्द्वयम् ॥

बाहद्वयं तु खारी तामन्ये हस्तयनौ विदुः ।

ययोन्मानानि —

भानितं दश भाराः स्युर्भोरः स्याद् विंशतिस्तुलाः ।

तुला पलजतं त्रौक्तं श्रुतमानं पलार्धके ॥

पैलाङ्घ्रिरक्षः कर्षश्च कर्षाङ्घ्रिः शाण उच्यते ।
 शाणाङ्घ्रिर्माष इत्युक्तः पञ्चांशस्तस्य कुष्णलः ॥
 हेमः कर्षस्तु विस्तश्च सुवर्ण इति चोच्यते ।
 मापः शाणस्तलं मुष्टिः कुडुबश्च चतुर्गुणाः ॥
 इत्युक्तेः परिमाणेऽपि शाणमाषौ मताविमौ ।
 वराटकाख्यमूल्यानां विंशतिः कौकणी भवेत् ॥
 कार्पाषणः पणो निष्को रूपकश्च सप्त इमे ।
 तदर्धेऽर्धं च भागश्च पादस्तच्चतुरंशके ॥

इति ॥

तेन क्रीतम् (५. १. ३७)

अस्मिन्नर्थे ठाढ्यास्त्रयोदश यथोक्तं स्युः । साम्प्रतिकं मौद्रिकम् । नैष्किकम् । शतम् । शतिकामित्यादि । 'मूल्यादेवेष्टम्' । तेन धणिजां क्रीतमित्यादौ न । अर्धद्रोणेन क्रीतमिति परिमाणत्वाद्द्वि,

अर्धात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा (७. ३. २६)

अर्धात् परिमाणस्य उत्तरपदवृद्धिः स्यात्, पूर्वपदस्य तु वा स्यात् । आर्धद्रौणिकम् । अर्धद्रौणिकम् । अर्धग्रस्थेन क्रीतमित्यत्र—

नातः परस्य (७. ३. २७)

अर्धात् परस्य परिमाणगताकारस्य वृद्धिर्न । पूर्वपदस्य तु वा स्यात् । अर्धग्रस्थिकम् । आर्धग्रस्थिकम् ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ (५. १. ३८)

तस्य निमित्तभूतः संयोग उत्पात इति वार्थे उक्ताः स्युः ।
 ठक् — सक्षामनिमित्तः साङ्गामिको योगः । शतयो राजसंयोगः ।
 शुभाशुभसूचक उत्पातः । अत्योऽक्षिस्पन्दः । धातपित्तश्लेष्मसन्नि-

१. 'काकिली' ग. घ. पाठः. २. 'परिमाणत्वाद्द्वि', ३. 'अर्धात् परस्य परि',
 ४. 'पदस्य वृद्धिः' अ. घ. ङ. पाठः. ५. 'धातपित्तश्लेष्मसन्नि-
 भवानम्' इति मुद्रितकारिकादिपाठः.

पात्रात् षण् (५. १. ४६)

पात्रमादकं, तद्वापः पात्रिकी मूः । पित्वात् ङीष् ॥

तदस्मिन् वृद्ध्याय लाभशुल्कोपेदा दीयते (५. १. ४७)

तद्वद्रूपं वृद्ध्यादीनामन्यतमत्वेन दीयतेऽस्मिन्नित्यर्थे ङादिः ।

पञ्च पणा वृद्धित्वेन स्वामिभागत्वेन लाभत्वेन राजभागत्वेनोल्कोच-
त्वेन वा यस्मिन् दीयन्ते स देशः पुरुषो वा धनसञ्चयो वा पञ्चकः ।
एवं वात्यशक्तिकादि ॥

पूरणार्धाङ्गन् (५. १. ४८)

पूरणप्रत्ययान्तादर्धाद्य तदस्मिन् वृद्ध्यादि दीयत इत्यर्थे ङन् ।
द्वितीयोऽंशो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयत इति द्वितीयिकः । पञ्चमिकः ।
अधिकः ॥

भागाद् यच्च (५. १. ४९)

यच्च स्यात् । भागो रूपार्धम् । सोऽस्मिन् वृद्ध्यादित्वेन दीयते
इति भाग्यः । भागिकः ॥

तद्धरति बहत्यावहति आराद् वंशादिभ्यः (५. १. ५०)

'वंशकुटजवत्त्वज्जलस्रक्ष्वास्थ्रुजाश्लक्ष्णाकाश्लेषुभ्यः' (स० ५. १. ५५)
। एभ्यः पराद् भारश्वात् तद्धरतीत्याद्यर्थे ङादिः ।

देशान्तरप्रापणं वा मोषो वा हरणं भवेत् ।

बहनं स्यादुद्धरणमन्यत् उत्पादनं भवेत् ॥

वंशभारं नयति शुष्णात्पुद्गरस्तुत्पादयति वा वांशभारिकः । कौटज-
भारिकः । श्लाक्षभारिकः । ऐक्षुभारिकः । भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य
इति च सूत्रार्थः । भारभूतं वंशं हरतीत्यादौ वांशिकः । कौटजिकः ।
ऐक्षुकः ॥

वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ (५. १. ५१)

आभ्यां चतुर्वर्थेषु क्रमात् ठन्कनौ । वस्नं मूल्यम् । वस्तिकः ।
द्रव्यकः ॥

सम्भवत्यवहरति पचति (५. १. ५२)

तत्सम्भवतीत्याद्यर्थे ठनादिः ।

स्थाल्यादिना हि शाल्यादेस्तुल्यमानस्य धारणम् ।

सम्भवो न्यूनमानस्य घृतिस्त्ववदृतिर्भवेत् ॥

प्रस्थं सम्भवत्यवहरति वा प्रास्थिकी स्थाली । प्रस्थं पचति
प्रास्थिकी स्थाली नारी वा ।

प्रस्थेन सम्यक् सम्पूर्णा प्रस्थाद्वा लेक्षतोऽधिका ।

पाकार्हेजलयुक्प्रस्थपूर्णा वा प्रास्थिकी मृता ॥

‘पचत्यर्थे द्रोणादण् च’ (वा० ५-१. ५२) । द्रौणम् । द्रौणिकं वा पात्रम् ।

आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम् (५. १. ५३)

परिमाणेभ्य एभ्यः सम्भवत्याद्यर्थे वा खः । आढकीनः ।
आचितीनः । पात्रीणः । विकल्पाद्वानि आढकिकादि ।

द्विगोः षंश्च (५. १. ५४)

द्विगोराढकाद्यन्तात् षन् खश्च वा स्यात् । विकल्पाद् ‘अध्वर्ध-
पूर्व—’ (५-१-२८) इति ठञो लुक् च । आढकिकः । पित्वाद्
आढकिकी । आढकीनः । लुकि आढकः । एवमाचितपात्रयोः ॥

कुलिजाल्लुक्खौ च (५. १. ५५)

कुलिजान्ताद् द्विगोः सम्भवत्याद्यर्थे ठञो वा लुक् खश्च
षंश्च स्यात् । तेन चतुर्धा । ठनि द्वैकुलिजिकम् । लुकि द्वैकुलिजम् ।
से द्विलुलिजीनम् । षनि द्विकुलिजिकम् । द्वैकुलिजिकमित्यत्र ‘परि-

१. ‘गम्पूर्व’ म. प. म. पाठः.

२. ‘ततः’ स. घ. म. प. ङ. पाठः.

३. ‘तत्पचतीति द्रोणादण् च’ इति मुद्रितभाष्येऽप्यादिपाठः.

४. ‘आढकिकादिः

म. प. ङ. पाठः.

५. द्विकुलित्तिम् म. प. ङ. पाठः.

माणान्तस्य— (७-३-१७) इत्युत्तरपदवृद्धिप्राप्तौ 'कुलिजस्य च नेति वाच्यम्' (वा० ७-३-१७)

सोऽस्यांशवस्नभृतयः (५. १. ५३)

सोऽस्यांशो मूल्यं भृतिरिति वार्थे ठगादिः । पञ्च देयांशोऽस्येति पञ्चकं धनम् । पञ्च मूल्यमस्येति पञ्चकः । पञ्च भृतिरस्येति पञ्चको भृत्यो मासो वा ॥

क्रयात् प्रागपि मूल्योक्त्यै सोऽस्य वस्न इतीरितम् ।

अयोग्यमूल्यक्रीतेऽपि नयोक्तुं क्रीतधर्षणम् ॥

तदस्य परिमाणम् (५. १. ५७)

अस्मिन्नर्थे ठञ्ठगादीः स्युः । अत्र गङ्गायापि परिमाणम् । प्रास्थिको व्रीहिः । वार्षशतिकः कालः । अत्र क्वचिद् द्विगोर्द्धम् न । तेन द्विपट्टिर्जीवितपरिमाणमस्येति ठञ् । 'सङ्ख्यायाः संवत्सर—' (७-३-१५) इत्युत्तरपदवृद्धिः । द्विपट्टिकः पुरुषः । एवं दशसहस्रपरिमितो दशसाहस्रः सङ्ख्यः । शतमानाद्यम् ॥

सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्ख्यसूत्राध्ययनेषु (५. १. ५८)

संज्ञायां सङ्ख्यादिषु च वाच्येषु परिमाणार्थे सङ्ख्याया उक्तप्रत्ययाः स्युः । 'संज्ञायां स्वार्थे' (वा० ५-१-५८) । पञ्चैव पञ्चकाः शकृन्वयः । सङ्घे पञ्चकः सङ्घः । सङ्घशब्दाप्रयोगे तु ह्रीवे पुंसि वा । तेषां पञ्चकं द्विकं पदकम् । सूत्रे अष्टाध्यायाः परिमाणमस्येत्यष्टकं पाणिनीयम् । अध्ययने, पञ्चकः पाठः । पञ्चवारपरिमित इत्यर्थः ॥

पङ्क्तित्रिंशत्त्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् (५. १. ५९)

द्विगुणाः पञ्च परिमाणमस्य इति पङ्क्तिः दशसङ्ख्या । द्विदशकपरिमाणा विंशतिरित्यादि ॥

पञ्चदशतौ वर्गौ वा (५. १. ६०)

एतौ वर्गे वाच्ये जा स्तुः । पञ्चपरिमितः सङ्गोः पञ्चत् । दशत् ।
पञ्चकः । दशकः ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां ङण् (५. १. ६२)

आभ्यां ब्राह्मणनाम्नि ङण् । त्रिंशदध्यायपरिमितं ब्राह्मणं
त्रैशम् । चात्वारिंशम् ॥

तदर्हति (५. १. ६३)

अस्मिन्नर्थे ङण्ठगाद्याः स्युः । श्वेतच्छत्रमर्हति श्वेतच्छत्रिकः ।
अभिगममर्हन्, अनुशक्तिकादित्वाद्, आभिगामिकः । शत्याः ।
शक्तिकः । 'नञ्स्नगो भवनात्' (४. १. ८७) : स्त्रियमर्हन् स्त्रैणो युवा ॥

छेदादिभ्यो नित्यम् (५. १. ६४)

एभ्यो नित्यमर्हतीत्यर्थे ङगादिः । 'छेदभेदद्रोहदोहनर्तकर्षसम्प्र-
योगविप्रयोगविप्रकर्षप्रेषणसम्प्रज्ञेभ्यः (स० ५-१ ५९)' । छेदं सर्व-
दार्हन्ति छेदिका दखवः । भेदिकाः । द्रौहिकाः । दौहिकाः । नर्तो
नर्तनं, नार्त्तिकाः नटाः । कार्पिकः । साम्प्रयोगिकः । वैप्रयोगिकः ।
वैप्रकार्पिकः । प्रेषणिकः । साम्प्रज्ञिकः । 'विरागस्य विरज्ञादेशश्च'
(ग०) विरागं नित्यमर्हन्ति वैरत्रिका विपयाः ॥

शीर्षच्छेदाद्यच्च (५. १. ६५)

तन्नित्यमर्हन् शीर्षच्छेदः । चाद्वकि शीर्षच्छेदिकः ॥

दण्डादिभ्यो यैः (५. १. ६६) -

एभ्योऽर्हत्यर्थे यः स्यात् । 'दण्टमुसलमेधवधमधुपर्कार्धमेधो-
द्वेभ्योऽश्वयुगेभ्यः (स० ५-१-६४) । दण्डघातं मुसलघातं चार्हन् दण्डयः
मुसल्यः । मेध्यः । वध्वः । मधुपर्क्यः । अर्ध्वो द्विजः । मेध्य उदक्यश्च-
कालः । रजश्चलार्थे तृदक्या प्राशुक्ता । इभ्यः । कश्योऽश्वः । युग्यः ।

१. 'ठक्' ग. ११ ङ १. पाठः. २. 'विराग निगदं न' इति मुद्रिताका-
शित्यादिपाठः ३. 'नञ्' इति सुप्रितीतिनान्तस्येयुमीपाठः. अत्रत्यसिद्धान्तयो-
सुदीपादयोः 'दण्डादिभ्यः' इत्येव सूत्रपाठः (अन्वयः ६९५-८५१).

‘स्तवार्हः स्तव्य’ इति च साधवः ॥

प्रात्राद् घञश्च (५. १. ६८)

यश्च स्नात् । अनीचजातिस्नात् स्थाल्यादिपात्रे भोजनमर्हन् पा-
त्रियः । पात्र्यः ॥

कडङ्गुरदक्षिणाञ्छ च (५. १. ६९)

यश्च । कडङ्गुरो नुसं, तदहन् कडङ्गुरीयः कडङ्गुर्यो वा गौः ।
दक्षिणार्हो दक्षिणीयो दक्षिण्यः ॥

स्थालीविलात् (५. १. ७०)

अस्माच्छयौ । स्थालीविलाहः स्थालीविलीयाः स्थालीविहया
वा शोधिततण्डुलाः ॥

यज्ञात्विग्भ्यां वस्त्रञौ (५. १. ७१)

यज्ञार्हं यज्ञियम् । ऋत्विगर्ह आर्त्विजीनो यष्टा । ऋत्विग्भा-
वाहोऽप्यार्त्विजीनो द्विजः । आर्हिया गताः । अतः परं ठवेव निर्भय-
मास्ते ॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति (५. १. ७२)

एभ्यस्तद्वर्तयतीत्यर्थे ठञ् स्यात् । कृत्स्नवेदजपं निर्वर्तयन्
पारायणिकः । तुरायणारूपं यज्ञं निर्वर्तयन् तौरायणिकः । चान्द्रायणिकः ।
प्राग्वर्तयेष्टु सङ्ख्यापूर्णाणामपीष्टम् । द्वैपारायणिकैः ॥

संशयमापन्नः (५. १. ७३)

संशयं प्राप्तः सांशयिकोऽर्थः ॥

योजनं गच्छति (५. १. ७४)

यौजनिकः । ‘क्रौञ्चशतयोजनश्चेतयोश्च वाच्यम्’ (वा० ५. १. ७४)
क्रौञ्चशतिको यौजनशतिकश्च तद्वन्ता । आरभ्यां ‘ततोऽभिगमनम् अर्ह-
नीत्यर्थेऽपीष्टम्’ (वा० ५. १. ७४) क्रौञ्चशतदभिगमनमर्हति क्रौञ्चशतिको

१. ‘स्थालादिविलात्’ इति. २. ‘यज्ञार्होऽप्यार्त्विजीनो’ इति सुविश्वानि-
यादिपाठः. ३. ‘जर्हनीति च’ इति तानि. तद्वन्तः. ‘यज्ञार्होऽप्यार्त्विजीनो’ इति गिर्या-
न्तर्हीनद्विपाठः.

मिथुः, यौजनशक्तिकः ॥

पथः ऋन् (५. १. ७५)

पथिच्छब्दात् तद्गच्छतीत्यर्थे ऋन् । पन्थानं गच्छन् प-
थिकः । पित्वाद् पथिकी ॥

पन्थो ण नित्यम् (५. १. ७६)

नित्यं गच्छतीत्यर्थे पथः पन्थादेशो णश्च । पन्थानं नित्यं ग-
च्छन् पन्थः ॥

उत्तरपथेनाहृतं च (५. १. ७७)

अस्मात् तेनाहृतं तेन गच्छतीति चार्थे ऽब् । औत्तरपथिको
भारोऽध्वगो वा । 'अजशङ्कुवारिजालस्थलकान्तारपूर्वाच्च पथाद्वनिष्टः'
(वा० ५-१-७७) । अजपथेनाहृतम् । आजपथिकम् । तेन गच्छन्नप्येवम् ।
शाङ्कुपथिकम् । वारिपथिकम् । जालपथिकमित्यादि । जङ्गलो
मरुः । 'अजपथशाङ्कुपथयोराहृतार्थ एव' इति माधवः । स्थलपथान्मधु-
कमरिचयोरर्थयोराहृतेऽण् वाच्यः' (वा० ५-१-७७) स्थलपथेनाहृतं
स्थालपथं मधुकं मरिचं वा । मधुकं मधुपथिः ॥

कालात् (५. १. ७८)

अतः परं 'व्युष्टादिभ्योऽण्' (५-१-९७) इत्यन्तं कालात् प्र-
त्ययाः ॥

तेन निर्वृत्तम् (५. १. ७९)

कालेभ्योऽस्मिन्नर्थे ऽब् । मासेन निष्पादितं मासिकम् ।
'अष्टोपोऽनः' (६-४ १३४) । आक्षिप्तम् ॥

तमधीष्टो भूतो भूतो भावी (५. १. ८०)

अत्यन्तसंयोगद्वितीयान्तात् कालादधीष्टाद्यर्थे ऽब् । सत्कृत्य
व्यापागितोऽधीष्टः । मासमधीष्टो मासिको मरुः । मासं भूतो
मासिको दासः । मासं भूता मासिकी घृष्टिः । मासं भावी मासिक

१. 'अहृतप्रत्यये वारिजालस्थलकान्तारपूर्वकं तदुपस्थापय' इति, २.
'मधुपथयोरर्थे स्मरार्थ' इति च सुश्रुतवाग्निप्रादिष्वटः.

वत्सवः । एवं सांवत्सरिकादि ॥

मासाद् वयसि यत्स्वजौ (५. १. ८१)

वयसि द्योत्ये भूतार्थ एव सम्भवति । मास्यो मासीनो वा बालः ॥

द्विगोर्यप् (५. १. ८२)

मासान्ताद् द्विगोर्वयसि, द्योत्ये यप् । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः । दशमास्यः ॥

षण्मासाण्यञ्च (५. १. ८३)

अस्माद् वयसि ष्यद् यप् ठञ् च । षाण्मास्यः । षण्मास्यः । षाण्मासिको वा बालः ॥

अवयसि ठञ्च (५. १. ८४)

षण्मासाद् वयोद्योतनाभावे निर्दृष्टार्थपञ्चके ठञ् ष्यञ्च स्यात् । षण्मासिकः षाण्मास्यो वा ग्रन्थः ॥

समायाः खः (५. १. ८५)

समया निर्दृष्टादिः समीनः ॥

द्विगोर्वा (५. १. ८६)

समान्ताद् द्विगोर्निर्दृष्टादौ वा खः । द्विसमीनो द्वैसमिको वा ग्रन्थः ॥

राज्यहस्संवत्सराञ्च (५. १. ८७)

एतदन्ताद् द्विगोर्निर्दृष्टादौ वा खः । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकाः । अह्नः खे टिलोपः । अहीनः । ऋष्यल्लोपः । द्वैयद्विकः । द्विसंवत्सरीणः । 'सङ्ख्यायाः संवत्सर —' (७-३-१५) इत्युत्तरपदैश्चाद्विः । द्विसांवत्सरिकः ॥

वर्षाल्लुक् च (५. १. ८८)

वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्दृष्टादौ खल्लुक् च । द्विवर्षीणः । द्विवर्षः वा नि तु —

वर्षस्याभविष्यति (७. ३. १६)

मात्रातिथ्यादन्यत्र सख्यायाः परस्य वर्षस्य वृद्धिः स्यात् ।
द्विवार्षिकं निर्दृष्टादि । द्वे वर्षे सावी तु द्विवार्षिकः ॥

चित्तवति नित्यम् (५. १. ८९)

चेतने वर्षान्ताद् द्विगोर्नित्यं लुक् । 'भूतार्थ एवेष्टम्' । द्वे
वर्षे भूतो द्विवर्षो गौः । यचित्ते तु द्विवर्षाणो व्याधिरित्यादि त्रेषा ॥

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते (५. १. ९०)

षष्टिरात्रेण पच्यत इत्यर्थे कथिद् ब्रीहिः षष्टिको नाम ॥

तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् (५. १. ९३)

परिजय्यमित्याद्यर्थे ठञ् । मासेन परिजेतुं त्यक्तुं शक्यो
मासिको व्याधिः । मासेन लभ्यं मासिकं धनम् । कार्यं—मासिकं
व्रतम् । सुकरे—मासिकोऽयं प्रवन्धः ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् (५. १. ९४)

तदित्युक्त्या गाम्बद् द्वितीयान्तात् कालाद् ब्रह्मचर्यमस्येत्यर्थे
ठञ् । मासं ब्रह्मचर्यमस्येति मासिको व्रती । स कालोऽस्य ब्रह्म-
चर्यस्येत्यर्थेऽपि ठञ् । मासः कालोऽस्येति मासिकं ब्रह्मचर्यम् ।
'महानाम्नादेस्तस्य ब्रह्मचर्यमिति ठञ् वाच्यः' (वा० ५. १-९४)
महानाम्ना व्रतं माहानामिकम् । 'भस्याहे' (वा० ६-३-३५) । पुंवस्वा-
न्माहानामश्रिति स्थिते टिलोपः । एवमादित्यत्रैतिकः । गौदानिकः ।
'महानाम्नादेस्तच्चरस्यपि ठञ् वाच्यः' (वा० ५-१-९४) । महा-
नाम्न्या व्रतं चरन् माहानामिकं श्रयादि । व्रतार्थोऽन्तर्भूतः । 'यदा-
न्तरदीक्षादिभ्यश्चरन्त्यर्थे ढिनिर्वाच्यः' (वा० ५-१-९४) । दिन्वमुत्त-
रार्यम् । अवान्तरदीक्षी ढिलव्रती । देवव्रती । महाव्रती ।

१. 'वाच्ये वर्षान्ताद्', २. 'पच्यन्ते इत्यर्थे' M. P. S. पाठः. ३. 'कालात्
तेन परिजय्य', ४. 'महानाम्नादिभ्यः पञ्चममर्थेभ्य उपसहयानम्' इति
वाशिका, महा... .. पटान्तेभ्य उपपद्व्यभिहिते सिद्धान्तार्कमुदी ।
५. 'प्रतिकम्', ६. 'गौदानिकम्' P. P. S. पाठः. ७. 'ब्रह्मचरतीति च' ८.
'दीक्षादिभ्यः ढिनिर्वाच्यः' इति वाशिका. ।

‘अष्टाचत्वारिंशतो ब्रुंश्च’ (वा० ५-१-९४) । चकाराङ्गिनिः । अष्टा-
चत्वारिंशद् वर्षाणि व्रतं चरन् अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशी ।
‘चातुर्मास्याद्यलोपो ब्रुन् ङिनिश्च’ (वा० ५-१-९४) चातुर्मास्य-
यज्ञस्य व्रतं चरन् चातुर्मासिकः, चातुर्मासी ॥

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः (५. १. ९५)

यज्ञनामभ्यस्तस्य दक्षिणेत्यर्थे ङ् । वाजपेयस्य दक्षिणा
वाजपेयिकी । राजह्वयिकी ॥

तत्र च दीयते कार्यं भवत्यत्र (५. १. ९६)

कालेभ्यस्तत्र देयं तत्र कार्यमित्पर्ययोर्भवत् कालादृणादयः
स्युः । माले देयं कार्यं वा पासिकम् । हैगनम् । सान्ध्यमित्यादि ।

तत्र दीयत इत्यस्य यज्ञाख्यैरपि चान्वयात् ।

वाजपेये दीयमानमन्नाद्यं वाजपेयिकम् ॥

व्युष्टादिभ्योऽण् (५. १. ९७)

‘व्युष्टानित्यनिष्क्रमणप्रवेक्षणतीर्थसंग्रामसङ्घाताग्निपदपीडुमूला-
दिभ्यः’ (स० ५-१-१०२) । व्युष्टं प्रभातं तत्र देयं कार्यं वा वैयुष्टम् ।
नैत्यम् । नैष्क्रमणम् । प्रावेक्षणम् । तीर्थम् । संग्रामम् । सांघातम् ।
आग्निपदम् । पीडुमूलम् । आपुक्तेः प्रावासम् । औपवासम् । पार्वणम् ।
आह्वम् ॥

तेन यथाकथाचक्षुस्ताभ्यां ण्यतौ (५. १. ९८)

आभ्यां तेन दीयते कार्यमिति वार्ये क्रमाण्यतौ स्तः । यथा-
कथाचेत्यनादरेऽव्ययसमुदायः । अनादरेण दीयते कार्यं वा यथा-
कथाचम् । उस्तेन देयं कार्यं वा हस्त्यम् ॥

सम्पादिनि (५. १. ९९)

तेन सम्पादीत्यर्थे ङ् । शोभाविशेषः सम्पातिः । चन्दनेन
विशेषतः शोभि चान्दनिकगुरः ॥

कर्मवेषाद् यत् (५. १. १००)

कर्म व्यायामः । तेन सम्पादी कर्मण्यः लेप्यः ॥

तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः (५. १. १०१)

एभ्योऽस्मिन्नर्थे ठञ् । 'समस्तापनाहग्रामयोगवेशपेषघातपराय-
मोदनेभ्यः' (स० ५-१-१०७) । समः परेभ्यस्तापनाहादिभ्य इत्यर्थः ।
सन्तापाय शक्तः सान्तापिकः । साञ्चाहिकः । सांग्रामिकः । सांयोगिकः ।
सांवेशिकः । सांषेपिकः । सांघातिकः । सम्परायो युद्धं, साम्पराधिकः ।
साम्मोदनिकः । 'निरः, पेषघोषाभ्याम्' (स० ५-१-१०८) नैष्पेपिकः ।
नैर्घोपिकः । 'निन्युपेभ्यः सर्गात्' (स० ५-१-१०९) नैसर्गिकः । वैसर्गिकः,
उपसर्ग उपद्रवः । औपसर्गिकः । 'ओषाभ्यां वासात्' (स० ५-१-११०)
प्राशसिकः । औपवासिकः । सक्तुमांसौदनमांसौदनेभ्यश्च' (स० ५-१-
१११) साक्तुकः । मांसिकः । औदनिकः । मांसौदनिकः ॥

योगाद् यच्च (५. १. १०२)

योगाय शक्तो योग्यो र्भेनिः । यौगिकः ॥

कर्मण उक्ञ् (५. १. १०३)

कर्मणे शक्तं कार्शुकम् । धनुष्येव ॥

समयस्तदस्य प्राप्तम् (५. १. १०४)

समयात् तदस्य प्राप्तमित्यर्थे ठञ् । समयोऽस्य प्राप्त इति साम-
यिकं कार्यम् ।

ऋतोरण (५. १. १०५)

ऋतुरस्य प्राप्त इत्यर्तित्वं पुष्पं । स्वयोग्यतौ प्राप्ते जातमित्यर्थः ।
उपवस्त्रादिभ्योऽप्यण् वान्श्चः । उपवस्ता प्राप्तोऽस्येत्यापवस्त्र उप-
वासार्हकालः । उपवास एवौपवस्त्रमित्यन्ये । प्राशिता प्राप्तोऽस्येति
प्राशित्रं प्राशनार्थो हविर्भागः ।

कालाद्यत् (५. १. १०७)

कालः प्राप्तोऽस्येति काल्यं कर्म ॥

प्रकृष्टे ठञ् (५. १. १०८)

प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येत्यर्थे ङ् । कालिकं वैरम् ॥

प्रयोजनम् (५. १. १०९)

तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे ठञ् । तच्च फलं हेतुर्वेति रामः । पौष्टिकं^१ कर्म । मोक्षार्थं मौक्षिको नरः । हेतौ-वैवाहिकः उत्सवः । अस्य हेतिः प्रयोजनमस्येति आस्यहेतिकः । अनुश्रुतिकादित्वाद् वृद्धिः । तत्र गणे निपातनादङ् ॥

विशाखाषाढादण् मन्थदण्डयोः (५. १. ११०)

विशिष्टा शाखा विशाखा । सा कारणमस्येति वैशाखो मन्था-
ख्यः । आषाढः पांलाशदण्डः ॥ 'चूडादेरण् वाच्यः' ॥ (वा० ५-१-
११०) ॥ चूडा प्रयोजनमस्येति चोलं कर्म । केलिफलः कैलो देशः ।
अद्वाहेतुकं श्राद्धं कर्म ॥

अनुप्रवचनादिभ्यङ्गः (५. १. १११)

उत्थापनीगायत्र्याद्युपदेशः प्रयोजकोऽस्येति अनुप्रवचनीयो
होमः । अत्र भोजः—'उदुपाभ्यां स्थापेरनान्ताच्छः' (स० ५-१-१२३-
उत्थापनयिम् । उपस्थापनीयम् । 'अनीर्वाचिवासिबिशिभ्यः' (स० ५-१-
१२४) अनुवर्चनीयम् । अनुवासनीयम् । अनुवेशनीयम् । 'रुहेः प्राङ्भ्यां
च' (स० ५-१-१२५) । चादनोश्च । प्ररोहणीयम् । आरोहणीयम् । अनु-
रोहणीयम् । समाढो विशिरभिभ्याम्' (स० ५-१-१२६) । समावेशनी-
यम् । ससारम्भणीयम् । 'विशिपूरिपदिर्लङ्भिभ्यः सपूर्वपदेभ्यः'
(स० ५.१.१२७) अनान्तादिति सर्वत्र योज्यम् । गृहप्रवेशनीयम् ।
कलशपूरणीयम् । अश्वप्रपदनीयम् । प्रासादारोहणीयम् । 'पुण्याह-
स्वस्तिशान्तिभ्यो वाचनाल्लङ्' (स० ५-१-१२९) । प्रयोजनटवो
लुक् । पुण्याहवाचनं प्रयोजनमस्य पुण्याहवाचनम् । स्वस्तिवाचनम् ।

१. 'उत्सवः ॥ विशाखा ग. घ. छ. ज. म. उ. ङ. पाठः. २. 'प' ग. पाठः. ३.
'चूडादेशपक्षस्यानम्' इति मुद्रितकाशिकादिपाठः. ४. 'केलिः फलं' म. उ. ङ. पाठः.
५. गायत्र्याद्युपदेशः प्रयोजनमस्येति म. उ. ङ. पाठः. ६. 'अनीर्वाचिप्रवचिवासिभ्यः'
इति मुद्रितसरस्वतीकण्ठाभरणपाठः. ७. 'वाचि', ८. 'वाच' म. उ. ङ. पाठः.
९. 'शस्तिमाभिभ्य इति मुद्रितसरस्वतीकण्ठाभरणपाठः.

शान्तिवाचनम् । 'स्वर्गधनयुर्यज्ञाकायेभ्यो यत् ।' (सं. ५-१-१२८.
स्वर्गफलं स्वर्ग्यम् । धन्यम् । आयुष्यम् । यशस्यम् । काम्यम् ॥

समापनात् सपूर्वपदात् (५. १. ११२)

उक्तार्थे छः स्यात् । व्रतसगापनीयमन्नदानम् ।

'ऐकागारिकद् चोरे' (५. १. ११३)

एष चोरेऽर्थे टिघिपात्यः । सजने सोपितुमशक्यत्वादसहायं
गृहं प्रयोजनमस्येत्यैकागारिकचोरः । आत्मीयैकगृहपूरणार्थित्याद्वा ॥

आकालिकङ्कायन्तवचने (५. १. ११४)

आदिरेवान्तकालोऽपि यस्य क्षणिकवस्तुनः ।

तस्मिन्निपातितोऽसौ टित् तस्मादाकालिकी तटित् ॥

अन्ये तु पूर्वेऽह्वयारब्धं यस्मिन्काले ज्वरादिकम् ।

उत्तरेऽह्वयपि तत्काले नष्टमाकालिकं विदुः ॥

आकालाह्वयपि वाच्यः । जीवभाचो वेदः । आकालिका तटित् ॥

इति ठन्मागः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः (५. १. ११५)

तेन तुल्यमित्यर्थे क्रियायास्तुल्यत्वे वतिः स्यात् । वतेः
स्वरादिपाठेनाव्ययत्वात् सुब्लक् । रामवद् वर्तते । वदन्ति तोयं
धनवद् व्यतीरीत् । तेनेति तच्छब्देन कर्मदेरपि ग्रहात् वृणवद्
रिपुं छिनत्ति । क्षौमवद् वल्कलेन वरत इत्यादि । क्रिया चेदित्युक्ते-
र्गुणतुल्यत्वे न । पित्रा तुल्यः स्थूलः । तत्रापि वर्तत इत्यादिक्रिया-
ध्याहारे पितृवत् स्थूल इति च स्यात् ॥

१. 'शस्त्र' M. P. ५ पाठः. २. 'चोरे' इति मुद्रितव्याख्ययादिपाठः M. P. ५.
पाठश्च. ३. 'ज्वराधिक' M. P. ५. पाठः. ४. 'आकालाह्वय' इति मुद्रितव्याख्यादिपाठः.
५. 'जा' क. ख. य. पाठः. ६. 'ग्रहात्' क. पाठः. ७. 'ति स्वा' क. य. ग.
M. P. ५. पाठः.

तत्र तस्येव (५. १. ११६)

उन्नेवेति, तस्येवेति चार्थे गुणादितुल्यत्वेऽपि वतिः स्यात् ।
पञ्चरात्रं ह्यारवत्यां शृङ्गम् । कृष्णवद् रामस्य वीर्यम् ।

तदर्हम् (५. १. ११७)

तद्व्याहृत्यर्थे क्रियायां अर्हत्वे वतिः । राजवद् धर्मजश्रेष्ठे ।
राज्ञो योग्यमित्यर्थः । 'स्त्रीवन्मा भूम्' इति भाष्योक्तेः, 'स्त्रीपुंवच' (१-२-६६) इति सूत्रोक्तेश्च वतिना नवस्ननोर्वाचः ।

तस्य आवरत्नतलौ (५. १. ११८)

शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः । तस्य भाव इत्यर्थे स्वतलौ स्तः ।
स्वभावात् क्लीबत्वस्त्रीत्वे । साधोर्भावः साधुत्वं, साधुता । * 'स्वतलो-
गुणवचनस्य पुंवचं वाच्यम्' (वा० ६-३-३५) । सुन्दर्या भावः सुन्द-
रत्वं सुन्दरता । प्रमाणग्राहिणीत्वेनेति अङ्गोक्तिश्चिन्त्या । 'हस्वा-
चादौ—' (८-३-१०१) इति पत्वम् । यजुष्वं यजुष्टा । दीर्घास्तु गीस्त्वम् ।

आ च त्वात् (५. १. १२०)

'जलणस्त्वः' (५-१-१३६) इत्यतः प्राग् बाधकस्थलेऽपि
त्वतलौ स्तः । पृथुत्वं पृथुतेत्यादि । नवस्त्वभ्यामप्यनयोर्बोधात्
स्त्रीणं स्त्रीत्वं स्त्रीता, पौर्नं पुंस्त्वं पुंस्ता ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा (५. १. १२२)

इभ्यो भाव इमनिज्वा स्यात् ॥

टेः (६. ४. १५५)

हृष्टेभ्यस्त परेषु भस्य टेलोपः स्यात् ॥

१. 'पुंवदभावे पठ्यम्' इति शादितभाष्यस्यागतः.

* 'त्वतलोगुणवचस्य' । इति सुश्रुतचरितम्, क. सु. १५. ३.

र ऋतो हलादेर्लोपोः (६-४-१६१)

इष्टमेयस्सु परेषु हलादेरङ्गस्य लपोः ऋकारस्य १ः स्यात् ।
पृथोर्भावः प्रथिमा । अदिमा । वेत्थुक्तेर्वक्ष्यमाणोऽण् च । पार्थिवम् ।
मार्दवम् । गहलादित्वाद् ऋचिमेत्यत्र रो न । अलघुत्वात् कृष्णिमादौ
न । किं बहुना, पृथुमृदुयुक्कृशदृढपरिवृद्धानामेव रत्वमस्ति । 'पृथु-
मृदुपङ्कपाण्डुस्रण्डचण्डस्वादुसाधुबहुमहदणु * तत्तुचार्वाङ्गुलघुभ्यः' ।
(स० ५-१-१३६) प्रथिमा । अदिमा । पटिमा । पाण्डिमा । स्रण्डिमा ।
चण्डिमा । स्वादिमा । साधिमा ॥

यहोर्लोपो भू न बहोः (६-४-१५४)

बहोः पर्योरिमेयसोरादिलोपः स्यात् । बहोश्च भूभावः ।
भूमा । सहिमा । अणिमा । तनिमा । चारिमा । आशिमा । लभिमा ।
'होद्वरसपांकाफिञ्जनर्ज्जुवक्रकालघ्रस्वक्षिप्रक्षुद्रप्रियोःरुगुरुद्वद्वेमेभ्यश्च' ।
(स० ५-१-१३७) आद्यास्त्रयो बालार्थाः । होदिमा । बत्तिमा ।
पाकिमा । आकिञ्चनिमा । ऋजिमा । वक्रिमा । कालिमा ।

स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च
शुणः (६-४-१५६)

इष्टमेयस्सु परेषु यणादिपरं लुप्यते, पूर्वस्येको गुणश्च स्यात् ।
इतिमा । इको गुणः । क्षेपिमा । ओदिमा ।

प्रियरिथरस्फिरुबहुलगुरुवृक्षतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां
प्रस्थस्फवर्बाहिर्गर्वधिन्नम्हाविद्वन्दाः (६-४-१५७)

इष्टमेयस्सु परेषु प्रियादीनां क्रमात् प्रादयेः स्युः । प्रियस्य प्रः ।
प्र इमन् । टिलोपे प्राप्ते,

१. 'अधिमे', २. 'लोभ्यते', ३. 'पृथोर्लोपोभ्यस्सु' अ. उ. ६. पाठः.

न 'तत्तुचार्वाङ्गुलघुभ्यः' इति, न 'चार्वाङ्गुलघुल्लङ्घनप्रक्षिप्रक्षुद्राणां प्रियोभ्यश्च'
इति च मुद्रितधरस्वतीकण्ठाभरणपाठः.

प्रकृत्यैकाच् (६-४-१६३)

इष्टादिषु परेष्वेकाच् प्रकृत्या स्यात् । 'आद्युजः' (६-१-८७) ।
प्रेमा । इमतिजन्ताः पुंस्वेद । ह्रीचि । तु प्रेमसुन्दः श्रीय औषादिक-
यतिनत्ताः । उरोर्वरः । शुरोर्गरः, हृदस्य वर्धः, तृप्तस्य त्रणः । वरिमा ।
गरिमा । वर्षिमा । त्रिषिमा । तृप्तं दुःखकरम् । सुखिमा गौडिमेत्यादि-
ष्विमनिच् इम्य इति घाभ्रतः ।

राकार्थे पूणिषाशब्दे भावे कान्तादिमच् किल ।

चन्द्रस्य पूरणं पूर्णं तन्निर्वृत्ता हि पूणिमा ॥

वर्णदृढादिव्यः व्यञ्ज (५-१-१२३)

वर्णवाचिभ्यो दृढादिव्यञ्ज भावे व्यञ्जिमनिच् स्यात् ।
शौक्ल्यः, शुक्लिमा । काण्यः, कणिमा । व्यञ्जः पिस्करणादीकारो
बहुलमिति चामनः । तेन लीप्, 'हलः' (६-४-१५४) इति हलोपः ।
शौल्लीत्यादि । बहुलोक्तेर्भाषण्यमित्यादौ न लीप् । 'आ' चत्वात्
(५-१-१२०) । इत्युक्तेः शुक्लत्वं, शुक्लता । 'दृढपरिवृढकृत्यंभृशांस्तु-
क्कलवणमधुरशीतोष्णजडेभ्यः' (सं० ५-१-१२८) । दाढ्यः, रत्न-
द्रहिमा । पारिवृढ्यं, परिमृढिमा । काढ्यः, कणिमा । आढ्यम्,
अस्मिमा । कुकोञ्जलार्थः । चौक्यः, चुक्लिमा । लावण्यं, लवणिमा ।
माधुर्यं, मधुरिमा । शैत्यं, शीतिमा । औष्ण्यम्, उष्णिमा ।
जाढ्यं, जडिमा । 'बालतल्लमन्दभूकमूलकालमूर्खपण्डितचक्षिरस्थिर-
*चण्डलदीर्घेभ्यश्च' (सं० ५-१-१२९) । बाल्यं, बालिमा । ताल्यं
तरुणिमा । मान्द्यं, मन्दिमा । मौढ्यं, मूकिमा । मौल्यं, मूलिमा ।
काल्यं, कालिमा । मौर्ख्यं, मूर्खिमा । पाण्डित्यं, पण्डितिमा । चक्षिर्यं
चक्षिरिमा । स्थिरादीनां स्थैर्यं, बाहुल्यं, दैर्घ्यम् । इमादिदि 'प्रत्यक्ष्' (६-४-१५४)
इति स्थवर्हिद्राधादेशः । स्तेषा संहिमा द्राचिमा ।
'वैयातलातलारदेभ्यः' (सं० ५-१-१४०) । वैयात्यं, वियातिमा ।

१. 'वर्ध' M. U. S. पाठः. २. 'घादियनिच् कि', ३. 'प्यासै' N. पाठः.

* 'बहुलचक्षिरदीर्घेभ्यश्च' इति जुडितसरस्वतीकश्यामरपाठः.

विलातो धालः । वैलात्यं, विलातिमा । वैशारथ्यं, विशारादिमा ।
 'समर्थं यतिमनोभ्याम्' (स० ५-१-१४१) । चकाराद् वैश्व । साम्मत्यं,
 सम्मतिषा । वैमत्यं, विमतिमा । साम्मनस्यं, वैमनस्यम् ।
 टिलोपः । । सम्यग्निमा । विमग्निमा । विमग्निसम्मत्योरणपि इति
 रामः । वैमतं साम्मतम् ॥

गुणपचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च (५. १. १२४)

क्रिया क्रियमाणं च वस्तु कर्म । गुणपचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च
 भावे कर्मणि च ण्यञ् स्यात् । मूढस्य भावः, कर्म वा मौढ्यम् । प्राग-
 हभ्यम् । कविना क्रियमाणं काव्यम् । 'आ च त्वात्' (५-१-१२०) इत्यु-
 क्तरेषां कर्मण्यपि त्वतलौ । मूढस्य भावः कर्म वा मूढत्वं मूढता । एवं
 ब्राह्मणादेरपि । 'ब्राह्मणमाणवलाडवधृत्योरचपलकुञ्जलानिपुणानुहित-
 पिञ्चनवालिशालसेभ्यः' (स० ५-१-१४३) । । ब्राह्मण्यं, माणव्यं,
 वाडव्याम्, इत्यादि । सुहितस्त्वसः । 'गडुलदीनदात्रादविदग्धोचित-
 समग्रशीलतत्परेदम्परयथातथयथापुरपुनःपुनरभीक्ष्णतरतमग्रकामय-
 थाकामेभ्यश्च' (स० ५-१-१४४) । बाहुल्यं, दैन्यं, दायाधं, दाया-
 दैर्नीयमानमपि दायाधं, धनं, विदग्ध्यं, विदग्धी । औचित्यम्,
 औचित्ती । सामर्थ्यं, सामग्री । शीलस्य भावः शैली । तात्पर्यम्,
 ऐदम्पर्यम् । यथातथमित्यस्य भावो याथातथ्यम् । एवं याथापुर्त्यम् ।
 पुनः पुनर्जातस्य, भावः पौनःपुन्यम् । आभीक्ष्ण्यम् । तरतमशब्दो
 प्रत्ययालुकरणवशादल्पप्रकर्षवति बहुप्रकर्षवति चार्थे वर्तते । तेन
 तरतमानो भावस्तारतम्यमतिशयविशेषः । प्रकाममित्यस्य प्राका-
 ष्यम् । याथाकाम्यं याथाकामी । 'एकद्वित्रिस्वान्येभ्यो भावात्' (स०
 ५-१-१४५) । 'एषां पञ्चानां स्वार्थे ष्यञ् इति हरः । एकभावः, एकत्वं,
 तदेव, एकभाष्यं, द्विभाष्यं, त्रिभाष्यं, स्वाभाव्यम्, आन्यभाष्यम् ।
 'तत्स्वसमविषमपरमभाष्येभ्यः स्वात्' (स० ५-१-१४६) । तात्स्थ्यं,
 स्वात्स्थ्यं, सामस्थ्यं, वैषमस्थ्यं, पारमस्थ्यं, माध्यस्थ्यम् । नञ्पूर्वादपि
 आस्वस्थ्यम्, आसमस्थ्यम् । 'निर्दुभ्यां कुळात्' (स० ५-१-१४७) ।

नैष्कल्यं, दौष्कल्यम् । 'दुष्काराजस्यः पुरुषात्' (स० ५-१-१४८) ।
 दौष्पुरुष्यं, कापुरुष्यं, 'राजपुरुषात् प्यनि' इत्यनुशतिकादिपाठाश्च
 राजपौरुष्यम् । 'सुदुभ्यां मगात्' । सौमार्ग्यं, दौर्मार्ग्यं, 'दुर्गम्—'
 (७-३-१९) इति द्विवृद्धिः । व्यादुषेभ्यो रावयात्' (स० ५-१-१४९) ।
 पैरावय्यम् । आरावय्यम् । औपरावय्यम् । विरावयादयो जनपदतुल्य-
 क्षत्रियापत्यानि । 'गणाधिभ्यां पत्युः' (स० ५-१-१५०) । गाणपत्यम् ।
 शाधिपत्यम् । 'वेः शायशस्तिभ्याम्' (५-१-१५१) । विशायस्य कर्म-
 वैशात्यम् । वैशस्त्यम् । 'स्वाधि-स्वजनयुवभ्यो राहः' (स० ५-१-
 १५२) । सौराज्यम् । आधिराज्यम् । स्वाराज्यम् । जानराज्यम् ।
 यौगराज्यम् । 'अर्हतोनुष च' (स० ५-१-१५४) । आर्हन्त्यम् ।
 अर्हन्ती । 'समो वदिविशिभ्यां णिनः' (स० ५-१-१५५) ।
 संपूवाभ्यां णिन्यन्ताभ्यामाभ्यां प्यञ् । संवादिनो भावाः सावाद्यम् ।
 सावेड्यम् । सम्पादीति आचवपाठः । साम्पाद्यं शोभावत्वम् । 'बहोश्च
 भावः' (स० ५-१-१५६) । समो बहोश्च पराणिन्यन्ताश्च भावेः प्यञ् ।
 बाहुभाष्यम् । साम्भाष्यम् । 'शीर्षनिर्विभ्यो हुनः' (स० ५-१-१५७) ।
 णिन्यन्तादेव । शीर्षधात्यम् । नैर्धात्यम् । वैशात्यम् । 'नवः
 क्षेत्रेश्वरविदूरपिशुननृशंसयथातथयथापुरेभ्यः' (स० ५-१-१५८) ।
 'नवः शुचीश्वर—' (७-३-३०) इत्युत्तरद्विवृद्धिः पूर्वस्य वा । आक्षै-
 त्र्यम्, अक्षैत्र्यम् । आनैश्वर्यम्, अनैश्वर्यम् । आविदूर्यम् ।
 आपिशुन्यम् । आनृशंस्यम् ॥

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण (७. ३. ३१)

नवपूर्वशरेतयोः पूर्वपदस्योत्तरपदस्य वा पर्यायेण द्विवृद्धिः स्यात् ।
 धाययातथ्यम्, अयायातथ्यम् । आयथापुर्यम् । अयाथापुर्यम् ।
 'सधर्मानुकूलपरिमण्डलविश्वरूपत्विगुदासीनेश्वरप्रतिभूसाक्षिमात्रुपास्ति
 कनास्तिकेतिहयुगपत्पूर्वापरोत्तराधरादिभ्यश्च' (स० ५-१-१५९) ।

साधर्म्यम् । आनुकूल्यम् । पारिमाण्डल्यम् । अनुशतिकादिः । वैश्व
रूप्यम् । आतिथेय्यं औदासीन्यम् । ऐश्वर्यम् । प्रातिभाज्यम् । अनुश
तिकादिः । साध्यम् । मानुष्यम् । आस्तिक्यम् । नास्तिक्यम्
ऐतिह्यम् । योग्यम् । पौर्वापर्यम् । आचाराध्यम् । आद्युक्ते
पारिशेष्यम् । वैधर्म्यम् । ऐकैक्यम् । एकैकज्ञ इत्यव्ययत्वाद्द्विलोपः
भ्रौणहृत्यम् । धाभातोः ह्यनिपि धीवा, धेदस्यम् । द्वयोर्दाण्डित्वा
द्युक्त्या तस्य तत्त्वम् ॥

‘चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रस्य चातुर्वैद्यत्रैवर्ण्यत्रैकोदयत्रैकाल्यत्रैशब्धत्रै
स्वर्णपादगुण्यसैन्यसापिण्यसाम्यौपम्यसौरुपसार्ववैद्यादीनां स्वार्थे
(स० ५-१-१६०) । चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् । चतस्रो विद्या एव
चातुर्वैद्यम् । सर्वे वेदा एव सार्ववैद्यम् । अनुशतिकादी । माधवस्तु
‘चतुर्वेदः सर्ववेदश्च तदध्येता, स एव चातुर्वैद्यः सार्ववैद्यश्च’ इत्याह ।
सैन्यं सैन्यम् । उपमैवौपम्यम् । आद्युक्तेर्पाणिक्, एव भाणिक्यम् ।
अलस एवालस्यः । विदेव वैश्यः । कर्णैव कर्ण्यम् । समातः
साधारणः स एव सामान्यः । तदर्थ एव तादर्थ्यः । कविः शुकः स
एव काव्यः । ‘परम्परेति रुद्रिसिद्धा, सैत्र पारम्पर्यं’ इति हरः ।
इति पादावधिर्भावकर्मधिकारः ॥

स्तेनाद्यन्नलोपश्च (५-१-१२५)

स्तेयम् । ‘स्तेनात्’ इति विभज्य ण्यनि कृते स्तेन्यसु ॥

सरुयुर्यः (५-१-१२६)

सरुयम् । ‘वीत्वीर्यौ च’ इति स्वरसन्त्रोक्तेर्यं वीर्यमपीति स्वायी ।
‘दूतवणिग्भ्यां च’ वाच्यम् । दूत्यं वणिज्यसु । ‘स्वभावात् क्षीत्वेन-
वणिज्या’ इति साधवः । ‘आभ्यां ण्यश्च’ इति ओजः । दौत्यं
वाणिज्यम् ।

कपिज्ञात्योर्ढक् (५-१-१२७)

नापेयम् । दातेयम् ॥

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो षच् (५. १. १६८)

सेनापत्यम् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टभ्यापि इति सपत्नी-
शब्दस्यापि शब्दे 'भस्यादे' (वा ६-३-३५) इति पुंवच्चात् सापत्यम् ।
न्यासप्रते पुंवस्वाभावात् सापत्यम् । *पुरोहितसूचकराजनसराजसा-
रथ्यादिभ्यः' (स० ५-१-१६१) । पौरोहित्यम् । सौचक्यम् । राज्यम् ।
साहस्यम् । सारथ्यम् । 'राज्यं ब्राह्मणादिष्वपि' इति आधचः ॥

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् (५. १. १६९)

प्राणिजातेः — आश्वम् । औष्ट्रम् । मनुष्यस्यापत्ययलोपः,
मानुषम् । मानुष्यं तु मानुषात् प्यन्युक्तम् । वयोवचनात् कौमारम् ।
केशोरम् । 'उद्गात्रुन्नेतृप्रतिहर्तृकर्तृहोतृप्रशास्त्रध्वर्युनधूसमुदुपुरयगण-
कपसिगणकेभ्यः' (स० ५-१-१६६) । औद्गात्रम् । औन्नेत्रम् ।
प्रातिहर्त्रम् । कार्त्रम् । होत्रम् । प्राशालम् । आश्वर्यवम् । वाधवम् ।
सौष्टवम् । दौष्टवम् । राथगणकम् । पात्तिगणकम् । धर्तृत्वं मात्रमित्यपि
आधचः ॥

हायनान्तयुधादिभ्योऽण् (५. १. १७०)

द्विहायनत्वं द्वैहायनम् । 'युवस्थविरभ्रातृयजमानमिधुनपिधुन-
निपुणकुशलचपलकुलीनानृशंसैभ्यः' । (स० ५-१-१६७) यौवनम् ।
स्थाविरम् । आत्रम् । कौलीनम् । आनृशंसम् । सहः
श्रैवणकुतुककुतुहलवृषलकन्दुककमण्डलुकितवपोतुक्षेत्रजपरिव्राजकतत्र-
क्षचारिभ्यश्च' (स० ४-१-१६८) । सहसः कर्म साहसम् ।
श्रावणम् । कौतुकम् । कौतुहलम् । वार्षलम् । कान्दुकम् ।
गण्डुकेति पाठे गण्डुकम् । गण्डुकः कन्दुक इव । काय-
ण्डलयम् । कैतवम् । पोतुः पविता, पीतवम् । क्षेत्रज्ञम् ।

१. 'हि कि' क. पाठः

२. 'वि. ॥' क. पाठः

३. 'आज्य' अ. उ. ३.

पाठः

१५१

* पुरोहितवर्षिकग्रामिकवार्मिकवार्मिकसिलिकन्तुचिन्तुचकस्तण्डिकद्विकानिकाज-
शिकप्रचिकच्छकराजनसुरत्कसारथिभ्यो षच् इति मुद्रितपाठः.

पारिव्राजकम् । सत्रव्यचारिणष्टिलोपः । सान्नस्यचारम् । 'सुदुर्म्या
हृद' (स० ५-१-१६९) । सौहार्दम् । दौर्हार्दम् । 'हृद्ग' (७-३-
१९) इति द्विवाङ्गः । मित्रशत्रुपर्याययोस्तुत्तरवृद्धिर्न । सौहृदम् ।
दौर्हृदम् । 'आतुय' (स० ५-१-१७०) । सुदुर्म्यामेव । सौभ्रात्रम् ।
दौर्भ्रात्रम् । 'कोश स्त्रियाः' (स० ५-१-१७१) चात् सुदुर्म्या च ।
कौस्त्रम् । सौस्त्रम् । दौस्त्रम् । 'पुरुषहृदयाभ्यामसमासे' (स० ५-१-
१७२) । पौरुषम् । हृदयस्य हृल्लेख --- (६-३-५०) इति हृदादेशः ।
हृदयस्य कर्म हार्द, सोहः । * 'धोत्रियस्य यलोपश्च' (स० ५-१-१७३) ।
श्रीश्रियत्वम् । श्रीत्रम् ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् (५-१-१३१)

इगन्तादुपान्त्यलघुकोष्ठेन्द्राद् मानकर्मणोरण् । शुचेर्भावी
शौचम् । सौनम् । मार्दवम् । सौरभोऽस्त्रियामित्युक्तेः तत् पुंस्यपि ।
शुक्लध्वादेरुत्तरपदवृद्धिमाह भोजः । दौषस्य गुंल्लाघवम् । कवेः
प्यलेवेष्टः । कान्प्यम् ॥

योपधाद्गुरुपोत्तमाद् वुञ् (५-१-१३२)

रामणीयकम् । आचार्यकम् । * 'सहायादेति वाच्यम्' ।
साहायकम् । साहाय्यम् । ख्यामो यस्य श्ववद्भावात् सुप्रख्यात्
प्यजेव । सौप्रख्यम् ।

द्वन्द्वमनोशाविभ्यश्च (५-१-१३३)

वुञ् स्यात् । द्वन्द्वात् शिष्योपाध्याययोर्भावाः शैष्योपाध्यायिका ।
स्वभावस्तु स्त्रीत्वम् । मनोज्ञप्रियरूपकल्याणाढ्यमेधाविच्छानच्छान्द-
सश्रोत्रियचौरधूर्तविश्वेदेनयुववृद्धामुष्णकुलावश्यवहुलेभ्यः' (स० ५-
१-१७६) मनोज्ञस्य भावो मानोज्ञकम् । प्रैयरूपकम् । काल्याणकम् ।
आढ्यकम् । मैधावकम् । छात्रकम् । छान्दसकम् । श्रोत्रियकम् ।
चौरकम् । चौरिल्लेत्यापि दृष्टम् । धूर्तकम् । वैशदेवकम् । श्रौव-
निका । अत्र 'नस्तदिते' (६-४-१४४) इति टिलोपः 'प्ररुत्पाके वा'

(वा० ६-४-१६३) इति प्रकृतिभावान्न । दार्ढकम् । आमुष्यकुलिका ।
आवश्यकम् । बाहुलकम् । 'कुलासुष्य* रसेभ्यः पुत्रात्' (स० ५-१-
१७८) । कौलपुत्रकम् । आमुष्यपुत्रिका । रासपुत्रकम् । 'प्राणात्
कुमारषण्डाभ्यां च' (स० ५-१-१७९) । चात् पुत्राच्च । ग्रामकुमारस्य
कर्म ग्रामकुमारकम् । ग्रामषण्डकम् । ग्रामपुत्रकम् । कौलकमित्यपि
माधवः । सत्कुलत्वं च तत् ॥

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेतेषु (५. १. १३४)

गोत्राचरणाच्च श्लाघादौ विवक्षिते भावकर्मणोः वृत् स्यात् ।
अत्याकारोऽधिक्येः । तद्वेत इति तत् प्राप्तस्तद्वगतवान् वा ।
गोत्रात्—गार्गिक्या श्लाघते । गार्गिक्याधिक्षिपति । गार्गिकां प्राप्तिः ।
गार्गिकामदगतवान् । एवं मित्रयुगोत्रेण श्लाघते । मैत्रेयिक्या श्लाघते ।
'केकयमित्रयु—' (७-३-२) इति यादेरियः । चरणो विद्याकृतं नाम ।
काठिक्या श्लाघते । वैयाकरणिक्याधिक्षिपतीत्यादि ।

होत्रान्यइलः (५. १. १३५)

होत्रा इत्यृत्विग्भेदः । अच्छावाकीयम् । मैत्रावरुणीयम् ।

ब्रह्मणस्त्वः (५. १. १३६)

प्रब्राह्मणस्यत्विजो भावो ब्रह्मत्वम् । छतलोर्वाधार्यं त्वविविः ।

न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवदंबुधकतर-
सलसेभ्यः (५. १. १३७)

नञ्पूर्वात् तत्पुरुषादिमनिजादयो भावप्रत्यया न स्युः । वसाव्
अपतित्वमपतितेत्यत्र पत्यन्ताद् यङ् । चतुरसङ्गतादेस्तु नञि यथाहं
स्यादेव । तेन प्यञ् । आचतुर्यम् । आसङ्गत्यम् । आलवण्यम् ।
आवध्यम् । आनुध्यम् । आकृत्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् ।
तत्पुरुषादित्युक्तेर्वहुग्रीही प्यजादिः स्यात् । आनुष्यम् इति । मोजो-
क्तोऽनुशक्तिकादिर्ब्रूच्यते । 'अनोः शक्तिकदोडसंवरणहरत्संवत्सरा-
णाम् ।' (स० ७-१-३४) । श्रुतेन क्लीतं शक्तिकं वज्रादि, तेनानुगतोऽ-

* 'नरोभ्यः' इति M. U. E. पाठः. ५. '५. १' इति संहितासिद्धान्तवर्गानुदारात्.

नुशतिकः, तस्येदमानुशतिकम् । अनुहोडेन चरन्नात्रहौदिकः ।
 अनुसंवरणं देयमानुसौवर्गणिकम् । एवमानुसावत्सरिकम् । 'कुरोः
 कृतपाश्चालयोः' (स० ७-१-३५) हेरुकतस्य पुत्रः कौरुकात्यः ।
 यर्गादिः । 'कुरुपाश्चालेषु यवः कौरुपाश्चालः । 'अधेदेवभूतयोः'
 (स० ७-१-३६) । 'इहपराभ्यां लोकस्य' (स० ७-१-३७) । 'सर्वाद्
 भूमिपुरुषयोश्च' (स० ७-१-३८) चकाराल्लोकस्य च । 'अस्याद्वत्य-
 हृतयोः' (स० ७-१-३९) । अस्थहृत्यशब्ददानध्याय आस्यहात्यः ।
 विभृक्तादिः । अस्थ हेतिः गयोजनमस्येत्यास्यहैतिकः । निपात-
 नादलुक् । 'वध्योऽग्नयोऽग्नाभिर्गमाङ्गारवेणुपरस्त्रीपुष्करसदुदकशृङ्ग-
 सूत्रनडचतुर्विद्यासिहत्याशतकुम्भसुखशयनादीनां च' (स० ७-१-
 ४०) वध्योर्गोपौत्रो वाध्यौगः । विदादिः । अपत्याणि आश्वारवै-
 णयः । अत इषि औदकशौद्धिः । सौत्रनादिश्च । आयुक्तेः "पुरीषा-
 जातशत्रवीम्" इति माधवोक्ताननुशतिकदिद्वैत्वं श्याख्यातम् । 'राज-
 पुरुषपरिमण्डलप्रतिभूतर्वेदानां धिनि' (स० ७-१-४१) इति च ।
 द्वारादिस्तु—

धियं सौधीं सौपीमिव वहसि सौवादुषद्वीं

गतिं भृते च त्वं वचसि विसरत्सौवरगुणे ।

द्विजाद् नित्यं सौवस्तिकयसि च शौवस्तिकपरः

सति त्वय्यन्येषां नृवर ! चरितं शौवनमिव ॥"

इति ॥

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्ज (५. २. १)

धान्येभ्यस्तस्य भवनं धुत्रमित्यर्थे खञ्ज स्यात् । धान्यभवनमिति ।
 भिति भवनम् । मौद्गीनं क्षेत्रम् ।

त्रीहिजात्योर्दक् (५. २. २)

त्रैहेयं क्षेत्रम् । शालेयम् ॥

ययवकषष्टिकाद्यत् (५. २. ३)

यय एव यवकः । अजमोदेत्यन्ये । सर्वं क्षेत्रम् । यवक्यम् ।
षष्टिक्यम् ॥

विभाषा तिलमाषोषामङ्गाण्युभ्यः (५. २. ४)

एभ्यो वा यत् । तिल्यत् । खनि तैलीनम् । माष्यं, मापीणम् ।
उभ्यम्, औमीनम् । अङ्ग्यं, माङ्गीनम् । अणव्यम्, आणवीनम् ॥

सर्वचर्मणः कृतः खखजौ (५. २. ५)

अस्मात् तेन कृते खखजौ स्तः । सर्वचर्मणा कृतः सर्वचर्मणः
कृतः । सार्वचर्मणः ॥

यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः (५. २. ६)

आभ्यां तस्य दर्शनाभ्य इत्यर्थे खः । ह्यसदृशं दृश्यतेऽस्मि-
न्निति यथाह्यस्त्रीनाददर्शः । सम्यङ्मुखं दृश्यतेऽस्मिन्निति सम्मुखी-
नोऽभिमुखः । यथास्थितं मुखं दृश्यतेऽस्मिन्निति यथाह्यस्त्रीनोऽपि ।
अभिमुख इति अङ्गिः । 'मानेन दृष्टेष्वायथामुखीनान्' इति ।

तत्सर्वादिः पथ्यङ्गकर्तृपक्षपात्रं व्याप्नोति (५. २. ७)

सर्वादिभ्य एभ्यस्तद्व्याप्नोतीत्यर्थे स्तः । सर्वपथं व्याप्नोतीति
सर्वपथीना सेना । सर्वाङ्गीणस्तापः । सर्वकर्मीणा शिक्षा । सर्वपात्रीणः
सारथिः, शरः अर्जुनः वा । सर्वपात्रीणश्च अर्जुनं दानं वा ।

आप्रपदं प्राप्नोति (५. २. ८)

अत्रार्थे स्तः । अग्निविद्याच्च् । आप्रपदीतं वासः । सर्वज्ञा-
च्छादनधममात्रमप्युच्यते ॥

१. 'ज्यम् । य' च. पाठः. २. 'यः योर्ध्वं' च. पाठः. ३. 'सुराज्ञानम्'

अनुपदसर्वाच्चायानयं बद्धामक्षयतिनेयेषु (५. २. ९)

अनुपदादेः क्रमाद् बद्धेत्याद्यर्थे खः । अनुपदं बद्धा अनुपदीना उच्यन्ते । पदायामानुशुणं योजितेत्यर्थः । सर्वविधमन्त्रं भक्षयन् सर्वाङ्गीनोऽतिथिः । अयानयो नाम शाराणां गतिभेदः, तं नेतव्यं अयानयीनः शारः । प्रथमसन्निवेशित इत्यर्थः ॥

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रभनुभवाति (५. २. १०).

परसनरांश्चानुभवन्ती परोवरीणा स्त्री । औत्वं निपात्यम् । परान् परतरांश्चानुभवन् परम्परीणो मन्त्री । परम्परभावो निपात्यः । पुत्रपौत्रीणो वृद्धः ॥

अवारपारात्यन्तानुकामं गामी (५. २. ११)

एभ्यस्तद्गामीति खः । पूर्वार्क् तीरमवारं, परं तीरं पारं तदुभयं गमिष्यन्वारपारीणः । 'व्यस्ताद् विपर्यस्तादपि' । अवारीणः, पारीणः, पारावारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । यथेष्टं गन्ता अनुकामीनः ॥

ममाममां विजायते (५. २. १२)

समायां समायामिति शब्दस्य यलोपो निपात्यः । तस्मात् प्रसूत इत्यर्थे खः । रामांतपीना गौः । अत्र पूर्वपदस्वालुग्वान्वयः । तेन समागिति विभवत्यंशाश्रुतिः ॥

अद्यश्वीनावष्टब्धे (५. २. १३)

अद्यष्टव्यगाराद्यम् । आसन्ने विजनने द्योत्ये अद्यश्वीना गौः । आसन्नमात्रेऽपि । अद्यश्वीनः सङ्ग्रहः ॥

आगवीनः (५. २. १४)

१. 'आवाय' दीर्घा रुटि मदिद्वान्तात्पुनर्भाट. २. 'अद्यम्' इति विश्वाम-
नीमुनीभाट. ३. 'अद्यष्टव्यग' ते गविज्ज' ४. D. ६ पाठ. ५.
'विभवत्यंशा' ६. 'आसन्न' इति म. पाठ.

आ गोपत्यर्पणात् कर्म कुर्वन् भृत्य आगवीनः । गोदोहन-
स्य वेतनमित्यर्थः ॥

अनुग्वलंगामी (५. २. १५)

अनुगुशब्दादस्मिन्नर्थे खः । गोः पश्चादत्यन्तं गच्छन्ननुग-
वीनः ॥

अध्वनो यत्खौ (५. २. १६)

अध्वानमलं गच्छन् अध्वन्याः, अध्वनीनः । 'ये चाभावकर्मणोः'
(६. ४. १६८) । 'आत्माध्वानौ खे' (६-४-१६९) इति द्वयोः
प्रकृतिभावः ॥

अभ्यमित्राच्छ च (५. २. १७)

अभ्यमित्रमलं गामीत्यर्थे यत्खौ छ च स्मृतः ।
अभ्यमित्रोऽभ्यमित्राणोऽप्यभ्यमित्रिय इत्यपि ॥

गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे (५. २. १८)

गोष्ठत्वेन भूतपूर्वो देशो गौष्ठीनः ॥

अश्वस्यैकाहगमः (५. २. १९)

अत्र खञ् । अश्वस्यैकाहेन गम्य आश्वीनः पन्थाः ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः (५. २. २०)

शालां प्रवेष्टुमर्हः शालीनो लज्जितः । प्रच्छाद्यं हि वस्तु कृप-
प्रक्षेपमर्हतीत्यकृत्यं प्रच्छाद्यत्वात् कौपीनम् । प्रच्छाद्यत्यसाम्याल्लिङ्गे-
ऽपि । तदाच्छादने च लक्षणया ॥

व्रातेन जीवति (५. २. २१)

अत्र खञ् ।

भाराद्यैर्जीवतां सद्यो व्रातस्तत्कर्म खल्विह ।

व्रातं स्यात् तेन जीवन्तो व्रातीना वाहकादयः ॥

साप्तपदीनं सख्यम् (५. २. २२)

सप्तभिः पदन्यासैर्वचनैर्वा ग्राह्यं साप्तपदीनं सख्यम् ।
साप्तपदीनं सखेत्यपि लक्षणया ॥

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् (५. २. २३)

हो गोदोहजन्यनवनीतस्याख्या ।

तस्य पाकमूले पीत्वादिकर्णादिभ्यः कुण्डजाहचौ

(५. २. २४)

क्रमाधोऽयम् । 'न चुञ्चुचणचरजाहटीटपङ्गवकाम्येषु' स० १-२-१६) इति जाहचो जस्येत्वं न । पीलोः पाकः पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् । 'पीलुकर्कन्धूश्चमीकरीरकुवललवलाश्वत्थखदिरेभ्यः' (स० ५-२-२६) । 'कर्णाक्षिनखगुखकेशपादगुल्फभ्रूमृक्षदन्ताष्ठपुष्पेभ्यः' (स० ५. २. ५७) ॥

पक्षात्तिः (५. २. २५)

पक्षान्मूले तिः । पक्षतिः प्रतिपद्, गरुन्मूलं वा ॥

तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ (५. २. २६)

तेन प्रसिद्ध इत्यर्थ एतौ स्तः । विद्याचुञ्चुः । विद्याचणः ॥

विनञ्भ्यां नानाञौ नसह (५. २. २७)

नसहेत्यर्थवाचिभ्यां विनञ्भ्यां स्वार्थिकौ क्रमात् ।

नानाञौ स्तो नाञि वृद्धिर्विना नानेति सिध्यति ॥

संख्यादिदीनानिपातार्थवृत्तित्वादनयोः सामान्योक्ता सुविभाक्तिरेव ॥

तद्धितश्चासर्वविभाक्तिः (१. १. ३८)

सर्वविभक्तिरहितस्ताद्धितान्तोऽप्ययसंज्ञः, इति मुलक । विना नाना ॥

वेः शालच्छङ्कटचौ (५. २. २८)

विस्तृतार्थाद्वेः स्वार्थ एतौ स्तः । विशालम् विशङ्कटम् ॥

सम्प्रोदश्च कटच् (५. २. २९)

संवाधप्रकाशाधिकार्येभ्यश्च सम्प्रोदभ्यो वेश्च स्वार्थे कटच्
स्थात् । सङ्कटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । विस्तम् । 'नेः समीपे' (स०
५-२-३६) इति भोजः । निकटम् । 'अलाबूतिलोमाभगादिभ्यो रज-
सीष्टम्' (वा०) । अलाबूनां रजः अलाबुकटमित्यादि । 'पशुनामभ्य-
स्थाने गोष्ठ्याच्यः' (वा०) । गोगोष्ठम् । अहिषीगोष्ठम् । 'अवेः सङ्घाते
कटच्' । 'निस्तारे पटच्' । अवीनां सङ्घातोऽविकटः । तेषां विस्तारेण
स्थितिरविपटः । 'द्वित्वे गोयुगच्' । 'षट्त्वे पङ्गवच्' । द्वयं पशुनामभ्य
एव । उष्ट्रगोयुगम् । हस्तिषट्गवम् । 'स्नेहे तैलच्' । इष्टुदीतैलम् ।
तिलतैलम् । 'भवने क्षेत्रे इक्ष्वादिभ्यः शाकटक्षाकिनौ' । इक्षुशा-
कटम् । इक्षुशाकिनम् । एवं मूलकजीरकशौकादिभ्यः । स्वामी तु
भवने क्षेत्रे सर्वेभ्य एतौ मन्यते ॥

अवात्कुटारश्च (५. २. ३०)

चकारात् कटच् । अवकुटारम् अवकटम् । एताववनते प्रसिद्धे
वेति हरः ॥

नते नासिकायाः संज्ञायां टीटजूनाटजूश्चटचः

(५. २. ३१)

नासिकानमने वाच्ये नान्म्यवादेते स्युः । अवटीटम् अवनाः
टम् अवभ्रटं च नासिकानमनम् । तद्योगादवटीटा नासिका, अवटीटः,
पुरुषः । एवमपङ्कटवस्तुनि दृष्टे मृज्जनमनात् तदप्यवटीटादिवाच्यम्
इति नाथः ॥

१. 'रजरुपसङ्ख्यानम्' इति सुदितसि रचान्तकौमुदी गठः. २. 'गोष्ठ्याच्यः
स्थानादिषु पशुनामभ्यः', ३. 'सङ्घाते कटच्' इति सुदितसि रचान्तकौमुदीपाठः. ४.
'वषा' । न. पाठः. ५. 'शाखादिभ्यः' M. U. S. पाठः. ६. 'अविष्टुर्था इति हरः'
M. U. S. पाठः.

कचन्द्रकादिभ्यश्च' (स० ५. २. ५७) । पण्डा ज्ञानं गर्धो लोभः ।
आयुक्तेर्भृच्छित्तलज्जितप्रतिविम्बितभरितादि । 'गर्भादप्राणिनि'
(ग० सू०) । गर्भितो ब्रीहिः । प्राणिनि तु गर्भिणी गौः ।

प्रमाणे द्वयसज्दघ्नन्मात्रचः (५. २. ३७)

तदस्य प्रमाणमित्यर्थ एते स्युः ।

ऊर्ध्वतो मान एवाद्यौ द्वौ नाभिद्वयसं जलम् ।

सौधदघ्नस्तस्मात्रच् सर्वमानेष्वपीष्यते ॥

उरोमात्रं जलं ब्रीहिः प्रस्थमात्र इतीदृशम् ।

स्वतः प्रमाणभूतेभ्यो मात्रचो वा छगिष्यते ॥

अरत्निमात्रश्चारत्निः पटो हस्तादिपूजताम् ।

द्विगोर्द्वयसजादीनां नित्यमेव छगिष्यते ॥

तेन द्विपूरुषं तोयं द्वारत्निः पट इत्यपि ।

प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये ॥

मात्रञ्च वक्तव्य इत्युक्तेर्हस्तमात्रो भुवं पटः ।

प्रस्थमात्रो यदो नूनं दशमात्रा इमे नराः ॥

घत्स्वन्ताद्बहुलं स्वार्थे द्वयसन्मात्रचौ यतौ ।

तावन्मात्रं तथा तावद्द्वयसं तावदेव हि ॥

'स्तोमे ङो ङद् च वाच्यः' । पञ्चदश मन्त्राः प्रमाणमस्येति पञ्चदशः
स्तोमः । पञ्चदशा स्तुतिः । ङटि पञ्चदशी । 'शेत्शदन्ताद्विशतेश्च
ङिनिर्वाच्यः' । पञ्चदशतिथिप्रमिताः पञ्चदशिनः पक्षाः । शदन्तात्
त्रिंशिनो मासाः । विंशतिसर्गप्रमितं विंशि माघकाच्यम् । विंशते-
स्तिलोपे कृते पुनर्यस्येति लोपः ।

आस्तामित्याहलोपार्थं श्नसोरदिति तैप्रहात् ।

आर्मासिद्धेरनित्यत्वं तेनाभीयाबुभाविह ॥

१. 'प्रमाणस्येभ्यो' क. घ. पाठः. २. 'अयत्ततोर्दिनिरुन्वयि तदस्य परिमाण-
मिशरो वाच्यः' 'विशतेष्व वाच्यम्' इति मुद्रितसिद्धान्तानुसारीपाठः. ३. 'तद्वयस्य'
क. घ. पाठः. ४. 'मादिभ्यो' घ. पाठः.

पुरुषहस्तिभ्यामप च (५. २. ३८)

आभ्यां प्रमाणेऽण् पूर्वोक्ताश्च स्युः । पौरुषम् । हास्तिनम् । इन-
णीति प्रकृतिभावः । पुरुषद्वयसमित्याद्यपि ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् (५. २. ३९)

एभ्यस्तदस्य परिमाणमित्यर्थे वतुप् स्यात् । दृग्दृशवतुष्वित्यात्वम् ।
याद्यान् । ताद्यान् । एताद्यान् ।

किमिदंभ्यां वो घः (५. २. ४०)

आभ्यां वतुप् वतुपो वकारमात्रस्य घकारश्च स्यात् । घस्य इय्
किम् इयत् इदम् इयत् । 'इदंकिमोरीशकी' (६-३-९०) । की इयत्
ई इयत् । यस्येति लोपः । कियत् इयत् । पदकार्यम् ।
कियान् इयान् ।

किमः संख्यापरिमाणे ङिति च (५. २. ४२)

संख्येयत्ताप्रश्ने किमो ङितिः पूर्वोक्तं च स्यात् । 'ङतिर्वहुत्व
एवेष्टः' (वा०) । ङित्वाङ्लोपः । कति बालाः कियन्तः । यत्तद्वभ्यां च
ङतिरिति कौमुदी । यति । तति ।

संख्याया अवयवे तयप् (५. २. ४२)

सोऽस्या अवयव इत्यर्थे संख्यायास्तयप् स्यात् । चतुरवयवा
चतुष्टयी रज्जुः । गद्यां चतुष्टयमित्यादौ चतुरवयवः सङ्घोऽर्थः ।

द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्जा (५. २. ४३)

आभ्यां तयपोऽयजादेशो वा स्यात् । द्वयम् । द्वितयम् । त्रयं
त्रितयम् ॥

उभादुदात्तो नित्यम् (५. २. ४४)

उभशब्दात् संख्यायार्ज्जातस्य तयप् आलुदात्तो नित्यमयप्
स्यात् । उभयम् ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताहुः (५. २. ४५)

डित्वाडिलोपः द्वादशाधिका अस्मिन्निति द्वादशं शतं सहस्रं वा ।
'शतसहस्रयोरेवेष्टम्' (वा०) ॥

शदन्तविंशतेश्च (५. २. ४६)

शदन्तेभ्यो विंशतेश्चोकार्थे डः । विंशदधिका अस्मिन्निति विंशं
शतम् । तिलोपः, विंशे शतम् । 'संख्यापूर्वावेष्टम्' । द्वाविंशं द्वाविंशं
वा शतम् ।

संख्यायां गुणस्य निमाने सयट् (५. २. ४७)

गुणो भागः । निमानं मूल्यं क्रेयं वा । एकस्य भागस्य मूल्ये
क्रेये वा वर्तमानाया आदिसंख्यायास्तदस्येत्यर्थे सयट् स्यात् ।

यद्भागस्य यवानां द्वौ भागौ मूल्यतया स्थितौ ।

तत्स्याद्यवानां द्विमयं तर्कं क्रेये त्वथोच्यते ॥

यद्भागस्य हि तत्क्रांशौ द्वौ क्रेतव्यतया स्थितौ ।

तत्क्रस्य द्विमयास्तेऽमी यदा हति विपर्ययः ॥

पूर्वत्रैकप्रस्थस्य तत्क्रभागस्य द्वौ यवप्रस्थौ मूल्यमित्यर्थः,
परत्रैकप्रस्थस्य यवभागस्य द्वौ तत्क्रप्रस्थौ क्रेतव्यावित्यर्थः ।

तस्य पूरणे डट् (५. २. ४८)

अत्रार्थे सङ्ख्यायाः डट् । विंशतेः पूरको विंशः । त्रिंशः ॥

नान्तादसङ्ख्यादेर्मट् (५. २. ४९)

असङ्ख्यादेर्नान्तसङ्ख्यायाः परस्य डटो महागमः स्यात्
पञ्चमः दशमः । सङ्ख्यादेस्तेकादशः ॥

षट्कतिकतिपयचतुरां शुक् (५. २. ५१)

१. 'वेण्वो' इति मुद्रितसिद्धान्तकोमुद्रापाठः २. 'डिलोपः' ५- ७- ५- पाठः.

३. 'एकस्य मूल्ये' क- पाठः. ४. 'अत्रार्थे डः' १' ५- ७- ५- पाठः.

एषां ङटिं परे युगागमः स्यात् । षष् थ अ घृत्वं षष्ठः ।
कतिथः । कतिपयथः स्वल्पसङ्ख्यापूरकः । चतुर्थः । 'चतुरश्छयता-
वाद्यक्षरलोपश्च' (वा०) । तुरीयः । तुर्यः ॥

• बहुपूगगणसङ्ख्यस्य तिथुक् (५. २. ५२) •

एषां ङटि परे तिथुक् स्यात् । बहुतिथः । पूगातिथः । गण-
तिथः । सङ्ख्यतिथः । पूगादेरसङ्ख्यात्वेऽप्यागमोक्त्यैव ङट् कल्प्यः ॥

वर्तारिथुक् (५. २. ५३.)

वत्तन्तस्य ङटि इथुक् । तावतिथः ॥

द्वेस्तीयः (५. २. ५४)

द्वितीयः ॥

त्रेः सम्प्रसारणं च (५. २. ५५)

वृतीयः । द्वितीयवृतीयेति सूत्रोक्तेः 'हलः' (६-४-२) इति
सम्प्रसारणदीर्घो न ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् (५. २. ५६)

एभ्यः परस्य ङटस्तमडागमो वा स्यात् । विंशतितमः ।
विंशः ॥

नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च (५. २. ५७)

शतादिसङ्ख्याभ्यो मासादिभ्यश्च ङटो नित्यं तमद् । शत-
तमः । सहस्रतमः । मासतमः । अर्धमासतमः । संवत्सरतमः । तदन्त्यो
दिवस इत्यर्थः ॥

षष्ठ्यादेश्रासङ्ख्यादेः (५. २. ५८)

असङ्ख्यापूर्वात् षष्ठ्यादेः ङटो नित्यं तमद् । षष्ठितमः ।
सप्ततितमः । सङ्ख्यादेस्त्वेकषष्ठः । एकषष्ठितम इति विंशत्याद्युक्तो
विकल्पः ॥

मतौ छः सूक्तसाम्नोः (५. २. ५९)

तद्योर्वाच्ययोर्मत्वर्थे छः । कयाशुभाशब्दोऽस्मिन्नस्तीति
कयाशुभीयं सूक्तम् । यज्ञायज्ञीयं साम । अनयोर्वेदशब्दानुकरण-
रूपत्वेन ततोऽन्यत्वाच्छ्रद्धादिभिरश्राव्यत्वं नेति हरः । अनुकरण-
त्वादेव पदांशोक्तावपि नापशब्दत्वम् । अस्यवामीयं सूक्तम् ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् (५. २. ६०)

अनयोर्वाच्ययोर्मत्वर्थे छस्तस्य लुक् च स्यात् । लुग्वा वाच्यः ।
तत्राध्यायो लौकिकग्रन्थगतोऽप्युक्त इति हरः । दोषविज्ञानीयो
बाहटशास्त्रेऽध्यायः । दोषविज्ञानो वा ॥

दोषविज्ञानशब्दे हि साक्षाच्चस्मिन्नसत्यपि ।

अर्थात् तद्वर्णनाध्याये तदस्तित्वात्तदाख्यता ॥

अनुवाके तु यूयंपातशब्दवन्तो यूयंपातीया अनुवाकाः । यूयंपाताः ॥

विमुक्तादिभ्योऽण् (२. २. ६१)

विमुक्तशब्दवानध्यायोऽनुवाको वा वैमुक्तः । और्वशो भारते-
ऽध्यायः ॥

गोषदादिभ्यो बुन् (५. २. ६२)

गौषदशब्दवानध्यायोऽनुवाको वा गोपदकः । श्पेत्वकः ॥

तत्र कुशलः पथः (५. २. ६३)

पथोऽस्मिन्नर्थे बुन् । नान्तत्वाद्द्विलोपः । पथकः ॥

आकैषादिभ्यः कन् (५. २. ६४)

आकपे कुशल आकपकः । रेफपाठे आकर्षकः । 'आकपत्सरु-
पिज्ञाचपिचण्डनिचयाश्माशनिशकुनिजपतपहादह्लादपादेभ्यः' (सं०
५-२-९१) । तत्सरुप्रसृतौ तद्विषयक्रियायां कुशलत्वमूलम् ॥

१. 'मैत्रयर्थे' क. घ. M. U. S. पाठः. २. 'गोपच्छब्द' M. U. S. पाठः.

३. 'आकर्षादिभ्यः' इति मुद्रितलिखितकौमुदीपाठः. ४. 'आकपेत्वक' M. U. S. पाठः.

धनहिरण्यात् कामे (५. २. ६५)

आभ्यां तत्र काम इत्यर्थे कन् । धने कामोऽस्य धनकः । हिर-
ण्यकः ॥

स्वाङ्गेभ्यः प्रासिते (५. २. ६३)

एभ्यस्तत्रासक्ते कन् । केशशिखापरः केशकः । दन्तकः ।
दन्तोष्ठकः ॥

उदराद्वगाद्यूने (५. २. ६७)

तस्मात् तत्रासक्तेऽर्थे निरुद्योगे वाच्ये ठक् । उदरपूरणेऽत्य-
न्तासक्त्या निरुद्योग औदारिकः । तथापि सोद्योगश्चेदुदरकः ॥

सस्येन परिजातः (५. २. ६८)

गुणार्थात् सस्यशब्दात् तेन परिवृतो जात इत्यर्थे कन् ।
जन्मन्येव सर्वगुणैर्वृतः तस्यकः पुत्रः । सस्यको मणिः । सस्येनेति
हरपाठेऽपि प्राग्बद्धार्थः ॥

अंशं हारी (५. २. ६९)

अंशात् तं हारीत्यर्थे कन् । अत्रार्थं हर्ता हारी । अंशकोऽयं
पुत्रः ॥

तन्त्रादचिरापहते (५. २. ७०)

कन् स्यात् । तन्तुवानार्थां शलाका तन्त्रम् । तस्मादचिराप-
हतस्त्रन्त्रको नवपटः ॥

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् (५. २. ७१)

यस्मिन् देष्टे ब्राह्मणास्तु भवन्त्यायुधजीविनः ।

नोऽयं ब्राह्मणकोऽल्पाक्षा यवागूरुष्णिकोऽन्यते ॥

शीतोष्णाम्बां कारिणि (५. २. ७२)

क्रियाविशेषणाभ्यां मान्यपाटवपराभ्यामाभ्यां कारिण्यर्थे कन् ।
शीतं कुर्वन् शीतको मन्दः । उष्णकः पटुः ॥

अधिकम् (५. २. ७३)

कनन्तोऽयम् ॥

अनुकाभिकाभीकः कमिता (५. २. ७४)

एते काहुकार्थाः ॥

पार्श्वेनान्विच्छति (५. २. ७५)

पार्श्वस्थितवत् छटिल उपायः पार्श्वम् । तेनार्थान्विच्छन् पार्श्वको
मन्थी ॥

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ (५- २. ७६)

क्रमात् स्तः । तीक्ष्णोपायोऽयःशूलम् । तेनान्विच्छन् आयः-
शूलिकः । दण्डाजिनं दम्भः । तेनान्विच्छन् दाण्डाजिनिकः ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्या (५. २. ७७)

पूरणान्ताद् तावत्सङ्ख्यापूर्णं ग्रहणसाधनमित्यर्थे कन् ।
पूरणप्रत्ययस्य च वा लृक् स्यात् । 'ग्रन्थग्रहण एवेष्टम्' (वा०) । पञ्चमं
ग्रहणसाधनं पञ्चकं पञ्चमकं वा । पाठे पञ्चममावर्तनमित्यर्थः ।
'तावतिथेन गृह्णातीत्यर्थे कन् पूरणस्य च नित्यं लुगवाच्यः' (वा०) ।
पञ्चमेनावर्तनेन गृह्णन् पञ्चकः द्विकः ॥

स एषां ग्रामणीः (५. २. ७८)

स एषां नाथ इत्यर्थे कन् । कृष्णका यदवः । मज्जारथं मत्कम् ।
त्वत्कम् । प्रायेण तु तस्येदमित्यर्थमात्रे मयुञ्जत इति हरः । मत्का
वाक् ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करमे (५. २. ७९)

उभयत्रो रज्जुमद् दारुमयं पादवन्धनं शृङ्खलम् । तत् बन्ध-
साधनमस्येत्यर्थे वालोष्ट्रे वाच्ये कन् शृङ्खलकः करमः ॥

उत्क-उन्मनाः (५. २. ८०)

कालप्रयोजनाद्रोगे (५. २. ८१)

कालात् प्रयोजनाच्च रोगे वाच्ये कन् । द्वितीयेऽहि भवो द्विती-
यको ज्वरः । चतुर्थकः । 'साक्षात्कालार्थान्पासादेर्नेष्टम्' (वा०) । कारणं
कार्यं च प्रयोजनम् । पित्तेन जातः पित्तको ज्वरः । शीतः कार्यम-
स्येति शीतको ज्वरः । उष्णकः ॥

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् (५. २. ८२)

तदन्नमस्मिन्नित्यर्थे प्राये घोट्ये नाम्नि कन् । गुडापूपाः प्राये-
णान्नमस्यामिति गुडापूपिका पौर्णमासी । 'वटकादिनिर्वाच्यः',
(वा०) । वटकाख्या अपूपाः प्रायेणान्नमस्यामिति वटकिनी तिथिः ॥

कुल्मासादञ् (५. २. ८३)

कुल्मासो माष इति रामः । मृद्ग इति हरः । तत्प्रायाच्चा
कौल्मासी । तिथिः ॥

श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते (५. २. ८४)

छन्दोऽध्येतरि श्रोत्रियमिति निपात्यते । नित्यं स्वार्थम् ।
श्रोत्रियः । तदधीतं इत्यणि च्छान्दस इत्यपीष्टम् ॥

श्राद्धमनेन मुक्तमिनिठनौ (५. २. ८५)

श्राद्धी श्राद्धिकः । तदिनमुक्तश्राद्ध पूर्वतौ ॥

पूर्वादिनिः (५. २. ८६)

अस्मादनेनेत्यर्थे इनिः । प्रकरणात् क्रियाविशेषं प्रकृत्य क्रि-
विशेषणानां कर्मत्वाद् द्वितीयान्तात् पूर्वादिनिः कार्यः । पूर्व-
क्तं गतं बानेनेति पूर्वी ॥

सपूर्वान्च (५. २. ८७)

सपूर्वपदाच्च पूर्वादिनिः । भावे कर्मसामान्ये वा क्तं कृत्वा भुक्तं
पूर्वमनेनेति विग्रहः सप्त सुप्तेति भुक्तपूर्वशब्दस्य समासे भुत इनिः ।
भुक्तपूर्वा खल्वयम् । अत्र कर्मविशेषस्यानभिहितत्वात् पुनस्ताद्विवक्षा-
रेण चेत् भुक्तपूर्वा (वा० २. ३. ३६) सप्ततूनित्याद्यपि ॥

इष्टाद्विभ्यश्च (५. २. ८८)

एभ्योऽनेनेत्यर्थे इनिः स्यात् । इष्टी मखे । 'कस्येत्तविषयस्य
कर्मण्युपसङ्गानाम्' इति कर्मणि सप्तमी ॥

इष्टी सर्वमखे भुती भुतिश्रवे तस्वे गृहीत्यर्चिती
गोविन्दे पठिती तथाभुपठिती शास्त्रेषु सर्वेष्वपि ।
स्रष्टौ व्याकुलिती तथा खलजने दूरे निराकृत्यसौ
भिन्नेषूपकृती विभाति नृपतिर्दानेषु संरक्षिती ॥

आम्नाती निगमे ग्रहेषु गणिती धर्मसंघारित्यसा-
वान्तारे परिरक्षिती निकथिती श्रेयःसु नित्यं नृणाम् ।
न्यायेष्वप्ययकल्पिती परिकलित्युच्चैः कलाकौशले
वैद्ये सङ्कलिती विराजति सुयीरासेविती केशवे ॥

अधीती वेद इत्यादि चास्ति ॥

छन्दासि परिपन्धिपरिपरिणौ पर्यवरथातरि

(५. २. ८९)

१. 'क्रियासम्बन्धः । क्रियाविशेषणं प्रकृत्य क्रिया' ३१. ८. ६. पाठा.

२. 'पूर्वादिनिः । इत्वं पूर्वमनेन हतपूर्वादिभ्यम् ॥ ३५', १. 'वि' प. ३८३.

इत्यत्र परिपन्थी लोकेऽपीष्टः ॥

अनुपद्यन्वेष्टा (५. २. ९०)

पदचिह्नं दृष्ट्वान्वेष्टा अनुपदी । तेन द्विरप्याद्यन्वेष्टरि न ।
स्वामी त्वन्वेष्टानुपदी समावित्याह ॥

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् (५. २. ९१)

साक्षाद् द्रष्टा साक्षी । अव्ययत्वाद्विलोपः ॥

क्षेत्रियञ्च परक्षेत्रे चिकित्स्यः (५. २. ९२)

यास्मिन्नर्थे विदेष निपात्यः ।

अन्यजन्मभवे देहे चिकित्स्यः क्षेत्रियो गदः ।

देहान्तरे ससूक्रमय्य चिकित्स्यं क्षेत्रियं विषम् ॥

अन्यसस्यास्य केदोर विनाशं क्षेत्रियं तृणम् ।

परदारेषु गमनादन्तन्यः क्षेत्रियः खलः ॥

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्ट-

मिन्द्रदत्तमिति वा (५. २. ९३)

धजन्तीमिन्द्रियपदमर्थेष्वेषु निपात्यते ।

इन्द्र आत्मा तस्य चिह्नं चक्षुरादिकमिन्द्रियम् ।

तेनानुमानैर्दृष्टं वा सृष्टं वा स्वशुभाशुभैः ॥

ज्ञानार्थं तेन जुष्टं वा विषयेभ्योऽथवार्पितम् ।

इन्द्रदुर्जयमित्याद्यप्सुद्धतामिति शब्दतः ॥

प्युत्पत्तिर्वहुधाप्येवं रुद्धिष्वित्यपि सूच्यते ।

इति खेनादिभागः ।

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् (५-२-१४)

तदस्यास्तीति तदस्मिन्नस्तीति चार्थे मतुप् स्यात् । गोवोऽस्य सन्तीति गोमान् कृष्णः । श्रीवत्सोऽस्मिन्नस्तीति श्रीवत्सवान् । रमावान् । 'मादुपधायाश्च'-(८-२-९) इति अवर्णान्तान्मस्य वत्वम् । मान्तावत्वम् । शम्बवान् । मोपधात् शमीवान् । अवर्णोपधाद् यशस्वान् भास्वान् । अत्र 'स्वादिषु'(१. ४. १७) इति पदत्वेन सस्य रुत्वे प्राप्ते

तसौ मत्वर्थे (१. ४. १९)

मत्वर्थे प्रत्यये परे तान्तसान्तौ भसंज्ञौ इति भत्वादपदत्वम् । अयवादिभ्य इत्युक्तेर्यवमानित्यादि ।

यत्रोर्मिदहमयो भूमिर्द्राक्षा घ्राक्षा तिमिः क्रिमिः ।

हरिद्व शरद्व ककुद्दासः कुञ्चेत्याद्या यवादयः ॥

दक्षिणः शरद्वः । 'झयः'(८-२-१०) इति वत्वम् । दृषद्वान् विष्णुवान् अस्य तान्तत्वेनापदत्वाज्जश्त्वं न । भिक्षुलिप्मान्वृक्ष इत्यत्र हत्वादेः शसिद्वत्वाच्च वत्वम् । 'संज्ञायाम्'(८. २. ११) इति वत्वम् । हरिवान् दम्भः ॥

आसन्दीवदघ्नीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्भुसण्वच्चर्मण्वती

(८. १. १२)

एषु मतुपो नाग्नि वत्त्वं प्रकृत्यादेशश्च निपात्यते । आसनवत्त्वादसन्दीवाज्जाग्रामः । अस्थिमत्त्वादघ्नीवाज्जानूरुसन्धिः । चक्रवत्त्वाच्चक्रीवाज्जाग्राम नृपः । चक्रं सैन्यम् । कक्ष्यावाप्तिति प्राप्ते कक्षीवाज्जाग्रामर्षिः । लवणवत्तया रुमण्वान् गिरिः । रन्तिदेवकृतगवालम्भजनित-चर्मवत्त्वाच्चर्मण्वती नाम नदी ॥

उदन्वानुदधौ च (८. १. १३)

अकारात्कस्यचिद्वेर्नाग्नि च ॥

राजन्वान् सौराज्ये (८-२-१४)

शुराजत्वे वाज्ये राजन्वान् देशः । अन्यत्र राजवान् । विहम्भम् 'तसौ मत्वर्थे'(१. ४. १९) इति मत्वे

वसोः सम्प्रसारणम् (६-४-१३१)

भस्य वंसोः सञ्जसारणं स्यात् । आदेशसत्त्वात् पत्वम् । विष्मान् ग्रामः । 'मतौ बह्वच' (६. ३. ११९) इति नाम्नि दीर्घादमवती ॥

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने ।

संसङ्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुवादयः ॥

भूमार्थे गुणवान् राजा निन्दार्थे गन्धवान्छकः ।

प्रशंसायां रूपवती नित्यत्वे क्षीरवान् द्रुमः ॥

विद्यावानित्यतिशये संसङ्गे कुण्डली नरः ।

अस्तित्वे भूर्गन्धवती तत्सत्त्वैव विवक्ष्यते ॥

न कर्मधारयान्मत्वर्थयो बहुव्रीहेर्लाघवात् । 'कुल्लपङ्कजां न भूमाद्यर्थव्यक्तये तु कुल्लपङ्कजवतीत्यपि स्यात् । अकृच्छिणीति कधारयादिप्युक्तेः लाघवमनादत्यभेवेति 'हरः । 'गुणवचनेभ्यो मतुल्लवाच्यः' (वा०) । शुक्लो गुणोऽस्यास्तीति शुक्लः पदः ॥

रसादिभ्यश्च (५. २. ९५)

एभ्यो मतुवेव । नत्विनिठनादयः । रसवान् रूपवान् स्पर्शव नित्यादि । उर्वशी रूपिणी स्पर्शिको वायुरिति दर्शनात्सूत्रं दृष्यमेति भाष्यम् ॥

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् (५. २. ९६)

प्राणिस्थादादन्ताल्लज्वा । चूडालः चूडावान् । अप्राणिस्थे धूडोवान् स्तम्भः । 'प्राण्यद्गादेवेष्टम्' । तेन शोभावानिच्छावान् न प्रत्यादौ न । छायालैतनुवछरी चूडालं शशिलस्येत्यादौ च्छायात्वादच्च इति 'आतोऽनुपसर्गे का' (३. २. ३) 'केसरालमित्येलेरणी गामनः । केसराण्यलति भूषणीकरोतीति कर्मण्यणि केसरालं नलिनम्

सिध्मादिभ्यश्च (५. २. ९७)

एभ्यो लज्जन्तुप् च स्यात् । नत्विनिठनादि । सिध्मागड्गामिणि

१. 'भंगो' इति मुद्रितवृत्तिः पाठः. 'सम्भन्ता' इति माय्यपाठः. 'पितृकुन्तोः' य. स. ७. पाठः. २. 'ज', य. 'ज' य. पाठः. ५. 'लज्जन्तो' इति मुद्रितः 'लज्जन्तु' पाठः.

कर्णपर्णपांसुमांसनाभिपशुप्रज्ञासंविद्यहनुदकजीजस्नेहेभ्यः' (सं० ५-२-१३३) सिध्मोऽस्यास्तीति सिध्मलः सिध्मवान् गडुलः मणिलः कर्णलः पर्णलः नाभिलः पशुलः प्रज्ञालः संविद्यलः हनुलः उदकलः जीजलः स्नेहलः । 'शीतश्यामकृष्णपिङ्गपेतापक्ष्मपृथुमृदुमञ्जुपत्रपुष्क-
निष्पावचटुकपिकण्डूभ्यः' (सं० ५-२-१३४) । शीतगुणवान् शीतलः । एवं श्यामलः कृष्णलः पिङ्गलः पत्रलः पत्रवान् हरितवर्णवान् । पुष्कलः । निष्पावः कोशी धान्यभेदः निष्पावलः । कपिवर्णभेदः कपिलः । कण्डूकः । सक्तुल इति च भाष्यः । 'पार्थिवमन्यो-
दीर्घश्च' (सं० ५-२-१३५) पार्थिवलः । धमनीलः । 'क्षुद्रजन्तूप तापे-
भ्यश्च' (सं० ५-२-१३६) । आनकुलात् क्षुद्रजन्तवः । तेभ्यो रोगेभ्योऽप्यादन्तेभ्यश्च लघ्व्युकाळः मक्षिकाळः विचर्चिकाळः मूर्च्छाळः । अनादन्तेभ्योऽपीति राज्ञाद्याः । पित्तलः श्लेष्मलः 'वातदन्तवत्तलललाटानामूदच' (सं० ५-२-१३६) । एभ्यो लघ्व-
स्यात् लघ्व ऊद् च । 'यस्येति च' (६-१-१४८) इत्यलोपः वातूलः । वन्तूलः । वलूलः गडूलः ललाटूलः ॥

वत्सांसाभ्यां कामबले (५.२.१८)

आभ्यां कामवति घलवति च वाच्ये लघ्व । वत्सलः प्रेमवान् ।
असलो घलवान् ॥

केनादिलघ्व (५.२.१९)

फेनिलः फेनलः फेनवान् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शानेलचः (५.२-१००)

लोमरौमवभ्रुवभ्रुभुरुद्धरिरुपिकर्केभ्यः शः (सं० ५-२-१४३) ।
लोमशः रोमशः वभ्रुवर्णवान् वभ्रुशः । स एवं वभ्रुलः भुरुशः रुशः
दरिशः कपिशः कर्कशः । 'पामवामहेमर्श्यामश्लेष्मोणददृकुसिवालिभ्यो

१. 'वर्णवान्' वा । २. 'भ्यो ल' घ. ङ. ट. पाठः । ३. 'मू. च' इति मुद्रितसंस्वतीकण्ठाभरणपाठः । ४. 'लोमपञ्चदृ' इत्युक्तं इति मुद्रितपाठः । ५. शान्म म. उ. ङ. पाठः.

नः (स० ५-२-१४४) । पामनः वामनः हेमनः श्यामनः श्लेष्मणः
 लभणः दद्रुणः कृमिणः बलिनः । दद्र्वा कृदन्तत्वपक्षे दद्र्वा
 ह्रस्वश्चेति माधवः । दद्रुणः । कुष्ठमेदो दद्र्वाख्यः । 'शाकीपलाळी-
 कद्रूणां ह्रस्वश्च' (स० ५-२-१४५) । महच्छाकं शाकसमूहो वा शाकी
 महत्पलालं तच्चूर्णं वा पलाळी । नागमाता गृहगोधा वा कद्रुः ।
 शाकिनं पलाळिनं कद्रुणम् । 'विष्वचोऽकृतसन्धेरुत्तरपदलोपश्च' (स०
 ५-२-१४६) विषु अच् इत्यत्र अच्शब्दलोपः । विष्वचो जना अस्य
 सन्तीति विषुणः । विष्वग्गमनवानपीति हरः । 'अङ्गात्कल्याणे'
 (स० ५-२-१४७) कल्याणाग्रयत्यङ्गना । 'लक्ष्म्या औ च' (स० ५-
 २-१४८) ईकारस्याखम् । वा लक्ष्मीवान् लक्ष्मणः । 'पिच्छोरपैर्णोदक-
 ध्रुवकाध्रुवकामहाभ्य इलच्' (स० ५-२-१४९) पिच्छा स्निग्धांशो-
 ऽस्यास्तीति पिच्छलं दधि । सरसा बलं लक्ष्यते उरसिलः । पर्णिलः
 प्रदक्किलः । ध्रुवकिलः । ध्रुवकिलः ध्रुवकाध्रुवके पात्रमेदौ । ग्रहिलः ।
 पल्लकाग्रहगुहाभ्यश्च । पङ्किलः । काकिलः । आग्रहवान् ग्रहिलः ।
 गुहिलः । 'जटाघटाकलाभ्यः क्षेपे' (स० ५-२-१४०) सिष्मादौ
 पिच्छादौ चैवमेव हरोक्तम् । जटालः घटालः कलालः जटिलः घटिलः
 कलिलः । अक्षेपे तु जटावान्मुनिः । घटावान्मुपः । कलावान् विटः ॥

॥ प्राश्रज्ज्वाचार्चवृत्तिभ्यो णः (५. २. १०१)

प्राश्रः आश्रः आर्चः वार्चः । स्त्रियां प्राश्रा आश्रा । सर्वत्र
 भ्रतृप् चोद्यः ॥

तपःसहस्राभ्यां विनीनी (९. २. १०२)

तपस्वी सहसी ।

अण् च (५. २. १०३)

वापसः । साहस्रः । 'ज्योत्स्नादिस्थोऽण् वाच्यः' (वा०) ।
 ज्योत्स्नाविमिस्राहण्डलकुतुपविसर्पविषादिकाभ्यः' (स० ५-२-९१) ।

१. 'शामनः', २. 'अन्' मुद्रितपाठः ३. छ. ४. पाठवः । १. 'वर्ण-
 दक्षुपका' इति मुद्रितपाठः ४. 'आश्र' इति मुद्रितपाठः ।
 पाठितः, 'वाच्यः' इति मुद्रितपाठः ५. 'अन्' इति मुद्रितपाठः ।

॥ 'प्राश्रज्ज्वाचो-चो णः' इति मुद्रितपाठः ॥ 'वर्ण' इति
 मुद्रितपाठः ॥

ज्योत्स्नावान् ज्यौत्स्नाः । पशुः । तामिस्रः । कुण्डलवत्वार्यः कौण्डलः ।
 तद्योगे तु कुण्डल्येवेति राश्रः । कुतुपः पात्रभेदः । तद्वान् कौतुपः ।
 वैसर्पः वैपादिकः । आकृतिगणत्वाद् विजननवान् वैजननो मासः ।
 शिलावत्त्वात् शैलः सौधः ।

सिकताशर्कराभ्यां च (५. २. १०४)

अण् स्यात् । सैकतं शर्करं च पात्रम् । शर्कराशब्दो माधुर्यार्थ-
 इति हरः । शर्करं क्षीरम् ।

देशे लुबिलच्चौ च (५. २. १०५)

आभ्यां देशे वाच्ये लुबिलच्चावण् मतुप् च स्युः । छपि
 प्रकृतिवत् सिकता अयं देशः । सिकतिलः सैकतः सिकतावान् ।
 एवं शर्करेत्यादि ।

दन्त उज्जत उरच् (५. २. १०६)

उज्जताद् दन्तादुरच् स्यात् । दन्तुरः उज्जतदन्तः ।

ऊपसुषिसुष्कमधो रः (५. २. १०७)

ऊपरो देशः । रन्ध्रं सुषिः, तद्युक्तं वेष्वादि सुषिरम् । रन्ध्र-
 मग्रे च लक्षणया ।

शुषिः शुषिरमित्यादि स्वाम्याद्या प्राच्यते जगुः ।

भाग्देशे हि सकारस्य शकारः पठ्यते क्वचित् ॥

शुष्करो वृषः । स्थूले च लक्षणया । माधुर्यार्थान्मधोर्मधुरम् । तेन मधु-
 मत्कुसुममित्यत्र न । 'खद्युखकुञ्जेभ्यश्च' । खं गलरन्ध्रं महदस्पृष्टेति खरः ।
 मुखेन वाग् लक्ष्यते तद्भूमवान् मुखरः । कुञ्जौ कुम्भाभोगर्तो दंष्ट्रे
 वा तद्वान् कुञ्जरः । 'नगपांसुपाण्डुभ्यश्च' । नगाः प्रासादाः सन्त्यत्रेति
 नगरं पांसुरं पाण्डुरम् । पाण्डुरशब्दस्त्वव्युत्पन्न इति हरः । बन्धु-
 सिन्धुभ्यां च भोजः । बन्धुरः सिन्धुरः । 'कञ्च्वा ह्रस्वश्च' (स०
 ५-२-१५७) । विचर्चिकावान् कञ्चुरः । 'शिखाया ह्रस्वश्च' इति
 खामी । शिखरम् ।

११. धुहुन्व्या मः (५. २. १०८)

धुमः धुमः । दुरग्र तस्स्कन्धः ।

केशाद्वोऽन्यतरस्याम् (५. २. १०९)

केशवः । विकल्पादिनिठन्मतुषः । केशी केशिकः केशवान् ।
‘वोऽन्येभ्योऽपि वाच्यः’ (वा०) । मणिवो नामाहिः । हिरण्यवो
निधिभेदः । ‘रज्जी दलपक्ष्तिरस्यास्तीति राजीवम् । संचिवः ।
सचिः सेवा । ‘अर्णसो लोपश्च’ (वा०) । अर्णवः । ‘मेघारथाभ्यामिर-
भिरचौ’ (वा०) । क्रमात् स्तः । मेघिरः रथिरः । ईरन्नीरचावित्यपि
पाठो दृष्टः ।

१२. गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् (५. २. ११०)

गाण्डि गाण्डी अजग इत्येतेभ्यः संज्ञायां वः । गाण्डिः पर्या-
स्यास्तीति गाण्डिवं धनुः गाण्डीवम् । सन्धिसाम्यात् द्वयोर्ग्रहः ।
अजगवम् ।

काण्डाण्डादीरन्नीरस्यौ (५. २. १११)

क्रमात् स्तः । काण्डीरः शरवान् दण्डवान् वा । अण्डीरः ।
आण्डीर इति केचित् । आण्डमण्डमेव ।

१३. रजःकृष्याद्युतिपरिषदो वलच् (५. २. ११२)

रजस्वला ।

वले (६. ३. ११८)

वले परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । कृषीवलः । आसुतीवलो
यज्वा शौण्डिकश्च । परिषद्वलो नृपः । एकदेशविकृतत्वात् पर्यद्वलः ।
‘वलजन्येभ्योऽपि वाच्यः’ । मदावलः आतृवत् । पुत्रावलः उत्सङ्गा-
वलः । दस्तु शत्रुवल् उत्साहवल इति च वदन् वल इत्यत्र संज्ञा-
धिकाराददीर्घमाह । तन्मते पुत्रावलादावनाम्नि ‘अन्येषामपि दृश्यते’
(६-३-१३०) इति दीर्घः ।

दन्तशिखात्संज्ञायाम् (५. २. ११३)

दन्तावलः, शिखावलः ।

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्सलिन-
मलीभसाः (५-२-११४)

ज्योत्स्ना ज्योतिष्मत्त्वात् । तमिस्रा तामसी रात्रिः । स्त्रीत्व-
मतन्त्रम् । तमिस्रं नभः, तमस्समूहोऽपि तमस्वत्त्वात् तमिलम् ।
शृङ्गवान् शृङ्गिणः । ऊर्जस्वी ऊर्जस्वलश्च बलवान् । “गोमिन् पूज्ये”
(स० ५-२-२०७) इति ओजोक्त्या पूज्यो गोमान् गोमी ।

अत इनिठनौ (५. २. ११५)

अदन्तात् मत्वर्थे एतौ स्तः । दण्डी । दण्डिकः । दण्डवान् ।
एवं कञ्चुकी । ‘कञ्चुकीय इति क्यचि’ इति चाभक्तः । इच्छार्थक्यचि
पचाद्यजयम्, न मत्वर्थीयः । तदिच्छया तद्वारित्वं लक्ष्यते ।

‘एकाक्षरात् कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ।’

एभ्य इनिठनौ न । स्ववान्, कारकवान्, सिंहवान् । तद-
स्मिन्नित्यर्थेऽपि न । दण्डवती शाला । कुदादेः कचिदस्ति । कृतः-
कार्यी, पाकीत्यादि । जातेस्तण्डुलीत्यादि । द्रव्यादिभ्यश्च नेति
भोजः । द्रव्यवान् । ‘मत्वर्थीयात् सरूपो मत्वर्थीयो नेष्टः’ । तेन
ठनन्तात् पुनर्न ठन् । दण्डिकवान् ।

ब्रीह्यादिस्यश्च (५. २. ११६)

एभ्य इनिठनौ स्तः । तत्र ‘ब्रीहिशालिश्रीर्षमायाभ्य इनिठनौ’
(स० ५-२-१६८) । ब्रीह्यः । ब्रीहिकः । शाली । शालिकः । श्रीर्षी ।
श्रीर्षिकः । मायी । मायिकः । ब्रीहिमानित्यादि मतुयचि । ‘शिखा-
शाखाकेकाशालाभेखलावलाकापताकाष्टकाचूडावडवाघृणादपीजराग-
दासंज्ञासूनामनीपादैर्घ्राजटाकर्मचर्मवर्धधन्वज्जन्मभ्यः’ (स० ५-२-१९५)

हनिरेव । शिखी । शाखी । कैकी । माली । 'तदन्ताच्चैष्टम्' ।
 घनमाली । मेखली । बलाकी । पताकी । अष्टकी । चूडी । षड्वी ।
 घृणी । वीणी । जरी । गदी । संझी । सूनी । मनीषी । दंष्ट्री । जटी ।
 कर्पी । चर्पी । वर्मी । धन्वी । जन्मी । मतुपि शिखावानित्यादि ।
 यवखदानौसभाकुमारीकरणेभ्यष्टनेव' (स० ५-२-१६७) । यवखदा
 यवस्य सारः । तद्वान् यवखदिकः । यविकः, खदिकः इत्यन्ये ।
 नायिकः । सभिकः । कुमारिकः । करणिकः ।

तुन्दादिव्य इलच्च (५. २. ११७)

चकारादिनिठन्मतुपः । 'तुन्दोदरपिचण्डेयवव्रीहिभ्यः' (स० ५-
 २-१४१) । तुन्दिलः । उदरिलः । पिचण्डिलः । त्रयस्तुल्यार्थाः ।
 यविलः । व्रीहीत्यर्थशङ्खमिति वृत्तौ । व्रीहिलः । शालिलः । तुन्दी ।
 तुन्दिकः । तुन्दवानित्याद्यपि । 'स्याङ्गेभ्यो वृद्धौ' (स० ५-२-१४२) ।
 वृद्धः पादोऽस्यास्तीति पादिलः । कर्णिलः ।

एकगोपूर्वाहज्जित्यम् (५. २. ११८)

एकगोपूर्वाददन्ताभित्यं ठप्, न मतुयादि । ऐकव्रतिकः ।
 गौशविकः । गोत्रा गोसमूहः, तद्वान् गौत्रिक इत्यदन्तत्वमनाभित्य
 बाधघोक्तिश्चिन्त्या ।

शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् (५. २. ११९)

नित्यं ठप् । नैष्कशविकः, नैष्कसहस्रिकः ।

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् (५. २. १२०)

आहतत्वप्रशस्तत्वविशिष्टाद् रूपाद् यप् । आहतरूपवान् रूप्यः
 पणः । प्रशस्तरूपवान् रूप्यो युवा । 'अन्मेभ्योऽपि यन्वाच्यः' (वा०) ।
 हिम्यः गुण्यः ॥

अस्मायामेधास्त्रजो विनिः (५. २. १२१)

१. 'नी' य पाठः - 'अस्मायामेधास्त्रजो विनिः' इति मुद्रित-
 सारस्य लिख्यभरणमठः २. 'यान्' 'नि' य पाठः .

अलन्ताद्यशस्वी । मायावी, मेधावी । पदस्वात्कुत्वम् । सन्वी ।
 'आमयस्य दीर्घश्च' (वा०) । आग्रयावी । एभ्यो महुष् च । यशस्वान्
 मायावानित्यादि । 'शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्वाच्यः' (वा०) । शृङ्गाद-
 कस्तहः । शशस्तं वृन्दं रूपवेषामिति वृन्दारका इति टीकाख्येख्ये ।
 'फलवर्हाभ्यामिन्नञ्वाच्यः' (वा०) । फलिनः । वह्निणः । फली
 वर्हित्यपीष्ठम् । रथाचेति कौस्तुबी । रयिनः । 'हृदयाचालुर्वा' (वा०) ।
 चः स्वरार्थः । हृदयालुः । हृदयी । 'शीतोष्णवृत्रेभ्यस्तैश्च सहत इति
 चालुर्वाच्यः' (वा०) । शीतालुः । उष्णालुः । वृमालुः । वृमं दुःखम् ।
 'हिमाचेलुः' (वा०) । चः प्राग्वत् । हिमं न सहते हिमेलुः । 'बलाद-
 लैच्' (वा०) । बलं न सहते बललुः । 'वातात्समूहै', 'तत्र
 सहत इति च' (वा०) । वातूलुः । हिमेलुबललुवातूलुस्तत्र सहत इत्यर्थः
 आह ओजः । 'पर्वमरुद्भ्यां तप् ।' (स० ५-२-२०५) पर्वत
 उत्सववान् । शैल-त्वौणादिकः । मरुतोऽस्य यज्ञे परिवेष्टत्वेन सन्तीति
 मरुतो राजा ॥

ऊर्णाया युस् (५. २. १२३)

सित्त्वेनामस्वाद् 'यस्येति' (६-४-१४८) इति लोपाभावः ।

ऊर्णायुः ।

वाचो रिमनिः (५. २. १२४)

कुत्वजश्त्वे । वाग्मी ॥

आलजाटचौ बहुभाषिणि (५. २. १२५)

वाचालः । वाचाटः । 'कुत्सित इति वाच्यम्' (वा०)

सम्यग्भाषी वागम्येय ॥

स्वामिन्नैश्वर्ये (५. २. १२६)

ऐश्वर्यवान् स्वामी ॥

अर्श आदिभ्योऽच् (५. २. १२७)

१. 'आमयस्योपसङ्ख्यानं दीर्घः' २. 'नन्', ३. 'नन्' इति वा
 इतिवादिद्वान्तकौस्तुबी गठः ४. 'वृन्दारकम्वाच्यः', ५. 'मरुदभ्यां', ६. 'लः',
 ७. 'हेच', ८. 'जराट' इति न इतिवादिद्वान्तकौस्तुबी गठः.

‘अशोरुश्चतुरस्तुन्दपलिताभ्राम्ललवणादिभ्यः’ (स० ५-२-२१०)
 अशोऽस्यास्तीत्यशसः । शोभनोरस्क उरसः । चतुरः । तुन्दवांस्तुन्दः ।
 पलितः । अभ्रयुक्तसभ्रं नभः । अम्लः । लवणः । आहुक्तेर्बलवान् बलो
 नरः । पञ्चवती पञ्चा श्रीः । कमला । विषणावान् विषणो गुरुः ।
 पृषद् विन्दुः । तद्वान् पृषतो मृगः । ‘बलौकस इत्यदन्तो जेहूकार्थः’
 इति ङीकार्लवस्वे । कर्मधारयादच् । उच्चैर्भावोऽस्यास्तीत्युच्चः ।
 नीचः । अव्ययत्याङिलोपः । ‘स्वाङ्गाद्दीनात् ।’ (स० ५-२-२११)
 काणं चक्षुरस्येति काणः । खञ्जः पौदोऽस्येति खञ्जः । ‘वर्णाच्च’
 (स० ५-२-२१२) । व्यङ्गः । कुष्णः । पूर्व कुगुक्त्यैव सिद्धे स्वरभेदार्थ-
 मुक्तिः ॥

द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात् प्राणिस्थादिनिः (५. २. १२८)

प्राणिस्थेभ्योऽदन्तेभ्यो द्वन्द्वादिभ्य इतिरेव । न ठनादि ।
 द्वन्द्वात् कटकबलयी । ‘प्राण्यङ्गाशेष्टम्’ (वा०) । पाणिपादवान् ।
 उपनापो रोगः । कुष्ठी । गर्धं दुर्लक्षणम् । ककुदावर्त्तिनी स्त्री ॥

वातातीसारभ्यां कुक् च (५. २. १२९)

‘आभ्यामिनिः कुक् च । रोग एवेष्टम्’ । वातरोगवान् वातकी ।
 अतीसारकी । एकदेशविकृतत्वादतिसारकी । ‘पिशाचाच्च वाच्यम्’
 (वा०) । पिशाचकी ॥

वयसि पूरणात् (५. २. १३०)

वयसि वर्तमानात् पूरणान्तादिनिरेव । दशमं वयोऽस्यास्तीति
 दशमी वृद्धः । पञ्चमो मासः संवत्सरो वास्यास्तीति पञ्चमी ॥

सुखादिभ्यश्च (५. २. १३१)

इतिरेव । सुखी । दुःखी । प्रणयी । अलीकी । ‘मालायाः क्षेपे’
 (स० ५-२-१८५) माली मूढः । बलाद् बाहुरुपूर्वात् (स० ५-२-१८६)

१. ‘अञ्जटापटाम्ललवणादिभ्योऽच्’ अदितसरस्वतीकण्ठाग्रणपाठः. २. ‘पादोऽ
 स्यास्तीति’ M. U. S. पाठः. ३. ‘प्राण्यङ्गाशेष्टम्’, ४. ‘रोगे वायमिपाठे’,
 ५. ‘पिशाचाच्च’, इति च मुद्रितपिठान्तर्गममुदीपाठः.

बाहुवली । ऊरुवली । 'सर्वादेर्धननीजिकेशाद् । (स० ५-१-१८७)
सर्वधनी वणिक् । सर्वनीजी कर्षकः । सर्वकेनी युवा । सर्वादे-
र्बलादधीति अश्वध्वः । सर्ववली नृपा ॥

धर्मशीलवर्णान्ताच्च (५. २. १३२)

द्विजधर्मोऽस्यास्तीति द्विजधर्मा । द्विजशीली । द्विजवर्णी ।

हस्ताज्जातौ (५. २. १३३)

हस्तीति गजजातिसंज्ञा । करदन्ताभ्यां च भोजः । करी ।
दन्ती ॥

वर्णाद् ब्रह्मचारिणि (५. २. १३४)

वर्णी ब्रह्मचारी ॥

पुष्करादिभ्यो देशे (५. २. १३५)

भ्यो देशे वाच्य इति । पुष्करिणी । पशिनी । तरङ्गिणी ।
तटिनीत्यादि । अदेशे तु पुष्करवान् हस्ती । 'अर्थाच्चासन्निहिते'
(वा०) । असन्निहितोऽर्थोऽस्येत्यर्थः याचकः ॥

बलादिभ्यो मतुवन्यतरस्याम् (५. २. १३६)

भ्यो मतुविनिश्च । बलवान् । वली । ब्रतवान् । व्रतीत्यादि ।
उनभावः फलम् ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् (५. २. १३७)

मन्मन्तान्मशब्दान्ताच्च नाम्नीनिः । दामिनी । सोमिनी ॥

कंशंभ्यां वभयुस्तितुतयसः (५. २. १३८)

जलसुखवाचिभ्यां कंशंभ्यामेते स्युः । शम्भस्यास्तीति शम्भः ।
शम्भः । यस्यसोः सित्वेन पदत्वादव्ययत्वेऽपि टिलोपाभावः ।
'मोऽनुस्वारा' (८-३-२३) । शंयुः, शन्तिः, शन्तुः, शन्तः । शंयः ।
एवं क्रमोऽपि ॥

तुन्दिवलिबटेर्मः (५. २. १३९)

तुन्दिरुदरम् । तुण्डिस्तूयतनाभिः । एकदेशविकृतत्वाद् द्वयो-
रपि भइति स्वाप्ती । तुन्दिभः । तुण्डिभः । वलिभः । वटिभः ।
वटिस्तुण्डिः ॥

अहंशुभमोर्युस् (५. २. १४०)

अहमित्यहङ्कारे मान्तमव्ययं, शुभमिति शुभार्थे । अहंयुः ।
शुभंयुः ॥

इति मत्वर्थीयाः ।

इतः परं प्रायः स्वार्थे प्रत्ययाः ।

प्राग्दिशो विभक्तिः (५. ३. १)

‘दिक्छन्देभ्यः’ (५-३-२७) इति सूत्रात् प्राच्याः प्रत्ययाः
विभक्त्याख्याः ॥

किं सर्वनामबहुभ्योऽध्यादिभ्यः (५. ३. २)

किं शुब्दाद् आदिवर्जाष्व सर्वनाम्नो गह्वोरपि ।

प्राग्दिशः प्रत्यया ज्ञेया नापरेभ्यो भवन्त्यमी ॥

पञ्चम्यास्तसिल् (५. ३. ७)

पञ्चम्यन्तात् किमादेः स्वार्थे तसिल् स्यात् । पञ्चम्याः
प्रातिपदिकान्तर्गतत्वात् ‘सुपो धातु’ (२-४-७१) इति लृक् । किम् तस् ॥

कु तिहोः (७. २. १०४)

तादौ हादौ च विभक्तौ परतः किमः-कः स्यात् । कृतम् ।
अत्र विभक्त्यर्थस्यान्तर्गतत्वात् सामान्यजा सुविभक्तिरेव स्यात् । तेन
‘उद्धितश्चासर्वविभक्तिः’ (११-१-१८) इत्यन्ययत्वात् सुपो लृक् । कृतः
मधुतः । सर्वनामभ्यः । सर्वतः । विभक्तः । तद् तस् ॥

त्यदादीनामः (७. २. १०२)

त्यदादीनां विभक्तौ परतोऽन्त्यस्यात्वं स्यात् । त अतस्
पररूपं ततः । यतः ॥

इदम् इह (५. ३. ३)

एतदोऽहं (५. ३. ५)

प्राग्दिशीये प्रत्यये परे एतौ स्तः । इतः । अतः । अदस् तस् ।
स्यदायत्वपररूपत्वे अद तस् ॥

अदसोऽसेर्दादु दो मः (८. २. ८०)

सकाररहितस्यादसो दकारात्परस्य वैर्णस्य तः स्यात् । दस्य
य मः स्यात् । अमुतः ॥

तसिलादिष्वाकृत्वमुचः (६. ३. ३५)

तसिलादिषु कृत्वमुचपर्यन्तेषु परेषु पुल्लिङ्गसाधारणस्यानूङ्-
लीलिङ्गस्य पुंवद्भावः स्यात् । तेन सर्वाशब्दस्यापि सर्वत
इत्येव ॥

प्राग्दिशीयास्ततः पाञ्चरदचा इष्टरूपपौ ।

कल्पजातीयदेशीया इत्येव तसिलादयः ॥

पर्यभिभ्यां च (५. ३. ९)

तसिह् स्यात् । परितः सर्वतोऽर्थे । अभित इत्युभयतः शीघ्र-
समीपाभिमुख्यादौ ॥

सप्तम्यास्त्रल् (५. ३. १०)

सप्तम्यन्तात्किमादेः त्रल् स्यात् । प्राग्बत् कुभावादिक्मव्य-
यत्वं च । इत्र । सर्वत्र । विश्वत्र । तत्र । एतस्त्रिजत्र । अमुत्र । बहुत्र ॥

इदमो हः (५. ३. ११)

सप्तम्यन्यादिदमो हः स्यात् । 'इदम् इह' (५-३-३) इह ॥

किमोऽत् (५. ३. १२)

किम् उक्तार्थेऽत् । तः स्वार्थः ॥

१. 'न' इति मुद्रितसिद्धान्तार्थानुदीपाठः २. 'ये परे', क. ख. घ. पाठः.

३. 'सर्वमोयस्म' क. ख. पाठः. ४. 'सर्वमोयस्म' M. U. ६. ५४.

क्कांते (७. २. १०५)

अतिविभक्तौ परतः किमः कः स्यात् । 'यस्येति (च)'
(६-४-१४८) इति लोपः । कः । त्रलीपः । कुत्र ।

इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते (५. ३. १४)

इतरविभक्त्यन्तेभ्योऽपि किमादिभ्यस्तपिल्त्रलौ हातौ च
दृश्यन्ते । 'भवदीर्घागुरायुष्मद्देवानां प्रियेयोंग, एवंष्टम् ।' स भवानित्यर्थे
ततोभवान् तत्रभवान् । को भवानित्यर्थे कुतोभवान्, कुत्रभवान्,
कथं भवान् । अयं भवानित्यर्थे इतोभवान्, अत्रभवान्, इहभवान्
एवं ततोभवन्तं, तत्रभवन्तमित्यादि सर्वविभक्तिष्वपि योज्यम् ।
तथा स दीर्घायुरित्यर्थे ततोदीर्घायुः, तत्रदीर्घायुः । ततआयुष्मान्,
ततोदेवानां प्रिय इत्यादि । दृश्यन्तेस्तच्छब्दादीनामेव ॥

सर्वैकान्यकिञ्चित्तदः काले दा (५. ३. १५)

कालवृत्तिभ्यः सप्तम्यन्तोभ्य एभ्यो वा दा स्यात् ।

सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि (५. ३. ६)

दाप्रत्यये परे सर्वस्य वा सादेशः स्यात् । सदा । सर्वदा ।
एकदा । अन्यदा ॥

किमः कः (७. २. १०३)

किमो विभक्तौ परतः कः स्यात् । कदा, यदा, तदा । वेत्युक्तेः
सर्वत्र काल इत्याद्यपि ॥

इदमो हिंल् (५. ३. १६)

सप्तम्यन्तादिदमः काले हिंल् स्यात् ।

एतेतौ रथोः (५. ३. ४)

इदमो रेफे ये च परे कालान् एत एत इत्यादेशो स्तः । एतर्हि ॥

अनुना (५. ३. १७)

इदमः कालेऽर्धे च निषान्तः ॥

दानीं च (५. ३. १८)

इदं काले दानीं स्यात् । इत् । इदानीम् । यस्य 'फलन्त्यम्'
(१-३-३) इतीति प्राप्ते ॥

च विभक्तौ तुस्माः (१. ३. ४)

विभक्तिर्यास्तवर्गसकारमकारां इतो न स्युः । अल्प निपेक्ष-
स्यानित्यत्वाद् । 'किमोऽह्' (५-३-१२) इति तकारात्त्वित्त्वदेव ॥

तदो वा च (५. ३. १९)

सप्तम्यन्तात्तदः काले दानीं वा च स्यात् । तदानीं, तदा ॥

यानघतने हिंलन्यतरस्याम् (५. ३. २१)

सप्तम्यन्तात् किमादेरनघतने काले वा हिंत् स्यात् । कियत्त-
द्वन्येभ्य एवेति ङोङः । कहिं, यहिं, तहिं, अन्यहिं । विकल्पात्
कदा तदेत्याद्यपि । अघतने तु कदा तदेत्येव ॥

सद्यः परत्परार्थेभ्यः परेष्वन्यसपूर्वेष्टुरन्त्येष्टुरन्त्य-

तरेष्टुरितरेष्टुरपरेष्टुरधरेष्टुरन्येष्टुरुचरेष्टुः (५. ३. २२)

एते सप्तम्यर्थवन्तः कालविशेषे च ॥

समानेऽहंनि सद्यः स्यात् पूर्वस्मिन् इत्यन्ते परम् ।

ततः पूर्वे परारि स्यादस्मिन् इत्यन्ते परम् ॥

परेद्यवि परम्दः स्यादद्येत्यस्मिन् इत्यन्ते परम् ।

पूर्वेष्वन्यस्यः सर्वे तत्र तत्राहंनि रित्ताः ॥

परेद्यवीत्यतीतेऽपि तृतीयेऽहंन्यात् ङोङ्गत्वात् ।

परत्परारिभ्यौ च साधितत्परत्परयोः ॥

उभयेष्टुरिति चेष्टम् ।

प्रकारवचने चाल् (५. ३. २३)

प्रकारेऽर्थे किमादेस्यात् स्यात् । अर्थप्रकारणत्वेना । यत्वा ।

किञ्च । 'एतदस्यात् नोऽह्' ॥

इदमस्त्यसुः (५. ३. २४)

इदमः प्रकारे, धनुः स्यात् । ये परे इदादेशाः । इत्थम् ॥

किञ्च (५. ३. २५)

कथम् ॥

इति प्राग्दिशीयाः ।

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देश-
कालेष्वस्तातिः (५. ३. २७)

दिग्देशकालवृत्तिभ्यः सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिक्शब्देभ्यः स्वार्थेऽ-
स्तातिः स्यात् । इलोपः ।

अस्ताति च (५. ३. ३०)

अस्तात्प्रत्यये परे पूर्वाधरयोः पुर नध् इत्यादेशौ स्तः । पुर-
स्तात्, यधस्तात् । अव्ययत्वात्सुल्लङ्घ ॥

विभाषाऽवरस्य (५. ३. ४१)

अवरस्तास्तावत् वा स्यात् । अवस्तात्, अवरस्तात् । पूर्व-
सप्तम्याद्यर्थेषु योज्या । पुरस्तात् वदति, पुरस्तादागतः । पुरस्ताद्-
म्यमिति दिशि । तथा देशे, कालेऽपि ॥

पूर्वाधरांनराणामसि पुरजवञ्चैषाम् (५. ३. ३९)

पूर्वादिभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययः पुराधादेशाच्च स्युः । पुरा,
धरा, अधः । पुरत इति तु निपातः ॥

दक्षिणोच्चराभ्यामतसु च्च (५. ३. ३८)

अस्तात्यर्थे । दक्षिणतः, चरतः ॥

विभाषा परावराभ्याम् (५. ३. २९)

आभ्यामतसुञ्चा । परतः, अधरतः । परस्तात्, अवरस्तात् ॥

उत्तराह् (५. ३. ३८)

मस्तादपि हरे आजाही स्तः । उत्तराहि उत्तरा ॥

इत्यस्ताभिभागः ।

संख्याया विधायै वा (५. ३. ४२)

संख्यास्यः द्विरागद्वारेणै वा स्यात् । एकधा पदवि ।
द्विधा याति ॥

अधिकरणविचाले च (५. ३. ४३)

अधिकरणं ह्यप्यम् । विचालो संख्यान्तरापरि । तस्मिन्पै
संख्याभ्यो वा स्यात् । दाद्विधा करोति । मृत्पिण्डमनेकधा
करोति ॥

एकादो व्यसुजन्यतरस्याम् (५. ३. ४४)

एकात्परस्व धो वा व्यसुजादेशः । ऐक्यं ह्ये । एकधा ॥

द्विभ्योश्च वसुज् (५. ३. ४५)

द्विभ्यां धो वा वसुज् । द्वैध, त्रैधम् । द्विधा, त्रिधा । 'वसुजन्तादो
धाव्यः (धा०)' । तद्वतीति भोजः । द्विप्रकारवात् द्वैधो वर्णः ।
नैषः ॥

एधाज् (५. ३. ४६)

द्वित्रिभ्यां घः एधाजपि वा स्यात् । द्वैधा, त्रैधा ॥

घाप्ते पाशप् (५. ३. ४७)

कृत्सिते स्वार्थे पाशप् स्यात् । भिप्ररूपाशः । यशस्पाशम् ।
स्वार्थिकानां प्रकृतिरहितान्वचनमिष्य । तच्च कचिदतिवर्तत इति
रशस्पाशानित्याह अस्ति ॥

प्रणान्तानि तीयादन् (५. ३. ४८)

सीयान्तात्पुरुषवदाहू यागे सान्देऽह् खात् । सारमेदायान्ति-
थिः । द्वितीयोः याजः, तृतीयः ॥

शारमेदाहूतान्योऽच्छन्दसि (५. ३. ४९)

इकादशमः प्रत्ययः पुरुषाहू शारमेऽर्थे कोऽह् एवाहू । पञ्चमः,
सप्तमो वागः ॥

पञ्चाष्टमाभ्यां अ ग (५. ३. ५०)

आभ्यामच्छन्दसि सान्देऽह् पञ्च खात् । पञ्च, पाञ्च । अष्टमः
प्राष्टमः ॥

सान्देऽह्ययोः कन्तुक्तौ च (५. ३. ५१)

अन्योर्भागयोः पञ्चाष्टमाभ्यां ऋभाहू अशनौ लृक् च खात् ।
इकाराहू पानौ च । लृक् इति प्राप्ते । पञ्चमु हाते पञ्चमे । तथा
पाष्टः, पाष्टः । प्राष्टमः, अष्टमः ॥

इकादाक्षिनिन्वासहाये (५. ३. ५२)

पञ्चदशार्थदेकादाक्षिनिर् । सान् पञ्च कन्तु वा लृक् स्यात् ।
एकाक्षी, एकाक्षः, पक्षः ॥

भूतपूर्वे वरट् (५. ३. ५३)

प्राहू छन्दः सुन्दरन्दः । द्वित्वात्सुन्दरन्ती । 'गमितादिष्वि'थि
सुन्दर्याः पुंस्यम् ॥

पञ्चमः सान् च (५. ३. ५४)

अतिशये शोत्ये पतौ रतः । वयवेषां लघुतमः । (६-४-१५५) इति ढिलोपः, लघिष्ठः । परमन्तिकतमः ।

शान्तिफलस्य त्वे तादेर्लोपः कश्चेत् वा यरेत् ।

इति श्रीजोक्तितो लोकेऽप्यन्तमोऽन्तितयः स्थितौ ॥

तिङ्न्त (५. ३. ५६)

तिङ्न्तादतिशये तमप् स्यात् ।

किमेतिङ्न्वययवादास्वद्रव्यप्रकर्षे (५. ४. ११)

किमादेः परो यो धः तदन्तादद्रव्यप्रकर्षे आद्यप्रत्ययाः स्यात् ।
वायः स्तरादिपाठाद् अध्ययत्स्य । पञ्चतितमास् ॥

द्विषपनविभज्योपपदे तरतीयसुनौ (५. ३. ५७)

तर्धपने विभक्त्यो पौषपदे इतिङ्न्तादेर्तौ रतः । वयव-
मयोर्लघुतरः लघीयान् । विभज्ये — प्राच्येभ्यः प्रतीच्याः पटुतराः
परीयांसः । यत्र प्राच्यान्दिभज्य तेभ्यः प्रतीच्यानामतिगय उच्यते ।
'दौहप्रतियोग्यपेक्षायामप्यातिज्ञायनिष्ठा' इति पाठ्यनोक्तेरुपपदाप्रयो-
गेऽपि पटुतरोऽर्थमित्यादि स्यात् ।

एज्जादी शुणवन्नादेरु (५. ३. ५८)

इहनीयसुनौ शुणवन्नाद्विमुद्रादेरेव रतः । तेन प्राचकतरः
प्राचकतम इत्यत्र न । 'दूताधार्द' (८-३-१०१) इति पठ्यम् । सर्पिष्टम्,
सर्पिष्टम् । 'निङ्न्तव्य पन्थं नेति पञ्चम्' (५०) । भिन्नुस्तमाप् ।
'पुंसम न' । पुंसतरः । किमेदित्यादिनाम् । किन्तामां चप जाह
किन्तराम् । निज्ञायितव्यविशेषणया प्रत्ययस्य प्रत्ययविशेषं प्रथमम् । ऐत् ।
प्राज्ञेनाम् । यर्जाते पिङ्गलादह्यन्तन्वम् । तर्जा तु प्राज्ञतमे गता ।

अथवात् उच्यते । इत्युक्तं तु, उच्यतेत्युक्तं । आतेतयावि-
ज्ज्ञा तु आतेतयाविज्ञा विज्ञात्यर्थप्रधानत्वेनाऽऽत्मा इत्यादि इत्युक्तं ।
'तसिमादिप' (५-३-३५) इति पुंल्लङ्गात् त्रिचक्ष्णां, त्रिचक्ष्णा ॥

धरूपकल्पचेलुद्धुगोत्रसंहारोषु उच्यतेऽनेकाक्षो द्वयः

(५. ३. ३३)

धादिपु एतेषु पुष्टिमाधारणस्य उच्यन्तेऽनेकाक्षो द्वयः
स्यात् । प्रत्योक्षेण पुंल्लङ्गात् । उच्यतेति, उच्यतेति, उच्यतेति, उच्य-
तेति । चेलुद्धुगोत्रः । उच्यते । उच्यते । उच्यते । उच्यते ।
मात्राणिगोत्रा, मात्राणिगोत्रा । मात्राणिगोत्रा । पुष्टिमाधारणस्येति
पृथिवीतरेत्यत्र च ॥

नद्याः सेषस्यान्यतरस्याम् (५. ३. ३४)

उच्यन्तेऽनेकाक्षो द्वयः । नदीसंज्ञस्य उच्यन्तेऽनेकाक्षो द्वयः
वा स्यात् । नदीसंज्ञा, नदीसंज्ञा । नदीसंज्ञा, नदीसंज्ञा । 'उच्यन्ते
मेति पाठ्या' (वा०) । उच्यन्ते । उच्यन्ते । उच्यन्ते । उच्यन्ते ॥

उच्यते (५. ३. ३५)

उच्यते नदीसंज्ञा । उच्यते प्रत्योक्षेण वा स्यात् । उच्यते नदी-
संज्ञा । उच्यते नदीसंज्ञा, उच्यन्तीति । उच्यते नदीसंज्ञा, उच्यन्तीति ।
पिबुण् सन्पदिगोत्रा, सन्पदिगोत्रा । 'उच्यते' पुंल्लङ्गात् वा नदीसंज्ञा
(वा०) । उच्यते, उच्यते ।

उच्यते (५. ३. ३६)

उच्यते नदीसंज्ञा । उच्यते प्रत्योक्षेण वा स्यात् । उच्यते नदी-
संज्ञा । उच्यते नदीसंज्ञा, उच्यन्तीति । उच्यते नदीसंज्ञा, उच्यन्तीति ।
पिबुण् सन्पदिगोत्रा, सन्पदिगोत्रा । 'उच्यते' पुंल्लङ्गात् वा नदीसंज्ञा
(वा०) । उच्यते, उच्यते ।

उच्यते (५. ३. ३७)

स्त्रेष्ठः । स्थिरं भवत् । (स्थे ? स्फे)ष्ठः, वरिष्ठः, वंछिष्ठः, वरिष्ठः, वरिष्ठः, वरिष्ठः, वरिष्ठः । इन्दारकश्रेष्ठः इन्दिष्ठः । ईयसुनि प्रेयानित्यादि । 'वहोर्लोप' इतीयस आदिलोपो वहोर् च । भूयान् ॥

इष्टस्य यिट् च (६. ४. १५९)

वहोः परत्वेष्टस्य मिह्रागपो वहोर्श्च च ख्यात् । यिट् इदुक्तार्थः । भूयिष्ठः । 'र इतो हलादेरिति' इति व्रविष्ठः । अदिष्ठः ॥

चौ पुनरिष्टेयसुनोरिष्टौ श्रेयस्तरो वरिष्ठतरः ।

स्वार्थेऽपि च औ वचनाग्रत्याञ्चत्वाप्यभिः नतरैश्च ॥

प्रशंसायां रूपम् (५. ३. ६६)

प्रशस्तो भिषक् भिषग्भूषः ।

स्वार्थेत्यैव भिषकत्वादेः दुत्सादौ प्रत्यया गताः ।

भिषकपाशो भिषग्भूषो नान्यैर्दोगुणैर्भवेत् ॥

नामजात्याः पुनः स्वार्थे स्तुतिनिन्दाद्युपभवात् ।

तन्मर्मः स्याद्देवदत्तपाशः सिंहतमस्तथा ॥

अप्रशस्तेऽपि स्वार्थे पूर्णत्वे रूपम् ख्यात् । दस्युरूपः । अतिशय-
पने प्रतियोग्यपेक्षास्ति, रूपमिदं नेति भेदः । तिङोऽनुवृत्तेः पचतिरूपं,
पचन्तिरूपम् । तिङन्ते क्रियाप्रधानत्वात्, लीगैकत्वमेव ॥

ईषदसमाप्तौ कल्पन्देश्यदेशीयरः (५. ३. ६७)

सुप्तिङन्तेश्च ईषदपूर्णतायामेते स्युः । ईषदूतो विद्वान् विद्व-
त्कल्पः । यशस्कल्पम् । विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः । एवं पचनिकल्प-
मित्यादि । पचकल्पं दुःखमित्यादौ पचगुणयोगात् पचत्वजात्यभावा-
च्चेपदसमाप्तिरित्यर्थात् सादृश्यम् । माधुर्यादिन्यूनतया च गुळकल्पो
गुळ इत्याद्यपि स्यादिति हट्टः ॥

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् (५. ३. ६८)

उक्तेऽर्थे सुबन्तस्य पुरस्ताद् बहुच्प्रत्ययो वा स्यात् । किञ्चि-
दूनः पदुः बहुषुः । अत्रार्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वात्पूर्वसुब्लुकि
सुबन्तरोत्पत्तावपि स्तलिङ्गवचनत्वमेवेष्टम् । बहुवृणं नरः ॥

प्रकारवचने जातीयर् (५. ३. ६९)

प्रकारो भेदः 'वाङ्मनः' च । तद्वति वाङ्मने जातीयर् 'स्यात्
वक्तव्यविशेषान्न वक्तव्यविशेषो 'दण्डः' । चन्द्रजातीयं सुखम् । याल्
प्रकार ५५ । अयं तु तद्वति । तेन थालन्तादपि स्यात् । तथा-
जातीयः ॥

आन्महंतः समानाधिकरणजातीययोः (६. ३. ४६)

समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीयो च परे महतोऽन्त्यस्यात्वं
स्यात् । महोजातीयः ॥

प्राग्विधात् कः (५. ३. ७०)

'इवे प्रतिकर्ता' (५-३-९६) इत्यतः प्राक् कविधिः ॥

अज्ञाते (५. ३. ७३)

समान्यादिनिमित्तेणाज्ञातेऽर्थे कः स्यात् । कस्यायमित्यज्ञातो
ऽभ्योऽवकः ॥

अव्ययसर्वनाम्नागकच् प्राक् टेः (५. ३. ७१)

अमित्प्रकरणेऽव्ययानां सर्वनाम्नां तिङ्प्रत्यये प्रागकच्
स्यात् । उच्चैः नीचैः । सर्वनाम्नां तु —

साधोदादिभकारादिसुप्सु स्यात् प्रकृतेरकच् ।

अन्यत्र तु सुबन्तस्येत्याहुर्भोजदरादयः ॥

सर्वकसै, सर्वकेशी, शुष्मकासु, सर्वकथोः, सर्वकेश्यः, युष्मकाभिः ।
 सुवन्तस्य सर्वकेश, त्वयका, भवतका । बहुव्रीहौ सर्वनामत्वनिषेधात् क
 एव कृते त्वत्कपितृक इति भाष्ये । तत्रापि त्वत्कपितृक इत्यकजेवे-
 र्यन्ये । तिङस्तु पचतकि, पचतके । 'अकजिषये तूष्णीमः कां
 वाच्यः' (वा०) । मत्स्यसूत्रेऽपि सिद्धादन्त्यादयः परत्वम् । तूष्णीकाम् ।
 'शीले को मलोपध' (वा०) । तूष्णींशीलस्तूष्णीकः ।

कस्य च दः (५. ३. ७२)

अकचि सति कान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेशः स्यात् । पृथक् ।
 धकित् ।

कुत्सिते (५. ३. ७४)

अस्मिन्नर्थे काकचौ स्तः । विप्रकाः । लस्यतकि । तूष्णीकाभास्ते ॥

संज्ञायां कन् (५. ३. ७५)

संज्ञायां कुत्सिते कन् स्याच्छ्रुद्रकचूर्णकादयः ।
 तिस्रभाष्यशिक्षणस्य सभाष्यं ज्ञायां कनि सियात् ॥
 तिस्रकानायको ज्ञानो हृदयार्थोऽत्र गृह्यताम् ।

अनुकम्पायात् (५. ३. ७६)

इहालुक्कम्पितः पुत्रः पुत्रको, मन्दमेतकि ।

नीतौ च तंशुक्तात् (५. ३. ७७)

सामांशुपायैः शिक्षा नीतिरिति दण्डभाष्यः । तस्यां द्योत्यायामनु-
 कम्पायुक्तात् काकचौ स्तः । हन्त ते शुडकाः, एहकि । पूर्वत्र दयाविष-
 यात् पुत्रादेरेव प्रत्ययः । इह तु तत्सम्बद्धाद् शुडादेरपीति शेदः ।

बहुचो मनुष्यनाम्नष्टया (५. ३. ७८)

अनुकम्पामात्रे तदुक्तनीतौ वार्थे बहुचो नृनान्ष्टया स्यात् ॥

ठाजादावूर्ध्व द्वितीयादचः (५. ३. '८३)

उक्तार्थे ठेञ्जादौ प्रत्यये च परे द्वितीयादच ऊर्ध्वगस्य भागस्य लोपः स्यात् । अनुकम्पितः शिक्ष्यमाणो वा देवदत्तो देविकः । वासिष्ठो वासिकः । मातृदत्तो मातृकः । उगन्तादस्य कः ।

एचस्त्विह द्वितीयाच्चे द्वितीयाजपि लुप्यते ।

कुवेरदत्तोऽनुकम्पः शिक्ष्यो वा कुविको भवेत् ॥

ठचो विकल्पात् के देवदत्तकः । 'के च वा लोपो वाच्यः' (वा०) । देवकः । 'ठाजादौ के च पूर्वपदरयापि वा लोपो वाच्यः' (वा०) । दत्तिकः, दत्तकः । 'विनापि प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः' (वा०) । सत्या भामा, मत्स्यमामा ॥

प्राचार्युपादेरडच्चुचौ = (५. ३. ८०)

उपादेर्वहचो नांन उक्तेऽर्थे अडच्चुचौ २ पूर्वोक्ताश्च वा
स्युः । अनुकम्पित उपेन्द्रदत्त उच्यते । उपक्रमः, अपिचः, अपिलः,
अपिकाः, उपेन्द्रदत्तः । प्राचागिति पृथार्थम् ॥

जातिनाम्नः कन् (५. ३. ४१)

मनुष्ये कृतेभ्यः सिद्धादिनामभ्य उक्ताथे कन् स्यात् । सिंहका ।
धरभकः । 'उज्ज्वलिरुच्येष्टा' । पिहिकः, हरिकः इत्यादि ॥

अजिनान्तस्योच्चरपदलोपश्च (५. ३. ८२)

अजिनान्तस्य नृनाम्न उक्तेऽर्थे कन् उच्चरपदलोपश्च स्यात् ।
अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रदः ।

अल्पे (५. ३. ८५)

अल्पार्थे काकचौ स्तः । वृहकः, नदतडि ।

ह्रस्वे (५. ३. ८६)

ह्रस्वो वृक्षो वृष्टकः ॥

संज्ञायां कन् (५. ३. ८७)

ह्रस्वेऽर्थे नाग्नि कन् । वंशकः, वेषुकः ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः (५. ३. ८८)

ह्रस्वा कुटी कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः । स्वार्थेऽपि कनिश्च
स्वलिङ्गभाव उक्तः ॥

कुत्वा डुपच् (५. ३. ८९)

चर्मणं स्नेहपात्रं कुतः । सा ह्रस्वा कुतुपः ॥

कासूगोणीभ्यां ष्टरच् (५. ३. ९०)

आभ्यां द्रुस्वे ष्टरच् । स्वार्थिकत्वात्, स्त्रीत्वेन पितृत्वात् ङीष् ।

कासूतरी, गोणीतरी । कासूः शक्तिः ॥

वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे (५. ३. ९१)

एभ्यस्तनुत्वे द्योत्यं ष्टरच् । बालो गौर्वत्सः, तस्य यौवनारम्भे
भ्रातृभ्यश्च तनुत्वाद् वत्सतरः । तच्छणो गौरुक्षा, सोऽपि तदूर्ध्ववयः-
प्राप्तौ तासृण्यश्च तनुत्वाद् उक्षतरः । गर्दभेनाश्यायामुत्पादितोऽश्वतरः ।
अत्राश्वत्वस्य तनुत्वम् । शक्तेस्तनुत्वाद् ऋषपतरो दुर्वलान्दवान् ॥

क्रियत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् (५. ३. ९२)

द्वयोरेकस्य पृथक्करणे तति क्रियत्तद्वयः स्वार्थे डतरच्
स्यात् । अनयोः कतरे नैष्णवः, गतरस्तेजस्वी, ततरः । कः, यः, सः
इत्येवार्थाः । 'जन्या' भोजः । अन्यतरः । अस्याल्पात्तरवत् स्वार्थे
तरयिति रण्यङीत् ॥

वा गृह्णन्तां जातिपरिग्रहे डतमच् (५. ३. ९३)

गृह्णन्तामेकद्वय निर्धारणे तु यथाहं जातितत्प्रशार्थेभ्यः किं-
यत्तद्वयो वा डतमच् स्यात् । एषां कतमो विप्रः, गतमः, ततमः ।
भोजोत्तेरन्यतमोऽपि । वेति व्यर्थमिति दृष्टव्याः । अकजर्थमिति
नाथाद्याः । ककः, अकः, तदः । 'किमोऽस्मिन्नर्थे डतरजपीष्टः' । कतर
एषां विप्रः । 'अजातेः मन्त्रेऽपीष्टः' । कतम एषां हरिः ॥

एकाच्च प्राचाम् (५. ३. ९४)

एकशब्दादुक्तविषये वा डतमत्तमौ स्तः । एतयोरेकतरः
कृष्णः । एषागेऽन्वगो रामः । अत्र जातिपरत्वनियमो न । विकल्पा-
देककः, एकः ॥

अवक्षेपणे कन् (५. ३. ९५)

क्षेपसाधनात् कन् । व्याकरणकेन एवं गवितः । अत्र व्याकर-
णस्य सम्प्रवृत्तेऽपि गवितस्य तद्धित्वासाधनं भवति ॥

इति कैरिभागः ॥

इवे प्रतिकृतौ (५. ३. ९६)

इवार्थे प्रतिमायां वाच्यायां कन् स्यात् । अक्षररुशी प्रतिमा
अक्षकः । प्रतिकृतित्वादेन सादृश्यसिद्धेर्विवेकित्वस्यार्था ॥

संज्ञायां च (५. ३. ९७)

इवार्थे नाञि कन् । गर्दभकः ।

लुग्मलुण्ये (५. ३. ९८)

संज्ञोक्तस्य कनो गनुष्ये वाच्ये लुप् । लुपि प्रकृतिवहिन-
वचने । चञ्चा तृणपुरुषः, तस्मिन्नुप्यनञि चञ्च । 'मनुष्यलुपि
विशेषणानां युक्तवद्वाचो नेति वाच्यम्' (वा०) । सम्यग्वा ॥

जीविकार्थे चापण्ये (५. ३. ९९)

जीविकार्थायां प्रतिमायां वाच्यायां लुप् स्यात् । स्कन्दः,
विष्णुः । याचक्रिः प्रतिकृतौ मद्गर्भानां देवप्रतिमा इत्याः । पण्ये तु
न लुप् । इस्तिकान्, विष्णुकारं पिष्टीणीते ॥

देवपथादिष्वश्च (५. ३. १००)

एभ्यः प्रतिकृतौ कनो नाञि लुप् । देवानां मार्ग इवाभातीति
देवपथः आकाशमग्न्याख्या रेखा । आकृतियुक्तोऽयम् ॥

अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मण्यजेषु च ।

लुप् स्यात् देवपथादित्यादिव प्रतिकृतौ कनः ॥

देवालये गृहे वा पूजनार्थासु चित्रः, विष्णुः । चित्रकर्मणि-रायः,
रावणः । ध्वजे-ध्वजः, गरुडः । अभेदोपचारादपि सर्वसिद्धिः ॥

वस्तुर्दृञ् (५. ३. १०१)

अस्मादिवाश्रमात्रे ढञ् । वस्तितुल्यं वारतेयं, फलम् ॥

शिलाया ढः (५. ३. १०२)

‘ढञ्पीठः’ । शिलातुल्यं शिलेयं, शैलेयं वा दधि ॥

शाखादिभ्यो यः (५. ३. १०३)

‘शाखा(मुखजघनमेघचरणस्कन्धोरविशरभृद्वाग्रशरणेभ्यः)’ (स० ५-३-२३८) । शाखातुल्यः शाख्यः, मुख्यः, जघन्यः । मेघयो हरिः । चरण्यः, स्कन्ध्यः, वरस्यः, विशरस्यः, भृद्वाग्रः, अग्र्यः । गृहवदाश्रयः । शरण्यः । शरणे समाश्रयणे साधुरिति शाङ्करः । ‘सोमवत् प्रियदर्शनं सोम्यमिति च स्मरन्ती ॥

द्रव्यं च भव्ये (५. ३. १०४)

समर्थे वाच्ये द्रव्येति निपात्यते । द्रव्यमयं राजपुत्रः, पुण्यः फलवान् द्रुविषेष्टमाश्रयश्च वक्तुः । पुरुषार्थसाधनैतत्वाद् धनमपि द्रव्यमिति नाशः ॥

कुशाग्राच्छः (५. ३. १०५)

इत्यर्थे । कुशाग्रीया बुद्धिः । ‘कुशाग्राध्वजरतीघुणाक्षरादिभ्यश्छः’ इति भोजः । अर्धवृद्धा हि नारी कामिनावर्धेष्टार्थानिष्टा च भवतीति वादशं कार्यमर्धजरतीयम् । अबुद्धिपूर्वसिद्धं घुणाक्षरीयम् ॥

समासाच्च तद्विषयात् (५. ३. १०६)

एतत्तद्वितार्थविषयात् काकतालादिसमासादिवार्थे छः स्यात् । समासोऽप्यनेनैव कल्प्यः ।

‘यदृच्छास्य काकस्य पतचालस्य चान्वयः ।

प्रकृत्यर्थोऽत्र तत्तुल्यं काकतालीयमुच्यते’ ॥

१. ‘छः’ अस्य वटजौ । ‘वि’ ल. ग. पाठः. २. ‘ति यदिति न’ M. U. B. पाठः. ३. ‘क’ ग. ग. छू. पाठः. ४. ‘र्व’ M. U. B. पाठः. ५. ‘अधःप्रधा-
विकां क. पाठः.

एवमजायाः पतत्कृपाणस्य च योगेन सदृशमजाकृपाणीयम् ।
अन्धहस्ते वर्तिकापातेन सदृशमन्धवर्तिकीयम् । गोमयवायसीयम् ।
दैवोपनतमेधिरुच्यते ।

एवं प्रयोगानुगुणं दण्डनाथोक्तगीरितम् ।

एष्विवार्थद्वयं वृत्ताविष्टं छिद्यतरं तु तत् ॥

शर्करादिभ्योऽण् (५. ३. १०७)

‘शर्कराकपालिकाकवाटिकासिकतानकुलनारौचीशतपत्रपुण्डरी-
केभ्यः’ (स० ५-३-१४२) । शर्करातुल्यं शर्करं वचः । कापालिकं,
कावाटिकं, सैकर्तं, नाकुलं, नाराचं, शातपत्रं, पौण्डरीकम् । ‘गोलो-
मपुच्छाभ्याम्’ (स० ५-३-१४३) । गोलोमसदृशं गौलोमनम् ।
अण्यनः प्रकृतिभावः । गौपुच्छम् । ‘अस्सपत्न्याः’ (स० ५-३-
१४४) । पत्नीसदृशत्वात् सपत्नः शत्रुः ॥

अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् (५. ३. १०८)

अङ्गुलीतुल्य आङ्गुलिकः । मण्डलवत्स्थितं माण्डलिकम् ।
एवं मुनिहरिकपिखलोदश्विदुरुषङ्गुलीकुलिशगोण्यादेः ॥

एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् (५. ३. १०९)

अत्रान्यतरस्यामिति समुच्चये । तेन ठक् च स्यात् । एक-
शालिकः । ऐकशालिकः ॥

कर्कलोहितादीकक् (५. ३. ११०)

कर्कः श्वेतोऽश्वः । तत्सदृशः कार्किकः । लोहितवद्भासमानो
लौहितीकः स्फटिकः ॥

इतीवार्थभागः ॥

१. ‘अन्धकर्तकी’ ख. ग. पाठः. २. ‘यम् दैवो’ M. U. S. पाठः. ३.
‘नाराच’ इति मुद्रितसरस्वतीकण्ठाभरणपाठः. ४. ‘अन्. सप’ M. U. S. पाठः. ५.
अङ्गुल्यादिगणे भस्म वन्तु मण्डलं रुद्र तरस् इत्येतेऽधिकतया मुद्रितपुस्तके दृश्यन्ते
स्वभावश्च नास्ति ।

पूगाञ्ज्योऽग्रामणीपूर्वात् (५. ३. ११२)

पूगाः स्युर्वहुजातीया अर्थकामयरां गणाः ।

तद्वाचकेभ्यः स्वार्थे ञ्यो न तु तन्नाथपूर्वकात् ॥

शैव्यः शैव्यौ शिवयः । अत्र 'व्यादयस्तद्राजाः' (५-३-११९) इति तद्रा-
जत्वाद् बहुषु लुक् । लौहध्वज्यः लौहध्वज्यौ लौहध्वजाः । देवदत्त
ग्रामणीको देवदत्तकः । पूग इत्यत्र, ग्रामणीभूतदेवदत्तपूर्वकत्वाञ्ज्यो
न ॥

व्रातञ्फजोरस्त्रियाम् (५. ३. ११३)

अत्र ञ्फजो ञ्यः पूर्वमुक्तः । व्रातात्तु व्रैहिमत्यः व्रैहिमत्यौ
व्रीहिमताः । स्त्रियां तु ञ्यो न । व्रीहिमता ॥

आयुधजीविसङ्घाञ्ज्यङ्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात्
(५. ३. ११४)

वाहीकगतायुधजीविसङ्घेभ्यः स्वार्थे ञ्यद् स्यात् । मालव्यः
मालव्यौ मालवाः । टित्वान्मालवी । ब्राह्मणवाचिभ्यो राजन्य-
शब्दाच्च न । शालङ्कायनः । राजन्यः । राजन्यस्य ञ्यटि रूपभेदा-
भावेऽपि स्त्रियां ङीप् स्यादिति तन्निषेधः ॥

वृकाट्टेण्यण् (५. ३. ११५)

आयुधजीविसङ्घाद् वृकाट्टेण्यण् । वार्केण्यः वार्केण्यौ
वृकाः । टित्वात् ङीप् वार्केणी ।

दामन्यादित्रिगर्तपष्ठाच्छः (५. ३. ११६)

दामनिप्रभृतिभ्यः त्रिगर्तपष्ठेभ्यश्च स्वार्थे छः स्यात् । दाम-
नीयः दामनयः । त्रिगर्तपष्ठा इति षट्पायुधजीविसङ्घा उक्ताः ।
क्रौष्टुकीयः । क्रौष्टुकयः ।

क्रौष्टुकिर्जालमानिश्च कौण्डोपरथिदाण्टिकी ।

ब्राह्मणसो ज्ञानकिश्च त्रिगर्तोऽभीष्टुजानकिः ॥

स पष्ठ एपां राक्षानामिति व्याचष्ट वृत्तिकृत् ।
त्रिगतेष्वेव पष्ठांशा एत इत्याह भोजराट् ॥

पश्वादिद्यौधेयादिभ्यामणञौ (५. ३. ११७)

आयुधजीविवाचिभ्यामाभ्यां क्रमादणञौ । पार्श्वः, यौधेयः ।
प्राग्वद् बहुषु लुक् । पार्श्वः । यौधेयाः । लुका स्वरभेदः । स्त्रियाम्
'अंतश्च' (४-१-१७७) इत्यकाररूपस्य तद्राजस्य लुगुक्तेः पश्वादेरणो
लुक् । पशूः । मनुष्यजातित्वादुह् । एवं यौधेयादेरणोऽपि स्त्रियां
लुक्प्राप्तौ 'न प्राच्यभर्गादिद्यौधेयादिभ्यः' (४-१-१७८) इति
निषेधः । यौधेयी । जौधेयी । अवन्तजातित्वात् ङीन् ।

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छी-
मदणो यञ् (५. ३. ११८)

आयुधजीविनो गताः । अपत्याणन्तेभ्योऽभिजिदादिभ्यः
स्वार्थे यञ् । अभिजितशब्दादाभिजित्यः, आभिजिताः । वैदभृत्यः,
वैदभृताः । शालावन्त्यः, शालावताः । शैखावत्यः, शैखावताः । शामी-
वत्यः, शामीवताः । और्णावत्यः, और्णावताः । श्रैमत्यः, श्रैमताः ॥

एते तद्राजाः ॥

पादशतस्य सङ्ख्यादेर्वीप्तायां जुन् लोपश्च

(५. ४. १)

पादान्तस्य शतान्तस्य च सङ्ख्यादेः शब्दस्य वीप्तायां
द्योत्यायां जुन् प्रकृतेरन्त्यलोपश्च स्यात् । द्विपाद् अर्कः

पादः पत् (६-४-१३०)

पादस्य मस्य पत् स्यात् । द्विपदक । स्वभावात्
स्त्रीत्वं, द्विपदिकामादत्ते । द्वौ द्वौ पादावाद्दत्त इत्यर्थः । एवं द्विशति-
कामादत्ते । पादशतादन्यत्रापि दृष्टम् । द्विसोदकिकञ् भुज्यते ॥

१. 'भ्योऽण्' इति मुद्रितसिद्धान्तकौमुद्यादिपाठः. २. 'स्वरे भे' M. U. S.
पाठः. ३. 'ए' च पाठः. ४. 'चु' मुद्रितसिद्धान्तकौमुदीपाठश्च. ५. ६.
'श्रौ' च. पाठः. ७. 'कं' M. U. S. पाठः.

दण्डव्यवसर्गयोश्च (५. ४. २)

दण्डदानयोर्द्योत्ययोः पादशतान्तादवीप्सायामपि बुन् लोपश्च स्यात् । द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकां दण्डितः, द्विपदिकां ददाति । एवं द्विशतिकामित्यादि । प्राग्वद् द्विमोदकिकामित्यादि च ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् (५. ४. ३)

एभ्यः प्रकारवति कन् । 'स्थूलेषुमणिमधुधान्यतिलकालपुण्ड्रै-
रण्डर्चन्द्रमहद्भ्यः' (स० ५-३-४६) । स्थूलत्वविशेषवान् स्थूलकः ।
इषुसदृश इषुकः । मणिकः । मधुसमो मधुकः । धान्यकः । तिलकः ।
कालकः । पुण्ड्रकः । एरण्डकः । चन्द्रसमश्चन्द्रकः । महत्कः । 'पत्र-
मूलाद् व्यस्ताब्' (स० ५-३-४८) । पत्रमूलकः । पत्रकः । मूलकः ।
'अवदातात्सुरायाम्' (स० ५-३-४९) । अवदातिका सुराविशेषः
'सुराया अहौ' (स० ५-३-५०) । केऽणो ह्रस्वः । सुरावर्णोऽहि
सुरकः । 'गोमूत्रादाच्छादने' (स० ५-३-५१) । गोमूत्रवर्णः प्राचारे
गोमूत्रकः । तद्वदनेकरेखाविन्यासवान् वा । 'जीर्णाच्छालिषु' (स०
५-३-५२) । जीर्णकल्पा शालयो जीर्णकाः । 'यवाद्ब्रीहिषु' (स०
५-३-५३) । यवसदृशा ब्रीहयो यवकाः । 'कृष्णात्तिलेषु' (स० ५-३-
५४) । कृष्णप्रकारास्तिलाः कृष्णकाः । 'अणोर्माषेषु' (स० ५-३-
५६) । अणुका मापाः । 'मापात्परिमाणे' (स० ५-३-५५) । मापकः
स्वर्णपरिमाणम् । 'चञ्चद्बृहतोश्च वाच्यम्' (वा०) । चञ्चत्को बृहत्कश्च
मणिः । स्वतः स्थिरोऽणुरपि प्रभावश्चात् तत्प्रकारः । 'चञ्चाद्बृहतोः'
इति पाठे केऽणो ह्रस्वः । तृणपुरुषसमश्चञ्चकः ।

अनत्यन्तगतौ क्तात् (५. ४. ४)

अशेषसम्बन्धाभावे द्योत्ये क्तान्तात् कन् । असकलच्छिन्नं
च्छिन्नकं, भिन्नकम् ॥

न सामिवचने (५. ४. ५)

१. 'का' २. 'क' M. U. २. पाठ. ३. 'स्याद्यपि' । ४. क. ग.
M. U. ४. पाठ. ५. 'चञ्चद्बृहतोश्च वाच्यम्' इति मुद्रितसंस्करणपाठः.
६. 'इ' M. U. ४. 'मुद्रितोऽपि' मुद्रितकाश्चिन्नापाठः.

अर्धवाचिन्त्युपपदे कान्तात् कन् । अर्धच्छिन्नम् । सामिच्छिन्नम् ।
नेमच्छिन्नम् । 'सर्वशब्देभ्यः स्वार्थे कन् वाच्यः' (वा०) । बहुतरकम् ॥

बृहत्या आच्छादने (५. ४. ६)

कन् स्यात् । 'केऽषः' (७-४-१३) । बृहतिकेति ग्रावरणनाम ॥

अषडक्षाशितङ्ग्वलंकर्माळंपुरुषाध्युत्तरपदात्स्वः

(५. ४. ७).

एभ्यः स्वार्थे खः । आशितङ्ग्विति निपातनान्मुम् । अक्षि-
शब्दोऽत्र श्रोत्रार्थ इति रामेन्द्रौ ।

पदकर्णरहितो मन्त्रो ह्यषडक्षीण उच्यते ।

तदाशितङ्ग्वीनं स्यात्तृप्ता स्युर्यत्र घेनवः ॥

तथा यः कर्मणे शक्तः सोऽलङ्कर्मण उच्यते ।

सा चालंपुरुषीणा स्त्री समर्था पुरुषाय या ॥

अध्युत्तरपदाद् राजाधीनो राजन्यधिश्रितः ।

अधीनः केवलस्त्वव्युत्पन्नो रूढ्येति कैयटः ॥

अध्युत्तरपदादिभ्ये इति भोजस्त्वसूत्रयत् ।

अध्याश्रित इनोऽनेनेत्यधीन इति केचन ॥

खस्य नित्यतया न स्युरषडक्षादयः स्वयम् ।

अन्येऽपि स्वार्थिकाः केचिन्नित्याः केचिद् विकल्पिताः ॥

विभाषाम्चेरदिकृत्स्त्रियाम् (५. ४. ८)

दिग्वाचिर्त्सालिङ्गादन्यत्राश्चत्यन्ताद् वा खः स्यात् । प्राचीनो
घटः, प्राङ् घटः । एदमर्वाचीनः, अर्वाङ् । दिकृत्स्त्रियां तु प्राची-
दिगित्येव । 'अञ्चेलुक्' (५-३-३०) इत्यस्तातिलुगन्तात्तु अव्ययत्वेना-
स्त्रीत्वाद् दिश्यपि खः, स्वभावात् क्लीबत्वं च स्यात् । प्राचीनं
दिग्रम्या, प्राचीनं दिश आगतः । प्राचीनं दिशि वसति । सप्तमी-
पञ्चम्योरप्यस्तात्यन्तेनाभिहितत्वात् प्रथमा । एवमादिश्यपि क्ली-
बत्वम् । प्राचीनं ग्रामः कालो वा ॥

जात्यन्ताच्छ बन्धुनि (५. ४. ९)

बन्धु द्रव्यं, व्यक्तिरित्यर्थः । तस्मिन् वाच्ये जात्यन्ताच्छः । विप्रो जातिरस्येति विप्रजातीयोऽयम् । समानजाताविति भाष्यप्रयोगात् क्वचिन्न । जातिमात्रे तु विप्रजातिर्नित्येत्येव ॥

स्थानान्ताद्भिभाषा सस्थानेनेति चेत् (५. ४. १०)

समानस्थानवचनात् स्थानान्ताद्वा छ इष्यते ।
मत्स्थानीयश्च मत्स्थानो मतुल्यस्थान उच्यते ॥

स्थानान्तं सस्थानेनार्थवदिति चेदित्यन्वयः ॥

अनुगादिनष्टक् (५. ४. १३)

अनुगाद्येवानुगादिकः ॥

विसारिणो मत्स्ये (५. ४. १६)

विसारिष्ठ्वान्मत्स्ये वाच्येऽण् । विसारिणः ॥

सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् (५. ४. १७)

पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते ॥

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् (५. ४. १८)

एभ्य उक्तेऽर्थे सुच् स्यात् । द्विः । त्रिः । चतुरस् । संयोगान्तलोपः । रस्य विसर्गः । चतुः ॥

एकस्य सकृच्च (५. ४. १९)

अस्य क्रियागणनेऽर्थे सुच् सकृदादेशश्च स्यात् । सकृद् स । 'संयोगान्तलोपः' । सकृद् भुङ्क्ते ॥

विभाषा बहोर्धाविप्रकृष्टकाले (५. ४. २०)

आसन्नकाले क्रियावर्तनेऽर्थे बहोर्धा कृत्वसुच् स्यात् । यामस्य बहुधा बहुकृत्वो वा भुङ्क्ते । दूरकाले तु मासस्य बहुकृत्वो भुङ्ग्यते ॥

१. 'गदधेवा' क. ख. ग. घ. म. उ. ङ. पाठः. २. 'ग' म. उ. ङ. पाठः.

३. 'ए द्विः'. ४. 'भुङ्ग्यन्ते' ख. म. उ. ङ. पाठः.

तत्प्रकृतवचने मयद् (५. ४. २१)

तत्प्रचुरमित्यर्थे मयद् स्यात् । प्रचुरमन्नमन्नमयम् । यवागूमयी ।
स्वार्थत्वात् स्वच्छिन्नमेव । तत्प्रचुरमित्युच्यतेऽस्मिन्नित्यर्थेऽपि मयद्
स्यात् । उच्यत इत्यतन्त्रम् । अन्नं प्रचुरमस्मिन्नित्यन्नमयो यज्ञः । तत्प्रधा-
नमन्त्रेत्यर्थेऽप्याह कौमुदी । पार्थम्यं पाण्डवसैन्यम् ॥

समूहवच्च बहुषु (५. ४. २२)

प्रकृतवस्तुनां बहुत्वे समूहवत्प्रत्ययः स्यात् मयद् च । प्रचुरा-
मोदका एव सौदकिकम् । अचित्तत्वाद्दृक् । मोदकमयम् । एषमापूपिको
यज्ञः । अपूपमयः ॥

अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ज्यः (५. ४. २३)

अनन्तमेघानन्त्यम् । आवसथ्यं गृहम् । इतिहेत्पुपदेशपरम्परा ।
तदेवैतिह्यम् । भेषज्यम् ॥

देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् (५. ४. २४)

अग्निदेवतार्थमग्निदेवत्यम् ॥

पादार्घ्याभ्यां च (५. ४. २५)

तादर्थ्ये यत् । पांघम् ।

गन्धादिमिश्राम्बुदानं मधुपर्कार्पणायवा ।

अर्घस्तदर्थं तोयार्थं दध्याद्यं वाध्यैरुच्यते ॥

चकारात् स्वार्थे । नव्यम् । क्षेम्यं । तथैव स्थितं तथ्यमित्याद्यपि । 'नवस्य
नूभावस्तनस्रनैन्खाश्च वाच्याः' (वा०) । नूतनम् । नूतनम् । 'ओर्गुणः'
(६-४-१४६) । नवीनम् । 'नश्च पुराणे प्रातः' (वा०) । पुराणार्थात्
प्रशब्दात् नश्च तनस्रनैन्खाश्च स्युः । प्रणं, प्रत्नं, प्रतनं, प्रीणम् ।
'भागरूपनामन्यो धेयप्रत्ययो वाच्यः' (वा०) । भागधेयमित्यादि ।
'भागाद्यच्च' (१-४-५४) इति भोजः । भाग्यम् । 'आग्नीध्र-

१. 'न्यः' M. U. S. पाठः. २. 'पांघम् अर्घ्यम्' ग. छ. पाठः.
'पांघं गन्धादिमिश्राम्बु मधुपर्कार्पणं तथा' । M. U. S. पाठः. ३. 'नखा' मुदितवार्त्ति-
कपाठः, 'नखा' इति ख. ग. पाठः. 'नखाय' M. U. S. पाठः. ४. 'नम् नवी',
५. 'नखाश्च', ६. 'यो वा' ख. M. U. S. पाठः.

साधारणादञ् (वा०) । आग्नीध्री शाला, साधारणी भूमिः । एषा विकल्पितत्वादजभावे आग्नीध्रा । साधारणा ॥

अतिथेऽर्थः (५. ४. २६)

अस्मात् तादर्थ्ये ऽर्थः । आतिथ्यम् ॥

देवात्तल् (५. ४. २७)

असोत्सार्थं तल् । तलः स्त्रीत्वाद् देवता ॥

अवेः कः (५. ४. २८)

अविरेवाविकः ॥

यात्रादिभ्यः कन् (५. ४. २९)

याव एव यावकः । मणिक इत्यादि । 'ऋतावुष्णशीताभ्याम्' (स० ५-४-१५) । उष्णकः शीतकश्च क्रतुः । 'पशौ लूनविषाताभ्याम्' (स० ५-४-१६) । लूनकः पशुर्धेञ् । विषातकोऽयं गौः । 'जातौ प्रियचित्रशुद्धगोलकुब्जादिभ्यः' (स० ५-४-१७) । प्रियकाश्चित्रकश्च मृगजातिः । गोलकः छविप्रजातिः । कुब्जकौ गजजातिः । आद्युक्तेः पुस्तकम् । 'अणोर्निपुणे' (स० ५-४-१८) । अणुकः सूक्ष्मदृक् । 'पुत्रात् कुत्रिमे' (स० ५-४-१९) । पुत्रकः सालमञ्जिका । 'स्नाता-
द्देवसमाप्तौ' (स० ५-४-२०) । स्नातकः समावृत्तः । 'शून्याद्विक्ते' (५-४-२१) । जलादिरिक्तः कुम्भादिः शून्यकः । अन्यत्र शून्यो देशः । 'तनोः सूत्रे' (स० ५-४-२३) । तनुकः सूक्ष्मतन्तुः । 'कुमार-
क्रीडनकेभ्यः' (स० ५-४-२५) । कन्दुकः । भ्रमरकः । 'ईयसश्च' (स० ५-४-२७) । श्रेयस्कः, ज्ञायस्कः ॥

लोहितान्मणौ (५. ४. ३०)

लोहितकः पञ्चरागः ॥

वर्णे चानित्ये (५. ४. ३१)

कोपादिजे वर्णे वाच्ये लोहितात्कन् । लोहितको गण्डौ ।
स्त्रियां लोहिनिना, लोहितिकेतीष्टम् ॥

रक्ते (५. ४. ३२)

लाक्षादिना रक्ते वाच्ये लोहितात्कन् । लोहितकः पदः ।
प्राग्वल्लोहिनिना, लोहितिका वा शार्दी ॥

कालाच्च (५. ४. ३३)

कोपादिवर्णे रक्ते च वाच्ये कालात् कनिष्यते ।
शोकेन कालकं वक्त्रं नीत्या कालकमंशुकम् ॥

विनयादिभ्यष्टक् (५. ४. ३४)

एभ्यः स्वार्थे ठक् । 'विनयसमयाकस्मात्कथञ्चिदव्ययविशेष-
व्यवहारोपचारेभ्यः' (स० ५. ४. ३६) । विनय इव वैनयिकः ।
सामयिकः । दान्तत्वाच्च कत्वम् । आकस्मिकमहेतुकम् । तान्तत्वा-
त्कत्वम् । काथञ्चित्कं कृच्छ्ररूपम् । आत्ययिकः । वैधौषिकः । व्याव-
हारिकः । औपचारिकः । 'समो गत्युद्वाचरोत्कर्षपरायप्रदानेभ्यः'
(स० ५-४-३७) । साङ्गतिकं, सामूहिकं, सामाचारिकं, सामुत्कर्षिकं,
साम्परायिकं, साम्प्रदानिकम् । 'उपायाद्भस्वश्च' (स० ५. ४. ३८) ।
शौषयिकम् । एकान्तो नियतः स एव विनयादित्वादैकान्तिक इति
ह्रस्वः । सम्प्रत्येव साम्प्रतिकमिति च । पदातिरेव पादातिक इति च
ह्रस्वास्मी । विषय एव वैषयिक इति शृङ्गारे । मौक्तिकमिति विनयादि-
पाठादिति वामनः । मुक्तासमूहे तु हारादावचिचत्वात् ठकि स्यात् ॥

वाचो व्याहृतार्थायाम् (५. ४. ३५)

अस्यां वाचि वाच्यायां वाचः स्वार्थे ठक् । राज्ञा इतं प्रत्यु-
क्तार्थत्वात् सन्देशवाग्वाचिकम् । लेखादिना सूचितार्थत्वात् सन्देश-
शेषो वाचिकमित्यन्ये ॥

१. 'राजुगादिभ्यष्टक्' इति मुद्रितवरस्वतीकण्ठाभरणपाठः. २. 'उपादि' क.

तद्युक्तात्कर्मणोऽण् (५. ४. ३६)

सन्देशवाग्योषितं यत् कर्मास्मात्स्वार्थिकोऽण् भवेत् ।

नृपस्य वाचिकं श्रुत्वा कार्यणं सचिवोऽकरोत् ॥

तदुक्तमेव कर्माकरोद्देत्यर्थः । तच्च नृपवशीकरणमूलं भवतीति लक्ष-
णया वशीकरणमूलं कर्म कार्यणमुच्यते ॥

ओषधेरजातौ (५. ४. ३७)

सैन्धवाद्यपि रोगहरं वस्त्वौषधम् । जातौ त्वौषधयः ॥

प्रज्ञादिभ्यश्च (५. ४. ३८)

स्वार्थेऽण् । ‘प्रज्ञवाणिशुशिक्षप्रत्यक्षदेवताविद्यामनश्चक्षुःश्रोत्र-
शत्रुयोधचोरेभ्यः’ (स० ५- ४- ४३) । प्रजानातीति प्रज्ञः स एव प्राज्ञः
वाणिजः । उशिक्षमनीयः स एवौशिक्षः । प्रात्यर्थः । दैवतम् । वैद्यम् ।
मानसम् । चाक्षुषम् । श्रौत्रम् । श्रौत्राच्छरीर इति वृत्तिः । श्रौत्रं
गात्रम् । त्रात्रवः यौधः । चौरः । ‘षोडसिदन्जुह्वक्षिकीर्षदसुमरुत्सत्य-
दृशाह्वाशनिबन्धुवयःक्रुद्धभ्यः’ (स० ५- ४- ४४) । षौडतः । विदन्
वैदतः । जौह्वतः । चैकीर्षतः । वासवः । मारुतः । सात्वतः ।
दाशार्हः । आशनः । बान्धवः । वायसः । क्रौञ्चः । ‘रक्षःपिशाचै-
विकृतन्याकृतसन्तपनाद्विताग्नीदादिभ्यः’ (स० ५- ४- ४५) । राक्षसः ।
पैशाचः । वैकृतम् । वैयाकृतम् । सान्तपनं व्रतभेदः । द्वितैव द्वैतम् ।
आग्नीधः । आशुक्ते रक्षोघ्नमेव राक्षोघ्नम् । चरित्रमेव चारित्रम् ।
परिपुवश्चलः । स एव पारिपुवः । सर्वेषां विधेयोऽधीन इति वैधेयो
मूर्खः । प्रतिभैव प्रातिभम् । सम्प्रत्येव साम्प्रतम् । नरक एव नारकः ।
असुर एवासुरः चर एव चारः । अनुभाव एवानुभावः । अमर्ष
एवामर्षः । एकाग्र एवैकाग्रः । जैतैव जैत्रः । उणादिषु बाहुलकाद्
त्रणिति माधवः । ‘कृष्णान्मृगे’ (स० ५- ४- ४६) काष्णो मृगः
शुह्रत्कृष्णमृगे’ इति केचित् । जौह्वतः कृष्णमृगः ॥

मृदस्तिकन् (५. ४. ३९)

१. ‘न’ क. छ. म. घ. ङ. पाठः. २. ‘क्षम्’ म. घ. ङ. पाठः. ३

‘वायुरामहायणाग्रयणसाधारणानि कृतानि सान्तपनद्विताग्नीदादिभ्यः’ मुद्रित-
नरस्यटीकण्ठाग्रयणपाठः.

स्वार्थे मृचिका ॥

सस्त्रौ प्रशंसायाम् (५. ४. ४०)

प्रशस्ता मृत् मृत्सा, मृत्सना ॥

बहुलपार्थीच्छस् कारकादन्यतरस्याम् (५. ४. ४१)

कर्मादिकारकवृत्तेर्बहुलपवाचकात् शस् वा स्यात् । बहूनि, बहुभिः, बहुभ्यः इत्याद्यर्थे बहुशो ददाति । भूरिशः, अल्पशः, स्तोकशः । अत्र स्त्रियां पुंवस्त्वं वाच्यम् । बहूरित्यादावपि बहुशः । बहुर्थत्वात् त्रिश इत्याद्यपि ।

शसयं मद्गले वाच्यः कल्याणे बहुशो ददौ ।

दाने भयादिजेऽल्पत्वं शुभं तत्राल्पशो ददौ ॥

पेठ्या अकारकत्वाद् बहूनां स्वामीत्यत्र न ॥

सशुषैकवचनाच्च वीप्सायाम् (५. ४. ४२)

सशुषाशब्दादेकार्थाच्च कारकाद् वीप्सायां शस् वा स्यात् द्वौ द्वावित्याद्यर्थे द्विशः, त्रिशः, कतिशः, गणशः, तावच्छः । प्रस्थादयः स्वय एकार्थाः । प्रस्थं प्रस्थं ददाति प्रस्थशः, पणशः, पादशः ॥

श्रुचः शो (६. ३. ५५)

श्रुक्सम्बन्धिषादस्य शसि परे पदभावः स्यात् । पादं पादं शंसति पच्छः शंसति । अन्येषामपि प्रकरणादिनैकत्वसिद्धौ स्यात् । कुण्डलशो दत्त्वा गतः । 'अत्यन्तस्वार्थेऽपि शस् वाच्यः' । प्रायशः, सर्वशः, एकैकशः ॥

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः (१. ४. ९२)

अनयोरर्थयोः प्रतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः ॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् (२. ३. ११)

यत्सम्बन्धिनी प्रतिनिधिप्रत्यर्पणे कर्मप्रवचनीयेनोच्येते तस्मात् पञ्चमी स्यात् ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः (५. ४. ४४)

कर्मप्रवचनीयेन प्रतिना योगे पञ्चम्यन्ताद्वा तसिः स्यात् ।
 प्रतिनिधौ — 'हरिर्मेघतः प्रति । मेघात् प्रति । तत्सदृश इत्यर्थः ।
 प्रतिदाने — तिलतः प्रति माषान्ददाति, तिलेभ्य इति वा । तिलानां
 गृहीतानां माषान् प्रत्यर्पयतीत्यर्थः । 'आद्यादिभ्योऽपञ्चम्यर्थेऽपि
 तसिर्वाच्यः' (वा०) । आदौ आदितः । मध्यतः । अस्याकृतिगणत्वात्
 सर्वेभ्यः सर्वविभवत्यर्थे तसिरित्याहुः ॥

अपादाने चाहीयरुहोः (५. ४. ४५)

अनयोर्योगादन्यत्रापादानपञ्चम्या वा तसिः । ग्रामतो ग्रामाद्वा
 गतः । 'नस्नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु' (वा०) इति नस् । नस्तः ।
 किन्तदादेरनेन तसौ कृते,

तत्सेश्च (५. ३. ८)

किं सर्वनामबहुभ्यस्तत्सेश्च तसिलादेशः स्यात् । तेन विभक्ति-
 फलं स्वरभेदश्च । कुतः, ततः । अन्यथास्मिस्तसौ किन्त इत्यादिप्रसङ्गः ।
 कर्मकर्त्रर्थवृत्तेरपगमार्थो जहातिर्हीयित्युक्तः, तस्य रुहेश्च योगे न ।
 सार्थाद्दीयते हीनो वा । शैलादवरोहति ॥

अतिग्रहाव्यथनक्षेपेऽप्यकर्तरि तृतीयायाः (५. ४. ४६)

अकर्त्रर्थतृतीयाया अतिक्रम्य ग्रहादिधात्वर्थयोगे वा तसिः ।
 विघातोऽतिगृहतेऽसौ विघाया वा । बहुषु सत्स्वयं विघया विघेपतो
 शायत इत्यर्थः । अव्यथनमचलनम् । चारित्रतो न चलति चारिघ्रेण
 वा । क्षेपे, वृत्ततः क्षिप्तः निन्दितः, वृत्तेन क्षिप्तः ॥

ह्ययिमानपापयोगाच्च (५. ४. ४७)

एतयोर्योग चकृतृतीयाया वा तसिः । वृत्तितो दीवने, वृत्तिनः
 पापः, वृत्त्या वा ॥

पठ्या व्याश्रये (५. ४. ४८)

भिन्नपक्षाश्रयणे द्योत्ये पठ्यास्ततिः । कृष्णः पाण्डवतोऽभूत् ।
अन्ये कौरवतोऽभूवन् । तेषां पक्षेऽभूदित्यर्थः ॥

गेमाच्चापनयने (५. ४. ४९)

त्यागे द्योत्ये रोमेभ्यः पठ्यास्ततिः । ज्वस्तः करोति भिषक् ।
ज्वरस्य प्रतीकारं करोतीत्यर्थः ॥

*अभूततद्भावे कृश्वस्तियोगे सम्बन्धवर्तरे चिः (५. ४. ५०)

अन्यथा स्थितस्य तथाभावे द्योत्ये तद्धे सम्पत्तिमानकर्तृरूपा-
र्थ्याद् कृश्वस्तियोगे चिः स्यात् ॥

अस्य च्चौ (७. ४. ३२)

अवर्णस्य च्चौ परे ईत्वं स्यात् । वेलोपः ॥

ऊर्यादिष्विडाचश्च (१. ४. ६१)

ऊर्यादिगणश्च्यन्ता डाजन्ताश्च गतिसंज्ञाः ॥

ते प्राग्धातोः (१. ४. ८०)

गतिसंज्ञा उपसर्गाश्च धातोः प्राङ् प्रयोज्याः । 'प्राग्ग्रीश्वरांश्च
(१-४-५६) इति निपातत्वेन च्यन्तस्याव्ययत्वात्सुपो लुक् । कृष्येगे
द्वितीया, अस्त्योः प्रथमा चोद्धा । अकृष्णं कृष्णं करोमि कृष्णीकरोति ।
कृष्णीभवति । कृष्णीस्वात् । अतथास्थितत्वाविशेषायां तु कृष्णं
करोतीत्येव ॥

क्यच्चयोश्च (६. ४. २१५)

क्ये च्चौ च परे हलः परस्यापत्ययकारस्य लोपः स्यात् ।
भार्गीकरोति ॥

१. 'भयन्', २. 'प्रति', ३. 'यत्वेन सु', ४. 'स्व' ख. M. U.

४. पाठः.

* 'कृश्वस्तियोगे सम्बन्धवर्तरे चिः' इति भाष्यादिसम्मतः पाठः.

च्यौ च (७. ४. २६)

च्यौ परेऽजन्तस्य दीर्घः स्यात् । शुचीकरोति । णट् स्यात् ।
*अव्ययस्य ईत्वदीर्घो नेति वैच्यम् (वा०) । ढोपाकरोति । खस्ति
स्यात् ॥

रीङ् कृतः (७. ४. २७)

विज्रीकरोति । सम्पद्यकर्तरीत्युक्तेः अगृहे स्थितं गृहे भवती
त्यत्राधिकरणस्य गृहस्याभूततद्भावे सत्यपि च्चिर्न ॥

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च (५. ४. ५१)

एषां च्यौ परेऽन्त्यलोपः स्यात् । दीर्घः । अरुंकरोति ।
घनमिशसि मे त्वद् । उन्मनीकरोति । उच्चक्षूकरोति । विचेरी-
भवति । रहीभवति शाखा । रहीभवति रहःस्थो भवतीत्याह भट्टि ।
रजीभवति ॥

विभाषा साति कात्स्न्ये (५. ४. ५२)

तद्भावस्य कात्स्न्ये द्योत्ये वा विपिये सातिः स्यात् । कृत्स्नं
गृहमपिः सम्पद्यते अभिसाद्भवति । अभिसात्करोति । अत्र प्रत्यय-
सस्य पत्रे ग्राप्ते,

सात्पद्यायोः (८. ३. १११)

सातेः पदादेः सस्य पत्रं न । दधि विश्वनीत्यादायपत्वार्थ-
पदादेर्मिपेर्धः । तेषुक्ते यमीभवति । असात्स्न्ये लोकत्र शुद्धी-
भवति पटः ॥

लवणेऽपि जलत्वं स्पृष्टमित्यर्थः । विकल्पात् च्विः । स च कुम्बस्ति-
योग एव । जलीभवति ॥

‘एकस्यापि हि कात्स्न्येन तद्भावः कात्स्न्यमुच्यते ।

अंशेनापि तु सर्वत्र स्पर्शोऽभिविधिरिष्यते ॥’

तदधीनवचने च (५. ४. ५४)

तदधीनत्वार्थे सम्पदा कुम्बस्तिमिश्र योगे सातिः स्यात् ।
कृष्णसात्सम्पद्यते कृष्णसात्करोति । कृष्णाधीनमित्यर्थः ॥

देये वा च (५. ४. ५५)

तदधीने देयेऽर्थे सम्पदादियोगे वा सातिश्च स्यात् । विप्रत्रा
सम्पद्यते । विप्रत्राकरोति । विप्रसादित्याद्यपि । दानेन विप्राधीनं
करोतीत्यर्थः ॥

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्
(५. ४. ५६)

एभ्यो द्वितीयार्थे सप्तम्यर्थे च अकुम्बस्तियोगेऽपि बहुलं वा
स्यात् । देवत्रा नमति । देवत्रा भक्तः । एवं मनुष्यत्रेत्यादि । बहुलो-
करन्येभ्योऽपि । बहुत्रा ॥

अन्यक्तानुकरणाद् व्यजवरार्धादनितौ डाच्
(५. ४. ५७)

यस्य शब्दस्य द्विवचने कृतेऽर्थम् अवरतो व्यच् स्यात् न ततो
न्यूनं तस्मादव्यक्तशब्दस्यानुकरणरूपाच्छब्दादिति परत्वाभावे कुम्ब-
स्तियोगे डाच् स्यात् । ‘डाचि बहुलं द्वे स्तः’ (वा०) इति डाचि
वैवक्षिते द्वित्वम् । ततो डाच् । षट् षट् आ करोति । द्वित्वाद्
देलोपः । षट्पटाकरोति । ‘नित्यमात्रेदिते डाचि’ (वा०)
अजन्ताम्रेदिते परे पूर्वान्त्यस्य नित्यं पररूपं स्याद्, इति पूर्वतकार-
ण्यः । षट्पटाकरोति । खरटखरटाभवति । व्यचो न्यूनत्वे डान्न ।
वत्करोति । इतौ परेऽपि न । पटिति करोति ॥

१. ‘ने’ (५) घ. छ. झ. ए. ङ. पाठः. २. ‘ता’; ३. ‘नेऽर्थम्’ झ. ए. ङ. पाठः.
४. ‘चि विवक्षिते द्वे बहुलम्’ च. पाठः.

कृजो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ (५. ४. ५८)

एभ्यः कृज एव योगे कर्षणेऽर्थे डाच् । 'बहुलं द्वे' इत्युक्तेः
एषु डाचि द्विरुक्तिर्न । द्वितीयं तृतीयं वा कर्षणं करोति द्वितीया-
करोति, तृतीयाकरोति । पुनस्तिर्बक् कृषति शम्बाकरोति । बीजेन
सह कृषति बीजाकरोति । अतःपरं कृज्योम एव डाच् ॥

सङ्ख्यायाश्च गुणान्तायाः (५. ४. ५९)

कृयौ डाच् । द्विगुणाकरोति क्षेत्रं, द्विः कृषतीत्यर्थः ॥

समयाच्च यापनायाम् (५. ४. ६०)

अधानघसर इत्युक्त्वा समयं गमयति समयाकरोति ॥

सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने (५. ४. ६१)

आभ्यामतिपीडनेऽर्थे डाच् । सपत्राकरोति मृगम् । अन्तः
प्रविष्टशरपत्रं करोतीत्यर्थः । एवं निष्पत्राकरोति मृगम् । अपरपार्श्वतो
निष्क्रान्तपत्रं करोतीत्यर्थः ॥

निष्कुलान्निष्कोषणे (५. ४. ६२)

अन्तरवयपानां बहिष्कृतिर्निष्कोषणं, तस्मिन्नर्थे निष्कुलाडाच् ।
निष्कुलाकरोति फलम् ॥

सुखप्रियादानुलोम्ये (५. ४. ६३)

सुखाकरोति स्वामिनम् । प्रियाकरोति । चित्तमनुवर्तयती-
त्यर्थः । सुखाभवतीत्यादि, भवस्तियोगेऽप्याह शङ्करः । अनुकूलो
भवतीत्यर्थः ॥

दुःसात् प्रातिलोम्ये (५. ४. ६४)

दुःसाकरोति स्वामिनम् ॥

शूलात्पाके (५. ४. ६५)

शूले पचति, शूलाकरोति मांसम् ॥

सत्यादशपथे (५. ४. ६६)

अपथादन्यत्रार्थे सत्याद् डाच् । सत्याकरोति भाण्डं वाणिक् ।
 क्रेतव्यतायाः सत्यत्वार्थं मूल्यांशदानेन भाण्डमावर्जयतीत्यर्थः ।
 सत्याकरोति सत्यं वदतीत्येवार्थ इति लुभद्राहरणे । अथपे तु सत्यं
 करोति विग्रः ॥

मद्रात्परिवापणे (५. ४. ६७)

अस्माद्वापनेऽर्थे डाच् । मद्राकरोति शिशुम् । 'मद्राश्च वाक्यम्'
 (पा०) । मद्राकरोति । चौलादौ मद्रल्यप्पुण्डनं करोतीत्यर्थः ।

तसिलाद्याः पाद्यपः प्राक् डाच्पर्यन्ताः शसादयः ।

वर्तिर्नानार्जयापुश्च कृत्वोर्थस्तद्धितेऽव्ययम् ॥

इतःपरं समासान्ताः सन्ति केचन तद्धिताः ।

तेषां तत्तत्समासेषु वर्णनैव लघीयसी ॥

इति श्रीमत्केरलभूवल्लभमूषणदेवनारायणधराणिपति-

करुणाशरणेन नारायणचरणपरिचरणपरायणेन

नारायणकविना विरचिते प्रक्रियासर्वस्वे

तद्धितखण्डः ॥

*संक्षेपातिशयेऽपि वाच्यबहुताहेतोरमृद् विस्तरः

स्पष्टत्वेऽपि कृतेः स्वभावगहना भागा मनागस्फुटाः ।

एवं व्यक्तिमिथान् पदार्थ इयता ग्रन्थेन यातोऽयमि-

त्येवं यो विमृशेत् स एव कल्येदस्मिन् निबन्धे गुणान् ॥"

शुभं भूयात् ॥

२. 'अ तथा' च. पाठः- २. इति प्रक्रियासर्वस्वे तद्धितखण्डः ।

* इदं पद्यं क. घ. छ. मातृकास्वेषे दृश्यते ।

APPENDIX I.

सूत्रानुक्रमणी ।

	Sutra.			Page.
अंशं हारी	५	२	६९	१६६
अगारान्ताद्वत्	४	४	७०	११५
अग्नेर्देक्	४	२	३३	४९
अमाद्यत्	४	४	११६	१२२
अङ्गुल्यादिभ्यश्चक्	५	३	१०८	२०१
अ च	४	३	३१	७७
अचित्तहस्तिधेतोष्ठक्	४	२	४७	५२
अचिच्चादेशकालाद्वक्	४	३	९६	९०
अजादी गुणवचनादेव	५	३	५८	१९०
अजाविभ्यां ध्यन्	५	१	८	१२३
अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च	५	३	८२	१९७
अज्ञाते	५	३	७३	१९४
अञ्जोर्देक्	५	३	३०	१८७
अणनौ च	४	३	३३	७७
अणिनोरनार्धयोः	४	१	७८	२२
अणृगयनादिभ्यः	४	३	७३	८६
अणो अचः	४	१	१५६	४
अण् कुटिलिकायाः	४	४	१८	१०७
अण् च	५	२	१०३	१७४
अण् महिष्यादिभ्यः	४	४	४८	१११
अत इन्	४	१	९५	३
अत इतिठनौ	५	२	११५	१७७
अतश्च	४	१	१७७	१९
अतिग्रहाम्यन्तेदेवकर्तृति पृथीत्यन्तः	५	४	४६	२१२

	Sūtra-			Page.
अतिथेर्न्यः	५	४	२६	२०८
अतिशायने तमत्रिष्ठनौ	५	३	५५	१८९
अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोम्यश्च	२	३	६५	२१
अदसोऽसेर्दादु दो मः	८	२	८०	१८३
अदूरभवश्च	४	२	७०	५७
अद्यश्चिनावद्वन्द्वे	५	२	१३	१५६
अधिकम्	५	२	७३	१६७
अधिकरणविचाले च	५	३	४३	१८८
अधिकृत्य कृते ग्रन्थे	४	३	८७	८८
अधुना	५	३	१७	१८४
अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लृगसंज्ञायाम्	५	१	२८	१२८
अध्यायानुवाक्योर्लृक्	५	२	६०	१६५
अध्यायिन्पदेशकाळात्	४	४	७१	११५
अध्यायेष्वेवर्षेः	४	३	६९	८६
अध्वनो यस्त्वौ	५	२	१६	१५७
अन्	६	४	१६७	२
अनत्यन्तगतौ क्वात्	५	३	७	२०४
अनघतने हिलन्यतरस्याम्	५	३	२१	१८५
अनन्तावसथेतिहभेषजाब्ज्यः	५	४	२३	२०७
अनुकम्पायाम्	५	३	७६	१६५
अनुकामिकाभीकः कमित्वा	५	२	७४	१६७
अनुगादिनष्टक्	५	४	१३३	२०६
अनुग्वलंगामी	५	२	१५	१५७
अनुदाचादेरन्	४	२	४४	५२
अनुदाचादेश्च	४	३	१४०	९९
अनुपदसर्वात्तायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु	५	२	९	१५६
अनुपघन्वेष्टा	५	२	९०	१७०
अनुपवचनादिभ्यश्छः	५	१	१११	१४३

अनुत्रासणादिनिः	४	२	६२	५६
अनुशक्तिक्रदीनां च	७	३	२०	८
अनृप्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ्	४	१	१०४	६
अन्तःपूर्वपदाङ्	४	३	६०	८३
अन्तिकवाढयोर्नदसाधौ	५	३	६३	१९२
अन्नाण्डः	४	■	८५	११७
अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्	४	१	१६२	३
अपदातौ सास्वात्	४	२	१३५	७०
अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ	४	४	२१	१०७
अपादाने चाहीयरुहोः	५	४	४५	२१२
अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्ङफभ्यौ	४	१	१४०	१४
अपोनप्त्रपाञ्चभ्यां घः	४	२	२७	४८
अभिजनश्च	४	३	९०	८९
अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिलावच्छमी- षदूर्णावच्छ्रीमदणो यन्	५	३	११८	२०३
अभिनिष्कामति द्वारम्	४	३	८६	८८
अभिविधौ सम्पदा च	५	४	५३	२१४
अभृततद्भावे कृभ्यस्त्रियोगे सम्पषकर्तरि च्विः	५	४	५०	२१३
अभ्यमित्राच्छ च	५	२	१७	१५७
अमावास्याया वा	४	३	३०	७६
अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ	५	२	७६	१६७
अरण्यान्मनुष्ये	४	२	१२९	६९
अरुमनश्चक्षुक्षेतोरहोरजसां लोपश्च	५	४	५१	२१४
अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा	७	३	२६	१३१
अर्धाघत्	४	३	४	७२
अर्शजादिभ्योऽञ्	५	२	१२७	१७९
अरूपे	५	३	८५	१९७
अहोपोऽनः	६	४	१३४	५२

	Sutra.			Page.
अवक्रमः	४	४	५०	१११
अवक्षेपणे कन्	५	३	९५	१९९
अवयवाहतोः	७	३	११	७४
अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः	४	३	१३५	९९
अवयसि ठञ्	५	१	८४	१३९
अवात्कुटारश्च	५	२	३०	१५९
अवारंपारात्यन्तानुंकारं गामी	५	२	११	१५६
अवृद्धादपि बहुवचनेविषयात्	४	२	१२५	६८
अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः	४	१	११३	९
अवेः कः	५	४	२८	२०८
अव्यक्तानुक्तप्राद् अकवर्गार्धवित्तौ डाच्	५	४	५७	२१५
अव्ययसर्वनामामकच् प्राक्टेः	५	३	७१	१९४
अव्ययपाठ्यप्	४	२	१०४	६४
अव्ययीभावाच्च	४	३	५९	८३
अशब्दे यत्कावन्त्यतरस्याम्	४	३	६४	८५
अश्वपत्यादिभ्यश्च	४	१	८४	२४
अश्वस्यैकाहगमः	५	२	१९	१५७
अभ्रादिभ्यः कञ्	४	१	११०	७
अनलक्ष्यशितङ्गमलक्ष्मीलंपुरुषाध्युत्तरपदात्ताः	५	४	७	२०५
अनश्याः तिल्यवाभ्याम्	४	३	१४९	१०१
अनमासे निष्ठादिभ्यः	५	१	२०	१२७
अ साप्रतिष्ठे	४	३	९	७३
अस्त्राति च	५	२	६०	१८६
अग्निनातिदिष्टं गतिः	४	४	६०	११३
अस्त्रात्पानेपास्तजे विनिः	५	२	१२१	१७८
एतत् एते				

	Sutra-			Page.
आकर्षात् छल	४	४	९५	१०५
आकषादिभ्यः कन्	५	२	६४	१६५
आकालिकदाद्यन्तवचने	५	१	११४	१४४
आकन्दादृश्च	४	४	३८	११०
आगवीनः	५	२	१४	१५४
आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगास्तिकुण्डिनश्च	२	४	७०	२२
आग्रहायण्यश्चत्थादठक्	४	२	२२	४७
आ च त्वात्	५	१	१२०	१४५
आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम्	५	१	५३	१३४
आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्त्वः	५	१	९	१२४
आत्माश्चानौ ले	४	४	१६९	१२४
आथर्वणिकस्येकलोपश्च	४	३	१३३	९८
आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः	६	३	४६	१९४
आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति	४	४	१५१	५०
आमपदं प्राप्नोति	५	२	८	१५५
आयनेयीनीयियः फटलछर्वा प्रत्ययादीनाम्	७	१	२	४
आयुधजीविभ्यश्छः पर्यतात्	४	३	९१	८९
आयुधजीविसङ्ख्याभ्यङ्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात्	५	३	११४	२०२
अयुधान्छ च	४	४	१४	१०६
आरगुदीचाम्	४	१	१३०	१२
आर्हादिगोपुच्छसंख्यापरिमाणादृक्	५	१	१९	१२६
आरुजाटचौ बहुभाषिणि	५	२	१२५	१७९
आवसयात् छल	४	४	७४	११५
आश्वयुज्या वुञ्	४	३	४५	७९
आसन्दीवदष्टी०	८	२	१२	१७१
आहि च वूरे	५	३	३७	१८७
इगन्ताच्च लघुपूर्वात्	५	१	१३१	१५२
इष्टः प्राचाम्	२	४	६०	२०

	Sūtra.	Page.
हृजश्च	४ २ ११२	६६
हृतराम्योऽपि दृश्यन्ते	५ ३ १४	१८४
हृतश्चानिजः	४ १ १२२	१०
हृदमं इक्षु	५ ३ ३	१८३
हृदमस्यमुः	५ ३ २४	१८६
हृदमो हिंछु	५ ३ १६	१८४
हृदमो हः	५ ३ ११	१८३
हृद्रोण्याः	१ २ ५०	१२८
हृनत्तिपटच्चिकचि	५ २ ३३	१६०
हृनप्यनपत्ये	६ ४ १६४	४७
हृनिग्रकग्रचक्षु	४ २ ५१	५३
हृन्दिममिन्द्रलिङ्ग०	५ २ ९३	१७०
हृवे प्रतिकृतौ	५ ३ ९६	१९९
हृष्टादिभ्यश्च	५ २ ८८	१६९
हृष्टस्य यिद् न	६ ४ १५९	१९३
हृमुमुक्तान्तरकः	७ ३ ५१	४६
हृपद्यगमासी०	५ ३ ६७	१९३
उगधादिभ्यो यत्	५ १ २	१२५
उगिद्यश्च	६ ३ ४५	१९१
उग्र्यति	४ ४ ३२	१०९

	Sūtra.			Page
उदन्वानुदधौ च	८	२	१३	१७१
उदरादुगाधूने	५	२	६७	१६६
उदधितोऽन्यतरस्याम्	४	२	१९	४६
उदीचां वृद्धादगोत्रात्	४	१	११७	१६
उदीचामिञ्	४	१	१५३	१५
उदीच्यग्रामाच्च ०	४	२	१०९	६५
उपकादिभ्यो ०	२	४	६९	२२
उपजानूप ०	४	३	४०	७८
उपज्ञाते	४	३	११५	९३
उपर्युपरिष्ठात्	५	३	३१	१८७
उपाधिभ्यां ०	५	२	३४	१६०
उप्ते च	४	३	४४	७९
उमादुवाचो नित्यम्	५	२	४४	१६२
उमोर्णयोर्वा	४	३	१५८	१०२
उरसोऽण् च	४	४	९४	११९
उरसो यञ्	४	३	११४	९३
उष्ट्रादुबुन्	४	३	१५७	१०२
ऊर्णाया युस्	५	२	१२३	१७९
ऊर्णादिचिबडाश्च	१	४	६१	२१३
ऊपलुपिमुष्कमघो १ः	५	२	१०७	१७५
अचः शे	६	३	५५	२११
अतछन्	४	३	७८	८७
अतोऽन्	४	४	४९	११२
अतोरण्	५	१	१०५	१४२
अपभोपानहोर्न्यः	५	१	१४	१२५
अप्यन्धक ०	४	१	११४	९
एकगोपूर्वाङ्गन् नित्यम्	५	२	११८	१७८
एकधुरास्त्वक् च	४	४	७९	११६

एकशालया०	५	३	१०९	२०१
एकस्य सङ्ख्यं	५	४	१९	२०६
एकाच्च प्राचाम्	५	३	९४	१९८
एकादाकिनिच्चासहाये	५	३	५२	१८९
एकाद्वे०	५	३	४४	१८८
एको गोत्रे	४	१	९३	३
एह प्राचां देशे	१	१	७५	६६
एण्या दन्	४	३	२५९	१०२
एतदोऽश	५	३	५	१८३
एतेतौ रथोः	५	३	४	१८४
एषाच्च	५	३	४३	१८८
एतन्न्यतरस्याम्०	५	३	३५	१८७
ऐकागारिकद् चोदे	५	१	११३	१४४
ऐपमोद्यः०	४	२	१०५	६५
ओजःसहो०	४	४	२७	१०८
ओरन्	४	२	७१	५८
ओरन्	४	३	१३९	९९
ओर्गुणः	६	४	१४६	२
ओर्विरो ठन्	४	२	११९	६७
ओषधेरजातो	५	३	३७	२१०
कंठम्यां०	५	२	१३८	१८१
कंठादिठन्	५	१	२५	१२८
कंठीयर०	४	३	१६८	१०१
कञ्जाभिरपत्र०	४	२	१२६	६८
कञ्जादिम्यम्	४	३	१३३	७०
कञ्जरम्यम्	४	३	१०७	९२

	Sutra			Page
कठिनान्त०	४	४	७२	११५
कडङ्करदक्षिणाच्छ च	५	१	६९	१३७
कण्वादिभ्यो गोत्रे	४	२	१११	६६
कत्रयादिभ्यो ङकम्	४	२	९५	६३
कथादिभ्यष्ठक्	४	३	१०२	१२०
कन्थापलद०	४	२	१४२	७१
कन्थायाष्ठक्	४	२	१०२	६४
कन्यायाः कनीन च	४	१	११६	९
कपिज्ञात्योर्दक्	५	१	१२७	१५०
कपिनोघादाभिरसे	४	१	१०७	७
कम्बलाश्च संज्ञायाश्च	५	१	३	१२६
कम्बोजारल्लुक्	४	१	१७५	१९
कर्कलोहितादीकक्	५	३	११०	२०१
कर्णललाटात्०	४	३	६५	८५
कर्मण ङकम्	५	१	१०३	१४२
कर्मणि घटोऽष्ठक्	५	२	३५	१६०
कर्मन्दकृशाश्वादिनिः	४	३	१११	९३
कर्मवेषाद्यत्	५	१	१००	१४१
कर्माध्ययने घृणम्	४	४	६३	११४
कलापिनोऽण्	४	३	१०८	९२
कलापिवैशम्पायना०	४	३	४८	७९
कलाप्यश्मत्य०	४	२	८	४५
कलेर्दक्	५	३	७२	१९५
कस्य च वः	४	१	२५	४८
कस्येत्	५	२	१११	१७६
काण्डाण्डा०	४	२	९९	६४
कापिश्याः प्फक्	५	२	८१	१६८
काकप्रयोजनाद्गो				

फालाच्च	५	४	३३	२०९
फालाष्टम्	४	३	११	७३
फालात्	५	१	७८	१३८
फालात्साधु०	४	३	४३	७९
फालाद्यत्	५	१	१०७	१४२
फालेभ्यो भववत्	४	२	३४	४९
फाल्यपकौशिकाभ्यां०	४	३	१०३	९१
फाल्यादिभ्यश्चिठौ	४	२	११६	६७
फाल्गुणीभ्यां एरच्	५	३	९०	१९८
फिक्त्तदो निर्धारणे०	५	३	९२	१९८

	Sutra			page
कुलत्त्वः	४	१	१३९	१३
कुलालदिभ्यो वुञ्	४	३	११८	९३
कुलिजालुक्खौ च	५	१	५५	१३४
कुन्मासादञ्	५	२	८३	१६८
कुशाग्राच्छ।	५	३	१०५	२००
कुसीदवशैकादशात् ०	४	४	३१	१०९
कृकणपर्णाद्भारद्वाजे	४	२	१४५	७२
कृजो द्वितीय०	५	■	५८	२१६
कृतलव्यकीतकुशला	४	३	३८	७८
कृते ग्रन्थे	४	३	११६	९३
केकयमित्रयु०	७	३	२	१७
केऽणः	७	४	१३	५६
केदाराद्यच्च	४	२	४०	५१
केशाद्वोऽन्यतरस्याम्	५	२	१०९	१७६
केशाध्वाभ्यां०	४	२	४८	५३
कोपधाच्च	४	२	७९	५९
कोपधाच्च	४	३	१३७	९९
कोपधादण्	४	२	१३२	६९
कोशाद्ढञ्	४	३	४२	७९
कौपिञ्जल०	४	३	१३२	९८
कौमारापूर्ववचने	४	२	१३	४५
कौसल्यकार्मा०	४	१	१५५	१६
कयचन्योश्च	६	४	१५२	२१३
कृत्यशेभ्यश्च	४	३	६८	८६
कृत्यव्यादि०	४	२	६०	५५
कमादिभ्यो वुञ्	४	२	६१	५६
क्रीतदत्परिभाषाव्	४	३	१५६	१०१
कौत्यादिभ्यश्च	४	१	८०	२३

काति	७	२	१०५	१८४
क्षत्राद्धः	४	१	१३८	१३
क्षीराद्धन्	४	२	२०	४७
क्षुद्राभ्यो वा	४	१	१३१	१२
क्षुद्राभ्रमर०	४	३	११९	९४
क्षेत्रियच् परक्षेत्रे०	५	२	९३	१७०
खः सयंपुरात्	४	४	७८	११६
खण्डिकादिभ्यश्च	४	२	४५	५२
खलनोरथात्	४	२	५०	५३
खलववमाप०	५	१	७	१२३
खार्या ईकृन्	५	१	३३	१३०
गङ्गारिभ्यः	४	३	५८	८२
गर्गादिभ्यो यन्	४	१	१०५	६
गर्तोत्तरपदाच्छः	४	२	१३७	७०
गर्हादिभ्यश्च	४	२	१३८	७०

गोत्रादयवात्	४	१	७९	२२
गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ्	४	१	९८	५
गोत्रेऽनुगन्ति	४	१	८९	९४
गोत्रोक्षोष्टोरभराज०	४	२	३९	५०
गोद्यचो०	५	१	३९	१३२
गोभ्रांया ह्रक्	४	१	१२९	१२
गोपयसौर्यत्	४	३	१६०	१०२
गोपुच्छाह्रन्	४	४	६	१०५
गोयवान्वोश्च	४	३	१३६	७०
गोश्च पुरीषे	४	३	१४५	१००
गोपवादिभ्यो वुन्	५	२	६२	१६५
गोष्ठात् खन्०	५	२	१८	१५७
ग्रामजनपदैक०	४	३	७	७३
ग्रामजनयन्त्रु०	४	२	४३	५१
ग्रामात्पर्यनुपूर्वात्	४	३	६१	८५
ग्रामाद्यत्तौ	४	२	९४	६३
ग्रीवाभ्योऽण् च	४	३	५७	८२
ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्	४	३	४६	७९
ग्रीष्मावरसमाद्वुन्	४	३	४९	८०
घकालतनेषु०	६	३	१७	७५
घच्छौ च	४	४	११७	१२२
घञः सास्या०	४	२	५८	५४
घनिलचौ च	५	३	७९	१९६
घरूपकल्प०	६	३	४३	१९१
क्याप्प्रातिपदिकात्	४	३	१	१
चटकाया ऐरक्	४	१	१२८	१२
चतुष्पाद्भ्यो ढन्	४	१	१३५	१६
चरणेभ्यो घर्मेवत्	४	२	४६	५२

	Sūtra			Page
मे प्रोष्ठपदानाम्	७	३	१८	७६
ज्य च	५	३	६१	१९२
ज्यादादीयसः	६	४	१६०	१९२
ज्योत्स्नातमिसा०	५	२	११४	१७७
शयः	८	२	१०	६१
जितश्च तत्प्रत्ययात्	४	३	१५५	१०१
भ्यादयस्तद्वाजाः	५	३	११९	५
देः	४	४	१५५	१४५
ठकृछौ च	४	२	८४	६०
ठगायस्थानेभ्यः	४	३	७५	८७
ठल्कवचिनश्च	४	१	४१	५१
ठस्येफः	७	३	५०	१४
ठानावावूर्ध्व०	५	३	८३	१९६
ढकि लोपः	४	१	१३१	१३
ढक् च मण्डूकात्	४	१	११९	१०
ढे लोपेऽकृद्वाः	३	४	१४७	१०
ण्यक्षत्रियार्थजितो०	२	४	५८	१९
तत आगतः	४	३	७४	८७
तत्प्रकृतवचने०	५	४	२१	२०७
तत्प्रत्ययपूर्व०	४	४	२८	१०८
तत्प्रत्ययस्य च	७	३	२९	११
तत्र कुशलः पथः	५	२	३३	१६५
तत्र च दीयते०	५	१	९६	१४१
तत्र जातः	४	३	२५	७६
तत्र तस्येव	५	१	११६	१४५
तत्र तस्येव	४	४	६९	११५
तत्र नियुक्तः	४	३	५३	८०
तत्र भवः				

	Sutra-			Page-
तद्युक्तात्कर्मणोऽणु	५	४	३६	२१०
तद्वाजस्य०	२	४	६२	५
तद्ग्रहति०	४	४	७६	११६
तन्त्रादचिरापहते	५	२	७०	१६६
तपःसहस्राभ्यां०	५	२	१०२	१७४
तमवीद्यो०	५	१	८०	१३८
तरति	४	४	५	१०५
खकममका०	४	३	३	७२
तसिल्लादि०	६	३	३५	१८३
तसिश्च	४	३	११३	९३
तसेश्च	५	३	८	२१२
तसौ मत्वथै	१	४	१९	१७१
तस्मिन्नाणि च०	४	३	३	७२
तस्मै प्रभवति०	५	१	१०१	१४२
तस्मै हितम्	५	१	५	१२३
तस्य च दक्षिणा	५	१	९५	१४१
तस्य धर्म्यम्	४	३	४७	१११
तस्य निमित्तं	५	१	३८	१३१
तस्य निवासः	३	२	६९	५७
तस्य पाकमूले०	५	२	२४	१५८
तस्य पूरणे षट्	५	२	४८	१६३
तस्य भावस्त्वतलौ	५	१	११९	१४५
तस्य वापः	५	१	४५	१३२
तस्य विकारः	४	३	१३४	९८
तस्य न्याख्यान०	४	३	६६	८५
तस्य समूहः	४	२	३७	५०
तस्यापत्यम्	४	१	९२	१
तस्येदम्	४	१	१२०	९४

	Sūtra.			Page-
त्यदादीनामः	७	२	१०२	१८२
त्यदादीनि च	१	१	७४	१६
अपुजतुनोः पुक्	४	३	१३८	९९
त्रिंशच्चत्वारिंश०	५	१	६२	१३६
त्रेः सम्प्रसारणं च	५	२	५५	१६४
दक्षिणादाच्	५	३	३६	१८७
दक्षिणापश्चात् ०	४	२	९८	६३
दक्षिणोत्तरा०	५	३	२८	१८६
दण्डव्यवस०	५	४	२	२०४
दण्डादिभ्यो यः	५	१	६६	१३६
दध्नष्ठक्	४	२	१८	४६
दन्त उन्नत०	५	२	१०६	१७५
दन्तशिखात् ०	५	२	११३	१७७
दानी च	५	३	१८	१८५
दामन्यादि०	५	३	११६	२०२
दिक्पूर्वपदादृक्	४	३	६	७३
दिक्पूर्वपदादं०	४	२	१०७	६५
दिक्शब्देभ्यः०	५	३	२७	१८६
दिगादिभ्यो यत्	४	३	५४	८१
दिस्मदित्यादित्य०	४	१	८५	२३
दिशोऽमद्राणाम्	७	३	१३	६८
दीर्घाच्च वरुणस्य	७	३	२३	४८
दुःस्वात्पातिलोभ्ये	५	४	६४	२१६
दुष्कुलादृक्	४	१	१४२	१४
दतिकुक्षिकल०	४	३	५६	८२
दृष्टं साम	४	२	७	४५
देयमृणे	४	३	४७	७९
देये वा च	५	४	५५	२१५

	Sutra.			Page.
द्विवचनविभक्त्यो०	५	३	५७	१९०
श्रीपादनुसमुद्रं यञ्	४	३	१०	७३
द्वेस्त्रीयः	५	२	५४	१६४
द्वैपवैयाप्रादञ्	४	२	१२	४५
दाचः	४	१	१२१	१०
द्वानृद्व्राण०	४	३	७२	८६
द्वानृमगव०	४	१	१७०	१८
घनगणं लठ्वा	४	४	८४	११७
घनहिरण्यात्कामे	५	२	६५	१६६
घन्वयोपधाद्वुञ्	४	२	१२१	६७
घर्म चरति	४	४	४१	११०
घर्मपथ्यर्थ०	४	४	९२	११९
घर्मशील०	५	२	१३२	१८१
घान्यानां भवने०	५	२	१	१५४
घुरो यद्दृढकमौ	४	४	७७	११६
घृमादिभ्यश्च	४	२	१२७	६९
न कर्मव्यतिहारे	७	३	६	९५
नक्षत्रेण युक्तः कारः	४	२	३	४४
नक्षत्रेभ्यो बहुलम्	४	३	३७	७८
नगरात्कुत्सन०	४	२	१२८	६९
न गोपवनादिभ्यः	२	४	६७	२१
नञः शुचीश्वर०	२	३	३०	९६
नडशादाद्बुलञ्	४	२	८८	६२
नडादिभ्यः कक्	४	१	९९	५
नडादीनां कुक् च	४	२	९१	६२
नते नासिकायाः०	५	२	३१	१५९
न तौल्वलिभ्यः	२	४	६१	२०
न दण्डमाणवान्तेवासिपु	४	३	१३०	९८

	Sūtra.			Page
नथाः शेषस्या०	६	३	४४	१९१
नथादिभ्यो ढक्	४	२	९७	६३
नथां मलुप्	४	२	८५	६१
न खचः०	४	२	११३	६६
न नञपूर्वा०	५	१	१२१	१५३
न प्राच्यभर्गा०	४	१	१७८	१९
न भकुर्चुरास्	८	२	७९	११६
न मपूर्वो०	६	४	१७०	३
न खाम्या०	७	३	३	७
न विभक्तौ तुस्माः	१	३	४	१८५
न सामिवचने	५	४	५	२०४
नस्तद्धिते	६	४	१४४	२
नातः परस्य	७	३	२७	१३१
नान्तावसङ्ख्यादेर्मद्	५	२	४९	१६३
निकटे वसति	४	४	७३	११५
नित्यं वृद्ध०	४	३	१४४	१००
नित्यं शतादि०	५	२	५७	१६४
निर्वृत्तेऽक्ष०	४	३	१९	१०७
निशाप्रदोषाभ्यां च	४	३	१४	७४
निष्कुलानिष्कोषणे	५	४	६२	२१४
नीतौ च तद्युक्तात्	५	३	७७	१९५
नेन्द्रस्य परस्य.	७	३	२२	४८
नेर्मलज्जि०	५	२	३२	१६०
नौद्यचष्टन्	४	४	७	१०५
नौद्ययोधर्म०	४	४	९१	११८
न्यग्रोधस्य च०	७	३	५	१०२
पक्षातिः	५	२	२५	१५८
पक्षिमत्स्य०	४	४	३५	१०९

पङ्क्तिर्विश्रुति०	५	१	५९	१३५
पञ्चदशतौ०	५	१	६०	"
पञ्चम्यस्ति०	५	३	७	१८२
पणपाद०	५	१	३४	१३०
पत्यन्तपुरो०	५	१	१२८	१५१
पेत्रपूर्वावञ्	४	३	१२२	९६
पत्राच्चर्यु०	४	३	१२३	९६
पथः पन्थ च	४	३	२९	७६
पथः ण्कन्	५	१	७५	१३८
पथ्यतिथि०	४	४	१०४	१२१
पेदमस्मिन् दृश्यम्	४	४	८७	११७
पदान्तान्यतरस्याम्	७	३	९	९५
पदोच्चरपदं०	४	४	३९	११०
पथत्यतदर्भे	६	३	५३	८२
पन्थो ण नित्यम्	५	१	७६	१३८
परश्वधाहुञ् च	४	४	५८	११३
परावराधमो०	४	३	५	७३
परिखाया ढञ्	५	१	१७	१२५
परिपन्थञ्च तिष्ठति	४	४	३६	१०९
परिमाणान्तस्या०	७	३	१७	१२७
परिमुखञ्च	४	४	२९	१०८
परिवृत्तो रथः	४	२	१०	४५
परिधदो ण्यः	४	४	४४	१११
४ः	४	४	१०१	१२०
परोवरपरम्पर०	५	२	१०	१५६
पर्पादिभ्यः	४	४	१०	१०५
पर्यभिभ्यां च	५	३	९	१८३
पर्वताच्च	४	२	१४३	७१

	Sūtra.			Page.
पश्चादियौभेयादि०	५	३	११७	२०३
पलाशादिभ्यो वा	४	३	११९	९९
पश्चात्	५	३	३२	१८७
पाण्डुकम्बलादिनिः	४	२	११	४५
पात्रात् छन्	५	१	४६	१३३
पात्रादंश्च	५	१	६८	१३७
पादः पत्	६	४	१३०	२०३
पादवातस्य०	५	४	१	"
पादार्वाभ्याञ्च	५	४	२५	२०७
पारायणतुरायण०	५	१	७२	१६७
पाराशर्य०	४	३	११०	९२
पार्श्वेनान्विच्छति	५	२	७५	१६७
पाशादिभ्यो यः	४	२	४९	५३
पितुर्यच्च	४	३	७९	८७
पितृभ्यमातुल०	४	२	३६	५०
पितृभ्यसुब्रह्मण्	४	१	१३२	१२
पिटाच्च	४	३	१४६	१००
पीलाया वा	४	१	११८	१०
पुत्राच्छ च	५	१	४०	१३२
पुत्रान्तादन्यतरस्याम्	४	१	१५९	१७
पुराणप्रोक्तेषु०	४	३	१०५	९१
पुरुषदक्षिभ्यामण् च	५	२	३८	१६१
पुष्करादिभ्यो देशे	५	२	१६५	१८१
पूगान्भ्यो०	५	३	११२	२०२
पूरणाग्ने०	५	३	४८	१८८
पूरणार्धादृन्	५	१	४८	१३३
पूर्वादिनिः	५	१	८६	१६८
पूर्वोपरावरा०	५	३	३९	१८६

पूर्वाहापरा०	■	३	२८	७६
पृथ्वोदिभ्य०	५	१	१२२	१४५
पैलादिभ्यश्च	२	४	५९	२०
पौरोडाश०	४	३	७०	८६
प्रकारवचने जातीयर्	५	३	६९	१९४
प्रकारवचने थाल्	५	३	२३	१८५
प्रकृत्यैकाच्	६	४	१६३	१४७
प्रकृष्टे ठल्	५	१	१०८	१४३
प्रज्ञादिभ्यश्च	५	■	३८	२१०
प्रज्ञाश्रद्धा०	५	२	१०१	१७४
प्रतिः प्रतिनिधि०	१	४	९२	२११
प्रतिकण्ठार्थ०	४	४	४०	११०
प्रतिजनादिभ्यः खञ्	४	४	९९	१२७
प्रतिनिधिप्रतिदाने०	२	३	११	२११
प्रतिपथमेति ठश्च	४	४	४२	१११
प्रतियोगे०	५	४	४४	२१२
प्रत्ययोत्तर०	७	२	९८	७२
प्रभवति	४	३	८३	८८
प्रमाणे द्वयसञ्०	५	२	३७	१६१
प्रयच्छति गर्क्षम्	४	४	३०	१०८
प्रयोजनम्	५	१	१०९	१४३
प्रवाहणस्य ढे	७	३	२८	११
प्रशंसायां रूपप्	५	३	६६	१९३
प्रशस्त्यस्य श्रः	५	३	६०	१९२
प्रस्थपुर०	४	२	१२२	६८
प्रस्योत्तर०	४	२	११०	६६
प्रहरणम्	४	■	५७	११३
प्राक्कीताच्छः	५	१	१	१२३
प्रागिवात्कः	५	३	७०	१९४

प्रागेकादश०	५	३	४९	१८९
प्राग्धिताद्यत्	४	४	७५	११६
प्राग्दिशो विभक्तिः	५	३	१	१८२
प्राग्दीव्यतोऽण्	४	३	८३	१
प्राग्वतेष्ठल्	५	१	१८	१२६
प्राग्वहेतेष्ठक्	४	४	१	१०४
प्राचां कटादेः	४	२	१३९	७१
प्राचां ग्राम०	७	३	१४	३५
प्राचां नगरान्ते	७	३	२४	८१
प्राचामवृद्धात्०	४	१	१६०	१७
प्राचामुपादे०	५	३	८०	१९७
प्राणभृजाति०	५	१	१२९	१५१
प्राणिरजत्ता०	४	३	१५४	१०१
प्राणिस्थादातो०	५	२	९६	१७२
प्रायभवः	४	३	३९	७८
प्रावृष षण्यः	४	३	१७	७५
प्रावृषपष्ठप्	४	३	२६	७६
प्रियस्त्रिर०	६	४	१५७	१४६
प्रोक्ताष्टल्लक्	४	२	६४	५०
पृक्षादिभ्योऽण्	४	३	१६४	१०२
फक्किओ०	४	१	९१	९४
फले लृक्	४	३	१६३	१०२

	Sutra.			Page.
बहव इयः०	२	४	६६	२१
बहवः कूपेषु	४	२	७३	५८
बह्वचोऽन्तो०	४	३	६७	८५
बह्वचो मनुष्य०	५	३	७८	१९५
बह्वचपूर्व०	४	४	६४	११४
बह्वल्यार्थच्छम्०	५	४	४२	२११
बाह्यादिभ्यश्च	४	१	९६	८
बिल्वकादिभ्य०	६	४	१५३	६२
बिल्वदिभ्योऽण्	४	३	१३६	९९
बिस्ताच्च	५	१	३१	१२९
बृहत्या आच्छादने	५	४	६	२०५
ब्रह्मणस्त्वः	५	१	१३६	१५३
ब्राह्मणकोष्णिके०	५	२	७१	१६६
ब्राह्मणमाणव०	४	२	४२	५१
ब्राह्मोऽजातौ	६	४	१७१	३
भक्ताणः	४	४	१००	१२०
भक्तावर्णन्यतरस्याम्	४	४	६८	११५
भक्तिः	४	३	९५	९०
भर्गात्त्रैगर्से	४	१	१११	७
भवतष्ठक्०	४	२	११५	६७
भस्त्रादिभ्यः षन्	४	४	१६	१०७
भागाश्च	५	१	४९	१३३
भावे च	४	४	१४४	१२३
भिक्षादिभ्योऽण्	४	२	३८	५०
भूतपूर्वे चरद्	५	३	५३	१८९
भौरिक्या०	४	२	५४	५४
भ्रातरि च०	४	१	१६४	४
भ्रातृर्वच	४	१	१४४	१४

भ्रुवो वृक् च	४	१	१२५	११
मववा बहुलम्	६	४	१२८	४७
मङ्गुलकशर्शरा	४	४	५६	११३
मतजन०	४	४	९७	११९
मतोश्च बह०	४	२	७२	५८
मतौ छः०	५	२	५९	१६५
मतौ बहचो०	६	३	११९	६१
मत्वर्थे मासतन्वोः	४	४	१२८	१२२
मद्रवृज्योः कन्	४	२	१३१	६९
मद्रास्परिवापणे	५	४	६७	२१७
मद्रेभ्योऽब्	४	२	१०८	६५
मधुवभ्रो०	४	१	१०६	७
मघोर्मे च	४	४	१२९	१२२
मध्यान्गः	४	३	८	७६
मध्वादिभ्यश्च	४	२	८६	६१
मनुप्यतत्स्थ०	४	२	१३४	७०
मनोर्जाता०	४	१	१६१	१७
मयद् च	४	३	८२	८८
मयद्वैतयो०	४	३	१४३	१००
महाकुला०	४	१	१४१	१४
महारान०	४	२	३५	४९

मानपञ्चदशयोः०	५	३	५१	१८९
माने वयः	४	३	१६२	१०२
मासाद्वयसि०	५	१	८१	१३९
मुद्रादण्	४	■	२५	१०८
मूलमस्मावर्हि	४	■	८८	११८
मृदस्तिक्त्	५	४	३९	२१०
यचि भन्	१	४	१८	२
यज्ञस्विभ्यां वस्त्रजौ	५	१	७१	१३७
यज्जोश्च	२	४	६४	२१
यज्जोश्च	४	१	१०१	४
यत्तेतेभ्यः०	५	२	३९	१६२
यथातथयथा०	७	३	३१	१४९
यथानुख०	५	२	६	१५५
यवयवक०	५	२	३	१५५
यस्कादिभ्यो॥	२	४	६३	२१
याप्ये पाशप्	५	३	४७	१८८
यावादिभ्यः कन्	५	४	२९	२०८
युवाल्पयोः०	५	३	६४	१९२
युष्मदस्मदो०	४	३	१	७२
यूनि लृक्	४	१	९०	९४
ये च तद्धिते	६	१	६१	८२
ये चाभाव०	६	४	१६८	१३
योगप्रमाणे०	१	२	५५	६०
योगाद्यच्च	५	१	१०२	१४२
योजनं गच्छति	५	१	७४	१३७
योपघादुल्ल०	५	१	१३२	१५२
र ऋतो०	६	४	१६१	१४६
रक्ते	५	४	३२	२०९

	Sutra.			Page.
रक्षति .	४	४	३३	१०९
रक्षोरमनुष्ये०	४	२	१००	६४
रजःकृष्या०	५	२	११२	१७६
स्थाद्यत्	४	३	१२१	९६
रसादिभ्यश्च	५	२	९५	१७२
राजन्यादिभ्यो०	४	२	५३	५४
राजन्वान्०	८	२	११४	१७१
राजश्चशुभ्राद्यत्	४	१	१३७	१३
राक्षः क च	४	२	१४०	७१
राज्यहः सं०	५	१	८७	१३९
राष्ट्राचार०	४	२	९३	६३
रीरुतः	७	४	२७	४९, २१४
रूपादाहत०	५	२	१२०	१७८
रेवत्यादि०	४	१	१४६	१४
रेवतिकादि०	४	३	१३१	९८
रेगाद्यापनयने	५	४	४९	२१३
रेणी	४	२	७८	५८
रेपपेतोः ०	४	२	१२३	६८
रदणादुञ्च	४	४	५२	११२
रयणादुञ्च	४	४	२४	१०८

	Sutra			Page
लोकसर्व०	५	१	४४	१३३
लोमादिपामादि०	५	२	१००	१७३
लोहितान्मजै	५	४	३०	२०८
वतष्ठाश्च	४	१	१०८	७
वतोरिड् वा	५	१	२३	१२७
वतोरिथुक्	५	२	५३	१६४
वत्सशाकामि०	४	३	३६	७८
वत्सांसोभ्यां०	५	२	९८	१७३
वत्सोक्षाश्च०	५	३	९१	१९८
वयसि पूरणात्	५	२	१३०	१८०
वरणादिभ्यश्च	४	२	८२	६०
वर्गान्ताष्टं	४	३	६३	८५
वर्णहठादिभ्यः०	५	१	१२३	१४७
वर्णाद् ब्रह्मचारिणि	५	२	१३४	१८१
वर्णे चानित्ये	५	४	३१	२०९
वर्णौ धुक्	४	२	१०३	६४
वर्षस्यामविष्यति	७	३	१६	१४०
वर्षाभ्यष्टक्	४	३	१८	७५
वर्षावृद्धक् च	५	१	८८	१३९
वले	६	३	११८	१७६
वशं गतः	४	४	८६	११७
वसन्तादिभ्यष्टक्	४	२	६३	५६
वसोः सम्प्रसारणम्	६	४	१३१	१७१
वस्तोर्देन्	५	३	१०१	२००
वस्तक्रय०	४	■	१३	१०६
वस्तद्रव्याभ्यां०	५	१	५१	१३४
वाकिनादीनां०	४	१	१५८	१६
वाचो ग्मिनिः	५	२	१२४	१७९

	Sutra.			Page.
वाचो व्याहृता०	५	४	३५	२०९
वातातीसाराभ्यां०	५	२	१२९	१८०
वान्यस्मिन्०	४	१	१६५	४
वा बहूनां०	५	३	९३	१९८
वामदेवा०	४	२	९	४५
वाय्वृषपित्रुषसो यत् ।	४	२	३१	४९
वासुदेवा०	४	३	९८	९०
वाह ऊह्	६	४	१३२	८०
वाहीकप्रामेभ्यश्च	४	२	११७	६७
विंशतिकात्सः	५	१	३२	१२९
विंशतित्रिंशच्च०	५	१	२४	१२७
विंशत्यादिभ्य०	५	२	५६	१६४
विकर्णकुपीत०	४	१	१२४	११
विकर्णशुभ्र०	४	१	११७	९
विह्वराभ्यः	४	३	८४	८८
विघायोनि०	४	३	७७	८७
विध्यत्यधनुषा	४	३	८३	११७
विनब्भ्यां०	५	२	२७	१५८
विनयादिभ्यश्च	५	३	३४	२०९
विन्मतोर्लृक्	५	३	६५	१९२
विभाषा कर्षापिण०	५	१	२९	१२८
विभाषा गुरुमुग०	४	२	१३०	६९
विभाषा मेगटिक्०	५	४	८	२०५

	Sutra.			Page.
विभाषा रोगातेपयोः	४	३	१३	७४
॥ वरस्य	५	३	४१	१८६
॥ विवध०	४	४	१७	१०७
॥ साति०	५	४	५२	२१४
॥ सुपो०	५	३	६८	१९४
॥ हवि०	५	१	४	१२६
विभाषोष्ठीनरेषु	४	२	११८	६७
विमुक्तादिभ्योऽण्	५	२	६१	१६५
विशालाबादा०	५	१	११०	१४६
विशेषणानां०	१	२	५२	५९
विषयो देशे	४	२	५२	५६
विसारिणो मस्त्ये	५	४	२६	२०६
बुञ्छण्कठ०	४	२	८०	५९
इकाट्टेप्यण्	५	३	११५	२०२
द्वस्य च	५	३	६२	१९२
इच्छः	४	२	११४	६६
इडाहक्०	४	१	१४८	१५
इडात्मानाम्	४	२	१२०	६७
इडादकेकान्त०	४	२	१४१	७१
इदेल्लोसला०	४	१	१७१	१८
मेः शाल०	५	२	२८	१५९
पेतनादिभ्यो०	४	४	१२	१०६
व्यञ्जनैरुपसिक्के	४	४	३६	१०८
भ्यन् सपले	४	२	१४५	१४
व्याहरति मृगः	४	३	५१	८०
व्युदादिभ्योऽण्	५	१	९७	१४१
वावच्चावो०	५	३	१२३	५

	Sutra.			Page.
शिवादिभ्योऽण्	४	१	११२	९
शिशुकृन्द्०	४	३	८८	८९
शीतोष्णाभ्यां०	५	२	७२	१६६
शीर्षच्छेदायच	५	१	६५	१३६
शीलम्	४	४	६१	११३
शुक्राद्भन्	४	२	२६	४८
शुक्राद्भन्	४	३	७६	८७
शुण्डिकादिभ्योऽण्	४	१	१२३	११
शुभ्रादिभ्यश्च	५	१	२६	१२८
शूर्पावलन्यतरस्याम्	५	४	६५	२१६
शृङ्गास्माके	४	२	१७	४४
शृङ्गोखायत्	५	२	७९	१६७
शृङ्गलम्स्य०	५	३	८४	१९६
शेषलम्सुपरि०	४	२	९२	६२
शेषे	४	३	१०६	९२
शौनकादिभ्यः०	६	३	७१	५५
श्वेनतिलस्य०	४	३	३४	७७
श्रविष्ठाफल्गु०	४	४	६७	११५
श्रीजामासौदना०	५	१	८५	१६८
श्राद्धमनेन०	४	३	१२	७४
श्राद्धे शरदः	५	२	८४	१६८
श्रोत्रियश्छन्दो०	४	४	११	१०६
श्वगणादृष्व	४	३	१५	७४
श्वसस्तुद् च	७	३	८	८
श्वदेरिनि	५	२	५१	१६९
षट्कलि०	५	१	८३	१३९
षण्मासाण्ययम्	६	४	१३५	३
षपूर्वहन्०	५	१	९०	१४०
षष्टिकाः षष्टि०				

	Sutra.			Page.
षष्ठ्यादेश्वा०	५	२	५८	१६४
षष्ठाष्टमाभ्यां०	५	३	५०	१८९
षष्ठ्या रूप्य च	५	३	५४	१८९
षष्ठ्या व्याश्रये	५	४	४८	२१३
स एषां आमणीः	५	२	७८	१६७
संयोगादिश्च	६	४	१६६	२
संवत्सरा०	४	३	५०	८०
संशयनापन्नः	५	१	७३	१३७
संख्ये	४	४	२२	१०८
संस्कृतम्	४	४	३	१०४
संस्कृतं भक्षाः	४	२	१६	४६
सत्त्वयुयः	५	१	१२६	१५०
सगर्भसमूह०	४	४	११४	१२२
सङ्कलाविभ्यश्च	४	३	७५	५८
संख्याया अति०	५	१	२२	१२७
संख्याया अवयवे०	५	२	४२	१६२
संख्यायाः क्रिया०	५	४	१७	२०६
संख्याया गुणस्त्व०	५	२	४७	१६३
संख्याया विधार्थे वा	५	३	४२	१८८
संख्यायाश्च गुणा०	५	४	५९	२१६
संख्यायाः संज्ञा०	५	१	५८	१३५
संख्यायाः संवत्सर०	७	३	१५	१२९
संख्यैकवचनाच्च०	५	४	४३	२११
संमाने प्रयोजन०	४	२	५६	५४
सङ्गाङ्गलक्षणे०	४	३	१२७	९७
संज्ञायाम्	४	३	११७	९३
संज्ञायां कलाठ०	४	४	४६	१११
संज्ञायां शरदो०	४	३	२७	७६
संज्ञायां श्रवणा०	४	२	५	४४

संज्ञायां कन्	४	३	१४७	१००
संज्ञायां कन्	५	३	७५	१९५
संज्ञायां कन्	५	३	८७	१९७
संज्ञायां च	५	३	९७	१९९
संज्ञायां ज्ञ्याः	४	४	८२	११७
संज्ञायां वेनुज्या	४	४	८९	११८
संज्ञायां मन्माभ्याम्	५	२	१३७	१८१
सत्यादशपथे	५	४	६६	२१७
सद्यः परु०	५	३	२२	१८५
सन्धिवेला०	४	३	१६	७४
सपत्रनिष्पन्ना०	५	४	६१	२१६
सपूर्वाद्य	५	२	८७	१६९
सप्तन्यासकल्	५	३	१०	१८६
सभाया यः	४	४	१०५	१२१
समयस्तदस्य०	५	१	१०४	१४२
समयाश्च यापनायाम्	५	४	६०	२१६
समर्थानां०	४	१	८२	२
समवायान्समवैति	४	४	४३	१११
समांसमा०	५	२	१२	१५६
समानतीर्थे०	४	४	१०७	१२१
समानोदरे०	४	४	१०८	१२१
समापनात्०	५	१	११२	१४४
समाभाः खः	५	१	८५	१३९
समासाच्च०	५	३	१०६	२००
समुद्राभाद्धः	४	४	११८	१२२
समूहवच्च०	५	४	२२	२०७
सम्पादिनि	५	१	९९	१४१
सम्प्रोदश्च०	५	२	२९	१५६

	Sutra.	Page.
उम्भवत्पुत्रः०	५ १ ५२	१३४
उम्भूते	४ ३ ४१	७९
सर्वचर्मणः०	५ २ ५	१५५
सर्वत्राणः०	४ ३ २२	७५
सर्वपुरुषाभ्यां०	५ १ १०	१२४
सर्वभूमिः०	५ १ ४१	१३२
सर्वस्य सोः०	५ ३ १६	१८४
सर्वैकान्यः०	५ ३ १५	१८४
सस्तौ प्रशंसायाम्	५ ४ ४०	२११
सस्तेन परिजातः	५ २ ६८	१६६
साक्षाद्ब्रह्मरि०	५ २ ९१	१७०
सात्पदाद्योः	४ ३ १११	२१४
साप्तपदीनं०	५ २ २२	१५८
सायंचिरं०	४ ३ २३	७५
साक्षादवयव०	४ १ १७३	१८
साख्येयगान्धा०	४ १ १६९	१७
सास्मिन् पौर्ण०	४ २ २१	४७
सास्य देवता	४ २ २४	४७
सिकताशर्कराभ्यां च	५ २ १०४	१७५
सिति च	१ ४ १६	५१
सिध्मादिभ्यश्च	५ २ ९७	१७२
सिन्धुतक्ष०	४ ३ ९३	८९
सिन्ध्वक्कराभ्यां कन्	४ ३ ३२	७७
मुलप्रिया०	५ ४ ६३	२१६
मुलादिभ्यश्च	५ २ १३१	१८०
मुघातुरकश्च	४ १ ९७	८
मुवास्त्वादिभ्योऽण्०	४ २ ७७	५८
मसर्वाभा०	७ ३ १२	६८

	Sutra.	Page.
सूत्राच्च कोपधात्	४ २ ६५	५७
सूर्यतिष्ठा०	६ ४ १४९	४४
सेनान्तक्ष्ण०	४ १ १५२	१५
सेनाया वा	४ ४ ४५	१११
सोदराद्यः	४ ४ १०९	१२१
सोमादृक्	४ २ ३०	४८
सोऽस्त्र निवासः	४ ३ ८९	८९
सोऽस्यांश०	५ १ ५६	१३५
सोऽस्यादि०	४ २ ५५	५४
स्तेनाच्च०	५ १ १२५	१५०
क्षियामवन्ति०	४ १ १७६	१९
स्त्रीपुंसाभ्यां०	४ १ ८७	२४
स्त्रीभ्यो ङक्	४ १ १२०	१०
स्त्रीपु सौवीर०	४ २ ७६	५८
स्थण्डिलाच्छयि०	४ २ १५	४६
स्थानान्तगोशाङ्क०	४ ३ ३५	७८
स्थानान्ताद्विभाषा०	५ ४ १०	२०६
स्थालीविलात्	५ १ ७०	१३७
स्थूलदूरसुव०	६ ४ १५६	१४६
स्थूलविभ्यः०	५ ४ ३	२०४
स्वशुद्धः	४ १ १४३	१४
स्वागतादीनां च	७ ३ ७	८
स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते	५ २ ६६	१६६
स्वादिष्वसर्व०	१ ४ १७	२५
स्वानिर्देशभ्ये	५ २ १२४	१७९
हरत्सुस्तत्रादिभ्यः	४ ४ १५	१०६
हन्निदिभ्योऽङ्गः	४ १ १८८	४
हन्निदिभ्योऽङ्गः	४ ६ १६७	१०३

	Sutra.		Page.
हलसीराट्ठक्	४	३, १२४	९७
हलसीराट्ठक्	४	४ ८१	११७
हलस्ताद्धितस्य	४	४ १५०	१४८
हस्ताज्जातौ	५	२ १३३	१८१
हायनान्त०	५	१ १३०	१५१
हितं भक्षाः	४	५ ६५	११४
हीयमानपाप०	५	४ ४७	२१२
हृदयस्य प्रियः	४	४ ९५	११९
हृदयस्य हृत्तेजः	६	३ ५०	११९
हृद्गगसिन्ध्वन्ते०	७	३ १९	१२
हेतुमनुष्येभ्यो०	४	३ ८१	८८
हैयङ्गवीनं०	५	२ २३	१५८
होत्राभ्यश्छः	५	१ १३५	१५३
ह्रस्वाच्चादौ०	८	३ १०१	६५
ह्रस्वे	५	३ ८६	१९७

APPENDIX II

श्लोकार्थानुक्रमणी ।

श्लोकार्थम्	पुटम्	श्लोकार्थम्	पुटम्
अंशेनापि	२१५	अभ्यमिष्योऽभ्य	१५७
अगोत्रवाचिनो	१६	अमेहकतसिल्लेभ्य	६४
अग्नीषो गृह	९६	अयोग्यमूल्य	१३५
अङ्गशब्देन	८७	अरलिमात्र	१६१
अङ्गी नाम स्व	९७	अरिबर्गोऽरि	८५
अङ्गभूतं किला	११८	अर्धस्तदर्थ	२०७
अत्रापूर्वपद	१४	अर्चासु पूजनार्थासु	१९९
अधीते वेदास्ति	१	अर्थाङ्गस्यास्तु	९६
अधीनः केवल	२०५	अर्थात् तद्वर्णना	१६५
अध्यायी च	१०४	अर्धपूर्वः पूरणान्तः	१२७
अध्याश्रितं हनो	२०५	अलुकोऽथापभरण	७८
अध्युत्तरपदाद्	"	अस्तित्वे भूर्गर्भ	१७२
अध्युत्तरपदादिभ्यः	"	आक्रन्दत्येनं	११०
अनित्यभव	१	आक्रन्ददेश	"
अनुकम्प्यो	१९६	आक्रन्दतेऽत्र	"
अन्यजन्मभवे	१७०	आगते बुद्ध	८७
अन्यत्र तु सुपन्त	१९४	आचितं दक्ष	१३०
अन्यसस्यस्य	"	आदिः प्रयोजनं	१
अन्ये तु पूर्वे	१४४	आदिरेवान्त	१४४
अन्येऽपि स्यार्थिकाः	२०५	आपिशलिकाश	१२७
अन्येभ्यस्तु	१९९	आभासिद्धेरनित्यत्वं	१६१
अन्तिकस्यं तमे	१९०	आमूलं शुष्कफल	११८
अपत्यं स्तु	१	आंशोऽती	१६९
अभ्यमित्रमलम्	१५७	आंशोऽती	७८

श्लोकार्धम्	पुटम्	श्लोकार्धम्	पुटम्
आस्तामित्यांढलोपायं	१६१	एवं विदप्रिया	२१
इकारस्य पुनर्वृद्धि	८	एवं मालवक	५४
इति भोजोक्तो	१९०	एवं मुनीवती	६१
इति श्रौतमतं	७८	एषु लिङ्गं प्रकृति	१०३
इतो मनुष्य	१९	एष्विवार्थेषु	२०१
इत्युक्तेः परि	१३१	ऐष्टिकः पाशुको	८६
इत्येवं माधवाद्युक्तेः	२५	कम्बोर्विकार	११३
इन्द्र आत्मा यस्य	१७०	कल्पजातीयदेशीया	१८३
इन्द्रदुर्जय	,,	काम्बविको वैणविकः	११३
इष्टी सर्वमखे	१६९	कारणे कार्य	७९
उत्कृष्टनीचयोर्मध्ये	७३	कार्तिकेयो	७४
उत्तरेह्यपि	१४४	कार्यवाद्यतया	१११
उदग्देशे तु	२०	कार्पापणः	१३१
उपश्रावः कृत इदं	१	काशिलो वनिलः	५९
उपचाराद् व्याज	१११	किंशब्दाद् व्यादि	१८२
उपपन्नं हि	७९	कुम्कुटीपातमात्रं	१११
उप्तं देयं रीति	१	कुत्सितेऽज्ञेऽपि	१७
उरोमात्रं जलं	१६१	कुत्सिते माणवो	,,
उर्ध्वतो मान	,,	कुवेरदत्तो	१९६
एकत्वेऽपि हीनतया	१०३	कुरोस्सुत	१९
एकस्यापि	२१५	कोपादिवर्णे	२०९
एकाचपूर्वं	१९६	कौमारी सा भवेत्	४६
एकादशार्धं दशकम्	१०९	क्यात्प्रागपि	१३५
एचस्तिवह	१९६	क्रीष्टुकिर्जाल	२०२
एतत् सूत्रद्वयम्	१६०	क्रिन्नाद्यष्टुपि	१६०
एवं च वार्तिकोक्त्या	२०	अचियारोप्यते	६
एवं तत्तशिलोपान्त	६०	सस्य नित्यतया	२०५
एवं पार्थिव इत्येव	७४	गन्धादिभिश्चाग्न्यु	२०४
एवं मयोगानु	२०१	गात्रायनिश्चिन्नादि	११

श्लोकार्थम्	पुटम्	श्लोकार्थम्	पुटम्
गार्ग्यस्य हि प्रिया	२१	तत्र नद्यां मनुष्य	६१
गुरुत्वमानमुन्मानं	१३०	तत्र प्रथमदृष्टत्वं	८८
गृह्णाति च चरत्येति	१०४	तत्र संभूतामित्यर्थे	९९
गोत्रात्तस्येदमर्थे	४५	तत्र संस्कृतामित्यर्थे	४६
गोत्राच्च फिन्	१६	तत् स्याद् यवानां	१६३
गोपुच्छादेस्तु	१२६	तथा यः कर्मणे	२०५
ग्रामात् क्रोशे	११५	तथा हि सति	२४
ह्ययमेव मत्स्यस्य	४४	तदर्थं द्रव्यमत्रोक्तं	१०९
चत्वारः कुडुपाः	१३०	तदर्थेऽर्थ	१३१
चन्द्रस्य पूरणम्	१४७	तदर्हतीत्येतदन्तं	१२६
छत्रेण तद्वारणादि	११४	तदस्य शिल्पमित्यर्थे	११२
जनीशब्दाद् बह्वर्थे	११७	तदस्यायुधमित्यर्थे	११३
जन्यस्तच्छिषिका	"	तदाशितशरीरानं	२०५
जितञ्च संस्कृत	१०४	तदेव कंसः	१३०
ज्ञानार्थं तेन	१७०	तद्देवतास्वोपचारात्	२४
ठक् स्यात् पूर्वं	१०४	तद्धर्मः स्यात्	१९३
ठञाधिक्रियते	१२६	तद्वाचकेभ्यः	२०२
प्यान्तात् क्षप्रिय	१९	तस्मिन्निपातितो	१४४
प्यार्षपैलादि	२०	तस्मिन् वाच्ये मध्य	७३
तं रक्षितारं	११०	तस्यावक्रय	११२
तक्रस्य द्विमयास्ते	१६३	तस्येदमर्थतो	२५
ततः पूर्वं परारि	१८५	तस्येदमर्थे	८७
ततः प्रभवतीत्यर्थे	८८	तादृक् प्रयच्छन्	१०९
तत्स्थौपगावात्	८७	तादृङ्निगद	११५
तत्कर्माध्ययने	११४	तावन्मात्रं तथा	१६१
तत्र कालाट्टाणि	७४	तिन्नुकानामको	१०५
तत्र गोत्राद् बुजादिः	८७	तिसृभावालि	"
तत्र दीयत,	१४१	तुला पलशनं	१३०

श्लोकार्धम्	पुटम्	श्लोकार्धम्	पुटम्
ते गोत्रावयवाः	२२	न दूरे वक्षिते	१११
तेन जन्यो वर	११७	ननाजौ स्तो	१५८
तेन दीव्यतीत्यत	१	न सहत्यर्थ	"
तेन द्विपुरुषं	१६१	नामजात्योः पुनः	१९३
तेनानुमानैः	१७०	निन्दाप्यनधीने	५
तेषां च कोमल	२४	निर्माणवादनाद्यर्थ	११२
तौ द्वौ शूरः	१३०	निवासोऽभिजनो	१
तौश्चालिप्रभृति	२०	नृपस्य वाचिकं	२१०
तौश्चलेर्हि युवा	५	नो पौरुषेय	१२४
त्रिगतेष्वेव	२०३	न्यायेष्वप्यव	१६९
वन्तैर्भक्ष्यं भक्ष	४६	पणैरर्थचतुर्थैर्हि	१२७
दाने भयादि	२११	पदत्वे घस्य जश्त्वं	९६
दृष्टमौपगवेनेति	४५	परदारपे	१७०
देवतार्थेऽस्ति	२४	परयोरणिजोः	१९
देशान्तरप्राप्तं	१३३	परिहृत्य सुखं	१०८
देशान्तरे सङ्गमय्य	१७०	परुत्परारि	१८५
दैत्यद्विपायणिः	१६	परेश्वरि परश्वः	"
दोषविज्ञान	१६५	परेश्वरीत्यतीते	"
द्वाक्पौरुषेय	१२४	पलाद्विरक्षः	१३१
द्वारादिषु स्व	८४	पलाशिलः कण्टकिलः	४९
द्विगोर्द्वयसजादीतां	१६१	पाकार्हेजल	१३४
द्विजान् नित्यम्	१५४	पाण्डोः शुभ्र	११
द्वे अन्यकर्मणी	११४	पाण्डवादीनां च	"
द्वे मुष्टी प्रमुष्टि	१३०	पाजागारेखुवा	२०
यच्च शब्दाद्वज्रन्ताच्च	८६	पूगाः स्तुर्वहु	२०२
धर्म्यं चापनयः	१०४	पूर्वशुरादयः	१८५
नक्षत्रगान्ध्याणि	४४	पृथिवीमध्यादणु	८९
नन्दी शरावनी	१७	पृथिवीमध्यादनामा	"

श्लोकार्धम्	पुटम्	श्लोकार्धम्	पुटम्
पौत्रादिकार्यं	६	भूमार्थे गुणवान्	१७२
प्रकृत्यर्थोऽत्र	२००	मत्स्थानीयश्च	२०६
प्रकर्षेणोक्तमेवात्र	९१	मधुरोज्जयिनी	६०
प्रपद्यते कुमारी	४६	मध्यमन्दिनाः प्रगायन्ति	८४
प्रभवत्येति	२	मध्यशब्दस्य	॥
प्रमाणपरि	१६१	मया भोजानु	१६०
प्रशंसायां रूपवती	१७२	मात्रज्वक्तव्य	१६१
प्रस्थमात्रो	१६१	मार्गं हित्वा	११०
प्रस्थादिपरि	१३०	मार्गशीर्षज्यैष्ठ	७८
प्रस्थेन सम्यक्	१३४	मार्गादन्यत्र	११०
प्रान्दिशः प्रत्ययाः	१८२	माषः शाणः	१३१
प्रान्दिक्षीयास्ततः	१८३	मूलद्रव्याश्च	११८
प्राग्दीव्यहीय	२४	मूलमस्य	॥
प्राग्देशगोत्र	२०	मूल्यशब्दः कय	॥
प्राग्देशे हि	१७५	यकारो लुप्यते	४४
प्राग्वासभू	८९	यच्छत्युनल्लभवान्	१०४
प्राङ्मते	१६	यद्वच्छास्य	२००
प्राणिभ्यो रजतादि	१०१	यद्वागस्य यवानां	१६३
प्राप्यौषधि	९९	यद्वागस्य हि	॥
बहुत्वे तु लुगेव	२१	यद्वा तुस्यकुले	१४
बुद्धिहेतुषु	९६	यमादपीष्यते	२३
ब्रह्मणस्त्वणि	३	यबोर्मिदल्मयो	१७१
ब्रह्मपुत्रत्रपित्रासो	॥	यस्मिन् देशे	१६६
ब्राह्मणुसो	२०२	यस्येति लोपतः	४५
भसंज्ञया	१६	ये तेन कृत	१२६
भागीरथी वैमरथी	६१	राकार्थे पूर्णिमा	१४७
भाराद्यैर्जीवताम्	१५७	राजन्यानां जु	५४
भिषक्पाशो	१९३	राजायनिस्तथा	१६
भूमनिन्दाप्रशंसासु	१७२	लालाटिकः	१११

श्लोकार्धम्	पुटम्	श्लोकार्धम्	पुटम्
लुप् स्याद् देव	१९९	शास्त्रं च सविशेषोक्तं	
वंश्यो ज्यायांश्च	५	शीलं वृत्तं हितं	१०
चत्वन्ताद् बहुलम्	१६१	शुभादित्वेन	१
वराटकारुष	१३१	शुष्कशालादिके	११
वस्तुतश्चेत्	७४	शुषिः शुपिरमिस्यादि	१७
बहनं स्याद्	१३३	शेषो जातः कृतो	१
वर्हानरस्यादि	४	शोकेन कालकं	२०९
वाजपेये वीयमान	१४१	शौकं च शौष	१०१
वामदेव्यमिदं	४५	श्रियं सौवी	१५४
वाशिष्णव्वाद्	१६	षट्कर्णरहितो	२०५
वाहद्वयम्	१३०	षष्ठीतत्पुरुषे	२१
विकारे वाच्ये	७९	पो दीपर्थः स्वरं	१०९
विोऽतुर्लोम	११८	संज्ञायां कुंत्सित	१९५
विधायोनिज	८७	संज्ञायामिति	६१
विधायानित्यति	१५२	संसर्गेऽस्तिवि-	

श्लोकार्धम् .	पुटम् .	श्लोकार्धम्	पुटम् .
सोमादप्यमुमेवाह	२३	स्वतो न गोत्र	२२
सोऽयं द्विरन्यथा	११४	स्वस्यैवाचार	९७
सोऽयं ज्ञास्यको	१६६	स्वाभाविक	८४
सोऽस्याभिजन	८९	स्वाग्याह सोम्य	२४
सौधदत्त	१६१	स्वार्थस्यैव	१९३
सौम्यः कुर्वादि	२३	स्वार्थेऽपि न च धौ	"
स्त्रियां तु तत्र	२४	हरचिर्वृत्त	१०४
स्थाख्यादिना	१३४	हरिद् गरुत्	१७१
स्यात् क्लिप्तमक्षि	१६०	हेनः कर्पस्तु	१३१
स्याद्वा चातुर्दशं	७४	हौचुकं होतुरायातं	८७
स्वतः प्रमाण	१६१		

APPENDIX III.

उदाहरणानुक्रमणी ।

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
अंशकः	१६६	कन्	हारी	अंशं हारी
अंसमारिकः	१०७	हन्	हरति	भस्त्रादिभ्यः, हन्
अंसकः	१७३	लृच्	बलवान्	वत्सासाध्यां कामवले
अंसमारिकः	१०७	हन्	हरति	भस्त्रादिभ्यः, हन्
अकिञ्चिन्मा	१४६	इमनिच्	भावः	पृथ्वादिभ्य इमनिच्वा
अकौशकम्	९६	अण्	इदं	तस्येदं (नन इत्यादिना वृद्धिः)
अक्षयम्	१२५	यत्	हितादिः	उगवादिभ्यो यत्
अक्षयम्	९६	अण्	इदं	तस्येदं
अक्षयम्	१४९	अण्	भावः, कर्म	गुणवचन०
अगस्त्यः	२२	अण्	अपत्यं	ऋग्यजुर्वेदकृष्णिगुरुभ्यश्च
अग्निदेवत्वं	२०७	यत्	तादर्थ्यं	देवतान्तात् तादर्थ्यं यत्
अग्निवेशदाशेरकाः	४२	यम्, इन्	अपत्यं	तिकाकितवेत्यादिना प्रत्ययलुक्
अग्निहोमः	८५	ठल्	भवः	अग्निहोमादिभ्यो मन्थे
अग्निसात्	२१४	सातिः	कात्स्न्यं	विभाषा साति कात्स्न्यं
अग्नीभवति	११	चिः	अभूततद्भावः	अभूततद्भावे०
अग्निमन्	७५	डिमच्	मयः	अग्निपश्चाद्धिमन्
अग्निः	१२२	वच्	११	वल्छौ च
अग्नीयः	११	छः	११	११
अग्र्यः	११	यत्	११	अग्राद् यत्
अङ्गना	१७४	नः	कल्याणाङ्गचलि	अङ्गनात् कल्याणे
अङ्गाः	१८	अण्	अपत्यं	अङ्गमगवकलेङ्गशूरमसादण
अङ्गारीयम्	१२४	छः	तादर्थ्यं	तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
अज्ञार्या	५३	यः	समूहः	पाशादिभ्यो यः
अक्षिरसः	२१	अण्	अपत्यं	अत्रीत्यादिना प्रत्ययलुक्
अङ्गीयम्	७०	छः	जातादिः	गहादिभ्यश्च
अङ्गुलीयम्	८५	ः	भवः	जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः
अच्छावाकीयम्	१५३	ः	भावः	होत्राभ्यश्छः
अजगयम्	१७६	वः	अस्यास्ति	गाण्ड्यजगात् संज्ञायां
अजध्यम्	१२३	ध्यन्	हितं	अगाधिभ्यां ध्यन्
अजवस्तयः	४१	टन्	अपत्यं	यस्कादिभ्य इति प्रत्ययलुक्
अजाकृपाणीयम्	२०१	छः	इव	समासाच्च तद्विपश्चात्
अजिरवती	६१	मनुप्	चातुरार्थिकः	नषां मनुप्
अणव्यम्	१५५	यत्	भवनं क्षेत्रं	विभाषा तिल०
अणिमा	१४६	इमनिच्	भावः	पृथ्वादिभ्य इमनिच्चा
अणुकाः	२०४	फन्	प्रकारवति	अणोर्मायेषु
अण्डीरः	१७६	ईरच्	अस्यास्ति	काण्डाण्डीरक्षीरचौ
अवः	१८३	तसिल्	स्वार्थे	पञ्चभ्यास्तसिल्
अतिसारकी	१८०	इनिः	अस्यास्ति	वातातीसाराभ्यां कुक् च
अतीसारकी	"	"	"	"
अत्यन्तीनः	१५४	खः	गामी	अवारपारात्यन्ताङ्गकामं गामी
अत्र	१८३	अल्	सप्तम्यर्थे	सप्तम्याखल्
अत्र भवान्	१८४	"	सर्वविमक्त्यर्थे	इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते
अत्रयः	२१	ढक्	अपत्यं	अत्रीत्यादिना प्रत्ययलुक्
अत्रिभरद्वाजिका	९७	वुन्	विवाहः	द्वन्द्वाद् वुन् धैरैमधुनिकयोः
अथर्वा	९१	अण्	प्रोक्तं	अथर्वणोऽण् वेदे (लुक् च वा)
अथ	१८५	निपातः	सप्तम्यर्थे	सद्यः परत् ०
अथधीनः	१५६	खः	आसन्नं	अथधीनावष्टब्धे
अथधीना	"	"	आसन्नविजननं	

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
अधः	१८६	असिः	अस्तात्यर्थे	पूर्वाधरावरा०
अधमः	७३	मः	भवः	अवोधसोरन्त्यलोपश्च
अधमशाखीयम्	७१	छः	"	अधमोत्तमाभ्यां च शाखात्
अधमार्धम्	७३	यत्	"	परावराधमोत्तमपूर्वाच्च
अधरेण	१८७	एनप्	अस्तात्यर्थे	एनवन्यतरस्या०
अधरेद्युः	१८५	निपातः	सप्तम्यर्थे	सप्तः परत् ०
अधस्तात्	१८९	अस्मातिः	स्वार्थे	दिक्छन्देभ्यः ०

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
अध्वनीनः	१५७	खः	गामी	अध्वनो यत्सौ
अध्वन्यः	"	"	"	"
अध्वन्यम्	१२५	यत्	हितं	"
अनुकामीनः	१५५	खः	गामी	उगवादिभ्यो यत्
अनुगामीनः	१५७	"	अलङ्गामी	अवारपारात्यन्तानुकामं०
अनुपठिती	११९	इनिः	अनेन	अनुग्वलङ्गामी
अनुपदी	१७०	"	अन्वेष्टरि	इष्टादिभ्यश्च
अनुपदीना	१५६	खः	बद्धार्थे	अनुपद्यन्वेष्टा
अनुप्रवचनीयः	१४३	छः	प्रयोजनं	अनुपदसर्वा०
अनुब्राह्मणी	५१	इनिः	अध्ययनादि	अनुप्रवचनादिभ्यश्छः
अनुरोहणीयम्	१४३	छः	प्रयोजनं	अनुब्राह्मणादिनिः
अनुवंश्यम्	८१	यत्	गवः	अनुप्रवचनादिभ्यश्च
अनुवचनीयम्	१४३	छः	प्रयोजनं	दिगादिभ्यो यत्
अनुवासनीयम्	"	"	"	अनुप्रवचनादिभ्यश्च
अनुवेशनीयम्	"	"	"	"
अनूरावः	७७	अण्	ज्ञातः	"
अनेकधा	१८८	पा	प्रकारः	अविष्टेत्यादिना प्रत्ययलुक्
अनैपुणम्	९१	अण्	इवं	अधिकरणविचाले च
अनैश्वरम्	"	"	"	नञ् इत्यादिनोत्तरपदश्चिः
अनैश्वर्यम्	१४९	अण्	भावः	"
अन्तःपुरिका	८३	ठन्	स्त्रीगणः	गुणवचन०
अन्तमः	१९०	तमप्	अतिशये	अन्तःपुरात्०
अन्तरीयम्	७०	छः	जातादि	अन्तिकस्य तमे०
अन्तर्यम्	८१	यत्	गवः	गहादिभ्यश्च
अन्तस्थीयम्	७०	छः	जातादि	दिगादिभ्यो यत्
अन्तिकतमः	१९०	तमप्	अतिशये	गहादिभ्यश्च
				अतिशयने तमचिष्ठनौ

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
अन्तिसमः	१९०	तमप्	अतिशये	अन्तिकस्य तमे तादेः
अन्तिगम्	७५	डिमच्	भवः	अन्ताच्च
अन्त्यम्	८१	यत्	"	दिगादिभ्यो यत्
अन्वबर्त्तिकीराम्	२०१	छः	इच्	समासाच्च तद्विषयात्
अक्षमयम्	२०७	मयट्	प्रचुरं	तत्प्रकृतवचने मयट्
अक्षमयः	"	"	"	सम्प्रचुरमित्यस्मिन्नर्थेऽपि मयट्
अन्ततमः	१९८	अतमच्	स्वार्थे	अन्याच्च (स०)
अन्यतरः	"	इतरच्	"	" (स्वार्थे तरमिति स्वामी)
अन्यतरेषुः	१८५	निपातः	सप्तम्यर्थे	सद्यः मरुत्०
अन्यदा	१८४	दा	काले	सर्वैकान्त्यार्थे०
अन्यदीयम्	७०	छः	इदं	गद्गादिभ्यश्च
अन्यर्हि	१८५	हिङ्	जनयतने	जनयतने०
अपतिता	१५२	तल्	भावः कर्म च	तस्य भावस्त्वतलौ
अपतित्वम्	"	त्वः	"	"
अपरमैश्वर्यम्	७५	अण्	भवः	सन्निवेशाद्युक्त०
अपरपक्षीयम्	७१	छः	"	पूर्वापराम्भा पक्षात्
अपरपाञ्चालकः	६८	कुञ्	"	अवृद्धादपि०
अपराद्धकः	७६	बुञ्	जातः	पूर्वाक्षपराहारा०
अपराद्धतनम्	७५	टुष्टु	भवः	विभाषा पूर्वाक्षपराहाराभ्यां
अपराद्धतनम्	७६	टुष्टुल्	"	" (वक्राज्येत्युक्तं)
अपरेष्टुः	१८५	निपातः	सप्तम्यर्थे	सद्यः पस्त०
अपानेज्जिगम्	४८	घः	देवता	अपोनपानेज्जिगम्भां च
अपानेज्जिगम्	"	छः	"	छ च
अपूपमयः	२०७	मयट्	पहुत्वे	समूहवच्च बहुषु
अपूपीयम्	१२६	छः	हिवादिः	विभाषा हविरपूपादिभ्यः
अपूप्याम्	"	यत्	"	"

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	वर्थः	सूत्रम्
अपोनप्रियम्	४८	घः	देवता	अपोनप्रपांनपृभ्यां घः
अपोनप्र्रीयम्	"	छः	"	"
अपौरुषेयीम्	१२४	ढब्	हितं	पुरुषाद्वित.... ढब् वाच्यः
अप्सव्यम्	८२	यत्	भवः	दिगा० (अप इत्यादिनाल्लक्)
अभिजित्	७८	अण्	जातः	तत्र जातः (वत्सेत्यादिना लुक्)
अभितः	१८२	तसिल्	सर्वतोऽर्थे	पर्याभिभ्यां च
अभिमतम्	१९३	तरप्	स्वार्थे	स्वार्थेऽपि च घौ वाच्यौ
अभ्यमित्रीणः	१५७	लः	अलंगामी	अभ्यमिवाच्छ च
अभ्यमित्रीयः	"	छः	"	"
अभ्यमिन्मः	"	यत्	"	"
अभ्युष्यम्	१२१	"	हितादिः	विद्याया हविरपूपादिभ्यः
अभ्रम्	१८०	अच्	अस्यास्ति	अर्शआदिभ्योऽच्
अभ्रियम्	१२२	घः	भवः	समुद्राभाद् घः
अमरावती	१७२	मनुप्	अस्मिन्नस्ति	तदस्यास्त्यस्मि०
अमात्यः	६४	त्यप्	वर्तते	अव्ययाद् त्यप्
अनावस्यः	७७	अ	जातः	अ च
अनावस्यकः	"	वुन्	"	अमायास्याया वा
अमावास्याः	"	अ	"	अ च
अमावास्याकः	"	वुन्	"	अमायास्याया वा
अद्भुतः	१८३	तसिल्	स्वार्थे	पञ्चम्यास्तसिल्
अद्भुत्र	"	त्रल्	सप्तम्यर्थे	सप्तम्यास्तल्
अम्भयम्	१००	मयट्	विकारः	तद्धिता इति बहुवचनात्
अम्लः	१८८	अच्	अस्यास्ति	अर्शआदिभ्योऽच्
अम्लिमा	१४७	इमनिच्	भावः	वर्णददादिभ्योऽप्यञ्
अयःस्थूणाः	४१	अण्	अपत्यं	शिवादि० (यत्कादित्वाद्गुक्)
अययामुत्तीनान्	१५५	लः	दर्शनाश्रयः	यथामुत्त्व०

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
अयाथातथ्यम्	१४९	ष्यञ्	भावः	गुणवचन०
अयाथापुर्थम्	"	"	"	"
अयानर्थीनः	१५६	श्वः	वेद्यः	अनुपदसर्वा०
अरक्तिः	१६१	मात्रच्	प्रमाणं	स्वतः प्रमाणेत्यादिना प्रत्ययलुक्
अरक्तिमात्रः	"	"	"	प्रमाणे द्वयस०
अरिवर्गीणः	८५	श्वः	भवः	अशब्दे यस्त्वा०
अरिवर्गीयः	"	छः	"	वर्गान्ताच्च
अरिवर्ग्यः	"	यत्	"	अशब्दे यस्त्वा०
अरिष्टतातिः	१२३	तातिः	करः	शिवशमरिहस्य करे
अरुक्रोति	२१४	चिवः	अमृततद्भावः	अरुर्मनश्चक्षु०
अर्गह्यच्	१२६	यत्	हितादिः	विभाषा हृदि०
अर्व्यम्	२०७	"	तादर्थ्ये	पादार्थाभ्यां च
अर्व्यः	१३६	यः	अर्हति	दण्डादिभ्यो घः
अर्चिती	१६९	इनिः	अनेन	इष्टादिभ्यश्च
अर्जुनकः	९०	वुन्	अरिः	वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्
अर्जुनाः	२१	इन्	अपत्यं	वह्वच इत्यादिना प्रत्ययलुक्
अर्णवः	१७६	वः	अस्वस्ति	अर्णसो लेपश्च
अर्थी	१८१	इनिः	"	अर्थाप्यासतिहिते
अर्थ्यम्	११९	यत्	अनपेत	धर्मपञ्चार्थन्यायाद०
अर्धचतुर्थकम्	१२७	कन्	कीर्तं	सहस्राया अति०
अर्धचतुर्थशर्ष	१२८	अन्	"	अध्यर्धेति लुक्
अर्धच्छिन्नम्	२०५	"	"	न सामिवचनं हति कनो निपेयः
अर्धजरतीयम्	२००	छः	इव	द्विजार्धजरती०
अर्धद्वौणिकम्	१३३	उञ्	कीर्तं	तेन कीर्तं
अर्धपास्तलकः	६८	वुन्	भवः	अष्टद्वौणिक०
अर्धप्रतिभक्तम्	१३१	ठन्	कीर्तं	तेन कीर्तं

पदानि	पुंस्	प्रत्ययः	वर्धः	सूत्रम्
अर्धमासतमः	१६७	तमद्	पूरणं	नित्यं शतादि०
अर्धिकम्	१२८	टिठन्	क्रीतं	अर्धाश्च वाच्यम्
अधिकः	१३३	ठन्	धृद्ध्यादिदानं	पूरणार्धाहुन्
अर्ध्यम्	७९	यत्	भवः	अर्धाद् यत्
अर्धमिकः	१९६	ठच्	अनुकम्पा	बहुचो०
अर्धसः	१८०	अच्	अस्यास्ति	अर्धमादिभ्योऽच्
अलङ्कर्मणः	२०५	स्तः	स्वार्थे	अपहृष्टाशितङ्ग्य०
अलङ्करीणा	"	"	"	"
अलावूकटम्	१५९	कटच्	रजः	अलावूकितोमा०
अलीकी	१८०	इनिः	अस्यास्ति	सुखादिभ्यश्च
अलीक्यम्	८९	यत्	भवः	आचन्तान्तर०
अल्पशः	२११	शस्	अल्पार्थे	नङ्कृपाशी०
अल्पाच्छरम्	१९३	तरप्	स्वार्थे	स्वार्थेऽपि न षौ वाच्यौ
अल्पिष्ठः	१९२	इष्टन्	अतिशये	अतिशयने०
अवः	१८६	असिः	अस्तात्त्वर्थे	पूर्वाधरा०
अवकटम्	१५९	कटच्	अवनतादिः	अवात् कुटारश्च
अवकक्षिपती	१६९	इनिः	अनेन	इष्टादिभ्यश्च
अवकरफः	७७	कन्	जातः	सिन्धवकराभ्यां कन्
अवकुटारन्	१५९	कुटारच्	अवनतादिः	अवात् कुटारश्च
अवटीटम्	"	टीटन्	नासिकानमनं	नते नासिकायाः०
अवटीटः	"	"	"	"
अवटीटा	"	"	"	"
अवशक्तिका	२०४	कन्	प्रकारवान्	अवदातात् घुरायाम्
अवधर्मिती	१६९	इनिः	अनेन	इष्टादिभ्यश्च
अवनाटम्	१५०	नाटन्	नामिसानमनं	नते नासिकायाः०
अवन्नायः	२८	व्यञ्ज्	अपत्यं	तद्वाज्ज्येत्वादिना प्रत्ययद्वयम्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	तृत्तम्
अवन्ती	१९	अन्	अपत्यादि	जन० (स्त्रियांभित्यादिना लृक्)
अवजटम्	१५९	जटच्	नासिकानमनं	नते नासिकायाः०
अवमः	७३	मः	मवः	अवोषसोरन्त्यरूपश्च
अवरतः	१८६	अतसुच्	स्वाथे	विभाषा परावराभ्यात्
अवरस्ताद्	"	अस्तातिः	"	"
अवराध्यम्	७३	अव्	मवः	परावराभमोत्तमपूर्वाच्च
अवस्करकः	७६	कुन्	जातः	पूर्वाद्वापराद्वा०
अवस्तात्	१८६	अस्तातिः	स्वाथे	विभाषावरस्य
अवाक्	१८७	"	"	दिक्शब्द (अच्चेर्लृक्)
अवाचीनः	२०५	खः	स्वाथे	विभाषाश्चे०
अवाच्यम्	६४	यत्	जातादि	शुभ्रागवागुदक्०
अवान्तरदीक्षी	१४०	दिनिः	चरति	अवान्तरदीक्षादिभ्य०
अवारपारीणः	६३	खः	जातादि	राष्ट्रावारपाराद् घञौ
अवारीणः	"	"	"	" (व्यस्ताद्विपर्यस्ताच्च)
अविकः	२०८	कः	स्वाथे	अवेः कः
अविहटः	१५९	कटच्	सङ्घातः	सङ्घाते कटच्
अविध्यम्	१२३	ध्यन्	हितं	अधाविभ्यां ध्यन्
अविदूसम्	५०	दूसः	दुग्धं	अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचः
अविमरीसम्	"	मरीसच्	"	"
अविसोढम्	"	सोढः	"	"
अवोप्यम्	१२६	यत्	तादर्थ्ये	विभाषा हवि०
अशोकं	१०३	अण्	पुष्पं	हरी० (हरवीरेत्यादिना लृक्)
अशौचम्	९६	"	इदं	तस्येदं (नञ् इत्यादिना शक्तिः)
अश्मकम्	५९	कः	चातुरर्थिकः	बुञ्जण्०
अश्ममयम्	१००	मयट्	विकीरावयवौ	मयद्वैतयो०
अश्मरः	५९	रः	चातुरर्थिकः	बुञ्जण्०

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	वर्थः	सूत्रम्
अश्वकः	१९४	कः	भञ्जाते	अञ्जाते
अश्वतरः	१९८	घटस्	तनुत्वं	वत्सोक्षाश्च०
अश्वस्थः	४४	अण्	युक्तः कालः	संज्ञार्था भव०
अश्वस्थकम्	८०	बुन्	देयं	कलाप्यश्वस्थ०
अश्वस्थामः	२४	अ	अपत्यादि	स्यामान्तावप्रत्ययो वाच्यः
अश्वस्थामा	८५	ठस्	मवः	स्थाना --- लुक्वाच्यः
अश्वप्रपदनीयम्	१४३	छः	प्रयोजनं	अनुप्रवचनादिभ्यश्छः
अश्वयुक्	७८	अण्	जातः	सान्नि० (वत्सेत्यादिना प्रत्ययलुक्)
अश्वस्थानः	"	"	"	तत्र० स्थानान्तेत्यादिनां लुक्
अधिकः	१०५	घन्	चरति	पर्यादिभ्यः घन्
अधीयन्	५३	छः	समूहः	केशाश्चाभ्यां यञ्छा०
अहन्यम्	१२६	यत्	हितं	विभाषा हविरपूपादिभ्यः
अषडक्षीणः	२०५	लः	स्वार्थे	अपठसाशित०
अपाठा	७७	अन्	जातः	कस्त्वन्यपाठाभ्यां०
अष्टकम्	१३५	कन्	परिमाणं	संख्यायाः संज्ञासङ्घ०
अष्टकः	५७	अण्	अध्ययनादि	तदधीते० (सूत्राच्चेत्यादिना लुक्)
अष्टकी	१७८	इनिः	अस्मास्ति	त्रीदादिभ्यश्च
अष्टमः	१८९	अन्	भागो	पष्ठाष्टमाभ्यां०
अष्टाचत्वारिंशकः	२४१	इबुन्	चरति	अष्टाचत्वारिंशतो रूढुश्च
अष्टाचत्वारिंशी	"	दिनिः	"	"
अष्टीयान्	१७१	मत्तुप्	अस्मास्ति	तद० (आसन्दीनद०)
अमुयेम्	१२५	यत्	हितं	उगावादिभ्यो यत्
अस्मदीयम्	७१	छः	हृदं	वृद्धाष्टः
अस्ववापीयम्	१४५	"	सूक्तम्	मत्तौ छः सूक्तहान्तोः
अहंयुः	१८२	युस्	अस्मास्ति	अहंयुममोर्भुम्
अरिनिः	५१	लः	समूहः	अहः लः कटौ

शदानि	पुटम्	प्रत्ययः	जर्वः	सूत्रम्
अहीवती	६१	मत्तुप्	चातुरर्धिकः	नद्यां मत्तुप्
आकत्यम्	१५३	प्यञ्	भावः कर्म वा	गुणवचन०
आकर्षकः	१६५	कन्	कुशलः	आकर्षादिभ्यः कर्णिति पाठे
आकर्षिकः	१०५	छल्	चरति	आकर्षात् छल्
आकर्षिकी	"	"	"	" (पित्वादू ङीप्)
आकशापेयः	३५	इक्	अपत्यं	शुभादिभ्यश्च
आकषकः	१०५	कन्	कुशलः	आकषादिभ्यः कन्
आकषिकः	"	छल्	चरति	आकषात् छलिति पाठे
आकस्मिकम्	८४	ठन्	भवः	अध्यात्माधि०
आकाशिकम्	१४४	निपातः	आद्यन्तवचनं	आकाशिकडाद्यन्तवचने
आकाशिका	"	ठन्	"	आकाशकट्टनपि वाच्यः
आकाशिकी	"	निपातः	"	आकाशिकडाद्यन्तवचने
आकाश्यम्	८१	यत्	भवः	दिगादिभ्यो यत्
आकौशलम्	९६	अण्	इदं	तस्येदं (नम इत्यादिना वृद्धिः)
आकन्दिकः	११०	ठम्	भावति	आकन्द्यात् ठम् च
आकन्दिकाः	"	"	"	"
आक्षयूतिकम्	१०७	ठक्	निर्वृत्तं	निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः
आक्षिकः	१०४	"	दीव्यति	तेन दीव्यति०
आक्षेत्रज्ञम्	९६	अण्	इदं	तस्येदं (नम इत्यादिना वृद्धिः)
आक्षेत्रश्यम्	१४९	प्यञ्	भावः	गुणवचन०
आस्मातिकः	८६	ठक्	भवः	ठन्ठूनाश्च०
आगवीनः	१५७	खः	कर्म कुर्वन्	आगवीनः
आगस्तीयम्	९५	छिः	इदं	वृद्धाच्छः (सूर्यागस्त्य०)
आगस्त्यः	२२	अण्	अपत्यं	अप्यन्वक्०
आमिपदम्	१४१	"	देयं कार्यं वा	व्युष्टादिभ्योऽण्
आमिवातणम्	४८	"	अस्य देवता	सास्य देवता

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	मर्थः	सूत्रम्
आमिवेश्यः	३०	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
आमिशर्मार्थणः	३८	फक्	"	नडादिभ्यः फक्
आमिशर्मिः	८	इन्	अपत्यं	वाहादिभ्यश्च
आमिष्टोमिकः	५५	ठक्	अध्ययनादि	कतूलादि०
आमीधः	२१०	अण्	स्वार्थे	प्रज्ञादिभ्यश्च
आमीध्रस्	९६	रण्	स्थानं	अमीधः धरणे०
आमीध्रा	२८८	"	"	"
आमीध्री	"	अञ्	तादर्थ्ये	आमीध्रसाधारणादञ्
आमेयम्	४९	ठक्	अस्म देवता	अमेर्ढक्
आमेयः	२५	"	अपरयादिः	सर्वप्राप्ति०
आम्रभोजनिकः	११४	ठक्	दीयते	सदस्मै दीयते नियुक्तः
आम्रहायणकम्	८०	बुञ्	देवं	संवत्सराग्रहा०
आम्रहायणिकम्	"	ठञ्	"	"
आम्रहायणिकः	४७	ठक्	अस्ति	आम्रहायण्यश्वाहाडक्
आम्रायणः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
आम्रः	१८	अण्	अपत्यं	द्वयम्गध०
आशकः	९०	बुञ्	भक्तिः	अनपदिनां०
आशरत्यः	३१	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
आशरग्विचः	५६	अण्	अध्ययनादि	उदधीते तद्धेद
आशरम्	५०	"	संमूहः	भिक्षादिभ्योऽण्
आशरवैणवः	१५४	"	अपत्यं	तस्मोपत्यम्
आशिकम्	१०७	ठक्	निर्वृत्तं	निर्वृत्ते०
आशी	१९	अण्	अपत्यं	द्वयम्गध०
आशुलिकः	२०१	ठक्	इत्यर्थे	अशुल्यादिभ्यष्टक्
आनतुर्यम्	१५३	प्यञ्	भावः कर्मधा	युगवचन०
आचार्यकम्	१५२	बुञ्	मौनः	मोपधादु०

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
आचार्यभोगीनः	१२४	खः	हितं	आत्मन् ० (आचार्यादणत्वं च)
आचिर्त्तानः	१३२	”	सम्भवत्यादि	आदकाचित ०
आजकम्	५१	बुन्	समूहः	गोश्रोक्षो ०
आजकन्दिः	३९	इन्	अपत्यं	सात्वावयव ०
आजघेनविः	२६	”	”	बाहादिभ्यश्च
आजपथिकम्	१३८	ठन्	आहृतं, गच्छति	अजशरूकु ०
आजवस्तेयः	३५	ढक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
आजमार्यः	१७	ण्यः	”	कुर्वादिभ्यो णः
आजमीढिः	३९	इन्	”	सारवावयव ०
आजमीढकः	६८	बुन्	भवः	अबृद्धादपि ०
आजरोणः	५८	अण्	कूपः	रोणी (तदन्तादपि)
आजातशात्रवीन्	१५४	अण्	इदं	तस्येदम्
आजाधः	१८	भ्यस्	अपत्यं राजा च	बृहोत्कोलका ०
आजायनः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
आजिरेयः	३५	ढक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
आजीर्गतिः	१६	इन्	”	बाहादिभ्यश्च
आज्जः	१०	ञञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यन्
आडारकयः	३३	इन्	अपत्यं	अत इन्
आडकिफः	१३७	ठन्	सम्भवत्यादि	आदकाचित ०
आडकीनः	”	सः	”	”
आडफकम्	१५२	बुन्	भावः	हन्द्मनोहादिभ्यश्च
आणवीनम्	१५५	खन्	भवनं क्षेत्रं	विभाषा तिल ०
आणीवेयः	३९	ढक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
आण्डीरः	१७६	ईरच्	अस्यास्ति	काण्डाण्डा ०
आतिशेयम्	१२१	ढन्	साधुः	पथ्यतिथि ०
आतिथेयः	३५	ढक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
आतिथ्यम्	२०८	भ्यः	तादर्थ्ये	अतिथेर्भ्यः
आतिथ्याधिकम्	८४	ठन्	भवः	अध्यात्माधि०
आत्मनीयम्	१२४	स्वः	हितं	आत्मनूविश्वजन०
आत्ययिकः	२०९	ठक्	स्वार्थे	विनयादिभ्यः ठक्
आत्रेयः	१०	ठक्	अपत्यं	इतश्चानिभ्यः
आत्रेयायणः	१३	फन्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फन्
आत्रेयीयम्	९४	छः	इदं	बृद्धाच्छः
आर्ध्वणम्	५०	अण्	समूहः	शिक्षादिभ्योऽण्
आर्ध्वणः	९१	"	प्रोक्तं	अर्ध्वणोऽण् वेदे (भोज)
आर्ध्वणिकः	५६	ठक्	अध्ययनादि	वसन्तादिभ्यः ठक्
आदितः	२१२	तसिः	अपञ्चभ्यर्धेऽपि	आद्यादिभ्यो०
आदिसेयः	२३	ठक्	अपत्यं	स्त्रीभ्यो ठक्
आदित्यम्	"	भ्यः	अस्य देवता	दित्यदित्या०
आदित्यः	"	"	प्रगदीभ्यः	"
आदित्यमतिकः	१४०	ठन्	ब्रह्मधर्मे	तदस्य ब्रह्मधर्मे
आदिमः	७३	मः	भवः	आदेश वाच्यम्
आद्यम्	८१	यत्	"	दिगादिभ्यो यत्
आद्यमिकः	११०	ठक्	चरति	अधर्माश्चेति वाच्यम्
आभिदैविकम्	८४	ठन्	भवः	अध्यात्माधि०
आधिपत्यम्	१४९	प्यन्	भावः	गुणवचन०
आधिभौतिकम्	८४	ठन्	भवः	अध्यात्माधि०
आधिराज्यम्	१४९	प्यन्	भावः	गुणवचन०
आधेनवम्	५३	अण्	समूहः	धेनोरनन इति वाच्यम्
आधेनवम्	"	"	"	"
आध्यात्मिकम्	८४	ठन्	भवः	अध्यात्माधि०
आध्वरायणः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नकादिभ्यः फक्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	तन्त्रम्
आध्वरिकः	८६	ठक्	भवः	द्यानृद्वाक्षण०
आध्ययवम्	९७	अन्	इदं	पत्राध्वर्युपरिषदश्च
आनङ्गहिः	२७	इन्	अपत्यं	बाह्यादिभ्यश्च
आनङ्गुषः	३०	यन्	गोत्रा पत्यं	गर्गादिभ्यो यन्
आनङ्गुषायनः	३२	फन्	"	अश्वादिभ्यः फन्
आनन्त्यम्	२०७	ज्यः	स्वार्थे	अनन्तावसथेतिह०
आनभिम्भानः	३३	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
आनभिहितयः	४३	इन्	"	अत इन्
आनर्तकम्	६९	वुन्	इदं	धूमादिभ्यश्च
आनिधेयः	३५	ठक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
आनिरुद्धः	९	अण्	"	अप्यप्यक०
आनुकूलिकः	१०८	ठक्	वर्तते	तत्पत्यनुपूर्वमीपलोमकृत्
आनुकूल्यम्	१५०	प्यन्	भावः	गुणवचन०
आनुगङ्गया	८३	ज्यः	भवः	अनोः पथिपद०
आनुगादिकः	२०६	ठक्	स्वार्थे	अनुगादिनष्टक्
आनुगुणिकः	५६	"	अध्ययनादि	वसन्तादिभ्यष्टक्
आनुग्रामिकम्	८५	ठन्	भवः	ब्रामात् पर्यनुपूर्वात्
आनुचारकम्	११२	अण्	धर्म्यं	अण् महिष्यादिभ्यः
आनुतायनः	४१	फक्	अपत्यं	यन्निभोश्च
आनुतिल्यम्	८३	ज्यः	भवः	अनोः पथिपद०
आनुषष्टिनेयः	३६	ठक्	अपत्यं	कल्याण्यादीनामिदञ्च
आनुहृष्टेयः	३५	"	"	शुभ्रादिभ्यश्च
आनुपथ्या	८३	ज्यः	भवः	अनोः पथिपद०
आनुपदयः	४२	इन्	अपत्यं	अत इन्
आनुपदिकः	५६	ठक्	अध्ययनादि	कृत्युयादि०
आनुपदाः	८३	ज्यः	भवः	अनोः पथिपद०

पदानि	पुंस्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
आनुभक्ष्या	८३	व्यः	भवः	अनोः पथिपद-
आनुभवः	११०	अण्	स्वार्थे	प्रज्ञादिभ्यश्च
आनुमाप्यः	८३	व्यः	भवः	अनोः पथिपद०
आनुयव्यम्	१११	अण्	स्वार्थे	अनोः पथिपद०
आनुयप्यः	१११	अण्	स्वार्थे	अनोः पथिपद०
आनुलेपिकम्	११२	अण्	घर्म्ये	व्यनुप्रेभ्यो लेपिकायाः
आनुलोमयः	४३	इन्	अपत्यं	अत इन्
आनुलौमिकः	१०८	ठक्	वर्तते	तत्पस्यनु०
आनुवंश्यम्	८३	व्यः	भवः	अनोः पथिपद०
आनुशरीर्यः	१११	अण्	स्वार्थे	अनोः पथिपद०
आनुशातिकम्	९६	अण्	हृदं	तस्येदम्
आनुष्टुभं	५४	अण्	स्वार्थे	छन्दसः स्वार्थे ङीनेऽण् वाच्यः
आनुष्टुभः	१११	अण्	आदिः	सोऽस्याविरिति०
आनुसांवत्सरिकम्	१५४	ठक्	देयं	अनोः शतिक०
आनुसांवरणिकम्	१११	अण्	स्वार्थे	अनोः पथिपद०
आनुसीत्यः	८३	व्यः	भवः	अनोः पथिपद०
आनुसीर्यम्	१११	अण्	स्वार्थे	पर्युपानुभ्यो सीराद्
आनुसुक्तः	५६	ठक्	अध्ययनादि	कतृयथादि०
आनुसृष्टिनेयः	३६	ठक्	अपत्यं	कल्याण्यादीनामिनङ्
आनुहारतायनः	४०	फक्	स्वार्थे	यन्निजोश्च
आनुहारतिः	८३	इन्	स्वार्थे	बाह्यविभ्यश्च
आनुहौलिकः	१५४	ठक्	चरति	अनोः शतिक०
आनृषः	७०	अण्	जातः	कृच्छ्रादिभ्यश्च
आनृष्यम्	१५३	अण्	भावः कर्म वा	गुणवचनं०
आनृतः	११४	अण्	शक्तिः	छत्रादिभ्यो णः
आनृद्यन्	१५१	अण्	कर्म	हायनान्तयुवादिभ्योऽण्

पदानि	पुटम्	मात्रवः	अर्थः	सूत्रम्
आनूशंस्यम्	१४९	प्यञ्	भावः	गुणवचन०
आनैपुणम्	९६	अण्	इदं	तत्सेदं(नञः शुचीश्वरे इत्यादिना वृद्धिः)
आनैधरम्	७७	॥	॥	॥
आनैधर्यम्	१४९	प्यञ्	भावः	गुणवचन०
आन्तःपुरिकम्	८३	ठञ्	भयः	पान्तःपूर्वपदाद्वञ्
आन्तरालिकम्	८४	ठञ्	॥	अध्यात्मावि०
आन्तरीपकः	६९	तुञ्	॥	धूमादिभ्यश्च
आन्तर्गैरिदम्	८३	ठञ्	॥	पान्तःपूर्वपदाद्वञ्
आवाः	११७	णः	कठथा	अन्वाणः
आन्यभास्यम्	११८	प्यञ्	स्वार्थे	एकद्विभित्तान्येभ्यो भावात्
आन्वीपिकः	१०८	ठक्	वर्तते	तत्प्रत्यनु०
आपणिकम्	८७	॥	आगतः	ठगायस्थानेभ्यः
आपत्कालिका	६७	मिठ	भयः	आपदादिपूर्वात् कालात्०
आपत्कालिकी	॥	ठञ्	॥	॥
आपमित्यक्तम्	१०७	कक्	निर्वृष्टं	अपमित्ययाचिताभ्यां०
आपरमत्तः	६५	अञ्	भयः	मद्रेभ्योऽञ्
आपराधिकम्	७६	ठञ्	॥	कालाद्वञ्
आपस्तम्बः	६	अञ्	गोश्लपत्यं	अनृध्यानन्तर्ये०
आपिशल्या	२३	प्यञ्	अपत्यं	मतेव्यादिभ्यश्च
आपिशुन्यम्	११९	प्यञ्	भावः	गुणवचन०
आपूषिकम्	५२	ठक्	समृद्धः	अचित्तहस्तिवेनोष्ठक्
आपूषिकः	९०	॥	भक्तिः	अचिराददेशकालाद्वक्
आप्यम्	१००	यञ्	मगलार्थे करणे	तद्धिता इति बहुवचनसामर्थ्यात्
आप्याः	=	॥	=	॥
आप्रपदीनम्	१५५	सः	माप्नोति	आप्रपदं प्राप्नोति

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
आबुध्यम्	१५३	प्यञ्	भावः कर्म वा	गुणवचन०
आभयजात्यः	३१	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
आभिगामिकः	१३६	टञ्	अर्हति	तदर्हति
आभिजितः	७८	अण्	जातः	तत्र जातः
आभिजिताः	२०३	यञ्	स्वार्थे	अभिजिद्विद० (यजमोक्षेति बहुषु लृक्)
आभिसित्यः	"	"	"	"
आभीक्ष्ण्यम्	१४८	प्यञ्	भावः	गुणवचनग्राह०
आम्रयः	३७	प्यः	अपत्यं	कुर्वादिभ्यो प्यः
आमयादी	१७९	विनिः	अस्त्यास्ति	आमयस्य दीर्घश्च
आमर्षः	२१०	अण्	स्वार्थे	मज्ञादिभ्यश्च
आमलकम्	१०२	"	फलं	प्लक्षादिभ्योऽण् फले लृक्
आमावस्यः	७७	"	जातः	सन्धिबेलाद्युत्त०
आमावावस्यः	"	"	"	"
आमितौजिः	२७	इञ्	अपत्यं	वाहादिभ्यश्च
आमित्रायणः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	मडादिभ्यः फक्
आमित्रायणिः	६८	फिञ्	अपत्यं	तिकादिभ्यः फिञ्
आमुश्रिकम्	८४	टञ्	भावः	अध्यात्माभि०
आमुष्णिकम्	"	"	"	"
आमुष्यकुलिका	१५३	बुञ्	भावः	द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च
आमुष्यकुलीनः	१२०	मञ्	रात्रिः	परस्वामुष्या०
आमुष्यपुत्रिका	१५३	बुञ्	भावः	द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च
आमुष्यायणः	६	फक्	गोत्रापत्यं	मडादिभ्यः फक्
आराहती	१५९	इनिः	अनेन	इष्टादिभ्यश्च
आभिरेयः	३५	टक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
आमृतिफः	१०८	टक्	वर्तते	ओजःसहोमसा वर्तते

पदानि	पुटस्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
आग्निः	२७	इन्	अपहणं	वाहादिभ्यश्च
आम्रमयम्	१००	मयट्	विकारावयवौ	नित्यं वृद्धशरादिभ्यः
आम्रयम्	१४७	प्यञ्	भावः	वर्णदहादिभ्यः व्यञ्
आयशास्त्रयम्	१४९	"	"	गुणवचन०
आयथापुर्यम्	"	"	"	"
आगःशूलिकः	१६७	ठक्	अन्विच्छति	अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां०
आयःस्थूणः	३४	लण्	गोत्राण्यं	जिवादिभ्योऽण्
आयुधिफः	१०६	ठन्	जीवति	आयुधाच्छ च
आयुधीयः	"	छः	"	"
आयुर्धेदिफः	५५	ठक्	अध्ययनादि	कतूष्यादि०
आयुज्यन्	१४४	यत्	फलं	स्वर्गधनायु०
आरण्यफः	६९	कुन्	मनुष्यः	अरण्यान्मनुष्ये
आरुण्यफाः	"	"	गोमयं	वा गोमयेषु
आरण्याः	६५	णः	मवः	अरण्याण्यो वाच्यः
आरुध्यायनिः	३८	फिन्	अपत्यं	तिग्राविभ्यः फिन्
आरुस्त्रन्	१५३	प्यञ्	भावः कर्म वा	गुणवचन०
आरातीयः	८१	छः	भवा	वृद्धाच्छः (टिलोपानित्यत्वात्)
आरावथ्यम्	१४९	प्यञ्	भावः	गुणवचन०
आरीक्षणफम्	५९	वुन्	चातुरर्थिकः	वुच्छणकठ०
आरोहणीयम्	१४३	छः	प्रयोजनं	अनुपवचनादिभ्यश्छः
आर्कल्यः	३०	अन्	गोत्रापत्यं	अनुप्यानन्तर्ये०
आर्कायणः	३२	फन्	"	अश्वादिभ्यः फञ्
आर्धर्मः	३०	यञ्	"	गर्गादिभ्यो यञ्
आर्गयनम्	८६	अण्	मवः	अणययनादिभ्यः
आर्चः	१७४	णः	अस्यास्ति	प्रज्ञाश्रदा०
आर्चायणः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
आर्चिकः	८६	ठक्	भवः	यानृद्व्याखण०
आर्जुनायनः	३२	फञ्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फन्
आर्जुनावः	५७	अण्	निवासः	तस्य निवासः
आर्जुनिः	२६	इञ्	अपत्यं	माहादिभ्यश्च
आर्तभागः	२९	अन्	गोत्रापत्यं	अनृष्यानन्तर्ये०
आर्तवन्	१४२	अण्	प्राप्तं	ऋतोरण्
आर्त्विजीनः	१३७	सन्	अर्हति	यज्ञर्त्विभ्यां वसञ्चौ
आर्त्विज्यम्	१५०	ण्यम्	भावः	गुणवचन०
आर्थिकः	११०	ठक्	गृह्हाणि	प्रतिकण्ठार्थलक्ष्यं च
आर्द्रकः	७६	बुन्	जातः	पूर्वाह्वापराहा०
आर्द्रबुक्ष्यः	६७	ण्यः	अपत्यं	कुर्यादिभ्यो ण्यः
आर्धद्वौणिकम्	१३१	ठन्	क्रीतं	तेन क्रीतं
आर्धपरिधिकम्	"	"	"	"
आर्पणाहिकः	१०६	ठक्	जीवति	वेतनादिभ्यो जीवति
आर्यदाक्षम्	६६	अण्	इदं	इवश्च
आर्यश्वेतः	३४	"	गोत्रापत्यं	शिवादिभ्योऽण्
आर्षकः	६९	अण्	जातः	कोपधावण्
आर्षभ्यः	१२५	व्यः	तदर्थं	ऋषभोपानहोर्न्नाः
आर्ष्टिपेणः	२९	अन्	गोत्रापत्यं	अनृष्यानन्तर्ये०
आर्हन्ती	१४९	भ्यञ्	भावः	गुणवचन० (अर्हतो नुम् च)
आर्हन्त्यम्	"	"	"	"
आर्हायणः	३२	फञ्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फन्
आरुवण्यम्	१५३	ण्यन्	भावः कर्म वा	गुणवचन०
आलम्बम्	"	"	"	"
आलस्यः	१५०	"	स्त्रार्थे	"
आलाप्यः	२१	यन्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	वर्गः	सूत्रम्
आलीदेयः	३५	ढक्	अपत्यं	शुभादिभ्यश्च
आपकरः	७७	अण्	जातः	अपजौ च
आपत्राद्	१५३	घ्यन्	भावः	गुणवचन०
आवत्तः	३०	यन्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यन्
आपदगधयः	४३	हन्	अपरायं	अस हन्
आपन्त्यः	१८	व्यङ्	"	वृद्धेस्फोसल०
आवरसमकम्	८०	बुम्	देयं	ग्रीष्मावरसनाद् बुम्
आवश्यकम्	१५३	"	भावः	इन्द्रमणोज्ञादिभ्यश्च
आवसायिकः	११५	ठल्	वसति	आपसपात् ठल्
आवसथ्यम्	२०७	ज्यः	स्वार्थे	अनन्तावसथेतिह०
आविक्षित्वा	४३	घ्यङ्	अपत्यं	शौच्यादिभ्यश्च
आविदूर्यन्	१७९	घ्यन्	भावः	गुणवचन०
आविष्टः	६५	त्यप्	गवः	आविप० (लोकेऽपि भोजः)
आपानः	४०	अण्	राहुः	पर्धादि०
आदिमा	१४६	हमनिच्	भावः	प्रध्वादिभ्यः हमनिज्वा
आलोकेयः	३५	ढक्	अपत्यं	शुभादिभ्यश्च
आलोप्यम्	९६	अण्	इदं	तसोदं (नभ इत्यादिना वृद्धिः)
आश्मन्	१००	"	विकारावयौ	तस्य विकारः
आश्मः	९८	"	विकारः	(अश्मनो विकारे वा द्विलोपः)
आश्मोक्तिः	१८	इच्	अपत्यं	साल्वावयव०
आश्मनः	९८	अण्	विकारः	तस्य विकारः
आश्मरध्मः	३१	यच्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यच्
आश्मायनः	३२	फक्	"	अश्वादिभ्यः फच्
आश्मिकः	१२२	ठक्	संयोगोत्पातौ	तस्य निमित्तं
आश्मेयः	३६	ढक्	अपत्यं	शुभादिभ्यश्च
आशायणः	२९	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्

पदानि	पुंस्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
आश्वम्	५३	अण्	समूहः	तस्य समूहः
आश्वः	६२	"	वहनं	शेषे
आश्वस्त्रिकः	४७	ठक्	अस्ति	आश्वस्त्रिकश्चाश्वस्त्रादृक्
आश्वधिकीयन्	७१	छः	जातादिः	पुत्रादिकेफान्त०
आश्वपतम्	९४	अण्	इदं	रस्मेदं
आश्वपतः	९४	"	अपत्यादि	अश्वपत्यादिभ्यश्च.
आश्वपालिकः	३६	ठक्	"	रेवत्यादिभ्यश्च
आश्वयुजः	७८	अण्	जातः	तत्र जातः
आश्वयुजकाः	७९	दुञ्	उत्तं	आश्वयुज्या दुञ्
आश्वरथम्	९६	अञ्	इदं	पञ्चपूर्वावञ्
आश्वरथगणिकः	५६	ठक्	अध्ययनादि	कतूकस्यादि०
आश्वरायनः	५	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
आश्वरायनः	७	फञ्	"	अरगादिभ्यः फञ्
आश्ववतानः	२९	अम्	"	अनृजानन्तये०
आधिकः	१३२	ठक्	संयोगोत्पादौ	तस्य निमित्तं०
आधीनः	१५७	खञ्	एकाहगमः	अश्वस्यैकाहगमः
आश्रीयम्	५३	छः	समूहः	केवाश्वभ्यां यञ्छावन्य०
आश्वेयः	३५	बक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
आपादः	७८	अण्	जातः	तत्र जातः (भोजपक्षे लुगनामः)
आपादीयः	"	छण्	"	श्रविष्ठापादाभ्यां छण् वाच्यः
आप्तमः	१८९	ञ	मागे	पद्याध्याभ्यां ज न
आष्टमिकः	११५	ठक्	अध्यायी	अध्यापिन्यदेशकालात्
आष्टिः	८	इञ्	अपत्यं	वातादिभ्यश्च
आमदकृत्यः	३०	यञ्	गोत्रापत्यं	गार्गादिभ्यो यञ्
आमदकृत्यम्	१५३	प्यञ्	भावः कर्म वा	गुणवचन०
आसन्दीवान्	१७१	मत्तप्	अस्यास्ति	तद० (आसन्दीत्यादिना व.चं)

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	धर्मः	सूत्रम्
आसनस्थम्	१४८	प्यञ्	भावः	गुणवचन०
आसिकः	११३	ठक्	आयुषं	प्रहरणम्
आसिबन्धकायनः	४१	फक्	अपत्यं	यनिजोश्च (न तौस्वल्लिभ्यः)
आसिहात्यम्	८१	अण्	भवः	तत्र भवः
आसुतीवलः	१७६	बलच्	अस्यास्ति	रजःक्षुष्यासुति० (बले)
आसुरः	४०	अण्	सद्भ्यः	पर्श्यादिवैभेयादिभ्योऽणञौ
आसुरायणः	११	फक्	युवापत्यं	यजिजोश्च (न तौस्वल्लिभ्यः)
आसुरिः	२६	इज्	अपत्यं	वाहादिभ्यश्च
आसुरी	४०	अण्	स्वार्थे	स्त्रियां जातिदीप्
आसुरीयम्	६६	छः	इदं	आसुरेच्छो वाच्यः
आसेविती	१६९	हनिः	अनेन	इष्टादिभ्यश्च
आस्तिकः	११३	ठक्	मतिः	अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः
आस्तिक्यम्	१५०	प्यञ्	भावः	गुणवचन०
आस्त्यः	८२	दञ्	भवः	दत्तिकुक्षि०
आस्तिकम्	१०४	ठक्	जितं	तेन दीव्यति०
आस्तिकः	११	११	जयति	११
आस्तः	११४	णः	शीलं	छत्रादिभ्यो णः
आत्माकम्	७२	अण्	इदं	तत्त्वेदं (तस्मिन्नाणि०)
आत्माकीनम्	११	खञ्	११	युष्मदस्मदो०
आत्माकुलीनः	१२०	११	माधुः	परस्यागुध्यास्य०
आत्यहात्यः	१५४	अण्	अध्यायः	विमुक्तादिभ्योऽण्
आत्यहतिः	१४३	ठञ्	प्रयोजनं	प्रयोजनं
आत्यह्यम्	१४८	प्यञ्	भावः	गुणवचन०
आहिसायनः	४१	फक्	अपत्यं	यनिजोश्च
आहिसान्धः	६८	बुन	भवः	अवपन्नदवधो०
आहेत्यम्	८२	दञ्	११	दत्तिकुक्षि०

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
आहम्	५२	अन्	समूहः	खण्डिकादिभ्यश्च
आह्निकम्	१३८	ठन्	निर्वृत्तं	तेन निर्वृत्तं
आह्जालिकः	६७	,,	भवः	विमाशेशीनरेषु
आह्जालीयः	,,	छः	,,	पृष्ठाच्छः
इक्षुजाकटम्	१५९	शाकटः	भवनं क्षेत्रं	भवने क्षेत्रे इक्ष्वाविभ्यः०
इक्षुशाकिनम्	,,	शाकिनः	,,	,,
इक्षुवीतैलम्	,,	तैलच्	सेहः	सेहे तैलच्
इच्छावान्	१७२	मतुप्	अस्यास्ति	राक्षस्यास्त्य०
इतः	१८३	तसिल्	स्वार्थे	पञ्चम्यास्तसिल् (इदम् इष्)
इतरेषुः	१८५	निपातः	सप्तम्यर्थे	सद्यः परत०
इतोभवान्	१८४	तसिल्	सर्वविभक्त्यर्थे	इतराभ्योऽपि इदयन्ते
इत्थम्	१८६	थमुः	प्रकारः	इवभस्थमुः
इदानीम्	१८५	दानी	गाले	यानी च
इन्द्रजननीयम्	८९	छः	अविकृत्य कृतः	शिष्टुकन्द०
इन्द्रियम्	१७०	घच्	इन्द्रलिङ्गादि	इन्द्रियमिन्द्र०
इभ्यः	१३६	यः	अर्हति	दण्डादिभ्यो यः
इयान्	१६३	वतुप्	परिमाणं	किमिवंभ्यां० (इदं किनो०)
इपः	१२२	यत्	मत्स्वर्थः	मत्स्वर्थे० (लगाकारेकार०)
इषुकः	२०४	फन्	प्रकारवान्	स्थूलादिभ्यः०
उपेत्स्वकः	१६५	तुन्	अध्यायोऽ-	गोषदादिभ्यो तुन्
			नुवाको वा	
इष्टव्या	१२५	यत्	तदर्थ	जगवादिभ्यो यत्
इष्टी	१६९	इनिः	अनेन	इष्टादिभ्यश्च
इप्समीयम्	७०	छः	जातादिः	गह्रादि० (उपोरग्रानांकाभ्या)
इप्सनीकीयम्	,,	,,	,,	,,
इष्ट	१८३	यः	सप्तम्यर्थे	इदमो हः (इदम् इष्)

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
इहृत्यः	६४	त्यप्	भवः	अभ्ययात् त्यप्
इहभवान्	१८४	हः	सर्वविभक्त्यर्थे	इतराभ्योऽपि इहयन्ते
उक्षतरः	१९८	इरच्	तनुत्वं	वत्सोक्षाश्च०
उक्ष्यम्	४६	यत्	संस्कृतं	शूलेसाद् यत्
उक्षः	१८०	अच्	अस्त्यास्ति	अर्शआदिभ्योऽच्
उक्षकैः	१९४	अकृच्	स्वार्थे	अन्ययसर्व०
उक्षक्षूकरोति	२१४	चिवः	अभूतसद्भावः	अभूत० (अरुर्मनश्चक्षु०)
उक्षैस्त्वाम्	१९१	आमुः	अतिशये	किमेत्तिङ्गन्यय०
उक्षैस्तरः	"	तरप्	"	द्विवचन०
उज्जयिनी	६०	अण्	अदूरभवः	अदूरभवश्च
उज्जुलोमाः	८	अ	अपत्यं	लोमान्ताद् बहु०
उत्कटम्	१५९	कटच्	स्थार्थे	संप्रोदश्च कटच्
उत्करीयः	६२	छः	अस्ति	उत्करादिभ्यश्छः
उत्काशाः	४१	इञ्	अपत्यं	अत इन् (यस्यादित्वात्लृक्)
उत्तमनैः फिकम्	१२७	ठञ्	क्रीत	प्राभ्यतेष्ठञ्
उत्तमशास्त्रीयम्	७१	छः	भवः	अधमोत्तमाभ्यां०
उत्तमार्थ्यम्	१३३	यत्	"	परावराधमोत्तमपूर्वाच्च
उत्तमीयम्	७०	छः	जातादि	गहादिभ्यश्च
उत्तरकालीनम्	८५	लः	भवः	लक्षणं न दृष्टम्
उत्तरतः	१८६	अतमुच्	अस्तात्यर्थे	दक्षिणोत्तराभ्यामतनुच्
उत्तरपुरीणः	११६	लः	बहुति	लः सर्वधुरात्
उत्तरपश्चात्	१८७	निपातः	अस्तात्यर्थे	द्विपूर्वस्यापि वाच्यम्
उत्तरा	१८८	आन्	"	उत्तराच्च
उत्तरान्	१८७	आतिः	"	उत्तराधरदक्षिणादतिः
उत्तराहि	१८८	आहि	"	उत्तराच्च
उत्तरीयम्	७८	छः	जातादि	गहादिभ्यश्च

पदानि	पुट्य्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
उत्तरेण	१८७	पनप्	अस्तात्यर्थे	एनवन्यतर०
उत्तरेद्युः	१८५	निपातः	सप्तम्यर्थे	सद्यःपरुत्०
उत्थापनीयम्	१४३	ङः	प्रयोजनं	अनुप्रवचनादिभ्यश्छः
उत्सङ्गावलः	१७६	यलच्	अस्यास्ति	वलजन्येभ्योऽपि वाच्यः
उत्साहवलः	"	"	"	(हरःसंज्ञाधिकाराददीर्घमाह)
उदक्	१८७	अस्तातिः	स्वार्थे	दिक्० (अश्चेर्लुगिति प्रत्ययलुक्)
उदकलः	१७३	लच्	अस्यास्ति	सिध्मादिभ्यश्च
उदकिलः	१७४	इलच्	"	कोमादिषामादि०
उदक्यः	१३६	यः	अर्हति	दण्डादिभ्यो यः
उदक्या	४२	मत्	संज्ञा	उदकात् संज्ञायाम्
उदरकः	१६६	कन्	प्रसिते	स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते
उदरिलः	१७८	इलच्	अस्यास्ति	तुन्दादिभ्य इलच्
उदीच्यम्	६४	यत्	जातादि	शुभ्रागवागुदक्०
उदुम्भरावती	६१	मनुप्	चातुरर्थिकः	नद्यां मनुप् (मताविति दीर्घः)
उन्दुमिनी	५३	इनिः	समूहः	इनिस्त्वन्त्येभ्योऽपि
उन्मनीकरोति	२१४	छिः	अभूततद्भावः	अभूत्० (अहर्म्मनश्चकु०)
उपरः	१९७	वुच्	अनुकम्पा	प्राचामुपादे०
उपरलमकाः	२२	फक्	अपत्यं	नद्यादिभ्यः० (उपकादिभ्यो०)
उपकाः	"	"	"	"
उपकृती	१६९	इनिः	अनेन	इष्टादिभ्यश्च
उपरः	१९७	अडच्	अनुकम्पा	प्राचामुपादे०
उपत्यक्ष	१६०	त्यकन्	आसत्ते	उपाधिभ्यां०
उपरि	१८७	निपातः	अस्तात्यर्थे	उपर्युपरिधात्
उपरिःसनाः	४१	इप्	अपत्यं	अत इप् (अस्तादिभ्यो गोत्रे)
उपरिधान	१८७	निपातः	अस्तात्यर्थे	उपर्युपरिधात्
उपरावणीयम्	१४३	ङः	प्रयोजनं	अनुप्रवचनादिभ्यश्छः

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
उपिकः	१९७	ठच्	अनुकम्पा	प्राचासुपादे०
उपिबः	"	भन्	"	"
उपिलः	"	इलच्	"	"
उपेन्द्रदत्तकः	"	कन्	"	संज्ञायां कन्
उज्जककुभाः	४२	इन्, अण्	अपत्यं	अतः इन्, शिषादि० (तिक्- कितवेत्यादिना प्रत्ययलुक्)
उभयम्	१६२	तथप्	अवयवः	उभादुदात्तो नित्यम्
उभयष्टुः	१८५	निपातः	सप्तम्यर्थे	उभयष्टुरिति चेष्टम्
उभयेष्टुः	"	"	"	सद्यःपरुत्०
उभ्यम्	१५५	यत्	भवनं क्षेत्रं	विभाषा तिरु०
उरसः	१८०	अच्	अस्यास्ति	वर्णभादिभ्योऽच्
उरसलङ्घ्याः	४२	फिल्, इन्	अपत्यं	तिकादि० अत इन् (प्रत्ययलुक्)
उरसिलः	१७४	इलच्	अस्यास्ति	लोमादिपामादि०
उरस्तः	९३	तसिः	एकदिग्भ्यः	उरसो यञ्
उरस्यः	"	यत्	"	"
उरोमात्रम्	१६१	मात्रच्	प्रमाणं	प्रमाणे०
उल्लङ्घिनी	५१	इनिः	समूहः	इनिस्त्वन्मेभ्योऽपि
उपस्वर	४९	यत्	देवता	वाग्यष्टुपित्रुपसो यत्
उष्ट्रगोयुगम्	१५९	गोयुगच्	द्वित्वे	द्वित्वे गोयुगच्
उष्णकः	१६७	कन्	कारिणि	शीतोष्णाभ्यां कारिणि
उष्णालुः	१७९	चाङ्लः	न सहते	शीतोष्णासुप्रेभ्य०
उष्णिक्	१६६	कन्	संज्ञायां	वाक्छणकोष्णिक् संज्ञायाम्
उष्णिमा	१४७	इमनिच्	भावः	वर्णद्वयादिभ्यः व्यञ् च
उकिनी	५३	इनिः	समूहः	इनिस्त्वन्मेभ्योऽपि
ऊधन्यम्	१२५	यत्	हितं	उगदा० (ऊधसोऽनच् च)
ऊर्ध्वाः	११७	"	विद्यति	विन्यत्यधनुना

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
ऊत्स्वली	१८१	इनिः	अस्यास्ति	सुप्तादिभ्यश्च
ऊर्जः	१२२	यत्	मत्वर्थः	मत्वर्थे० (लुङ्कारेकार०)
ऊर्जस्वखः	१७७	निपातः	अस्यास्ति	ज्योत्स्नातमिन्ना०
ऊर्जस्वी	"	"	"	"
ऊर्जायुः	१७९	युस्	"	ऊर्जाया युस्
ऊर्ध्वमौहूर्तिकं	८४	ठन्	भवः	अध्यात्मा० (लिङ् चोर्ध्वे०)
ऊपरः	१७५	रः	अस्यास्ति	ऊपसुप्तिमुष्कमधो रः
ऊष्मणः	१७४	नः	"	लोमादिषामादि०
ऊचिमा	१४६	इमनिच्	भावः	पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा
ऊजिमा	"	"	"	"
ऊतव्यम्	४९	यत्	देवता	वाय्वृतुपित्रुपसो यत्
ऊश्यकम्	५९	कः	चातुरर्थिकः	बुञ्छण क०
ऊपभतरः	१९८	ष्टरच्	तनुत्वं	वत्सोक्षाश्च०
रुकः	१८९	कन्	असहाये	एकादाकि० (प्रत्ययलुक्)
एककः	"	"	"	"
एकग्राणीयम्	७०	छः	जातादि	गहारादिभ्यश्च
एकतनः	१९८	डतमन्	एकनिर्धारणं	एकाश प्राचां
एकतरः	"	ऐतरच्	"	"
एकतीयम्	७१	छः	भवः	एकमुखपार्थेभ्यस्ततः
एकत्वम्	१४८	त्व	भायः	तस्य भाव०
एकद्रा	१८४	दा	काले	सर्वैकान्य०
एकृपा	१८८	भा	प्रकारः	सङ्गनाया विधार्थे भा
एकधुरः	११६	सः	वहति	एकधुराल्लक् च
एकपुशणः	"	"	"	"
एकपटाशिकीयम्	७०	छः	जातादि	गहारादिभ्यश्च
एकपृथीयम्	"	"	"	"

पदानि	पुटम्	मत्यमः	अर्थः	सूत्रम्
एकशालीयम्	७१	छः	भवः	गहादिभ्यश्च
एकशालिकः	२०१	ठष्	इवार्थे	एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम्
एकषष्ठः	१६४	डट्	पूरणं	तस्य पूरणे डट्
एकषष्ठितमः	"	"	"	विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्
एकाकी	१८९	आकिनिच्	असहाये	एकादाकिनियासहाये
एकादशः	१६३	डट्	पूरणं	तस्य पूरणे डट्
एकैकशः	२११	शस्	स्वार्थे	अत्यन्तस्वार्थेऽपि शस् गच्छः
एतकि	१९५	अकच्	"	अन्यथसर्वे०
एतर्हि	१८४	हिङ्	सप्तम्यर्थे	इदमो हिङ् (एतेतौ रथोः)
एतावान्	१६२	यत्तुप्	परिमाणं	यत्तदेतेभ्यः परिमाणे यत्तुप्
एरण्यकः	२०४	कन्	प्रकारवति	स्थूलादिभ्यः०
एला	१०३	अण्	फलं	हरीतक्यादिभ्यश्च
एहकि	१९५	अकच्	स्वार्थे	अन्यथसर्वे०
एकचक्रकः	६८	कुन्	भवः	रोपधेतोः प्राचाम्
एकध्यस्	१८८	ध्यमुञ्	प्रकारः	एकाद्धो ध्यमुजन्यतरस्याम्
एकभाव्यम्	१४८	व्यञ्	भावः	गुणवचन० (एक ... भावात्)
एकलब्धः	३१	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
एकप्रातिकः	१७८	ठञ्	अस्यास्ति	एकगोपूर्वाङ्गञ् नित्यम्
एकशालिकः	२०१	ठक्	इवार्थे	एकशालाया०
एकगारिकः	१४४	निपातः	प्रयोजनं	एकागारिकट् चौरैः
एकामः	२१०	अण्	स्वार्थे	अज्ञादिभ्यश्च
एकान्तिकः	२०९	ठक्	"	विन्यादिभ्यष्टगिति हरः
एकैक्यम्	१५०	व्यञ्	भावः	गुणवचन०
ऐक्षुकः	१३३	ठञ्	हस्त्यादि	तद्धरति०
ऐक्षुमारिकः	"	"	"	"

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
ऐक्ष्वाकः	१७	अन्	अपत्यं	जनपदश्च०
ऐज्यः	३७	प्यः	"	कुर्वादिभ्यो ण्यः
ऐणम्	१०२	अण्	इत्वं	तस्येदम्
ऐणेत्यम्	"	इज्, अज्	विकारः	एण्या इज् (जितश्च तत्प्रत्ययात्)
ऐतरेवः	३५	इक्	अपत्यं	शुभादिभ्यश्च
ऐतरेयिणः	९१	णिनिः	प्रोक्तमधीयानः	पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु
ऐतिकायनः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	मंडादिभ्यः फक्
ऐतिशायनः	"	"	"	"
ऐतिहासिकः	५६	ठक्	अध्यवनादि	इतिहासपुराणाभ्याम्
ऐतिहं	१५०	प्यन्	सत्वः	गुणवचन०
ऐदंयुगीनः	१२०	लन्	साधुः	प्रति० (सगिवंसमपरेभ्यो युगात्)
ऐदमः	१६	अण्	अपत्यं	तस्यापत्यं (भाद्रमते)
ऐदमायनिः	"	फिज्	"	उदीचां बृहदादगोत्रात्
ऐदम्पर्यम्	१४८	प्यज्	भावः	गुणवचन०
ऐन्दुवक्रकः	६९	वुज्	भवः	फच्छामि०
ऐन्द्रम्	४७	अण्	देवता	सास्य देवता
ऐन्द्रजात्यः	३७	प्यः	अपत्यं	कुर्वादिभ्यो ण्यः
ऐन्द्रशर्मिः	२७	इज्	"	बाह्यादिभ्यश्च० (ऐन्द्र....गैजः)
ऐन्द्रहन्ताः	३१	यज्	गोत्रापत्यं	मार्गादिभ्यो यज्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
ऐलः	१०	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
ऐश्वर्यम्	१५०	ज्यञ्	भावः	गुणवचन०
ऐषमः	१८५	निपातः	सप्तम्यर्थे	सद्यःपरत्०
ऐषमस्तनम्	६५	ट्युः	भवः	सायंचिरं०
ऐषमस्त्यम्	"	त्यप्	"	प्रेषमोक्षः श्वसोऽन्यतरस्याम्
ऐषुकारिभक्तः	५४	भक्तल्	देशः	मौरिक्याद्यैषु०
ऐष्टिकः	८६	ठक्	"	द्वघ्नृदमाक्षण०
ऐहलौकिकम्	८४	ठञ्	भवः	लोकान्तादृञ् वाच्यः
ऐहिकम्	८४	ठञ्	"	अध्यात्मा० (भाषुकेठञ्)
ऐद्यः	३७	ण्यः	अपत्यं	कुर्वदिभ्यो ण्यः
ओजस्यम्	१३२	यत्	संयोगादि	गोद्वघ्नो०
ओदनिकः	११५	टिठन्	दीयते	श्राणामासौदनाटिठन्
ओदन्यम्	१२६	यत्	तादर्थ्ये	बिभाषा हविरपूपादिभ्यः
ओषधयः	२१०			जातारणभावस्योदाहरणम्
औदधिकः	५५	ठक्	अध्ययनादि	कृतृक्भादि०
औन्धिक्यम्	९८	व्यः	धर्मो वेदो वा	छन्दोगौदधिक०
औक्षम्	९५	अण्	इदं	तस्येदं (औक्षमनपत्ये)
औक्षकम्	५०	कुञ्	समूहः	गोत्रोक्षोष्टो०
औक्षणः	३	अण्	अपत्यं	तस्यापत्यं (पपूर्वेत्यादिनालोपः)
औस्त्रायनिः	३९	फिञ्	"	तिकादिभ्यः फिञ्
औल्लीयाः	९१	छण्	प्रोक्तं	तिचिरिचर०
औग्रेयः	६५	ढक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
औचित्ता	१४८	ज्यञ्	भावः	गुणवचन० (पित्वाद् डीप्)
औचित्यं	"	"	"	"
औजसिफः	१०८	ठक्	वर्तते	ओजस्तहोभसा वर्तते
औजयिनकः	६९	कुञ्	यनः	चूमादिभ्यश्च

पदानि

पुटम्

प्रत्ययः

अर्थः

सूत्रम्

औन्चयः	३१	यन्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यन्
औडुपिकः	१०५	ठक्	तरति	तरति
औडुलोमिः	८	इन्	अपत्यं	बाह्यादिभ्यश्च
औतथ्यायनिः	३८	फिन्	"	तिकादिभ्यः फिन्
औत्क्षपः	३४	अण्	गोत्रापत्यं	शिवादिभ्योऽण्
औत्तरपथिकः	१३८	ठन्	आहृतम्	उत्तरपथेनाहृतं च
औत्तरपदकीयम्	७१	छण्	इदं	वेणुकादिभ्यश्छण् बाध्यः
औत्तराध्वर्यम्	१५०	प्यन्	भावः	शुणवचन०
औत्तराहः	६५	आहन्	भवः	उत्तरादाहन्
औत्सम्	९४	छण्	इदं	तत्सेदं
औत्सः	२४	अन्	मवादिः	उत्सादिभ्योऽन्
औत्सजिकः	१०६	ठक्	हरति	हरत्युत्सजादिभ्यः
औत्सातवाशनः	३२	फन्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फन्
औदकः	८२	अण्	भवः	तश्च भवः
औदकशौद्धिः	१५४	इक्	अपत्यं	अत इक् (अनुशक्तिकादिः)
औदकिः	२७	"	"	बाह्यादिभ्यश्च
औदविः	"	"	"	"
औदनिकः	११५	टिठन्	दीयते	श्राणामासौदना०
औदन्यायनिः	३८	फिन्	अपत्यं	तिकादिभ्यः फिन्
औदपानम्	८७	अण्	आगतः	शुण्डिकादिभ्योऽण्
औदपानः	२४	अन्	मवादिः	उत्सादिभ्योऽन्
औदगेभिः	२०	इक्	अपत्यं	अत इक्
औदगेरीयम्	९८	छः	इदं	रेवतिकादिभ्यश्छः
औदगिः	१६६	ठक्	निरुयोगे	उदराहृगाहृने
औदगिनम्	५६	अण्	संस्कृतं	उदगिनोऽन्यतरस्याम्
औदमानः	२६	अज्	पेजः	उत्सादि० (उग्रस्थानादौ)

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
औदासीन्यम्	१५०	ज्	भावः	गुणवचन०
औदुम्बरम्	१०१	अञ्	विकारः	प्राणिरजतादिभ्योऽञ्
औदुम्बराः	३९	अण्	वस्ति	तदस्मिन्नस्तीति देशे०
औदुम्बरायणः	२९	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
औदुम्बरीः	१८	इन्	अपत्यं	सास्वावयवं०
औद्धानम्	११२	अन्	धर्म्यादि	ऋतोऽन्
औद्यानम्	८८	अण्	अभिनिष्क्रान्तिः	अभिनिष्क्रान्ति द्वारम्
औलेत्रम्	१५१	अन्	भावः कर्म वा	प्राणभृज्जाति०
औपकर्णिकम्	७९	ठक्	प्रायभवः	उपजानूपक०
औपकर्ण्यम्	८३	व्यः	भदः	अन्ययीभावाच्च
औपकलाप्यः	८१	व्यः	भवः	अन्ययीभावाच्च
औपकायनः	२२	फक्	अपत्यं	नडादिभ्यः फक्
औपकायनलामकायनाः	"	"	"	"(उपकादित्वात् पक्षे लुगभावः)
औपगवः	२	अण्	"	तस्यापत्यम्
औपगवकम्	५५	वुन्	दृष्टं	गोत्रचरणाद् वुन्
औपगविः	३	इन्	युवापत्यं	अत इन्
औपगवी	"	अण्	चतुर्थापत्यं	तस्यापत्यं (टिष्ठेत्यादिना ङीप्)
औपचाफविः	२६	इज्	अपत्यं	वाह्यादिभ्यश्च
औपचारिकः	२०९	ठक्	स्वार्थे	विनयादिभ्यश्च
औपजानुकौ	७९	"	प्रायभावः	उपजानूप०
औपदेशिकः	१०६	"	जीवति	वेतनादिभ्यो०
औपधेयम्	१२५	डक्	स्वार्थे	छदिरुपधिवलेट्
औपनिपदिकः	१०६	ठक्	जीवति	वेतनादिभ्यो०
औपनीविकी	७९	"	प्रायभवः	उपजानूप०
औपचाहविः	२६	इज्	अपत्यं	वाह्यादिभ्यश्च
औपमिन्दविः	"	"	"	"

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
औपमन्यवः	२९	अन्	अपत्यं	अनृष्यानन्तर्ये०
औपम्यम्	१५०	ष्यन्	स्वार्थे	गुणवचन० (चातु...स्वार्थे)
औपयिकम्	२०९	ठक्	"	उपायाद्ग्रस्वत्वं च
औपराधन्यम्	१४९	ष्यन्	भावः	गुणवचन०
औपरिष्टः	६४	अण्	भवः	तत्र. भवः
औपवस्त्रः	१४२	"	प्राप्तः	उपवस्त्रादिभ्योऽप्यण् वाच्यः
औपवासम्	१४१	"	देयं कार्यं वा	न्युष्टादिभ्योऽण्
औपवासिकः	१२१	ठन्	साधुः	गुडादिभ्यष्टम्
औपवेशिकः	१०६	ठक्	जीवति	वतनादिभ्यो०
औपसर्गिकः	१४२	ठन्	प्रभवति	तस्मै प्रभवति०
औपसर्ग्यम्	८३	व्यः	भवः	पर्युषानुभ्यः सीरात् (भोज०)
औपस्थानः	११४	णः	शीलं	छत्रादिभ्यो णः
औपस्थानिकः	१०६	ठक्	जीयति	उपाद् देशवेष० (भोज०)
औपस्थितिकः	"	"	"	"
औपस्थूल्यः	८३	व्यः	भवः	उपात् स्थूलकलापाभ्यां
औपहस्तिकः	१०६	ठक्	जीवति	उपाद् देशवेष० (भोज०)
औपानयम्	१२५	व्यः	तदर्थो प्रकृतिः	ऋषभोपानहोर्न्यः
औम्नम्	१०२	अण्	विक्रमः	उमोर्णयोर्वा
औमकम्	"	बुञ्	"	"
औमिकः	१३०	ठन्	संयोगोत्पातौ	तस्य निमित्तं०
औमीनम्	१५५	स्वञ्	उद्भवशब्दं	विभाषा तिल०
औम्येकः	६३	ढक्	जातादि	कत्त्यादिभ्यो ढक्
औरभकम्	५१	बुञ्	समूहः	गोत्रोक्षोष्ट्रौ०
औरलः	३३	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
औरसः	११९	"	निमित्ते	उरसोऽण् च
औरसायनि.	३८	किञ्	अपत्यं	तिकादिभ्यः किञ्

पदानि पुटम् प्रत्ययः अर्थः सूत्रम्

और्णम्	१०२	अण्	विकारः	उमोर्णयोर्वा
और्णकम्	"	कुन्	"	उमोर्णयोर्वा
और्णनाभः	३३	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
और्णिकः	३२	ठक्	संयोगोत्पातौ	तस्य निमित्तं०
और्णावताः	२०३	यन्	स्वार्थे	अभिजिद्वि० (तत्राजत्येत्यादिना [बहुषु प्रत्ययलुक्])
और्णावत्यः	"	"	"	अभिजि०
और्दायनः	६४	ष्फन्	जातादि	बाह्यपुर्वि०
और्ध्वकालिकः	६७	ठन्	भावः	आपदादि०
और्ध्वदोहिकम्	८४	"	"	अध्यात्माधि०
और्ध्वन्दमिकम्	"	"	"	"
और्वः	२९	अञ्	गोत्रापत्यं	अनृप्यानन्तर्ये०
और्वशः	१६५	अण्	अध्यायः	विमुक्तादिभ्योऽण्
औल्लव्यः	३१	वञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
औल्लवलाः	६२	अण्	क्षुण्णः	क्षेपे
औशनञ्	४५	"	दृष्टं	दृष्टे सामन्यण् वा द्विधाध्यः
औशनसम्	"	"	"	"
औशिजः	२१०	"	स्वार्थे	प्रज्ञादिभ्यश्च
औशीनरः	२५	अञ्	अपत्यादि	उत्सादिभ्योऽञ्
औष्णिहः	"	"	"	"
औषधम्	२१०	अण्	स्वार्थे	ओषधेरजातो
औष्टम्	१५१	अञ्	भावः	प्राणभृज्जाति०
औष्टः	९७	"	वाच्ये	पत्राध्वर्युपरिपदश्च
औष्टकम्	५१	कुञ्	समूहः	गोत्रोक्षोष्ट्रो०
औष्टरगम्	९६	अञ्	इदं	पत्रपूर्वोदञ्
औष्टयम्	१४७	प्यञ्	भावः	वर्जद्व्यादिभ्यः प्यञ्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
कंसिकम्	१२८	टिठन्	क्रीतं	कंसाटिठन्
कंसिषी	"	"	"	" (टित्वाद् ङीप्)
कंसीयं	१०३	छः	तदर्थः प्रकृतिः	तदर्थं विकृतेः०
ककः	१९८	अकच्	स्वार्थे	वा बहूनां० (इति नाथः)
ककुदावर्तिनी	१८०	इनिः	अस्यास्ति	द्वन्द्वोपताप०
ककुब्जयः	४१	ढञ्	अपत्यं	गृष्ट्यादि० (यस्कादिः)
कक्षीवान्	१७१	मनुप्	अस्यास्ति	आसन्दीबद०
कच्छुरः	१७५	रः	"	कच्छ्वा ह्रस्वश्च
कञ्चुकी	१७७	इनिः	"	अत इनिठनौ
कञ्चुकीयः	"	अच्	"	इच्छार्थक्यचि पचाद्यन्तोऽयम्
कटकवलयी	१८०	इनेः	अस्यास्ति	द्वन्द्वोपताप०
कटक्यम्	१२६	यत्	तादर्थ्ये	विश्रापा हवि०
कटसारधीयं	७१	छः	भवः	धानां कटादेः
कठाः	९२	णिनिः	प्रोक्तं	कठचरकाष्ठुक् (इति णिनिष्ठम्)
कठङ्करीयः	१३७	छः	अर्हति	कठङ्करदक्षिणाच्छ च
कठङ्कर्यः	"	यः	"	"
कण्डाकिलः	५९	इलः	चातुरार्थकः	कुञ्जण०
कण्डूलः	१७३	लच्	अस्यास्ति	सिष्मादिभ्यश्च
कतमः	१९८	इतमच्	एकनिर्धारणं	वा बहूनां०
कतरः	"	इतरप्	"	कियच्छो०
कति	१६२	इतिः	संख्यापरिमाणं	किमः संख्या०
कतिकः	१२७	कन्	परिमाणं	संख्याया अति०
कतिथः	१६४	इद्	पूरणं	पट्कतिकतिपथचतुरां थुक्
कतिपयथः	"	"	"	"
कतिशः	२११	शस्	वीप्सा	संख्यैकवचनान्न वीप्सायाम्
कथम्	१८६	थयुः	प्रकारः	किमुश्च

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
कदा	१८४	दा	काले	सर्वैकान्य० (किमः कः)
कटुणम्	१७४	नः	अस्यास्ति	शाकीपलाली० (भोज०)
कनिष्ठः	१९२	इष्ठन्	अतिशये	युवाल्पयोः०
कनीयान्	"	ईयसुन्	"	"
कन्दुकः	२०८	कन्	स्वाङ्गे	कुमारक्रीडनकेभ्यश्च
कपिलः	१७३	लच्	अस्यास्ति	सिध्मादिभ्यश्च
कपिशः	"	शः	"	लोमादिपामादि०
कपीवती	६१	मत्तुप्	चातुरार्थिकः	नषां मत्तुप् (शरादिः)
कमला	१८०	अच्	अस्यास्ति	अर्क्षभादिभ्योऽच्
कम्बलहाराः	४१	इन्	अपत्यं	अत इन् (यस्कादिः)
कम्बलहयम्	१२६	यत्	तादर्थ्ये	कम्बलाश्च संज्ञायां
कम्बोजः	१९	अन्	अपत्यं राजा च	जनपद० (कम्बोजाल्लुक)
कयाशुभीयन्	१६५	छः	सूक्तं	मतौ छः सूक्तसाम्नोः
करणिकः	१७८	ठन्	अस्यास्ति	व्रीक्षादिभ्यश्च
करवीरम्	१०३	अण्	पुष्पं	पुष्पमूलेषु वाच्येषु०
करिष्ठः	१९२	इष्ठन्	अतिशये	अतिशो० (तुरिष्ठमेयस्तु)
करी	१८१	हनिः	अस्यास्ति	करदन्ताभ्यां च (भोज०)
कर्कटी	१०३	अण्	फलं	हरीतक्यादिभ्यश्च
कर्कशः	१७३	शः	अस्यास्ति	लोमादिपामादि०
कर्णजाहन्	१५८	जाहच्	मूलं	तस्य पापमूले०
कर्णलः	१७३	लच्	अस्यास्ति	सिध्मादिभ्यश्च
कर्णवेष्टक्यम्	१२६	यत्	तादर्थ्ये	विभाषा हवि०
कर्णाटाः	४१	इन्	अपत्यं	अत इन् (यस्कादिः)
कर्णिका	८५	कन्	भवः	कर्णललाटात्कनलक्षारे
कर्णिकारम्	१०३	अण्	पुष्पं	पुष्पमूलेषु वाच्येषु०
कर्णिलः	१७८	इलच्	अस्यास्ति	हन्दादिभ्य०

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
कर्णम्	८५	यत्	भवः	शरीरावयवाश्च
कर्दमिलः	५९	इलः	चातुरार्थिकः	बुद्धिः ०
कर्पूरिलः	"	"	"	"
कर्मठः	१६०	अठच्	वर्तमानः	कर्मणि घटोऽठच्
कर्मण्यः	१२०	यत्	साधुः	तत्र साधुः
कर्मन्दिनः	९३	इनिः	प्रोक्तः	कर्मन्दकृष्णाश्वादिनिः
कर्मी	१७८	"	अस्यास्ति	श्रीत्यादिभ्यश्च
कहिं	१८५	हिंल	अनद्यतने	अनद्यतने हिंल ०
कलमकुषाः	४१	इन्	अपत्यं	अत इन् (यस्कादित्वात् लृक्)
कलशपूर्णीयम्	१४३	लः	प्रयोजनं	अनुप्रवेशनादिभ्यश्च
कलापकम्	८०	बुन्	देयं	कलाप्यश्चरथ ०
कलालः	१७४	लच्	अस्यास्ति	श्रान्तिस्थादातो ०
कलावान्	"	भतुप्	"	"
कलिलः	"	इलच्	"	जटावयव ० (भोज ०)
कवर्गीयः	८५	लः	भवः	वर्गान्ताच्च
कश्यः	१३६	यः	अर्हति	दण्डादिभ्यो यः
कहाः	४१	इन्	अपत्यं	अत इन् (यस्कादित्वाद् लृक्)
कांसम्	४६	अण्	शुक्लादिभ्यः	तत्रोद्धृतममन्त्रेभ्यः
कांस्यम्	१०३	यन्	विकारः	कंसीयपरशब्दयो ०
काफम्	५०	अण्	समूहः	तस्य समूहः
काफत्रयनिः	३९	फिञ्	अपत्यं	वाकिनादीनां कृक् च
काकर्णिकम्	१३०	ईकन्	क्रीतं	काकर्ण्यश्च
काफतालीयम्	२००	लः	इवार्ये	समासाच्च तद्विपर्यात्
काफल्दकः	६८	बुन्	भवः	रोपयेतोः पाचां
काकन्दी	५८	अण्	कृतः	स्त्रीषु सौवीर ० (धीप्)
काकिलः	१७४	इलच्	अस्यास्ति	लोमादि ०

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
काकुब्जेयः	४१	ठञ्	अपत्यं	गृष्ट्यादिभ्यश्च
काकुभः	२५	अञ्	अपत्यादिः	उत्सादिभ्योऽञ्
काकुम्भः	३३	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
काकुस्थः	"	"	"	"
काकोलफिका	९७	बुन्	घैरं	द्वन्द्वाद् बुन्०
काच्छः	७	अण्	जातः	कच्छादिभ्यश्च
काच्छकम्	"	बुन्	"	मनुष्यतत्स्थयोर्बुन्
काच्छकः	"	"	"	"
काञ्चनी	१०१	अञ्	विकारः	प्राणिरज०
काञ्ची	६०	अण्	अदूरं	अदूरभक्ष्य (वरणादित्वाच्छप्)
काठः	९२	"	प्रोक्तं	तेन प्रोक्तं
काठफम्	५२	बुन्	समूहः	चरणेभ्यो घर्मवत्
काठिक्य	१५३	"	भावः कर्म वा	गोत्रचरणाच्छलाघा०
काठेरणाः	४३	अण्	अपत्यं	तस्यापत्यम्
काणः	१८०	अञ्	अस्यास्ति	अर्शमादिभ्योऽञ्
काण्येयः	१२	ढक्	अपत्यं	क्षुद्राभ्यो वा
काणेरः	"	ढक्	"	"
काण्टकमर्दनिकम्	१०७	ठक्	निर्वृत्तं	निर्वृत्तेऽक्षधृतादिभ्यः
काण्डाग्रकः	६०	बुञ्	भवः	कच्छामिवक्त्र०
काण्डीरः	१७६	ईरन्	अस्यास्ति	काण्डाण्डादीरक्षीरचौ
काण्वम्	६६	अण्	इदं	काण्वादिभ्यो गोत्रे
काण्व्यः	६	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
कातरायणः	२८	फक्	"	नडादिभ्यः फक्
कातलायनः	"	"	"	"
कात्यः	६	यञ्	"	गर्गादिभ्यो यञ्
कात्रेयकः	६३	ढक्	जातादि	कत्यादिभ्यो ढक्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
काथञ्चित्कम्	२०९	ठक्	स्वार्थे	विनयादिभ्यष्ठक्
काथिकः	१२०	"	साधुः	कथादिभ्यष्ठक्
कादम्बपुंल्लिकम्	७३	ठन्	भवः	कालाड्डन्
कादाचित्कम्	८४	"	"	अध्यात्मार्थि०
काद्रवेयः	१०	ढक्	अपत्यं	स्त्रीभ्यो ढक्
कानिष्ठिनेयः	३६	"	"	" (कल्याण्यादीनामितङ्)
कानीनः	९	अण्	"	कन्यायाः कनीन च
कान्धकम्	६४	बुक्	भवः	वर्णो बुक्
कान्धिकम्	"	ठक्	"	कन्यायाष्ठक्
कान्दुकम्	१५१	अण्	कर्म	हायनान्त०
कापालिकम्	२०१	"	इवार्थे	शर्करादिभ्योऽण्
कापिल्लः	३४	"	गोत्रापत्यं	शिवादिभ्योऽण्
कापिल्ललावम्	९४	"	इदं	इजश्च
कापिल्ललाघः	३७	ण्यः	अपत्यं	कुर्वादिभ्यो ण्यः
कापिरथम्	०९	अण्	विकारावयवौ	अनुदात्तादेश्च
कापिलिकः	३४	"	गोत्रापत्यं	शिवादिभ्योऽण्
कापिशायनम्	६४	प्फक्	जातादि	कापिश्याः ण्फक्
कापिशायनी	"	"	"	" (पित्वाद् डीप्)
कापिष्ठलयः	४२	इन्	अपत्यं	अत इन्
कापिष्ठर्या	४३	प्यङ्	"	कौट्यादिभ्यश्च
कापुरुष्यम्	१४९	प्यञ्	भावः	गुणवचन०
कापेयम्	१५१	ढक्	"	कपित्वात्पोर्ढक्
कापेयः	७	"	गोत्रापत्यं	इत्थानिभः
कापोतम्	५२	अञ्	समूहः	अनुदात्तादेश्च
काव्यः	७	यञ्	गोत्रापत्यं	कपिबोधादाक्षिः
कान्त्यान्तरम्	१५१	अण्	कर्म	हायनान्त०

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
कानपडलेयः	१०	ढक्	अपत्यं	स्त्रीभ्यो ढक्
कामलिनः	९१	णिनिः	प्रोक्तमधीयानः	कलापिवैशम्पायना०
कानायनिकः	१६	फिल्	अपत्यं	उदीचां वृद्धादगोत्रात्
कामुकायनः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
काम्पिल्यः	५९	ण्यः	चातुरार्थिकः	वुञ्छण्कठ०
काम्यविकः	११३	ठक्	क्षित्पं	क्षिरपम् (अमन्ताड्क्)
काम्युकः	"	"	"	"
काम्यस्	१४४	यत्	फलं	स्वर्गधनायु०
कायस्	४८	अण्	देवता	सास्य देवता (कस्येत्)
कारकवान्	१७७	मत्तुप्	अस्यास्ति	तदस्यास्त्य०
कारीषन्	५०	अण्	तमूहः	भिक्षादिभ्योऽण्
कारुण्यन्	१५०	व्यन्	स्वार्थे	गुणवचन० (चातु...स्वार्थे)
कारुधी	३९	अन्	अपत्यं	जनपदशब्दात्०
कारेणुपालयनः	४१	फक्	"	यमिजोश्च
कार्कटेलवम्	५८	अन्	चातुरार्थिकः	ओरन्
कार्कट्यः	३१	यम्	गोत्रापत्यं	मर्गविभ्यो यन्
कार्कणम्	७२	अण्	भवः	तत्र भवः
कार्कलायनः	४१	फक्	अपत्यं	यमिजोश्च
कार्कलासेयः	३५	ढक्	"	शुभादिभ्यश्च
कार्कलिः	२६	इन्	"	बाह्यादिभ्यश्च
कार्कवाकवम्	५९	अण्	कृतः	कोपधाच्च
कार्कसेयः	३५	ढक्	अपत्यं	शुभादिभ्यश्च
कार्किकः	२०१	ईक्क्	इवार्थे	कर्कलोहितादीकक्
कार्णकयः	६३	इन्	अपत्यं	अत इन्
कार्णप्राहिकः	३६	ठक्	"	रेदत्यादिस्वच्छक्
कार्णच्छिद्रकः	५९	अण्	कृतः	कोपधाच्च

पदानि

पुटम्

प्रत्ययः

- अर्थः

सूत्रम्

कार्णः	३३	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
कार्णायनिः	५९	फिञ्	चातुरर्थिकः	बुच्छण्कठ०
कार्तः	८५	अण्	व्याख्याने	तस्य व्याख्यान इति०
कार्तिकम्	४४	अण्	युक्तः कालः	नक्षत्रेण युक्तः कालः
कार्तिकिकः	७४	ठक्	जातः	कालाट्ठम्
कार्तिकेयः	"	ढक्	"	ढो सुभ्यः
कार्त्यः	३७	प्यः	अपत्यं	कुर्वादिभ्यो प्यः
कार्त्रम्	१५१	अण्	भावः कर्म वा	प्राणभृज्जाति०
कार्त्रः	४	अण्	अपत्यं	तस्यापत्यं (पको गोत्रे)
कार्त्रायणिः	"	फिञ्	युवापत्यं	अणो ध्रुवः
कार्त्रायणीयम्	९५	छः	इव	बुद्धाच्छः
कार्त्रायम्	"	"	"	" (फक्फिञोरित्यादिना वा छक्)
कार्दमम्	४४	अण्	रक्तं	अन्त्याभ्यामणपीडः
कार्दमिकम्	"	ठक्	"	लाक्षारोचनाशकल०
कार्पूरेयः	३५	ढक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
कार्मः	११४	णिः	शीलं	छत्रादिभ्यो णः
कार्मणम्	२१०	अण्	स्वार्थे	तद्युक्तात् कर्मणोऽण्
कार्मार्यावणिः	१६	फिञ्	अपत्यं	कौसल्यकार्मार्याभ्यां च.
कार्मिकः	१०५	ठक्	संस्कृतं	संस्कृतम्
कार्मुकम्	१४२	उक्	शक्तं	कर्मण उक्
कार्यशब्दिकः	१०४	ठक्	आह	तदाहेति०
कार्या	१७७	इनिः	अस्यास्ति	अत इनिठनौ
कार्शशीयम्	१९	छण्	चातुरर्थिकः	बुच्छण्कठ०
कार्यम्	१४७	प्यन्	भावः	वर्णद्वदिभ्यः प्यश्च

पदानि पुटम् प्रत्ययः अर्थः सूत्रम्

कार्षः	११४	णः	शीलं	छत्रादिभ्यो णः
कार्षन्त्यः	३०	यन्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यन्
कार्षापणः	४०	अण्	सङ्घः	पश्वादिभ्यो धेयादिभ्यो ऽणौ
कार्षापणिकः	१२८	टिठन्	क्रीतं	कार्षापणाद्विठन् अति०
कार्षिकः	१३६	ठक्	नित्यमर्हति	छेदादिभ्यो नित्यम्
कार्षेयः	३५	डक्	अपत्यं	शुक्रादिभ्यश्च
कार्षीः	२१०	अण्	स्वार्थे	कृष्णान्मृगो
कार्षीपिङ्गल्यः	४२	इन्	अपत्यं	अत इन्
कार्षीसुन्दर्यः	"	"	"	"
कार्षीजिनयः	"	"	"	"
कार्षीयनः	२९	फक्	गोत्रापत्यं	नद्यादिभ्यः फक्
कार्षीणः	२६	इन्	अपत्यं	बाह्यादिभ्यश्च
कार्षीर्णम्	१४७	प्वञ्	भावः	वर्णहटादिभ्यः ण्यञ्च
कार्षीर्ण्यः	३१	यन्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यन्
कालकम्	२०९	कन्	वर्णे	कालाच्च
कालकः	२०४	"	प्रकारवति	स्थूलादिभ्यः०
कालकूटिः	१८	इन्	अपत्यं	सास्वावयव०
कालद्रुहायणिः	१६	फिञ्	"	उदीर्वा वृद्धादगोत्रात्
कालशीकण्ठयः	४३	इन्	"	अत इन्
कालशेयम्	८२	डन्	भवः	इतिकुक्षि०
कालापकम्	९७	वुन्		गोत्रचरणाद् वुञ्
कालापाः	९२	अण्	प्रेरुमधीयानः	कलापिनोऽण्
कालायनः	३२	फन्	गोत्रापत्यं	अथादिभ्यः फञ्
कालिकम्	१४३	ठक्	प्रकृष्टं	प्रकृष्टे ठक्
कालिकः	१८	अण्	अपत्यं	दाज्यमधकलिक०
कालिमा	१४६	इमनिच्	भावः	पृथ्वादिभ्य इमनिच्वा

पदानि पुटम् प्रत्ययः अर्थः सूत्रम्

फालेयम्	४५	ठक्	दृष्टं	कलेर्डक्
फालेयः	२५	”	अपत्यं	सर्वत्राग्निकलिभ्यां दग्वाच्यः
कारुपसूत्रः	५५	अण्	अध्ययनादि	कल्पसूत्रात् त्वणिष्टः
फाल्पिकः	५६	ठक्	”	वसन्तादिभ्यश्चक्
फाल्यश्	८१	यत्	भवः	दिगादिभ्यो यत्
फाल्याणकम्	१५२	वुन्	भावः	द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च
फाल्याणिनेयः	११	ठक्	अपत्यं	कल्याण्यादीनामिन् च
कावचिकम्	५१	ठन्	समूहः	ठक्कवचिनश्च
कावाटिकम्	२०१	अण्	इकार्ये	शर्करादिभ्योऽण्
काव्यम्	१४८	प्यन्	कर्म	गुणवचन०
कान्यः	१५	प्यः	अपत्यं	कुर्वादिभ्यो प्यः
काव्यायनः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
काशकृत्स्नयः	४३	इन्	अपत्यं	अत इन्
काशायनः	३२	फल्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फल्
काशिकः	६७	ठम्	भवः	काश्यादिभ्यश्चिञ्छटौ
काशिका	”	त्रिठ	”	”
काशिकी	”	ठन्	”	”
काशिलः	५९	इलः	चातुरधिकः	वुञ्छण्कठ०
काश्मीरी	३९	अन्	अपत्यं	जनपद०
काश्यपः	६	”	गोत्रापत्यं	अनृप्यान्तर्त्ये०
काश्यपायनः	२८	फक्	■	नडादिभ्यः फक्
काश्यपिनः	९१	णिनिः	प्रोक्तमधीयान	काश्यपकाक्षि०
काश्यायनः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
कापायश्	४३	अण्	रक्तं	तेन रक्तं रागात्
कासूतरी	१९८	हरच्	दस्वः	कासूगोष्णीम्यां हरच्
काह्यः	३३	अण्	अपत्यं	शिनादिभ्योऽण्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
काहोलकः	३३	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
किण्वयम्	१२६	यत्	हितादिः	विभाषा हविरपूपादिभ्यः
किन्तमाम्	१९०	आमु	अतिशये	किमेचिद्व्यय०
किन्तराम्	"	"	"	"
किर्मायम्	६६	छः	इदं	वृद्धाच्छः
कियन्तः	१६२	वतुप्	परिमाणं	किमिदंभ्यां वो घः
कियान्	"	"	"	"
किरातार्जुनीयम्	८९	छः	अधिकृत्य कृतः	शिशुकन्द०
किशरिकः	११२	छन्	पण्यं	किशरादिभ्यः छन्
कुम्जरः	१७५	रः	अस्यास्ति	खमुखकुञ्जेभ्यश्च
कुटीरः	१९७	"	ह्रस्वः	कुटीरशमीशृण्डाभ्यो रः
कुट्टिमम्	१०७	इमप्	निर्वृत्तं	भावप्रत्ययान्तादिमन् वाच्यः
कुण्डलशः	२११	शस्	वीप्सा	सङ्ख्यैकवचनाश्च०
कुण्डली	१७२	इनिः	संसङ्गे	मूमनिन्दा०
कुण्डिनाः	२२	यञ्	अपत्यं	गर्गादि० (अगस्त्य०)
कृतः	२१२	तसिः	पञ्चम्यर्थे	अपादाने० (तत्सेश्च)
कृतस्त्यः	६४	त्यप्	भवः	अन्यथात् त्यप्
कुतुपः	१९७	कुपञ्च	ह्रस्वः	कुत्वा कुपञ्च
कुतोभवान्	१८४	तसिल्	सर्वविभक्त्यर्थे	इतराभ्योऽपि ह्रस्वन्ते
कुत्र	१८३	त्रल्	सप्तम्यर्थे	सप्तम्यासल्
कुत्रमवान्	१८४	"	सर्वविभक्त्यर्थे	इतराभ्योऽपि ह्रस्वन्ते
कुत्साः	२१	अण्	अपत्यं	अण्यन्वैक० (अङ्गीति लृक्)
कुन्तयः	१८	व्यङ्	"	वृद्धेत्को० (तद्वाजस्येति लृक्)
कुन्ती	१९	"	"	" स्त्रियामेवन्तिकुन्ति०
कुविकः	१९६	ठच्	अनुकम्पा	वहचो मनुष्य०
कुवेरचरी	१८९	चरट्	मृतपूर्वे	पष्ठ्या रूप्य च

पदानि

पुटम्

प्रत्ययः

अर्थः

सूत्रम्

कैशिकम्	५३	ठक्	समूहः	अचित्तहस्ति०
कैशिनः	२	अण्	अपत्यं	तस्यापत्यं (टिलोपभावः)
कैशिन्यः	३७	ण्यः	"	कुर्वादिभ्यो ण्यः
कैशोरम्	१५१	अञ्	भावः कर्म वा	प्राणभृज्जाति०
कैशोरिकेयः	३५	ढक्	अपत्यं	शुभादिभ्यश्च
कैशोर्यः	३७	ण्यः	"	कुर्वादिभ्यो ण्यः
कैश्यम्	५३	यन्	समूहः	केशाश्चाभ्यां०
कैष्किन्धः	८०	अण्	अभिजनः	सिन्धुतक्ष०
कोटिशिखीयम्	७१	छः	भवः	वृद्धादकेकान्जोपधात्
कोविदारम्	१०३	अण्	पुण्यं	पुण्य० (करवीरेत्यादिना ङक्)
कौकिलः	१०	"	अपत्यं	वसवाकुञ्जाकोकिलाभ्यो०
कौक्कुटाक्षिकः	३६	ठक्	"	रेवत्यादिभ्यष्ठक्
कोवकुटिकः	१११	"	पश्यति	संज्ञायां ललाटकुक्कुटयो पश्यति
कौक्षकम्	६९	तुञ्	जातः	धृगादिभ्यश्च
कौक्षेयम्	८२	ढक्	भवः	द्वतिकृषिकलशि०
कौक्षेयकः	६३	ढक्ञ्	"	कुलकुक्षि०
कौचवारः	२९	अञ्	गोत्रापत्यं	अनुप्यान्तर्त्ये०
कौचवार्थः	९०	यक्	आभिजनः	तृदीसलतुर०
कौक्षायनः	५	चक्ञ्	अपत्यं	गोत्रे कुञ्जादिभ्यः चक्ञ्
कौक्षायनाः	"	न्यः	स्वार्थे	जातचक्ञो० (तद्वाजासेति नुक्)
कौक्षायनी	"	चक्ञ्	अपत्यं	गोत्रे० (आतिस्वात् टीप्)
कौक्षायन्यः	"	न्यः	स्वार्थे	यानचक्ञोरनिवाप्
कोजिः	"	इन्	अपत्यं	अत इप्
कोटजगरिकः	१३३	टन्	रस्त्यादिः	गदरनि वाग्यादौ
कोटजिकः	"	"	"	"
कोटत्पः	६	यन्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यन्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
कौटायनः	३२	फञ्	गोत्रापत्यं	अश्व्यादिभ्यः फञ्
कौटिलिकः	१०७	अण्	हरति	अण् कुटिलिकायाः
कौटीयज्यः	"	यञ्	"	गर्गादिभ्यो यञ्
कौटारः	३३	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
कौणपः	६२	"	मक्षणं	शेषे
कौण्डलः	१७५	"	अस्यास्ति	ज्योत्स्नादिभ्योऽण् वाच्यः
कौण्डिनेयकः	६३	ढक्	जातादिः	कृत्यादिभ्यो ढक्
कौण्डिन्यः	३१	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यश्च
कौण्डोपरथः	३४	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
कौतकुतः	८७	"	आगतः	तत आगतः (कृत्स्नादित्वात्सः)
कौतुकम्	१५१	"	भावः	हायनान्त०
कौतुपः	१७५	"	अस्यास्ति	ज्योत्स्नादिभ्योऽण् वाच्यः
कौतूहलम्	१५१	"	भावः	हायनान्त०
कौथुमम्	९५	"	इदं	तसेदम्
कौटालिकः	१०४	ठक्	खनति	तेन दीव्यति०
कौट्रेयः	३६	ढञ्	अपत्यं	गृष्ट्यादिभ्यश्च
कौनामिः	२७	हञ्	"	वाहादिभ्यश्च
कौन्त्यः	१८	न्यङ्	"	वृद्धेत्कोसल०
कौपिञ्जलेम्	९८	अण्	इदं	कौपिञ्जलहास्तिपदावण्
कौपीनम्	१५७	खञ्	अकार्यं	शास्त्रिनकौपीने०
कौबेरिकेयः	३५	ढक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
कौमारम्	१५१	अञ्	भावः	प्राणभृज्जाति०
कौमारः	४६	अण्	अपूर्ववचने	कौयारापूर्ववचने
कौमारायणः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
कौमारिकेयः	३५	ढक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
कौमारी	४६	अण्	स्वार्थे	कौमारापूर्व० (दिह्वात ङीप्)

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
कुञ्चकीयम्	६२	छः	अस्ति	नन्दीनां० (कुञ्चाया ह्रस्वश्च)
क्रोष्टुपादाः	४१	इन्	अपत्यं	अत इन् (यस्कादित्वाङ्गुक्)
क्रोष्टुमानाः	॥	"	"	" "
क्रोष्टुमायाः	४२	"	"	" "
क्रोष्टुमायिः	"	"	"	" "
क्रौञ्चः	१०	अण्	अपत्यं	"
क्रौञ्चा	२३	प्यङ्	"	बडवाकुञ्चा०
क्रौञ्चशक्तिः	१३७	ठन्	गच्छति	क्रौञ्चादिभ्यश्च (यङश्चाप्
क्रौष्टायनः	६	फक्	गोत्रापत्यं	क्रौञ्चशतयोजन०
क्रौष्टुक्यः	२०२	छः	स्वार्थे	नन्दीभिः फक्
क्रौष्टुकीयः	"	"	"	दामन्यादि० (बहुपु लक्)
क्रौष्टुपादिः	४१	इन्	"	"
क्व	१८४	अत्	अपत्यं	अत इन्
क्वत्यः	६४	त्यप्	सप्तम्यर्थे	किमोऽत् (क्वाति)
क्वमवान्	१५४	अत्	भवः	अन्यथात् त्यप्
क्वाचित्कम्	८४	ठन्	सर्वविभक्त्यर्थे	इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते
क्षत्रियः	१३	घः	भवः	अध्यात्माधि०
क्षत्रविधः	५६	अण्	जातिः	क्षत्राद् घः
क्षत्रिः	१५	इन्	अध्ययनादि	तदधीते तद्वेद
क्षान्तायनः	३२	पन्	अपत्यं	अत इन्
क्षीरवान्	१७२	मत्तुप्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फन्
क्षीरोदन्यम्	१२६	यत्	नित्यार्थे	मूमनिन्दा०
क्षेत्रियम्	१७०	क्षेत्रियन्	हितादि	विभाषा हवि०
क्षेत्रियः	"	"	परक्षेत्रचिकि-	क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः
क्षेपिमा	१४६	इमनिन्	त्स्यः	"
क्षेपिष्ठः	१९२	इष्टन्	भावः	प्रय्यादिभ्य इमनिज्या
			अतिशये	अतिशयने० (स्थूलद्वर०)

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
क्षेम्यम्	२०७	यत्	स्वार्थे	पादार्धाभ्यां च
क्षेजयतायनिः	३८	फिन्	अपत्यं	तिकादिभ्यः फिन्
क्षेत्रम्	५०	अण्	समूहः	भिक्षादिभ्योऽण्
क्षेत्रज्ञम्	१५१	"	भावः कर्म वा	हायनान्त०
क्षेमवृद्धिः	२७	इञ्	अपत्यं	वाङ्मादिभ्यश्च
क्षैरसैन्धवम्	९५	अण्	इदं	तस्येदं (हृद्भोगेत्युभयवृद्धिः)
क्षैरहदः	३३	"	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
क्षैरिक्	१०८	ठक्	उपासेकं	व्यञ्जनैरुपासिते
क्षैरिक्	११४	"	दीयते	तदस्मै दीयते नियुक्तम्
क्षैरेयः	४७	डञ्	संस्कृतं	क्षीराङ्गु
क्षैरेयी	"	"	"	" (क्षियां ङीप्)
क्षोदिमा	१४६	इमनिच्	भावः	पृथ्वादिभ्यः० (स्थूलवृ०)
क्षोदिष्टः	१९२	इष्टञ्	अतिशये	अतिशायने (")
क्षौद्रम्	९४	अञ्	तेन कृतं	क्षुद्राभ्रमरवदरपादपादञ्
क्षौद्रकमालदी	५२	"	समूहः	क्षुद्रकमालवात् सेनायाम्
क्षौमम्	१००	अण्	विकारः	तस्य विकारः
क्षौमवत्	१४४	वतिः	तुल्यं	तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः
खञ्जः	१८०	अच्	अस्यास्ति	स्वान्नाद्रीनात् (सर०)
खण्डिमा	१४६	इमनिच्	भावः	पृथ्वादिभ्य इमनिच्वा
खदिकः	१७८	ठन्	अस्यास्ति	ब्रीह्यादिभ्यश्च
खरः	१७५	रः	"	खमुखकुञ्जेभ्यश्च
खरटखरटामवति	२१५	डाच्	स्वार्थे	अन्यत्कातुकरणा०
खरपाः	४१	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः० (यस्कादित्वाङ्गुक्)
खरशालः	७८	अण्	जातः	सत्र जातः (स्थानान्त०)
खर्यम्	१२५	यत्	हितं	उगवादिभ्यो यत्
खलतिकम्	६०	अण्	अङ्गं	अदूरभवश्च (वरणादित्वाङ्गुक्)

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
कुञ्चकीयम्	६२	छः	अस्ति	नडादीनां० (कुञ्चाया ह्रस्वश्च)
कोट्टुपादाः	४१	इन्	अपत्यं	अत इन् (यस्कादित्वाल्लुक्)
कोट्टुमानाः	"	"	"	" "
कोट्टुमायाः	४२	"	"	" "
कोट्टुमायिः	"	"	"	" "
कौक्षः	१०	अण्	अपत्यं	"
कौक्ष्या	२३	प्यङ्	"	बडवाकुञ्चा०
कौशशतिकः	१३७	ठन्	गच्छति	कौक्ष्यादिभ्यश्च (यङ्क्षाप्)
कौष्टायनः	६	फक्	गोत्रापत्यं	कौशशतयोजन०
कौष्टुक्यः	२०२	छः	स्वार्थे	नडादिभ्यः फक्
कौष्टुकीयः	"	"	"	दामन्यादि० (बहुषु लृक्)
कौष्टुपादिः	४१	इन्	अपत्यं	"
क्व	१८४	अत्	सप्तम्यर्थे	अत इन्
क्वत्यः	६४	त्पप्	भवः	किमोऽत् (क्वाति)
क्वमवान्	१५४	अत्	सर्वविभक्त्यर्थे	अव्ययात् स्यप्
क्वाचित्कम्	८४	ठन्	भवः	इतराभ्योऽपि इश्यन्ते
क्षत्रियः	१३	घः	जातिः	अध्यात्माधि०
क्षत्रविद्यः	५६	अण्	अध्ययनादि	क्षत्राद् घः
क्षत्रिः	१५	इन्	अपत्यं	तदंघति सद्देद
क्षान्तायनः	३२	फल्	गोत्रापत्यं	अत इन्
क्षीरवान्	१७२	मत्तुप्	नित्यार्थे	अश्वादिभ्यः फल्
क्षीरौदन्यम्	१२६	यत्	हितादि	मृगनिन्दा०
क्षेत्रियम्	१७०	क्षेत्रियच्	परक्षेत्रचिकि-	विभाषा हवि०
क्षेत्रियः	"	"	त्यः	क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्त्यः
क्षेपिमा	१४६	इमनिच्	भावः	"
क्षेपिष्ठः	१९२	इष्टन्	अतिशये	पृथ्वादिभ्य इमनिच्चा
				अतिशयने० (स्थूलदूर०)

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
क्षेम्यम्	२०७	यत्	स्वार्थे	पादार्चाम्यां च
क्षेपयतायनिः	३८	फिञ्	अपत्यं	तिकादिभ्यः फिञ्
क्षेत्रम्	५०	अण्	समूहः	मिक्षादिभ्योऽण्
क्षेत्रज्ञम्	१५१	"	भावः कर्म वा	हायनान्त०
क्षेमवृद्धिः	२७	इञ्	अपत्यं	बाह्यादिभ्यश्च
क्षैरसैन्धवम्	९५	अण्	इदं	तस्येदं (हृद्रगेत्युभयवृद्धिः)
क्षैरह्वः	३३	"	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
क्षैरिकम्	१०८	ठक्	उपासितं	व्यङ्गनैरुपसिते
क्षैरिकः	११४	"	दीयते	तवस्यै दीयते नियुक्तम्
क्षैरेयः	४७	डञ्	संस्कृतं	क्षीराङ्गुलं
क्षैरेयी	"	"	"	" (क्षियां ङीप्)
क्षोदिना	१४६	इमनिच्	भावः	पृथ्वादिभ्यः० (स्थूलवृत्त०)
क्षोदिष्ठः	१९२	इष्टन्	अतिशये	अतिशयने (")
क्षौद्रम्	९४	अल्	तेन कृतं	क्षुद्राभ्रमरवर्द्धरपादपादवल्
क्षौद्रकमालवी	५२	"	समूहः	क्षुद्रकमाल्यात् सेनायाच्
क्षौमम्	१००	अण्	विकारः	तस्य विकारः
क्षौमवत्	१४४	वतिः	तुल्यं	तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः
सङ्गः	१८०	अच्	अस्यास्ति	स्वाङ्गाद्धीनात् (सर०)
खण्डिमा	१४६	इमनिच्	भावः	पृथ्वादिभ्य इमनिच्वा
खदिकः	१७८	टञ्	अस्यास्ति	ग्रीवादिभ्यश्च
खरः	१७५	रः	"	खमुखकुब्जेभ्यश्च
खरट्खरटामवति	२१५	डाच्	स्वार्थे	अन्यक्तानुकरणा०
खरपाः	४१	फक्	गोत्रापत्यं	गडादिभ्यः० (यस्कादित्वाङ्गुलं)
खरशालः	७८	अण्	जातः	तत्र जातः (स्थानान्त०)
खर्यम्	१२५	यत्	हितं	उगवादिभ्यो यत्
खलतिकम्	६०	अण्	अदूरं	अदूरभवश्च (वरणादित्वा क)

पदानि	पुंस्	प्रत्ययः	वर्थः	सूत्रम्
खलिनी	५३	इनिः	समूहः	इनिप्रकृत्यचक्ष
खल्यम्	१२३	अत्	हितं	खल्यवमाषतिलप्रक्षणाश्च
खल्या	५३	वः	समूहः	खल्योरथात्
खाङ्गः	७४	अण्	कृतादि	कृतलब्धकीरकुशलाः
खाब्जनः	३३	"	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
खाखरः	"	"	"	"
खाद्यानः	३२	फल्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फल्
खाडोन्मत्तेवः	३५	डक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
खाण्डिकम्	५२	अञ्	समूहः	खाण्डिकादिभ्यश्च
खाण्डिकीयाः	२९	अण्	प्रोक्तममीयानः	तिचिरिव्रतन्तु०
खादिरम्	२९	अण्	विकारावयचौ	अवयवे च प्राण्यौ०
खादिरायणः	३२	फल्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फल्
खादूरकेयः	३५	डक्	"	शुभ्रादिभ्यश्च
खादूरकः	३३	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
खारनादिः	३७	इन्	"	बाह्यादिभ्यश्च
खारपायणः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	वृद्धादिभ्यः फक्
खारीकम्	१३०	ईकन्	क्रीतं	केवलायाश्च वाच्यम्
खारीजङ्घयः	३३	इञ्	अपत्यं	अतः इञ्
खार्जूरकर्णः	३४	अण्	गोत्रापत्यं	शिवादिभ्योऽण्
खार्जुरायणः	३२	फल्	"	अश्वादिभ्यः फल्
खार्वकायनिः	३९	फिन्	अपत्यं	तिकादिभ्यः फिन्
गजता	५२	उल्	समूहः	गजाचेति वाच्यम्
गड्डलः	१७३	उन्	अस्वास्ति	सिध्मादिभ्यश्च
गणकः	१२७	कन्	क्रीतः	संख्याना अति०
गणतिथः	१६४	डट्	पूर्णं	तस्य पूर्णे० (बहुपूरा०)
गणशः	२११	अम्	वीप्सा	संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
गणिती	१६९	इनिः	यनेन	इष्टादिभ्यश्च
गण्यम्	८१	यत्	गवः	दिगादिभ्यो यत्
गण्यः	११७	"	लब्ध्वा	धनगणं लब्ध्वा
गदी	१७८	इनिः	अस्यास्ति	व्रीह्यादिभ्यश्च
गन्धमादनीयाः	८९	छः	अभिजनः	आयुधजीविभ्यश्छः०
गन्धवती	१७२	मत्तुपं	अस्ति	भूमनिन्दा०
गन्धवान्	"	"	निन्दार्थे	"
गरिमा	१४७	इमनिच्	मांघः	पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा
गरिष्ठः	१९३	इष्टन्	अतिशये	अतिशायने० (मिथस्थिर०)
गरुडः	१९९	कन्	इवार्थे	इवे० (वेवपथादित्वात् कनो लुप्)
गर्गप्रिया	२१	"	"	षष्ठीतत्पुरुषे लुग्या०
गर्गन्	"	"	"	षष्ठीतत्पुरुषे लुग्या०
गर्गाः	"	यन्	अपत्यं	गर्गादि० (बजजोश्चेति यजो लुक्)
गर्वभक्तः	१९९	कत्	इवार्थे	संज्ञायां च
गर्मिणी	१६२	इनिः	अस्ति	अत इनिठनौ
गर्मिता	"	इतच्	सञ्ज्ञातं	गर्भादप्राणिनि
गल्ललः	१७३	लच्	अस्यास्ति	सिध्मादिभ्यश्च
गल्या	५३	यः	समूहः	पाशादिभ्यो यः
* गल्यम्	१०२	यत्	विकारः	गोपयसोर्यत्
गल्यः	२४	"	अपत्यं	गौर्यद् वाच्यः
गल्या	५३	यः	समूहः	खलगाश्चात्
गहीयम्	७०	छः	जातादि	गहादिभ्यश्च
गाङ्गः	११	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
गाङ्गायनिः	"	फिञ्	"	तिकादिभ्यः फिञ्

* हितार्थे वगवादिभ्यो यदिति यत् ।

† संयोगोत्पातयोः गोप्यन्तो० इत्यादिना यत् ।

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
गात्रेयः	११	ठक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
गाडुक्यः	४३	इन्	"	अत इन्
गाडुक्यम्	१४८	भ्यञ्	भावः	गुणवचन०
गाणपत्तन्	४७	अण्	देवता	सास्य देवता
गाणपत्यम्	१४९	भ्यञ्	भावः	गुणवचन०
गाणायन्यः	२७	व्यः	स्वार्थः	वातच्छत्रोरलियाम्
गाणिकः	५६	ठक्	अध्ययनादि	ऋतूक्थादि०
गाणिक्यम्	५१	यञ्	समूहः	गणिकायाश्च यञ् वाच्यः
गाणितिकः	५६	ठक्	अध्ययनादि	ऋतूक्थादि०
गाणिनः	२	अण्	अपत्यं	तस्यापत्यं (टिलोपाभावः)
गाण्डिवन्	१७६	वः	अस्यास्ति	गाण्डवजगात् संज्ञायाम्
गाण्डिवम्	"	"	"	"
गाण्डुकम्	१५१	अण्	भावः	हायनान्त०
गातागतिकम्	१०७	ठक्	निर्वृत्तं	निर्वृत्तेऽश्रुतादिभ्यः
गातानुगतिकम्	"	"	"	"
गायिनः	२	अण्	अपत्यं	तस्यापत्यं (टिलोपाभावः)
गादिः	२६	इन्	"	वाहादिभ्यश्च
गाधेयः	१०	ठक्	"	इतश्चानिजः
गान्धपिङ्गलेयः	३५	"	"	शुभ्रादिभ्यश्च
गान्धारः	१८	अञ्	अपत्यं राजा च	साल्वेय० (कच्छादित्वादणवि)
गान्धीर्यम्	८३	व्यः	भवः	गम्भीराञ्च्यः
गायत्रम्	५४	अण्	स्वार्थः	छन्दसः स्वार्थे कृत्विऽण् वाच्यः
गारेधकायनिः	३९	फिञ्	अपत्यं	वाकिनादीनां कुक् च
गार्गः	१५	णः	"	गोत्रश्रियाः० (सङ्हा३८ अण्)
गार्गिकम्	५०	बुन्	समूहः	गोत्रोद्घोष्टो०
गार्ग्यः	३७	व्यः	अपत्यं	बुर्वादिभ्यो व्यः

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
गार्गिः	४	इन्	अपत्यं	अत इन्
गार्गिकः	१५	ठक्	■	गोत्रसिद्ध्याः०
गार्गिक्या	१५३	वुन्	भावः कर्म वा	गोत्रचरणाच्छ्रुतायाः०
गार्गिकाम्	"	"	"	"
गार्गीकरोति	२१३	चिः	अभूततद्भावः	अभूततद्भावे० (व्यच्योश्च)
गार्गीयम्	९५	छः	इदं	वृद्धाच्छः (फक्फिजोर्ना लृक्)
गार्गेयः	१५	ढक्	अपत्यं	सीभ्यो ढक्
गार्ग्यः	६	यन्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यन्
गार्ग्यमिया	२१	"	■	पक्षीतत्पुरुषे लुग्या०
गार्ग्यायणः	४	फक्	युवापत्यं	यजिजोश्च
गार्ग्यायणीयम्	९५	छः	इदं	वृद्धाच्छः
गार्मिणम्	५०	अण्	समूहः	भिक्षादिभ्योऽण्
गार्ष्टेयः	१३	ढन्	अपत्यं	गृष्ट्यादिभ्यश्च
गार्हपत्यः	११८	व्यः	संयुक्तः	गृहपतिना संयुक्ते व्यः
गार्विष्ठिरः	३०	अञ्	गोत्रापत्यं	अनृप्यानन्तर्ये०
गार्विष्ठिः	"	"	"	"
गीस्त्वम्	१२५	त्व	भावः	तस्य भावस्त्वतलौ
गुडकाः	१९५	कः	अनुकम्पायुक्तः	नीतौ च तद्युक्तान्
गुडापूपिका	१६८	कन्	प्रायेणान्नं	तदस्मिन्नन्तं प्राये संज्ञायाम्
गुडापूप्यम्	१२६	यत्	तादर्थ्ये	विभाषा हविर्पूषादिभ्यः
गुणवान्	१७२	मत्तप्	भूमार्थे	भूमनिन्दा०
गुण्यः	१७८	यप्	अस्यास्ति	अन्येभ्योऽपि यन् वाच्यः
गुरुलाघवम्	१५२	अण्	भावः	इगन्ताच्च ऋधुपूर्वात्
गुरुकल्पः	१९३	कल्पप्	ईपदसमासौ	ईपदसमासौ०
गुहिलः	१७४	इलन्	अस्वास्ति	पञ्चाङ्ग०
गृहप्रवेशनीयम्	१४३	छः	प्रयोजनं	अनुपदचनादिभ्यश्चः

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
गृहीती	१६९	इनिः	अनेन	इष्टादिभ्यश्च
गैरायणः	३२	फन्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फञ्
गैरेयः	६३	ढक्	भवंः	नद्यादिभ्यो ढक्
गोगोष्ठम्	१५२	गोष्ठत्	स्थानं	पशुनामभ्यः स्थाने गोष्ठत्वाच्चयः
गोणीतरी	१९८	एरच्	ह्रस्वः	कासूगोणीभ्यां एरच्
गोतमाः	२१	अण्	अपत्यं	ऋज्यन्धक्० (अत्रीति लृक्)
गोत्रा	५३	त्र	समूहः	इनित्रकत्त्रचश्च
गोदौ	६०	अण्	अदूरं	अदूर० (वरणादित्वात्स्त्रप्)
गोमयम्	१००	मयद्	पुरीषं	गोश्च पुरीषे
गोमयवायसीयम्	२०१	छ्	इवार्थे	समासाच्च तद्विपण्यात्
गोमन्त्रि	१७१	मत्तुप्	अस्यास्ति	तदस्यास्त्य०
गोमी	१७७	निपातः	पूज्ये	ज्योस्ता० (गोमिन् पूज्ये)
गोमूत्रकः	२०४	फन्	आच्छादनं	गोमूत्रादाच्छादने (सर०)
गोलकः	२०८	,,	जातौ	यावादिभ्यः० (जातौ प्रिय०)
गोजालः				

पदानि	पुठम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
गौपवनाः	२१	अञ्	अपत्यं	अनुष्ठानन्तर्ये०
गौपालिकः	३४	अण्	गोत्रापत्यं	शिवादिभ्योऽण्
गौपिकः	"	"	"	"
गौपुच्छम्	२०१	"	इवार्थे	गौर्लोमपुच्छाभ्याम् (सर०)
गौपुच्छिकम्	१२६	ठञ्	कीर्तं	प्राग्वतेष्टञ्
गौपुच्छिकः	१०५	"	तरति	गौपुच्छाट्टञ्
गौपुरवलजः	८१	अण्	मवः	तत्र भवः
गौपुरवालजः	"	"	"	" (जङ्गलेति वृद्धिः)
गौसेयः	१०	ढक्	अपत्यं	द्वयचः
गौमायनः	३२	फञ्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फञ्
गौवन्धः	३१	यञ्	"	गर्गादिभ्यो यञ्
गौरुतल्पिकः	१०४	ठक्	गच्छति	गच्छतौ परवारादिभ्यः
गौलाह्वायनः	३२	फञ्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फञ्
गौलोमनम्	२०१	अण्	इवार्थे	गौर्लोमपुच्छाभ्याम् (सर०)
गौवंस्सिकम्	५१	बुञ्	समूहः	गोत्रोष्मोष्टो०
गौशतिकः	१७८	ठञ्	अस्यास्ति	एकगोपूर्वात् ठञ् नित्यम्
गौष्टीनः	१५७	खञ्	भूतपूर्वे	गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे
गौहलभ्यः	३०	यञ्	गौत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
ग्रहिलः	१७४	इलच्	अस्यास्ति	पङ्ककाफ०
ग्रामकुमारकम्	१५३	बुञ्	भावः	द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च
ग्रामतः	२१२	तत्तिः	जपादानार्थे	अपादाने चाहीनरहोः
ग्रामता	५२	तल्	समूहः	ग्रामजनवन्धुसहाय्येभ्यस्तल्
ग्रामपुत्रकम्	१५३	बुञ्	भावः	द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च
ग्रामपण्डकम्	"	"	"	"
ग्रामात्	२१२	"	"	तस्यभावे रूपम्
ग्रामीणः	६३	खः	जातादिः	ग्रामाद् यस्तजौ

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
आभेयकः	६३	ढकञ्	जातादिः	कर्त्यादिभ्यो ढकञ्
ग्राम्यः	१	यः	॥	ग्रामाद् यस्वौ
ग्राम्यायणिः	३८	फिन्	अशत्यं	तिकादिभ्यः फिन्
अैवम्	८२	अण्	भवः	ग्रीवाभ्योऽण् च
अैवायणः	३२	फेञ्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फञ्
अैवेयम्	८९	ढञ्	भवः	ग्रीवाभ्योऽण् च
अैवेयफः	६३	ढकञ्	अलङ्कारः	कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः०
अैप्मम्	२६	अञ्	देवता	उत्सादि० (ग्रीष्मादच्छन्दसि)
अैप्मः	९०	अण्	भवः	तत्र भवः
अैप्मकम्	८०	बुञ्	देयं	ग्रीष्मावरसमाद् बुञ्
अैप्मकाः	७९	॥	उप्तं	ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्
अैप्माः	॥	अण्	॥	उसे च
अैप्मायणः	३२	फञ्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फञ्
अैप्मी	२६	अण्	छन्वसि	ग्रीष्मादच्छन्दसि
ग्लुचुकायनिः	१७	फिन्	अपत्यं	प्राचागवृद्धात् फिन् बहुलम्
ग्लौचुकायनकः	९०	बुञ्	भक्तिः	गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं बुञ्
ग्लौचुकिः	१७	इञ्	अपत्यं	अर्त इञ्
षटालः	१७४	लच्	अस्यास्ति	जटाषटाफलाभ्यः क्षेपे (सर०)
षटावान्	॥	मनुप्	॥	सिध्मादिभ्यश्च
षटिलः	॥	इलच्	॥	अटपटा०
पिनिधित्	१४४	वतिः	तुल्यं	तेन तुल्यं०
धुणाक्षरीयम्	२००	छः	इवार्थे	कुशाग्रार्थजरती० (सर०)
धृणी	१७८	इनिः	अस्यास्ति	ग्रीष्मादिभ्यश्च
धृतकम्	१९७	कन्	अल्पे	अल्पे
धौपकः	६९	बुञ्	भवः	धृमादिभ्यश्च
चन्नीवान	१७१	निपात	अस्यास्ति	आसन्दीवद०

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
चक्षुष्यम्	१२३	यत्	हितं	शरीरावयवाद् यत्
चक्षकः	२०४	कन्	प्रकारवति	चञ्चाबृहतोरिति पाठे
चक्षत्कः	"	"	"	चञ्चद्वृहतोश्च वाच्यम्
चञ्चा	१९९	"	इवार्थे	इवे प्रतिकृतौ (लुभ्मनुष्ये)
चाण्डिमा	१४६	इमनिच्	भावः	पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा
चतुः	२०६	सुच्	क्रियागणनं	द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्
चतुरः	१८०	अच्	अस्यास्ति	अर्थेऽपि भ्योऽच्
चतुर्थः	१६४	उट्	पूरणं	तस्य० (षट्कतीति धुगागमः)
चतुर्थकः	१६८	कन्	रोगः	कालप्रयोजनाद् रोगे
चतुर्दशान्यिकः	११४	ठच्	कर्म वृत्तं	बद्धच्पूर्वपदादृच्
चतुष्टयम्	१६२	तयप्	अवयवः	सङ्ख्याया अवयवे तयप्
चतुष्टयी	"	"	"	"
चन्द्रकः	२०४	कन्	प्रकारवति	स्थूलादिभ्यः०
चन्द्रजातीयम्	१९४	जातीयत्	"	प्रकारवचने जातीयर्
चरकम्	९२	णिनिः	प्रोक्तं	भावाल्लुगिति नाभवः तद्विप०
चरकाः	"	"	"	कठचरकाल्लक्
चरप्यः	२००	यः	इवार्थे	शास्त्रादिभ्यो यः
चर्मण्वती	१७१	मनुप्	अस्यास्ति	तदस्या० (असन्दीवद०)
चर्मो	१७८	इनिः	"	श्रीष्वादिभ्यश्च
चाक्रवर्मणः	३	अण्	अपत्यं	तस्यापत्यम्
चाक्रायणः	३२	फञ्	गोत्रापत्यं	अथादिभ्यः फञ्
चाक्रिकः	११३	ठक्	आयुधं	प्रहरणम्
चाक्षुषम्	६२	अण्	ग्रहणं	श्लेषे (स्वार्थे प्रज्ञाचण्)
चाटकविः	२६	इन्	अपत्यं	वाह्यादिभ्यश्च
चाटकायनः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नदादिभ्यः फक्
चाटकैरः	१२	ऐरक्	अपत्यं	चटकाया ऐरेकं

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
चाडारकयः	४३	इब्	अपत्यं	अत इब्
चाणक्यः	६	यब्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यब्
चाण्डः	३३	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
चातुरः	६२	"	बहूनां	शेषे
चातुरार्थिकम्	८४	ठब्	भवः	अध्यात्मवि०
चातुर्वशम्	६२	अण्	वर्शनं	शेषे
चातुर्मासिकः	१४१	ह्रस्वः	चरति	चातुर्मासाद्यलोपो०
चातुर्मासी	"	ङिनिः	"	"
चातुर्मास्यः	८३	ण्यः	भवः	चतुर्मासाद् यज्ञे ष्यो दाच्यः
चातुर्वर्ण्यम्	१५०	प्यब्	स्वार्थे	गुणवचन०
चातुर्वैद्यम्	"	"	"	"
चातुर्वैद्यः	"	"	"	अध्ययनार्थे ण्यभिति माधवः
चातुर्होतृकः	८६	ठक्	भवः	द्वयनृद्व्राक्षण०
चातुष्पथिकः	११५	"	अध्यायिनि	अध्यायिन्यदेशकालात्
चात्वारिंशम्	११६	ङण्	परिमाणं	त्रिंशच्चत्वारिंशतो०
चान्दनिकम्	१४१	ठब्	विशेषतः शोभि	सम्पादिनि
चान्द्रगुप्तिः	२०	फक्	युवापत्यं	यन्विजोश्च (पयक्षत्रियेति लृक्)
चान्द्रमसायनिः	१६	फिब्	अपत्यं	तिकादिभ्यः फिब्
चान्द्रायणिकः	१३७	ठब्	वर्तयति	पारायणपुरायण०
चापम्	१०१	अण्	विकारः	तालादिभ्योऽण्
चापलायनः	३२	फब्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फब्
चापट्टकायनः	४०	फब्	युवापत्यं	यन्विजोश्च
चापट्टायः	३७	ण्यः	अपत्यं	कुर्वीदिभ्यो ण्यः
चापरम्	१०१	अण्	विकारः	तालादिभ्योऽण्
चामसायनः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नद्यादिभ्यः फक्
चामस्यः	३०	यब्	"	गर्गादिभ्यो यब्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
चारः	२१०	अण्	स्वार्थे	प्रज्ञादिभ्यश्च
चारकः	९२	॥	अधीते	तदधीते तद्वेद
चारकीणम्	१२४	खञ्	हितं	माणवचरकाभ्यां खञ्
चारमिकः	५६	ठक्	वेद	वसन्तादिभ्यःठक्
चारायणः	२८	फक्	अपत्यं	नडादिभ्यः फक्
चारित्र्यम्	२१०	अण्	स्वार्थे	प्रज्ञादिभ्यश्च
चारित्र्यतः	२१२	तसिः	तृतीयार्थे	अतिग्रहाभ्यधन०
चारित्र्येण	॥			तस्यभावे रूपम्
चारिमा	१४६	इमनिच्	भावः	पृथ्वादिभ्यः इमनिज्वा
चार्षिकः	५५	ठक्	अध्ययनादिः	ऋतूकथादि०
चार्मः	९८	अण्	विकारः	तस्य विकारः (चर्मणः०)
चार्मणम्	४५	॥	परिवृतः	परिवृतो रथः (विकारार्थेऽपि)
चार्मिकायणिः	१६	फिन्	अपत्यं	वाकिनादीनां डुक् च
चिकित्सम्	१६०	इनच्	नते	इनच्पिटश्चिकि च
चिक्रः	॥	कः	॥	कपत्ययश्चिग्भावश्च वाच्यः
चित्रः	७७	अण्	जातः	तत्र जातः (अक्षियां लुग्व)
चित्रकः	२०८	कन्	जातौ	जातौ म्रियचित्र०
चित्रा	७७	अण्	जातः	चित्रारेदती०
चिपिटम्	१६०	पिटच्	नते	इगृत्पिटश्चिकि च
चिरलम्	७५	लः	भवः	चिरपरूपरारिभ्यस्तो वाच्यः
चिरन्तनम्	॥	ट्युः	॥	सायंचिरं०
चिलम्	१६०	लः	छिन्ने	क्लिञ्चसुपि वाच्ये लः०
चुक्रिमा	१४७	इमनिच्	भावः	वर्णहृदादिभ्यः त्यञ्
चुलम्	१६०	लः	छिन्ने	क्लिञ्चसुपि०
चूडालम्	१७२	कः		जातोऽनुपसर्गे कः
चूडालः	॥	लच्	अस्यास्ति	प्राणिस्थादातो०

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
चूडावान्	१७२	मत्तुप्	अस्यास्ति	प्राणिस्थादातो०
चूडी	१७८	इनिः	"	ब्रह्मादिभ्यश्च
चूर्णकः	१९५	कन्	कुत्सिते	संज्ञायां कन्
चूर्णी	१०८	इनिः	संसृष्टं	चूर्णादिनिः
चैक्यत्वा	४३	प्यङ्	अपत्यं	कौट्यादिभ्यश्च
चैकित्यः	३१	यन्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यन्
चैकीर्पितः	२१०	अण्	स्वार्थे	प्रज्ञादिभ्यश्च
चैटयतायनिः	३८	फिल्	अपत्यं	तिकादिभ्यः फिल्
चैटयत्वा	४३	प्यङ्	"	कौट्यादिभ्यश्च
चैत्रः	७७	अण्	जातः	तश्च जातः (अक्षियां लुप्ता)
चैत्रायणः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
चैदिकः	६७	ठन्	भवः	काश्यादिभ्यः षष्ठिठौ
चैद्यः	१८	प्यङ्	अपत्यं	वृद्धेत्कोसलजा दाम्भ्यङ्
चोलः	१९	अन्	अपत्यं	कम्बोजादिभ्यो लुग्वाच्यः
चौक्रियम्	१४७	प्यन्	भावः	यर्णट्टादिभ्यः प्यङ्
चौडम्	१४३	अण्	प्रयोजनं	चूडादेरण् बाच्यः
चौडिः	२६	इन्	अपत्यं	वाह्यादिभ्यश्च
चौपयतायनिः	३८	फिल्	"	तिकादिभ्यः फिल्
चौपयत्वा	४३	प्यङ्	"	चौट्यादिभ्यश्च
चौरः	११४	णः	शालं	छत्रादिभ्यो णः
चौरकम्	१५२	वुन्	भावः	इन्द्रमनोज्ञादिभ्यश्च
चौरिका	"	"	"	"
चौल्लयः	३१	यन्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यन्
छन्दस्वम्	८६	यत्	व्याख्यानं	छन्दसो यदणौ
छागच्छः	९	अण्	अपत्यं	विकर्णशुद्धागलाद् ०
छागलिः	२६	इन्	"	माहादिभ्यश्च

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
छातेयिनः	९२	दिनुक्	भाक्तं	छगलिनो दिनुक्
छागयानिः	३९	फिन्	अपत्यं ०	तिकादिभ्यः ० (दगुछाग०)
छात्रः	११४	णः	शीलं	छत्रादिभ्यो णः
छात्रकम्	१५२	बुम्	भावः	द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च
छात्री	११४	णः	शीलं	छत्रादि० (छत्रादिणस्त्याण्कार्य- मिष्यते)
छाविषेयः	११५	ढम्	प्रकृतिः	छादिस्त्वचिबलेर्ढञ्
छान्दस्स	८६	अण्	भवः	छन्दसो रुद्धौ
छान्दसः	१६८	,,	अभीते वेद वा	तेदधीते तद्धेद
छान्दसकम्	१५२	बुम्	भावः	द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च
छान्दोम्यम्	५२	व्यः	समूहादिः	छन्दोगौक्थिक०
छिन्नकम्	२०४	कन्	प्रकारवति	अनत्यन्तगतौ छाद
छैदिकाः	१३६	ठक्	नित्यमर्हति	छेदादिभ्यो नित्यम्
जबन्धम्	८१	यत्	भवः	दिगादिभ्यो यद्
जबन्धः	२००	यः	इवार्षे	शाखादिभ्यो यः
जङ्गारजाः	४१	इन्	अपत्यं	अत इम् (यस्कादिस्वारल्लक्)
जटाक्षः	१७४	लच्	अस्यास्ति	जटाषटाकलभ्यः क्षेपे (सर०)
जटावान्	,,	भतुप्	,,	सिध्मादिभ्यश्च
जटिलः	,,	इलच्	,,	जटाषटा०
जटी	१७८	इनिः	,,	त्रीक्षादिभ्यश्च
जटुर्यम्	८२	यत्	भवः	शरीरावयवश्च
जडिमा	१४७	इयनिच्	भावः	वर्णहृदादिभ्यः षष्ठ
जन्तुयम्	७१	छः	इदं	स्पर्जनदेवानां कुक् च
जन्मी	१७८	इनिः	अस्यास्ति	त्रीक्षादिभ्यश्च
जन्यः	११७	यत्	वहति	संज्ञायः जन्याः
जन्या	,,	,,	,,	,,

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
जम्बु	१०३	अन्	फलं	ओरन् (फले लुक्)
जम्बूः	"	"	"	" (लुप् चेति लुप्)
जरी	१७८	इनिः	अस्यास्ति	त्रांसादिभ्यश्च
जरुसात्	२१४	सातिः	अभूततद्भावः	अभिविधां सम्पदा च
जलीभवति	२१५	न्विः	"	"
जलौकसः	१८०	अच्	अस्यास्ति	अर्शभादिभ्योऽच्
जरुपतकि	१९५	अफच्	कुत्सिते	कुत्सिते
जागतः	२५	अज्	अपत्यादिः	उन्सादिभ्योऽज्
जाङ्गलपथिकम्	१३८	ठन्	आहतं, गच्छति	अनेष्टद्वकुवारि०
जाह्नवमहारिकम्	१०७	ठक्	निर्हंसं	जह्वाया महत्तमहाराभ्याश्च
जाह्नवमहतिफम्	"	"	"	"
जाहिः	२६	इज्	अपत्यं	वाहादिभ्यश्च
जाजलः	५५	अण्	अध्ययनं	तदधीते तद्वेव (सत्रज्ञचारि०)
जाजलायनिः	३८	फिन्	अपत्यं	सिकादिभ्यः फिन्
जाटिलकयः	४३	इज्	"	अत इज्
जाटिलिकः	३४	अण्	गोत्रापत्यं	शिवादिभ्योऽण्
जाठरः	८२	"	निवासः	सेऽस्य निवासः
जाढायनः	३२	फज्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फज्
जाडारः	१२	आरक्	अपत्यं	आग्नान्येभ्योऽर्गिश्ते
जाट्यम्	१४७	प्यन्	भावः	वर्णहृदादिभ्यः प्यञ्च
जातायनः	३३	फल्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फल्
जातुकयः	१३	इज्	अपत्यं	अत इज्
जातुकर्प्यः	३१	यन्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यज्
जातुपम्	९९	अण्	विकारः	त्रपुञ्जुनोः पुक्
जातयः	३३	ढक्	अपत्यं	सीभ्यो ढक्
जानन्धरायणः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	डादिभ्यः फक्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
जानपदः	२५	अन्	अपत्यादिः	उत्सादिभ्योऽन्
जानराज्यं	१४९	ष्यन्	भावः	गुणश्च १०
जानवादिकः	१२०	ठक्	साधुः	कथादिभ्यहक्
जानेवादिकः	"	"	"	"
जान्ययात्रिफः	१०४	"	गच्छति	गच्छतौ परवागदिभ्यः
जामदग्नः	६	अण्	अपत्यं	ऋष्यन्ध ३०
जामदग्न्यः	"	यन्	गोत्रापत्यं	गर्गदिभ्यां यन्
जाम्बवम्	१०३	अण्	फलं	जम्बवां वा
जाम्बेयः	१३	ढक्	अपत्यं	चतुष्पाद्भ्यो ढक्
जाम्भः	३३	अण्	"	शिवादिभ्योऽण्
जारतिनेयः	३६	ढक्	"	कल्याण्यादीनामि १३
जारतेयः	"	"	"	शुभ्रादिभ्यश्च
जारत्कारवः	३४	अण्	गोत्रापत्यं	शिवादिभ्योऽण्
जारमाण्यः	३०	यन्	"	गर्गदिभ्यो यन्
जालहृदः	३३	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
जिह्वामूलीयम्	८५	ङः	भवः	जिह्वामूलकुलेच्छः
जीर्णकाः	२०४	कन्	प्रकारवति	जीर्णाच्छालिषु (सर०)
जैगीधन्यः	३०	यन्	गोत्रापत्यं	गर्गदिभ्यो यन्
जेत्रः	२१०	त्रण्	स्वार्थे	उणादिषु बहुलकारे ऋण्०
जेरकम्	१०५	अण्	संस्कृतं	कुलसंस्कारेण यदण्
जैनेयः	११	ढक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
जैहकातः	६६	अण्	इदं	जिह्वाकारवहरीतकात्यवर्जम्
जैलाशितेयः	११	ढक्	"	शुभ्रादिभ्यश्च (लिटोप्राभावः)
जौतः	२१०	अण्	स्वार्थे	प्रशादिभ्यश्च
ज्ञासेयम्	१५१	ढक्	भावः	कपिशाल्वोदक्
ज्ञानमयम्	८८	मयद्	आगतः	मयद् च

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
ज्ञानरूप्यम्	८८	रूप्य	आगतः	हेतुमनुष्येभ्यो०
ज्ञानिकः	१०५	ठक्	संस्कृतं	संस्कृतम्
ज्ञानीयम्	८८	छः	आगतं	वृद्धाच्छः
ज्यायस्कः	२०८	कन्	स्वार्थे	ईयसश्च(सरः)
ज्यायान्	१९२	ईयसुन्	अतिशये	द्विवचन०(वृद्धस्य०च, ज्यादा०)-
ज्येष्ठः	"	इष्ठन्	"	अतिशायने "
ज्येष्ठान्मूलीयम्	४५	छः	युक्तः	द्वन्द्वाच्छः
ज्यैष्ठिनेयः	३६	ठक्	अपत्यं	कल्याण्यादीनामिन्द्र
ज्योतिषम्	८८	अण्	अधिकृत्य कृतः	अधिकृत्य०
ज्योत्स्ना	१७७	निपातः	अस्मास्ति	ज्योत्स्नातमिसा०
ज्योत्स्नः	१७५	अण्	"	ज्योत्स्नादिभ्योऽण् वाच्यः
ज्योतिषिकः	५६	ठक्	अध्ययनादि	ऋतुकथादिसूत्रान्तादृक्
ज्वरतः	२१३	तसिः	पछार्थे	रोगाच्चापनयने
झर्झरः	११३	अण्	शित्पे	मङ्गुलकझर्झरः(वदन्यतरस्याम्)
झर्झरिकः	"	ठक्	"	"
तक्षणीयम्	६२	छः	अस्ति	नडादीनां ङुक् च
तक्षणिला	६०	अण्	अदूरं	अदूरभवश्च (वरणादित्वात्लृप्)
तगरिकः	११२	ष्ठन्	पण्यं	किशरादिभ्यः ष्ठन्
तडिनी	१८१	इनिः	देशे	पुष्परादिभ्यो देशे
तण्डुली	१७७	"	अस्मास्ति	अत इनिठनौ
तण्डुल्यम्	१२६	अन्त	हितादिः	निमाषा हविरपूपादिभ्यः
ततः	२१२	तसिः	अपादानार्थे	अपादाने०(तसेध)
ततआयुष्मान्	१८४	तसिञ्	सर्वदिभक्त्यर्थे	इतरान्योऽपि दृश्यन्ते
ततमः	१९८	इतमच्	एकनिर्धारणं	वा बहूनां०
ततरः	"	इतरच्	"	किञ्चिदो०
ततस्त्वः	६४	त्यप्	भदः	नन्वात् त्यप्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
तत्ति	१६२	डतिः	परिमाणं ^१	अतज्यां च डतिरिति कौमुदी
ततोदीर्घायुः	१८४	तसिद्ध	सर्वविभक्त्यर्थे	इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते
ततोदेवानां प्रियः	"	"	"	"
ततोमवर्त	"	"	"	"
ततोमवान्	"	"	"	"
तथा	१८५	थाल्	प्रकारः	प्रकारवचने थाल्
तथाजातीयः	१९४	जातीयर्	प्रकारवर्ति	प्रकारवचने जातीयर्
तथ्यम्	२०७	थत्	स्वार्थे	पादार्थाभ्यां ज्ञेति चकारात्
तदा	१८५	दा	काले	तदा दा च
तदानीम्	"	दानी	"	"
तदीयम्	६६	छः	इदं	दृष्टाच्छः
तन्निगा	१४६	इमानिन्	भावः	पुत्रादिभ्य इमानिज्वा
तनुकः	२०८	कन्	सूत्रे	तनोः सूत्रे (सर०)
तन्त्रकः	१६६	"	अचिराद्दे	तन्त्रादचिरापह्नुते
तपस्यः	१२२	यत्	मत्वर्थः	मत्वर्थे मासतन्वोः
तपस्वी	१७४	बितिः	अस्वास्ति	तपःसहस्राभ्यां विनीनी
तपाः	१२२	यत्	मत्वर्थे	मत्वर्थे मासतन्वोः (यतो वा लुक्)
तमिलः	१७७	निपातः	अस्वास्ति	ज्योत्स्ना० (स्त्रीत्वमतन्त्रम्)
तमिषा	"	"	"	"
तत्तमिषी	१८१	इतिः	वेद्ये	पुष्करादिभ्यो वेद्ये
तरुणिफलपा	१९१	कल्पप्	ईषदूने	ईषदूतमासौ० (धरुपेति ह्रस्वः)
तरुणिमा	१४७	इमानिन्	भावः	दर्शद्विदिभ्यः ध्यञ्
तरुणिरुपा	१९१	रूपप्	प्रशंसा	प्रशंसायां रूपप् (धरुपेति ह्रस्वः)
तर्हि	१८५	हिङ्	अनगतनञ्चले	अनयतने०
तादृष्यः	१५	ष्यः	अपत्यं	सेनान्त० (यैचेति प्रकृतिभावः)
तादृषिङ्	८९	अञ्	अभिजनः	तिन्वुतक्षानिदिभ्याम्मज्जो

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
ताक्षणः	१६	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण् (धपूर्वेत्यल्लोपः)
ताण्ड्यः	३०	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
तात्कालिकः	६७	ठञ्	भवः	आपदादिपूर्वात्
तात्स्थ्यम्	१४८	ज्यञ्	भावः	गुणवचन०
तात्पर्यम्	३१	११	११	११
तादः	१६	अण्	अपत्यं	तस्यापत्यम् (प्राङ्भूते)
तादर्थ्यः	१५०	ज्यञ्	स्वार्थे	गुणवचन० (चातु....स्वार्थे)
तादायनिः	१६	फिञ्	अपत्यं	उदीचां वृद्धादगोत्रात्
तान्तव्यः	३०	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
तान्नुवाचिः	१६	इञ्	अपत्यं	उदीचामिन्
तान्नुवाच्यः	१५	ज्यः	११	सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च
तापसः	११४	णः	शीलं	छत्रादिभ्यो णः
तापसी	३१	११	११	११ (छत्रादिणस्याण्कार्य०)
तामिस्रः	१७५	अण्	अस्यास्ति	ज्योत्स्नादिभ्योऽण् वाच्यः
तारकितं	१६०	इतच्	सङ्घातं	तवस्य सङ्घातं०
तारतम्यम्	१४८	ज्यञ्	भावः	गुणवचन०
तारुक्ष्यः	३०	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
तारुणः	२५	अञ्	अपत्यं	उरसादिभ्योऽञ्
तारुज्यम्	१४७	ज्यञ्	भावः	वर्णहृदादिभ्यः ज्यञ्
तार्किकः	१०४	ठक्	दीव्यति	तेन दीव्यति०
तार्क्षिकः	३३	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
तार्क्ष्यः	७	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
तार्णम्	८७	अण्	आगतः	श्रुण्डिकादिभ्योऽण्
तार्णः	३४	११	गोत्रापत्यं	शिवादिभ्योऽण्
तार्णकर्णः	३१	११	११	११
तार्णायनः	२८	फक्	११	नडादिभ्यः फक्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	वर्धः	सूत्रम्
तार्तीयिकम्	४५	ईकक्	स्वार्थे	तीयादीकक् स्वार्थे वा वाच्यः
तालम्	१०१	अण्	विकारः	तालदिभ्योऽण् (ता...भ्येव)
तालमयः	"	मयट्	"	मयट्प्रत्ययो०
तालुक्ष्यः	३०	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
तालुनः	२५	अबू	अपत्यं	उत्सादिभ्योऽबू
तावकं	७२	अण्	इदं	तस्येदं (तवकममका०)
तावकीनम्	"	खञ्	"	युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्
तावच्छः	२११	शस्	बीप्सा	संख्यैकवचनाच्च बीप्सायास्
तावत्	१६१	बतुप्	परिमाणं	यत्तदेतेभ्यः
तावत्किः	१२७	कन्	कीतः	संख्याया० (वतोरिङ्वा)
तावत्किथः	१६४	ङट्	पूरणं	तस्य पूरणे० (वतोरिङ्कु)
तावत्कः	१२७	कन्	क्रीतः	संख्याया आत०
तावद्व्यसम्	१६१	द्वयसञ्	स्वार्थे	वत्तन्ताद् बहुलं स्वार्थे
तावन्मात्रम्	"	मात्रच्	"	"
तावान्	१६२	"	"	"
तिकाकितबाः	४२	फिल्	अपत्यं	तिकादिभ्यः० (ति...ङ्कक्)
तिलकः	२०४	कन्	प्रकारवति	स्थूलदिभ्यः०
तिलतः	२१२	तसिः	पञ्चम्यर्थे	प्रतिशोणे पञ्चम्यालसिः
तिलतैलम्	१५९	तैलञ्	सेहे	जेहे तैलञ्
तिलपिञ्जः	५०	पिञ्जः	निष्फले	तिलाशिष्फलात् पिङ्गपेजौ
तिलपेजः	"	पेजः	"	"
तिलमयम्	१०१	मयट्	विकारः	असंज्ञायां तिलमयाभ्याम्
तिलमती	१४०	डिनिः	चरति	अवान्नादीनादिभ्यश्चरत्यर्थे०
तिलाः	१०३	अण्	कन्	फलपाक...संख्यायाम्
तिलेभ्यः	२१२			तस्यभावे रूपम्
तिलम्	१२३	यव्	हितं	तस्यवमाप०

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
तिमृका	१९५	कन्	कुत्सिते	संज्ञायां कन्
तुण्डिभः	१८२	भः	अस्वास्ति	तुन्दिबलि० (एकदेशविकृतत्वाद् द्वयोरपि भ इति स्यामी)
तुन्दः	१८०	अच्	"	अर्शआदिभ्योऽच्
तुन्दवान्	१७८	मेतुप्	"	तुन्दाविभ्य इलच्
तुन्दिकः	"	ठन्	"	"
तुन्दिभः	१८९	भः	"	तुन्दिबलिबटेर्भः
तुन्दिलः	१७८	इलच्	अस्वास्ति	तुन्दाविभ्य इलच्
तुन्दी	"	इनिः	"	"
तुरीयः	१६४	छः	पूरणं	चतुरश्छयतावाचक्षरलोपश्च
तुर्यः	"	यत्	"	"
तुल्या	११९	"	सम्मितः	नौवयोधर्म०
तुल्यकुल्यः	१४	"	साधुः	तत्र साधुः
तूष्णीकः	"	"	श्रीले	श्रीले को मलोपश्च
तूष्णीकाम्	"	काम्	स्वार्थे	अकजिपये तूष्णीमः०
तूष्णीकर्णः	४१	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण् (लक्)
तूष्णवन्	१२४	वतिः	तुल्यं	तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः
तूष्णसः	५९	सः	नातुरधिकः	तुच्छण्कठ०

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
तैत्तिश्यः	३१	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
तैत्तिलः	५५	अण्	अव्ययनं	तदधीते-तद्वेदं
तैत्तिष्ययनिः	३८	फिञ्	अपत्यं	तिक्कादिभ्यः फिञ्
तैत्तिरन्	५२	अञ्	समूहः	अनुदात्तादेरञ्
तैत्तिरीयन्	५७	छः	इदं	वृद्धाच्छः
तैत्तिरीयाः	"	छण्	प्रोक्तमधीयानाः	तित्तिरिवरत्तन्तु०
तैत्तिरीयाणि	"	छः	इदं	वृद्धाच्छः
तैर्ध	८७	अण्	आगतः	शुण्डिकादिभ्योऽण्
तैलं	१०१	"	इदं	तस्येदम्
तैलम्पाता	५५	नः	क्रियाः	वजः० (इयेनेत्यादिना वुश्)
तैलिकाः	१०८	ठक्	संसृष्टं	संसृष्टे
तैलीनं	१५५	खञ्	उद्भवक्षेत्रं	विभाषा तिल०
तैर्ध	४४	अण्	युक्तः कालः	नक्षत्रेण युक्तः कालः
तौञ्जः	१०	"	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
तौदिः	२७	इक्	"	बाह्यादिभ्यश्च
तौदेयः	३५	ढक्	"	शुभ्रादिभ्यश्च
तौम्बुरधिणः	९१	णिनिः	प्रोक्तमधीयानाः	कलापिवैशम्पायना०
तौरायणिकः	१३७	ठञ्	वर्तयति	पारायणेतुरायण०
तौरवलयनः	२०	फक्	युवापत्यं	यभिज्ञोश्च
त्यदीयन्	६६	छः	इदं	वृद्धाच्छः
अपिमा	१४७	इमनिच्	भावः	पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा
अपिष्ठः	१९१	इष्टन्	आतिष्ठये	अतिष्ठा० (प्रिय०)
अयं	१६२	तयप्	अवयवः	द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा
आपुषम्	९९	अण्	विकारः	अपुजतुनोः पुक्
त्रिंशं	१६३	हः	अधिकं	शदन्तर्विचलेश्च
त्रिंशः	"	हट्	पूर्णं	तस्य पूर्णे ङट्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
त्रिशकः	१२८	इवुन्	क्रीतः	विंशति०
त्रिशरकः	"	कन्	"	विंशतित्रिशदभ्याम्
त्रिशिनः	१६१	बिनिः	स्तोमः	शन्शदन्ताद्विशतेश्च० (वा०)
त्रिः	२०६	सुच्	क्रियागणनं	द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्
त्रितयम्	१६२	तयप्	अवयवः	संख्याया०
त्रिधा	१८८	धा	चिवार्थे	संख्याया विधार्थे धा
त्रिनिष्कम्	१२९	ठन्	क्रीतं	प्राम्बते० (द्वित्रिपूर्वादिष्कात्)
त्रिनौष्किकम्	"	"	"	"
त्रिविस्तम्	"	"	"	" (विस्तान्च)
त्रिवैस्तिफम्	"	"	"	"
त्रिविधः	५६	अण्	अध्ययनादि	तदधीते० (द्विगोर्लुगिति लृक्)
त्रिवेदमयः	८८	मयट्	आगतः	मयट् च (द्विगोर्लुग् नेष्टः)
त्रिवेदरूप्यः	"	रूप्यः	"	"
त्रिशः	२११	शस्	बह्वर्थे	बह्वल्पर्याच्छम्०
त्रिशर्षच्	१२८	अन्	क्रीतं	शर्षाद० (अध्यर्थेत्यादिना लृक्)
त्रिसीत्यम्	११८	यत्	समितं	नौवयो० (तदन्तविधिः)
त्रेषा	१८८	एधाच्	विधार्थे	एधाच्च
त्रेशम्	१३६	डण्	परिमाणं	त्रिशक्तः शः शितोर्ब्राह्मणे०
त्रैगर्तः	४०	अण्	स्वार्थे	पश्चादियौधेयादि०
त्रैगर्तकः	५४	बुन्	देशः	राजन्त्यादिभ्यो बुन्
त्रैगुणिकः	१०९	ठक्	प्रयच्छति	प्रयच्छति गर्ह्यम्
त्रैधम्	१८८	धमुन्	विधार्थे	द्विगोश्च धमुन्
त्रैधः	"	टः	तद्धति	धमुन्ताडो० (वा०)
त्रैभान्यम्	१४८	प्यञ्	स्वार्थे	एकद्वित्रि०
त्रैपणः	३४	अण्	गोत्राण्यं	जिनादिभ्योऽण्
त्रैपिपः	५६	"	अध्ययनादि	तदधीते तद्वेद

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
त्रैशाणं	१३०	अण्	क्रीतं	द्वित्रिपूर्वादण् च
त्रैष्टुभः	२५	अन्	अपत्यादि	उत्सादिभ्योऽन्
त्वक्त्पितृकः	१९५	अकच्	स्वार्थे	सर्वनामत्वनिषेधेऽपि एकजेव
त्वत्कम्	१६७	कन्	नायः	स एषां ग्रामणीः
त्वत्कपितृकः	१९५	,,	स्वार्थे	बहुव्रीहौ सर्वनामत्वनिषेधात्कः
त्वदीयम्	७२	छः	इदं	बृद्धाच्छः
त्वयका	१९५	अकच्	स्वार्थे	अन्ययसर्व०
दंष्ट्री	१७८	इनिः	अस्यास्ति	ग्रीवादिभ्यश्च
दक्षिणतः	१८६	अतुच्	अस्तात्यर्थे	दक्षिणोत्तराभ्यामतुच्
दक्षिणपश्चात्	१८७	निपातः	,,	विकर्षस्यापि वाच्यम् (वा०)
दक्षिणपश्चार्धम्	,,	,,	,,	अपरस्वार्थे पक्षभावो (वा०)
दक्षिणा	,,	आच्	,,	दक्षिणादाच्
दक्षिणाहि	,,	आहि	,,	आहि च दूरे
दक्षिणीयः	१३७	छः	अर्हति	कङ्कटदक्षिणाच्छ च
दक्षिणेन	१८७	एवप्	अस्तात्यर्थे	एनचन्यतरस्या०
दक्षिण्यः	१३७	यः	अर्हति	कङ्कटदक्षिणाच्छ च
दण्डवती	१७७	मनुप्	अस्यास्ति	तदस्यास्त्य०
दण्डवान्	,,	,,	,,	,,
दण्डिकः	,,	ठन्	,,	अत इनिठनौ
दण्डिकवान्	,,	मनुप्	,,	तदस्यास्त्य०
दण्डी	,,	इनिः	,,	अत इनिठनौ
दण्ड्यः	१३६	यः	अर्हति	दण्डादिभ्यो यः
दत्तकः	१९६	कन्	अनुकम्पा	ग्रजदौ के च० (वा०)
दत्तिकः	,,	ठच्	,,	,,
ददृणः	१७४	नः	अस्वास्ति	ओमादिषामादि०
दन्तकः	१६६	कन्	आसक्तो	स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
दन्तावलः	१७७	वलच्	अस्यास्ति	दन्तशिखात् संज्ञायाम्
दन्ती	१८१	इनिः	"	करदन्ताभ्यां घेति भोजः
दन्तुरः	१७५	उरच्	उच्यते	दन्त उन्नत उरच्
दन्तूकः	१७३	लच्	अस्यास्ति	बातदन्तवत्क०
दन्तोष्ठकः	१६६	कन्	आसक्ते	स्वाग्नेभ्यः प्रसिते
दन्त्यम्	८२	यत्	भवः	शरीरावयवान्
दर्भमयम्	१००	मयट्	विकारावयवौ	नित्यं वृद्धशरादिभ्यः
दर्यम्	१२५	यत्	चातुरर्थिकः	उगदादिभ्यो यत्
दविष्ठः	१९२	ष्टन्	अतिशये	अतिशायने० (विन्मत्तोर्लृक् च)
दशकः	१३६	कन्	समूहः	संख्यायाः संज्ञा०
दशत्	"	निपातः	"	पञ्चदशतौ वर्गे वा
दशमः	१६३	डट्	पूर्णं	तस्य पूरणे० (नान्तादसंख्या०)
दशमात्राः	१६१	मात्रच्	संख्या	प्रमाणे द्वय०
दशमास्यः	१३९	यप्	भूतः	द्विगोर्धृप्
दशमी	१८०	इनिः	अस्यास्ति	व्यसि पूरणात्
दशसाहस्रः	११५	अण्	परिमाणं	तदस्य परिमाणम्
दशैकादशिकः	१०९	ष्टच्	प्रयच्छति	कुसीददशैकादशात् दृन्ष्टचौ
दस्सुरूपः	१९३	रूपप्	स्वार्थे	अप्रशस्तेऽपि स्वार्थे पूर्णार्थे रूपप
दाक्षम्	६६	अण्	इदं	इजश्च
दाक्षः	९७	"	सङ्घः	सङ्घाङ्गलक्षणेऽप्यञ्जिजामण्
दाक्षाः	९८	"	इदं	इजश्च (न दण्डेति बुद्धिपेक्षः)
दाक्षायणः	४	फक्	धुवापत्यं	यजिजोश्च
दाक्षायणी	२९	"	गोत्रापत्यं	नटादिभ्यः फक् (जातिङीप)
दाक्षिः	४	इञ्	पुत्रः पौत्रश्च	अत इञ्
दाक्षिफन्धीयम्	७१	छः	भवः	कन्थाफलदनगर०
दाक्षिमाभीयम्	"	"	"	"

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
दाक्षिणम्	५०	अण्	समूहः	मिक्षादिभ्योऽण्
दाक्षिणापथकः	६९	बुन्	भवः	घूमादिभ्यश्च
दाक्षिणगरीयम्	७१	छः	"	कन्थाफलदनगर०
दाक्षिहदीयन्	"	"	"	"
दागव्यायनिः	३९	फिन्	अपत्यं	तिकादिभ्यः फिन्
दाण्डग्राहिकः	१४	ठक्	"	रेवत्यादिभ्यः ठक्
दाण्डवायनः	२९	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
दाण्डा	५४	णः	प्रहरणं	तदस्यां प्रहरण०
दाण्डिकः	१०६	ठक्	जीवति	व्यस्ताच्च धनुर्दण्डात् (भो०)
दाण्डिनायनः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
दाचः	५८	अन्	कूपः	उदक् च विपाशः
दाचामित्री	"	"	कृतः	स्त्रीषु सौवीरसार्वप्राक्षु
दाचेयः	१०	ठक्	अपत्यं	द्वघचः
दात्यूहः	५१	अण्	इदं	तस्येदम्
दात्यौहम्	८१	"	भवः	तत्र भवः
दाधिकः	१०५	ठक्	भक्षणं	चरति
दाधिकाः	४६	"	संस्कृतं	दध्नाष्टक्
दधिस्थम्	९९	अण्	विकारावयवौ	अनुदात्तादेश्च
दान्दशूकम्	"	"	"	कोपधाच्च
दाभ्रमः	३७	ण्यः	अपत्यं	कुर्वादिभ्यो ण्यः
दामकण्ठयः	४३	इन्	"	अत इञ्
दामनयः	२०२	छः	स्वार्थे	दामन्यादि० (बहुषु लृक्)
दामनीयः	"	"	"	"
दामिनी	१८१	इनिः	अस्वास्ति	संज्ञायां मन्माभ्याम्
दामोष्णीष्यः	३७	ण्यः	अपत्यं	कुर्वादिभ्यो ण्यः

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
दायाचम्	१४८	ज्यञ्	भावः कर्म वा	शुणक्चन०
दारुक्च्छकः	६९	वुञ्	भवः	कच्छागि०
दास्यम्	१००	मयट्	विकारावयवौ	नित्यं वृद्धश्चरादिभ्यः
दार्बसत्रम्	८१	अण्	भवः	तत्र भवः
दार्बम्	१४७	ज्यञ्	भावः	वर्णहृदादिभ्यः ज्यञ्
दार्तेयम्	८२	ढञ्	भवः	हृत्तिकुक्षि०
दार्दुरिकः	१००	ठक्	करोति	शब्ददुर्दुरं करोति
दार्भम्	१००	अण्	आच्छादनं	तस्येदम्
दार्भायणः	६	फक्	गोत्रापत्यं	शरद्वच्छुनक०
दार्भिः	"	इञ्	अपत्यं	अत इञ्
दार्पदाः	६२	अण्	पिष्टं	शेषे
दारुभ्यः	३१	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
दाविकम्	८०	अण्	भवः	तत्र भवः
दाविकाकूलः	८१	"	"	„(देविकेत्यात्वं तदादावपि)
दाशार्हः	४०	अण्	सङ्घः	पर्धादि०
दास्तकायनः	२८	फक्	अपत्यं	नदादिभ्यः फक्
दासेयः	१२	ढक्	"	शुभ्रादिभ्यश्च
दासेरः	"	ढक्	"	क्षुद्राभ्यो वा
दिव्यम्	६४	यत्	जातादि	शुभ्रागवागुदङ्०
विद्व्यम्	८१	"	भवः	दिगादिभ्यो यत्
दीप्यम्	१२६	"	तादर्थ्ये	विभाषा हवि०
दुःस्ताफ्रोति	२१६	टाच्	प्रातिलोस्यं	दुःस्तात् प्रातिलोम्ये
दुःभी	१८०	इनिः	षत्स्यन्ति	मुस्तादिभ्यश्च
दृत्यं	१५०	यः	भावः	दृत्तवणिग्भ्यां च वाच्यम् (वा०)
दृतेत्यः	६५	एत्यः	भवः	दृग्देत्यः
दृष्टान्	१७१	मनुप्	अस्यास्ति	तदस्यास्त्य०

पदानि	पुंस्	प्रत्ययः	वर्गः	सूत्र
देवफः	१९६	कन्	अनुकम्पा	फे च वा लोपो वाच्यः (वा०)
देवकीयम्	७१	छः	इहं	स्वपरजनदेवानां कुक् च (भो०)
देवता	२०८	नछ्	स्वार्थे	देवात्तुक्
देवत्रा	२१५	त्रा	द्वितीयासप्तम्यर्थे	देवमनुष्य०
देवदत्तकः	१९६	कन्	अनुकम्पा	अनुकम्पायाम्
देवदत्तपाशः	१९३	पाशप्	स्वार्थे कृत्साया	याप्ये पाशप्
देवदत्तिकः	१९६	ठच्	अनुकम्पा	वहचो मनुष्य०
देवपथः	१९९	फन्	इवार्थे	देवपथादिभ्यश्च
देवप्रती	१४०	डिनिः	चरति	अवान्तरदीक्षादिभ्य० (वा०)
देवागारिकः	११५	ठन्	नियुक्तः	अगारान्साडुन्
देविकः	१९६	ठच्	अनुकम्पा	वहचो० (ठाजावाविति लोपः)
देवियः	"	घन्	"	वनिलचौ च
देविलः	"	इल्लच	"	"
देश्यन्	८१	यत्	भवः	दिगादिभ्यो यत्
दैतेयः	२३	ढक्	अपत्यं	सौभ्यो ढक्
दैत्यः	"	ण्यः	अपत्यादि	दित्यदित्यादित्य०
दैत्यद्विषायनिः	१६	फिञ्	अपत्यं	उदीचां वृद्धादगोत्रात्
दैत्यम्	१४८	व्यञ्	भावः	गुणवचन०
दैर्घ्यवर्त्रः	५८	अञ्	कूपः	वहचः कूपेषु
दैर्घ्यन्	१४७	व्यञ्	भावः	वर्णहृदादिभ्यः०
दैलीपाथनः	४०	फक्	युवापत्यं	यन्निजोश्च
दैवः	२४	अञ्	अपत्यादि	देवस्य यन्निजौ
दैवकर्णायनः	४०	फक्	युवापत्यं	यन्निजोश्च
दैवतम्	२१०	अण्	स्वार्थे	भक्षादिभ्यश्च
दैवतरेयः	३५	फक्	अपत्यं	युआदिभ्यश्च
दैवतायनः	४०	फक्	युवापत्यं	यन्निजोश्च

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
दैवदारवम्	९९	अण्	विकारावयवौ	ओरन्
दैवमत्तायनः	४०	फक्	सुवापत्यं	यजिजोश्च
दैवयज्ञायनः	"	"	"	"
दैवयज्ञी	२३	इन्	अपत्यं	अत इन् (इता० इति ङीप्)
दवयज्ञ्या	"	प्यङ्	"	दैवयज्ञि० (यङ्श्चाप्)
दैवस्थायनिः	३८	फिन्	"	तिकादिभ्यः फिन्
दैवशर्मिः	२७	इन्	"	बाह्यादिभ्यश्च
दैवहन्यः	३१	यन्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यन्
दैवासुरम्	९७	अण्	इदं	तस्येदम् (वैरे देवासुरा०)
दैविकं	८४	ठन्	भवः	अध्यात्ममाधि० (भो०)
दैव्यः	२४	यञ्	अपत्यादिः	देवस्य यन्त्रौ
दैवदाया	४३	प्यङ्	अपत्यं	क्रौञ्चादिभ्यश्च
दैवेयः	३६	ढक्	"	शुभ्रादिभ्यश्च
दैविकः	११३	ठक्	मतिः	अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः
दोग्धी	१९२	टृच्	"	उगित्याङ्गीप्
दोषविज्ञानः	१६५	छः	अध्यायः	अध्यायानुवाकयोर्छक्०
दोषविज्ञानीयः	"	"	"	सुम्बा वच्यः (वा०)
दोषाकरोति	२१४	च्यिः	अभूततद्भावः	अभूततद्भावे० (अव्यय०)
दोषातनं	७५	टडुः	भवः	सायं चिरं०
दोहीयसी	१९२	ईयसुन्	अतिशये	तुरिष्टेमेयस्तु (इति तृलोपः)
दोत्यं	१५०	प्यन्	भावः	आभ्यां प्यञ्चेति भोजः
दौर्यायणः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
दौर्भाभ्यन्	१४९	प्यन्	भावः	गुणवचन०
दौर्भात्रम्	१५२	अण्	"	हायनान्त०
दौर्भागिनेयः	१२	ढक्	अपत्यं	कल्याणादीनामिन् ङ् च
दौर्मनसायनः	३२	फन्	गोत्रापत्यं	अध्यादिभ्यः फन्

पदानि	पुटस्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
दौर्मित्रिः	१६	इञ्	अपत्यं	वाह्यादिभ्यश्च
दौर्हर्दिम्	१५२	अण्	भावः	हायनान्त०
दौर्हृदम्	"	"	"	" (मित्रशत्रुपर्याये नोत्तरबुद्धिः)
दौवारपलम्	६६	"	इदं	तस्येदम्
दौवारपालिः	८	इञ्	अपत्यं	अत इञ् (द्वारादिः)
दौवारपालिकः	१४	ठक्	"	अधमणिद्वारेभ्यः० (मो०)
दौवारिकः	११५	"	नियुक्तः	तत्र नियुक्तः
दौष्कः	१०५	कः	तरति	दोषस्तस्य को वाच्यः (वा०)
दौष्कुलीनः	१४	खः	अपत्यं	दुष्कुलाद्दक्
दौष्कुलेयः	"	ठक्	"	"
दौष्कुल्यम्	१४९	ज्यन्	भावः	गुणवचन०
दौष्टवम्	१५१	अञ्	"	प्राणभृज्जाति०
दौष्पुरुष्यम्	१४९	ज्यन्	"	गुणवचन०
दौःखन्	१५२	अण्	"	हायनान्त०
दौष्टिकः	१३३	ठक्	नित्यमर्हति	छेदादिभ्यो नित्यम्
दौष्टित्रः	६	अञ्	अनन्तरापत्यं	अनृष्यः नन्तर्ये०
द्यावापृथिवीयम्	४९	छः	देवता	द्यावापृथिवी०
द्यावापृथिव्यम्	"	यत्	"	"
धुमः	१७६	मः	अस्वास्ति	धुद्रभ्यां मः
द्रढिमा	१४७	इमनिच्	भावः	वर्णहृदादिभ्यः प्यञ्च
द्रष्टिः	१९३	इष्टन्	अतिष्ठने	अतिशब्धने०
द्रव्यम्	१०२	यत्	विकारः	द्रोश्च
द्रव्यकः	१३४	कन्	हरत्यादि	वस्तुद्रव्याभ्यां ठन्कनौ
द्रव्यवान्	१७७	मतुप्	अस्वास्ति	तदस्या०
द्रव्या	१०२	यत्	विकारः	द्रोश्च
द्राघिमा	१४७	इमनिच्	भावः	वर्णहृदादिभ्यः प्यञ्च

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
ब्राह्मिष्ठः	१९३	इष्टन्	अतिश्रुये	अतिशायने० (मियस्तिर०)
दुमः	१७६	मः	अस्यास्ति	शुद्धभ्यां मः
दुवयम्	१०२	वयः	मानं	म,ने वयः
द्रुष्ठाः	४१	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्यो० (यस्कादिः)
द्रौघणकम्	५९	वुन्	चातुरधिकः	वुन्वृण्कठ०
द्रौणम्	१३४	अण्	पचति	पचत्यर्थे द्रोणादण् च (वा०)
द्रौणायनः	६	फक्	गोत्रापत्यं	द्रोणपर्वतजीवन्ताद०।
द्रौणायनिः	१६	फिञ्	अपत्यं	उदीचां वृद्धा० (वा नामधे०)
द्रौणिः	६	इन्	॥	अत इन्
*द्रौणिकम्	१३२	ठन्	वापस्थानं	तस्य वापः
द्रौहिकाः	१३६	ठक्	नित्यमर्हति	छेदादिभ्यो नित्यम्
द्रौष्ठाः	३४	अण्	गोत्रापत्यं	शिवादिभ्योऽण्
द्वयं	१६२	अयच्	अवयवः	द्वित्रिभ्यां तपस्यायज्वा
द्वात्रिंशम्	१६९	डः	अधिकम्	सहस्रापूर्वाधिष्टम् (वा०)
द्वादशम्	"	"	"	तदस्मिन्नाधि० (शतसहस्रयो०)
द्वाविंशम्	"	"	"	सहस्रापूर्वाधिष्टम् (वा०)
द्वि	२०६	सुच्	क्रियागणनम्	द्वित्रिचतुर्भ्यः भुच्
द्विकम्	१३५	फन्	परिमाणं	सहस्राधा०।
द्विकः	१६७	"	गृहाति	साधतिधेन गृहातीत्यर्थे०
द्विकाकणीकम्	१३०	ईकन्	क्रीतम्	फारुण्याध
द्विकर्षापणम्	१२९	टिठ्ठन्	"	फार्षापणा (वा०) प्रत्यागलुम्
द्विकुलिजम्	१६४	ठञ्	सम्भवत्यादि	कुलिजादुक्त्या च
द्विपुलिजिकम्	"	ठञ्	"	"
द्विपुलिजीनम्	"	लः	"	"
द्विपुलीकम्	१३०	ईकन्	क्रीतम्	साया ईकन्
द्विपुलापरेति	२१६	अच	वृत्त्यर्थे	मल्लजायका गुणः तयाः

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
द्विजकुलीनः	१३	सः	अपत्यं	कुलात् सः
द्विजधर्मी	१८६	इनिः	अस्यास्ति	धर्मशीलवर्णाङ्गताच्च
द्विजवर्णी	"	"	"	"
द्विजशीली	"	"	"	"
द्वितयम्	१६२	तयप्	अवयवः	सङ्ख्याया अवयवे तयप्
द्वितीयम्	४५	तीयः	पूरणं	द्वेस्तीयः
द्वितीयः	१६४	"	"	"
द्वितीयकः	१६८	कन्	रोगः	कालप्रयोजनाद्वेगे
द्वितीया	४५	तीयः	पूरणं	द्वेस्तीयः
द्वितीयाकरोति	२१६	डाच्	कर्षणं	कृञो द्वितीय०
द्वितीयिकः	१३३	ठन्	वृद्ध्यादिदानं	पूरणार्थाद्वन्
द्विधा	१८८	धा	प्रकारः	सङ्ख्याया विधार्थे धा
द्विनिष्कम्	१२९	ठन्	कीर्तं	द्वित्रिपूर्वाभिष्कात्
द्विनैष्किकम्	"	"	"	"
द्विपण्यम्	१३०	यत्	"	पणपादमाषशताद्यत्
द्विपादिका	२०३	बुन्	वीप्सा	पादशतस्य०
द्विपाद्यम्	१३०	यत्	कीर्तं	पणपाद०
द्विपुरुषम्	१६१	द्वयसच्	प्रमाणं	प्रमाणे (द्विगोर्द्वयसचो लृक्)
द्विविस्तम्	१२९	ठन्	कीर्तं	तदस्य प० (विस्तारोति वा लृक्)
द्विवैदिकम्	"	"	"	"
द्विमयम्	१६३	मयट्	मूल्यं	सङ्ख्याया गुणस्य निमाने०
द्विमयाः	"	"	धेयं	"
द्विमाप्यम्	१३०	यत्	कीर्तं	पणपाद०
द्विमास्यः	१३९	यप्	भूतः	द्विगोर्यप्
द्विमोदकिका	२०३	बुन्	वीप्सा	पण० (पादशतादन्यत्रापि दृष्टम्)
द्विरात्रीणः	१३९	सः	निर्वृत्तादिः	सन्वहः संवत्सराच्च

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
द्विवर्णः	४३	अण्	रक्तं	तेन रक्तं० (द्विगोर्लुगनपत्ये)
*द्विवर्षः	१३९	खः	निर्वृत्तादि	वर्षाल्लुक् च
द्विवर्षाणः	"	"	"	"
द्विवर्षिकम्	१४०	ठञ्	"	" (वर्षस्येत्युत्तरवृद्धिः)
द्विविंशतिकीनम्	१२९	खः	क्रीतं	विंशतिकात् खः
द्विवेदः	५५	अण्	अध्ययनं	तद्वीते० (द्विगोर्लुगनपत्ये)
द्विशः	२११	शस्	वीप्सा	सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्
द्विशतम्	१३०	ठञ्	क्रीतं	शताच्च वाच्यं (ठञो लुक्)
द्विशतिका	२०३	बुन्	वीप्सा	पादशतस्य० (वण्डव्यवसर्ग०)
द्विशायम्	१३०	यत्	क्रीतं	पणपाद०
द्विशाम्	"	ठञ्	"	शान्ताद्वा (परिमाणठञो लुक्)
द्विशाम्यम्	"	यत्	"	"
द्विशूर्णम्	१२८	भक्	"	शूर्णद० (अध्यर्धेति लुक्)
द्विपादिकः	१३५	ठञ्	परिमाणं	तदस्य परिमाणम्
द्विसंवत्सरीणः	१३९	खः	निर्वृत्तादिः	रात्र्यहःसंवत्सराच्च
द्विसमीनः	"	"	"	द्विगोर्वा
द्विसहस्रम्	१२९	अण्	क्रीतं	शतमान० (विभाषा कापापण०)
द्विसंवत्सरिकः	१३९	ठञ्	निर्वृत्तादिः	रात्र्यहःसंवत्सराच्च
द्विसहस्रम्	१२९	अण्	क्रीतं	शतमानविंशतिक०
द्विसौत्यम्	११८	यत्	समितं	नौवयोधर्म० (रधेति तदन्त०)
द्विरुच्यः	११९	"	कर्मः	मतजनहृत्पत्० (")
द्वीयम्	६६	छः	इदं	बुद्धाच्छः
द्वेधा	१८८	एधाच्	विधार्थे	एधाच्च
द्वैकुलिनिकम्	१३४	ठञ्	सम्भवत्यादिः	द्विकुलिबालुक्त्वौ च
द्वैगुणिकः	१०९	ठक्	प्रयच्छति	प्रयच्छति गर्भम्
द्वैतम्	२१०	अण्	स्वार्थे	प्रज्ञादिभ्यश्च

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
द्वितीयकम्	१५	ईकक्	स्वार्थे	तीयादीकक् स्वार्थे वाच्यः (वा०)
द्वैधम्	१८८	धमुञ्	प्रकारः	द्विभ्योश्च धमुञ्
द्वैधः	"	ङः	तद्वति	धमुजन्ताङो वाच्यः (वा०)
द्वैपः	४५	अण्	परिवृतः	द्वैपवैयाघ्रादण् (कच्छादि०)
द्वैपकः	७०	बुञ्	जातः	धूमादिभ्यश्च
द्वैपदिकः	५६	ठक्	अच्ययनादि	कतूकधादिसूत्रान्ताठक्
द्वैपायनः	६	फक्	गौत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
द्वैपारायणिकः	१३७	ठक्	वर्तयति	सङ्ख्यापूर्वाणामपीष्टम् (वा०)
द्वैपुरुषिः	४३	इन्	अपत्यं	अत इन्
द्वैप्यः	७३	यञ्	मवः	द्वीपादनुसमुद्रं यञ्
द्वैभाभ्यम्	१४८	प्यञ्	स्वार्थे	एकद्वित्रिस्वान्येभ्यो० (भो०)
द्वैमातुरः	९	अण्	अपत्यं	मातुरुत्सङ्ख्यासंभद्रपूर्वायाः
द्वैमात्रेयः	११	ठक्	"	शुभ्रादिभ्यश्च
द्वैयन्यिकः	११४	ठक्	पुत्तं	कर्माध्ययने धृतम्
द्वैयद्विकः	१३९	ठञ्	निर्वृत्तादिः	राज्यहःसंवत्सराण्य
द्वैरात्रिकः	"	"	"	"
द्वैवर्षिकः	१४०	"	भावी	तमधीष्टो भृतो०
द्वैशफटः	११७	ठक्	वहति	शफटादण् (तदन्तविधिः)
द्वैशाणम्	१३०	अण्	क्रीतं	द्विशिपूर्वादिण् च
द्वैसनिकः	१३९	ठञ्	निर्वृत्तादिः	द्विगोर्वा
द्वैसीरिकः	११७	ठक्	वहति	हलधोराडक्
द्वैश्लिकः	"	"	"	"
द्वैहायनम्	१५१	अण्	मावः	हायनान्तधुवादिभ्योऽण्
द्वैघरलिः	१६१	मात्रच्	परिमाणं	प्रमाणे० (द्विगोर्द्वयसचो लक्)
द्वैचहीनः	१२९	खः	निर्वृत्तादिः	राज्यहः० (अहः से टिलोपः)
द्वैधाडकः	१३४	छन्	सम्भवत्यादि	द्विगोः छञ्च (ठञो वा लक्)

पदानि .	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
व्यादकिक्:	१३४	छन्	सम्भवत्यादि:	द्विगोः धृश्च
व्यादकिकी	"	"	"	" (पित्वान्डीष्)
व्यादकीनः	"	खः	"	"
धकित्	१९५	अकच्	स्वार्थे	कस्य च दः
धनकः	१६६	कन्	कामे	धनहिरण्यात् कामे
धन्यम्	१४४	यत्	फलं-	स्वर्गधनानुर्यशःकामेभ्यो यत् (भोजनूत्रम्)
धन्यः	१९७	"	लब्धा	धनगणं लब्धा
धन्यी	१७८	इनिः	अस्यास्ति	व्रीह्यादिभ्यश्च
धमनीलः	१७३	लच्	"	सिध्मादिभ्यश्च
*धर्म्यम्	१९८	यत्	प्राप्यं	नौवयोधर्म०
धाराक्यः	३७	ण्यः	अपत्यं	कुर्वादिभ्यो ण्यः
धानपतः	२४	अण्	"	अश्वपत्त्यादिभ्यश्च
धानरज्यः	३०	यन्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यन्
धानुर्दण्डिकः	१०६	ठक्	जीवति	वेतनादिभ्यो०
धानुष्कः	"	"	"	" (उसन्तात् ठस्य कः)
धान्यकः	२०४	कन्	प्रकारवति	स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्
धान्यायनः	३२	फन्	गोत्रापत्यं	अर्धादिभ्यः फन्
धाययच्	८२	यत्	भवः	दिगादिभ्यो यत्
धार्तराजः	३	अण्	अपत्यं	तस्यापत्यं (पपूर्वेत्पलोपः)
धार्मयिद्यः	५६	"	अध्ययनादिः	तदधीते०
धार्मिकः	१०	ठक्	चरति	धर्मे चरति
धार्मिजेयः	३५	ढक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
धार्म्यायणः	३२	फज्	गोत्रापत्यं	अर्धादिभ्यः फज्
धिषणः	१८०	अच्	अस्यास्ति	अर्धं आदिभ्योऽच्
धुरीणः	११६	खः	वहति	खः सर्वधुरात् (योगविभागात्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
दुर्यः	११६	यत्	वहति	धुरो यद्दकनौ
धुवकिलः	१७४	इलच्	अस्मास्ति	लोमादिपामादि०
धूम्या	५३	यः	समूहः	पाशादिभ्यो यः
धेनुज्या	११८	निपातः	संज्ञा	संज्ञायां धेनुज्या
धैनवः	२५	अञ्	अपत्यं	उत्सादिभ्योऽञ्
धेनुकम्	५२	ठक्	समूहः	अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्
धैवत्यम्	१५०	ज्यञ्	भावः	गुणवचन०
धौमकः	९	बुञ्	भवः	धूमादिभ्यश्च
धौमायनः	३२	फञ्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फञ्
धौम्यः	३०	यञ्	"	गर्गादिभ्यो यञ्
धौम्रायणः	३२	फञ्	"	अश्वादिभ्यः फञ्
धौरेयः	११६	ढञ्	वहति	धुरो यद्दकनौ (इति पाठे)
धौरेयकः	"	ढञ्	"	धुरो यद्दकनौ
धौर्तकम्	१५२	कुञ्	भावः	हृन्मनोशादिभ्यश्च
धौवकिः	२६	इञ्	अपत्यं	बाह्यादिभ्यश्च
ध्रुवकिलः	१७४	इलच्	अस्मास्ति	लोमादिपामादि०
ध्रौवकिः	२६	इञ्	अपत्यं	बाह्यादिभ्यश्च
ध्वाजपाता	५४	अः	क्रिया	वजः सास्यां क्रियेति अः
ध्वाजवतायनिः	३८	फिञ्	अपत्यं	तिक्कादिभ्यः फिञ्
ध्वानायनः	३२	फञ्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फञ्
नगरम्	१७५	रः	अस्मास्ति	वगपांसुपाण्डुभ्यश्च (भो०)
नडकीयम्	६२	छः	अस्ति	नडादीनां कुक् च
नड्वलः	"	इवलच्	"	नडशादाद् इवलच्
नड्वान्	६१	इमतुप्	चातुरर्थिकः	कुमुदनडवेतसेभ्यो इमतुप्
नभस्यः	१२२	यत्	मासः	मत्वर्थे माससत्त्वोः
नभाः	"	"	"	" (यतः पाक्षिको लृक्)

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
गभ्यः	१२५	यत्	हितं	नाभेर्नभश्चादेहांशात् (भोज०)
नलमयम्	८८	मयट्	आगतः	मयट् च
नलरूप्यम्	”	रूप्यः	”	हेतुगनुष्येभ्योऽन्यतरस्मां रूप्यः
नलीयः	६७	लः	इदं	वृद्धाच्छः (वा नामधेयस्य)
नवीनम्	२०७	लः	स्वार्थे	नवस्य नूभाव० (वा०)
नभ्यम्	”	यत्	”	पादाध्याभ्यां चेत्यत्र चकारात्
नस्तः	२१२	तसिः	अपादाने	अपादाने० (नस् नासिकाया०)
नस्यम्	८२	अत्	भवः	शरीरावयवश्च (,)
नाकारवः	३४	अण्	गोत्रापत्यं	शिवदिभ्योऽण्
नाकुलम्	२०१	”	इवार्थे	शर्करादिभ्योऽण्
नाकुलः	९	”	अपत्यं	नृष्यन्धकवृष्णिङ्कुरुभ्यश्च
नाकुलकः	९०	बुन्	भक्तिः	गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं बुन्
नागरः	६३	अण्	जातादि	क्षेपे
नागरकेण	६९	बुन्	कुत्सनं	नगरात् कुत्सनमावीप्ययोः
नागरमर्दिः	२७	इन्	अपत्यं	वाह्यादिभ्यश्च
नागरेयकः	६३	ढक्	जातादि	कल्यादिभ्यो ढक्
नाटारः	१२	आरक्	अपत्यं	आरगन्धेभ्योऽपीप्यते (वा०)
नादेयः	”	ढक्	”	शुभ्रादिभ्यश्च
नाटेरः	”	ढक्	”	क्षुद्राभ्यो वा
नाट्यम्	९८	व्यः	घर्मो वेदो वा	छन्दोगौख्यक०
नाटायनः	५	फक्	गोत्रापत्यं	नटादिभ्यः फक्
नादिः	”	इन्	अपत्यं	अत इत्
नादेयः	६३	ढक्	भवः	नद्यादिभ्यो ढक्
नाना	१५८	नाब्	नसह	विनन्भ्यां नानाधौ न सह
नानान्द्रः	६	अन्	अनन्तरापत्यं	अनृप्यानन्तर्ये०
नान्द्रायनिः	१६	फिन्	अपत्यं	उदीचां वृद्धादगोत्रात्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
नान्दिः	१६	इञ्	अपत्यं	अत इञ्
नान्दीपुरकः	६८	बुञ्	जातः	प्रस्थपुरवहान्ताच्च
नापितवास्तुकः	६७	ठञ्	भवः	वृद्धात् प्राचाम्
नाभागः	३३	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
नामिद्वयसम्	१६१	द्वयसच्	प्रमाणं	प्रमाणे द्वयसज्जन्मानत्रयः
नाभिलः	१७३	लच्	अस्यास्ति	सिध्मादिभ्यश्च
नाभ्यम्	१२५	यत्	अवयवः	शरीरावयवाद् यत्
नामदासकायनः	३२	फञ्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फन्
नामस्यः	३०	यञ्	"	गर्गादिभ्यो यञ्
नामारुधातिकः	८६	ठक्	भवः	व्यजृद्धाक्षण०
नामिकः	"	"	"	" (व्यस्तसमस्तयोः)
नात्म्	११२	अण्	धर्म्यं	अण् महिष्यादिभ्यः
ना२कः	२१०	"	स्वार्थे	प्रज्ञादिभ्यश्च
नाराचम्	२०१	"	इवार्थे	शर्करादिभ्योऽण्
नारायणः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नन्दादिभ्यः फक्
नारिकाः	१३६	ठक्	नित्यमर्हति	छेवादिभ्यो नित्यम्
नार्मदः	९	अण्	अपत्यं	अवृद्धाभ्यो ०
नालम्	८८	"	आगतः	तत आगतः
नालः	६७	"	इदं	तस्येदम्
नावयज्ञिकः	५०	ठञ्	वर्तते	तदस्मिन् वर्तत इति० (वा०)
नायिकः	१०५	ठञ्	तरति	नौवाचञ्
नाव्यम्	११८	यत्	तार्थं	नौवयोधर्म०
नासिन्धम्	८२	"	भवः	शरशिचययाच्च
नासिन्धवः	"	"	"	" (वर्णनगरयोर्न नसमावः)
नास्तिकः	११३	ठक्	गतिः	अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः
नास्तिक्यम्	१५०	ज्यञ्	भावः	गुणवचन०

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
नास्यम्	८२	यत्	भवः	शरीरावयवोच्च
निकटम्	१५०	कटच्	समीपे	नेः समीपे (भोज०)
निकथिती	१६९	इनिः	अनेन	इष्टादिभ्यश्च
नित्यः	६४	त्यप्	भुवं	नेर्भुवे (भोज०)
निधायः	१२५	छः	अस्य स्यात्	तदस्य तदस्मिन् स्यादिति
निविडम्	१६०	विडच्	नरिन्भ्रं	नेर्विडज्विरीसन्धौ
निबिरीसम्	"	बिरीसच्	"	"
निराकृती	१६०	इनिः	अनेन	इष्टादिभ्यश्च
निषथाः	१८	ण्यः	अपत्यं	कुरुना० (तद्राजस्येति लुक्)
निष्कुलाकरोति	२१६	डाच्	निष्कोषणं	निष्कुलान्निष्कोषणे
निष्ठयः	६५	त्यप्	निर्गतं	निसो निर्गते
निष्पत्राकरोति	२१६	डाच्	अतिव्यथनं	सपत्रनिष्पत्रादातिव्यथने
निष्पावलः	१७३	लच्	अस्यास्ति	सिध्मादिभ्यश्च
नीचः	१८०	अच्	अस्यास्ति	अर्धआदिभ्योऽच्
नीचकैः	१९४	अकच्	स्वार्थे	अव्ययसर्व०
नीलम्	४४	अन्	रक्तं	नील्या अन् वाच्यः (वा०)
नूतनम्	२०७	तनन्	स्वार्थे	नवस्य नूभावस्तनप् ० (वा०)
नूतनम्	"	त्नप्	"	"
नेदिष्ठः	१९२	इष्टन्	अतिशये	अतिशयने० (अन्तिकवादयो- रिति नेदादेशः)
नेदीयान्	"	ईयसुन्	"	द्विवचनं० "
नेमच्छिन्नम्	२०५	"	"	न सामिवचन इति कवो निषेधः
नैकटिकः	११५	ठक्	वसति	निकटे वसति
नैडायनिः	३८	फिज्	अपत्यं	तिकादिभ्यः फिज्
नैत्यम्	१४१	अण्	देयं कार्यं वा	बुधादिभ्योऽण्
नैत्यशब्दिकः	१०४	ठक्	आह	तदाहेति माशब्दादिभ्य० (वा०)

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
नैदाघयः	४३	इन्	अपत्यं	अत इन्
नैमिचः	५५	अण्	वेद	तदधीते तद्देद
नैमिशाशनः	४१	फक्	अपत्यं	यजिजोश्च
नैयग्रोधम्	१०२	अण्	फलं	प्रुष्टादिभ्योऽण्
नैयङ्गवम्	९५	"	इदं	तस्येदं (न्यङ्गोर्वा)
नैयायस्	८६	"	भवः	अणृगयनादिभ्यः
नैयायिकः	५५	ठक्	अध्ययनादि	कतूक्थादिसूत्रान्तादृक्
नैयासिकः	"	"	"	"
नैरुक्तम्	८६	अण्	भवः	अणृगयनादिभ्यः
नैर्धात्यम्	१४९	प्यन्	भावः	गुणवचन०
नैर्घोषिकः	१४२	ठन्	प्रभवति	निरः पेषघोषाभ्याम् (भो०)
नैलः	१०	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
नैलीनकः	२६	"	भवः	प्रत्योत्तरपद०
नैवासिकः	१२१	ठञ्	साधुः	गुडादिभ्यष्ठन्
नैशम्	७४	अण्	भवः	तत्र भवः
नैशिकम्	"	ठञ्	"	निशाप्रदोषाभ्यां च
नैशिकः	८०	"	रीति	व्याहरति मृगः
नैषधः	१८	अण्	इदं	तस्येदम्
नैषध्यः	"	प्यः	अपत्यं राजा च	कुरुनादिभ्यो ण्यः
नैषादः	६	अन्	अनन्तरापत्यं	अनृष्यान्तर्वे०
नैष्कशतिकः	१७८	ठञ्	अस्थास्ति	शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्
नैष्कसहस्रिकः	"	"	"	"
नैष्किकम्	१०१	ठक्	विकारः	कीतवत् परिभाषात्
नैष्किकः	"	"	"	"
नैष्कुल्यम्	१४९	प्यन्	भावः	गुणवचन०
नैष्कमणम्	१४१	अण्	देयं कार्यं वा	न्युष्टादिभ्योऽण्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
नैष्पेधिकः	१४२	ठञ्	प्रभवति	निरः पेषघोषाभ्यां (भो०)
नैसर्गिकः	"	"	"	निल्युपेभ्यः सर्गात् "
न्याग्रोधमूलाः	१०२	अण्	भवः	तत्र भवः
न्याङ्कचम्	९५	"	इदं	तस्येदम् (न्यङ्कोर्वा)
न्याय्यम्	८२	यत्	भवः	दिगादिभ्यो यत्
पक्षतिः	१५८	तिः	मूलं	पक्षातिः
पक्ष्यम्	८१	यत्	भवः	दिगादिभ्यो यत्
पक्षिलः	१७४	इलच्	अस्यास्ति	पक्षकाकप्रहगुहाभ्यश्च (भो०)
पक्षिः	१३५	निपातः	परिमाणं	पक्षिर्विशति०
पचतकि	१९५	अकच्	स्वार्थे	अव्ययसर्व०
पचतके	"	"	"	"
पचतिकल्पम्	१९३	कल्पप्	ईपदसमासौ	ईपदसमासौ०
पचतितामस्	१९०	तमप्	अतिशये	तिङश्च (किमेचिड०)
पचतिरूपम्	१९३	रूपप्	स्वार्थे	प्रशंसायां० (तिङोऽनुवृत्तेः)
पचान्तिरूपम्	"	"	"	"
पच्छः	२११	शस्	बीप्सा	सङ्ख्यैक० (ऋचः शो)
पञ्चकम्	१३५	कन्	अंशादि	सोऽस्यागवस्नभृतयः
पञ्चकः	१२७	"	क्रीतं	सख्याया अति०
पञ्चकाः	१३५	"	संज्ञासङ्हावि	सङ्ख्यायाः संज्ञा०
पञ्चकृत्वः	२०६	कृत्वसुच्	क्रियागणनं	सङ्ख्यायाः क्रिया०
पञ्चगोणिः	१२८	ठञ्	क्रीतं	तेन क्रीतम्
पञ्चजनीनः	१२४	खः	"	पञ्चजनाद्यष्टम् (वा०)
पञ्चत्	१३६	निपातः	परिमाणं	पञ्चदशतां वर्गं वा
पञ्चदशः	१६१	ङः	प्रमाणं	जे ङट् च वाच्यः (वा०)
पञ्चदशा	"	"	स्तोमः	"
पदाश नि :	"	दिनिः	"	सन्शब्दन्तादिभ्यश्च० (वा०)

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
पञ्चदशी	१६१	डट्	स्तोमः	स्तोमे ङो डट् च वाच्यः (वा०)
पञ्चमः	१६३	मट्	पूर्णं	नांतादसंख्यादेर्मट्
पञ्चमकम्	१६७	कन्	तावतिथं ग्रहणं	तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा
पञ्चमिकः	१३१	ठन्	वृद्ध्याविदानं	पूरणार्धाद्वन्
पञ्चमी	१८०	इनिः	अस्यास्ति	वयसि पूरणात्
पञ्चतृचिः	१२८	ठन्	क्रीतं	तेन क्रीतं (अध्यर्धेति लुक्)
पटपटाकरोति	२१५	डाच्	स्वार्थे	अव्यक्तानुकरणाद् ०
पटाकाः	४१	इन्	अपत्यं	अत इन् (यस्कादित्वास्लुक्)
पटाक्या	५३	यः	समूहः	पाशादिभ्यो यः
पठिति करोति	२१५			इतिशब्दपरकत्वाद्वाजभावः
पठिमा	१४६	इमनिच्	भावः	पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा
पटीयांसः	१९०	ईयसुन्	अतिश्रये	द्विवचनविभज्यो ०
पटुतरः	"	तरप्	"	" (बौद्धप्रतियोग्यपेक्षायामपि)
पटुतराः	"	"	"	"
पट्टस्यात्	२१४	चिर्वः	अभूततद्भावः	अभूततद्भावे ० (चवौ चेति दीर्घः)
पठिती	१६९	इनिः	अनेन	इष्टादिभ्यश्च
पणशः	२११	शस्	वीप्सा	सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्
पणशतकम्	१२७	कन्	क्रीतं	सङ्ख्याया अति ०
पण्डितिमा	१४७	इमनिच्	भावः	वर्णहटादिभ्यः ण्यश्च
पताकी	१७८	इनिः	अस्यास्ति	नीलादिभ्यश्च
पत्रकः	२०४	कन्	प्रकारवति	स्थूलादिभ्यः ०
पत्रमूलकः	"	"	"	"
पत्रलः	१७३	लच्	अस्यास्ति	सिध्मादिभ्यश्च
पथ्यम्	१२६	यत्	हितादिः	विग्राहा हविरपूपादिभ्यः
पथकः	१६५	वुन्	कुशलः	तत्र कुशलः पथः
पथिकः	१३८	क्कन्	गच्छति	पथः पक्कन्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
पथिकी	१३८	ष्कन्	गच्छति	पथः ष्कन् (पितृवन्दीष)
पथ्य	८१	यत्	भवः	दिगादिभ्यो यत्
पदकः	५६	वुन्	अध्ययनादि	कमादिभ्यो वुन्
पदिकः	१०५	ष्ठन्	चरति	पर्णादिभ्यः (पादस्य पथ)
पद्मकल्पम्	१९३	कल्पप्	ईपदसमाप्तौ	ईपदसमाप्तौ०
पद्मा	१८०	अच्	अस्त्यस्ति	अर्शआदिभ्योऽच्
पद्मिनी	१८१	इनिः	देशे	पुष्करादिभ्यो देशे
पशम्	८२	यत्	भवः	शरीरावयवाच्च
पशः	११७	"	दृश्ये	पदमाप्तिन् दृश्यम्
पथाः	"	"	विध्यति	विध्यत्यवनुषा
पन्थकः	७६	वुन्	जातः	पथः पन्थ च
पनागाराः	२१	इब्	अपत्यं	अत इब् (गृह च इत्यादिना लुक्)
पयस्यम्	१०२	यत्	विकारः	गोपयसोर्यत्
परकीयम्	७१	छः	इदं	स्वपरजनदेवानां कुक् च (भो०)
परतः	१८६	अतसुच्	अस्तात्यर्थे	विभाषा परावराभ्याम्
परमकाश्यपीयः	६६	छः	भवः	वृद्धाच्छः
परमहृत्यः	११९	यत्	कर्मः	मतजने० (स्थेति तदन्तविधिः)
परम्परीणः	२५४	खः	अनुभवति	परोक्षपरम्पर०
परस्तात्	१८६	अस्तातिः	स्वार्थे	विभाषा परावराभ्याम्
परारि	१८५	निपातः	साम्यर्थे	सधःपरत् ०
परारिन्म	७५	लः	भवः	चिरपरुत्परारिभ्यस्तो वाच्यः
पराच्यम्	७३	यत्	"	परावराधमोत्तमपूर्वाच्च
परिक्रिती	१६९	इनिः	अनेन	इष्टादिभ्यश्च
परितः	१८३	तसिल्	सर्वविभक्त्यर्थे	पर्यभिभ्यां च
परिपन्थी	१७०	इनिः	पर्यवस्थातरि	छन्दसि परि० (लोकेऽपीष्टः)
परिरक्षिती	१६९	"	अनेन	इष्टादिभ्यश्च

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
परित्रदिमा	१४७	हमनिच्	भावः	वर्णद्वयादिभ्यः ष्यञ्च
परिषद्वलः	१७६	वलच्	अस्यास्ति	रजःकृष्यामुति०
परुत्	१८५	निपातः	सप्तम्यर्थे	सद्यः परुत् ०
परुत्तम्	७५	लः	भवः	चिरपरुत्परारिभ्यस्तनो वाच्यः
परेचावि	१८५	निपातः	सप्तम्यर्थे	सद्यः परुत् ० [(वा०)
परोवरीणा	१५६	खः	अनुमवति	परोवरपरम्परं०
पर्णलः	१७३	लच्	अस्यास्ति	सिध्मादिभ्यश्च
पर्णीटाः	४१	इन्	अपत्यं	अत इन् (यस्कादित्वात्लुक्)
पर्णिलः	१७३	इलच्	अस्यास्ति	लोमादिपामादि०
पर्णीयम्	७२	ङः	भवः	कृकणपर्णीव् भारद्वाजे
पर्पिकः	१०५	घञ्	चरति	पर्पादिभ्यः घञ्
पर्पिकी	"	"	"	" (पित्वाञ्छीव्)
पर्वतः	१७९	तप्	अस्यास्ति	पर्वमरुद्भ्यां तप्
पर्वतीयम्	७२	ङः	भवः	विभाषामनुष्ये
पर्वतीयः	७१	"	"	पर्वताद्य
पर्शयः	४०	अण्	स्वार्थे	पर्श्यादि (बहुत्वेऽणो लुगर्थः)
पर्शुलः	१७३	ठच्	अस्यास्ति	सिध्मादिभ्यश्च
पर्शः	४०	अण्	मङ्गः	अतश्चेत्यणो लुक्
पर्षद्वलः	१७६	वलच्	अस्यान्ति	रजः कृष्यामुति०
पलितः	१८०	अच्	"	पर्श आदिभ्योऽच्
पलालिनम्	१७४	नः	"	लगादि०
पलाली	"	इनिः	"	अत इनिठर्ना
पलाशिलः	५९	हलः	चातुरधिकः	बुच्छण्कठ०
पश्वम्	१२५	यत्	हितं	उगवादिभ्यो यत्
पश्वात्	१८७	निपातः	अन्तार्यर्थे	पश्वात्
पश्वाधेन्	"	"	"	अपरस्वार्थे पश्च० (या०)

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
पश्चिमम्	७५	हिमच्	भवः	अग्रपश्चाद्धिमच्
पश्चिमेन	१८७	एनप्	अस्तात्यर्थे	दिक्शब्दमात्रादेनविति के
पांसुरम्	१७५	रः	अस्यास्ति	नगपांसुपाण्डुभ्यश्च (भो०)
पांसुलः	१७३	लच्	"	सिध्मादिभ्यश्च
पाकयज्ञिकम्	५०	ठन्	वर्तते	तदस्मिन् वर्तत इति नयः
पाकिमम्	१०७	इमप्	निर्वृत्तं	दिभ्यष्ठन् वाच्यः
पाकिमा	१४६	इमनिच्	भावः	भावप्रत्ययान्तादिमञ्वाच्यः (वा
पाकी	१७७	इनि.	अभ्यास्ति	पृथ्वादिभ्य इमनिञ्वा
पाक्षायणः	५९	फक्	चातुरार्थिकः	अत इनिठनौ
पाक्षिकः	१०५	ठक्	हन्ति	बुञ्छण्कठ०
पाक्षः	२५	अञ्	अपत्यं	पक्षिमत्स्यसृगान् हन्ति
पाचकतमः	१९०	तमप्	अतिशये	उत्सादिभ्योऽञ्
पाचकतरः	"	तरप्	"	अतिशायने तम०
पाञ्चजनीनः	१२०	लञ्	साधुः	द्विवचन०
पाञ्चजन्यः	८२	ञ्यः	भवः	प्रतिजनादिभ्यः खञ्
पाञ्चलौहितिकम्	१२८	ठञ्	क्रीतं	पञ्चजनाश्च वाच्यम्
पाञ्चालः	१७	अण्	अपत्यं	प्राग्बतेष्टञ् (संज्ञादाल्लुप्तं)
पाञ्चालकः	६८	बुञ्	भवः	जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्
पाञ्चालयनः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्
पाञ्चाली	१९	अञ्	अपत्यं	नदादिभ्यः फक्
पाधिः	८	इञ्	अपत्यं	जनपद०
पाञ्जरम्	७९	अण्	सम्भूतं	वादादिभ्यश्च
पाटलम्	१०३	"	पुण्यं	सम्भूते
पाटलिपुत्रकः	६८	बुञ्	भवः	त्रित्वादिभ्योऽण्
पाणिकम्	१२७	ठक्	क्रीतं	रोपधेतोः प्राचाम्
				असमासे निष्कादिभ्यः

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
पाणिनः	२	अण्	अपत्यं	तस्यापत्यम् (गायि०)
पाणिनीयम्	५७	ऊः	प्रोक्तं	वृद्धाच्छः
पाणिनीयः	"	अण्	अध्ययनादि	तदधीते तद्वेद (प्रोकाह्युक्)
पाणिनीया	३१	"	"	"
पाणिपादवान्	१८०	भतुप्	अस्यास्ति	तदस्यास्त्य०
पाण्डवः	११	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
पाण्डवतः	२१३	तसिः	बहुवचं	पष्ठ्या व्याश्रये
पाण्डवेयः	११	ङक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च (पाण्डवादीनां दे लोपो न)
पाण्डारः	१२	आरेक	"	आरगन्वेभ्योऽपीप्यते
पाण्डित्यम्	१४७	ज्यञ्	भावः	वर्णद्वीदिभ्यः ज्यञ्च
पाण्डितो	१४६	इमानेच्	"	पृथ्यादिभ्य इमानिच्वा
पाण्डुकम्बली	४५	इनिः	परिवृतः	पाण्डुकम्बलादिनिः
पाण्डुरः	१०५	रः	अस्यास्ति	नगपांसुपाण्डुभ्यश्च
पाण्ड्यः	१८	ज्वण	अपत्यं राजा च	अप्रसिद्धात् पाण्डोर्ज्वण् वाच्यः
पातञ्जलाः	४३	अण्	अपत्यं	तस्यापत्यम्
पातिसगणकम्	१५१	अञ्	भावः कर्म वा	पाणभृज्जाति०
पात्रिकी	१३३	ष्ठन्	वापः	पात्रात्वे ष्टन् (चित्वाण्डीप्)
पात्रियः	१३७	घन्	अर्हति	पात्रादृचंश्च
पात्रीणः	१३४	खः	सम्भवत्यादिः	आढकान्ति०
पाच्यः	१३७	यः	अर्हति	पात्रादृचंश्च
पाथिकार्यः	३७	ज्यः	अपत्यं	कुर्वीदिभ्यो ज्यः
पाथेयम्	१२१	ङञ्	साधुः	पथ्यतिथिचसतिस्वपतेर्दङ्
पाथेयकम्	६९	बुञ्	इदं	धूमादिभ्यश्च
पादक्रमिकः	५५	ठक्	अध्ययनादि	कतृक्यादिस्त्वान्तदृक्
पादपम्	९२	अञ्	तेन कृतं	सुद्राग्रमरवत्तरपादपादन्
पादविक्रः	११०	ठक्	धावति	माथोचरपद०

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
पारस्त्रैण्यः	१२	ढक्	अपत्यं	कल्याण्यादीनामिन्द्रं च
पारस्यकुलीनः	१२०	खञ्	साधुः	परस्यामुष्वात्यपरेभ्यः कुलात्
पारायणिकः	१३७	ठञ्	वर्तयति	पारायणतुरायण०
पारावरीणः	६३	खः	जातादि	राष्ट्रावारपारात् घखौ (व्यस्ताद् विपर्यस्ताच्च)
पाराशरः	६	अण्	अपत्यं	ऋष्यन्धकवृष्णि कुरुभ्यश्च
पाराशरिणः	९२	णिनिः	प्रोक्तम्	पाराशर्यशिलालिभ्यां०
पाराशर्यः	६	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
पारिलेयम्	१२५	ढञ्	स्यात्	परिलेया ढञ्
परिभ्रामिकम्	८५	ठञ्	भवः	ग्रामात् पर्यनुपूर्णात्
परिधेयः	३५	ढक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
परिपाथिकः	११०	ठक्	तिष्ठति हन्ति	परिपथं चैके
परिपन्थिकः	"	"	"	परिपन्थं च तिष्ठति
परिपन्थिकाः	"	"	"	"
परिपार्थिकः	१०८	ठक्	वर्तते	परिमुलं च
परिप्लवः	२१०	अण्	स्वार्थे	प्रज्ञादिभ्यश्च
परिमाण्डल्यम्	१५०	प्यञ्	भावः	गुणवचन०
परिभुक्तिकः	१०८	ठक्	वर्तते	परिमुलं च
परिमुख्यः	८३	ञ्य.	भवः	अव्ययीभावाच्च
परिवृद्धम्	१४७	प्यञ्	भावः	वर्णद्वयादिभ्यः प्यञ्च
परित्राजकम्	१५२	अण्	"	हायनान्तयुवादिभ्योऽण्
परिशेष्यम्	१५०	प्यञ्	"	गुणवचन०
परिपदम्	९७	अञ्	इदं	पञ्चाध्वर्युपरिपदश्च
परिपदकम्	९४	वुञ्	तेन वृत्तं	कुलालादिभ्यो वुञ्
परिपदा	१२०	णः	साधुः	परिपदो ण्यः (योगविभागात्)
परिपलः	१११	ण्यः	अनुप्रवेशः	परिपदो ण्यः (साध्वर्थेऽपि)

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
पादशः	२११	शस्	वीप्सा	संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्
पादस्वेदनिकम्	१०७	ठक्	निर्वृत्तं	निर्वृत्तेऽक्षद्वृतादिभ्यः
पादातम्	५०	अण्	समूहः	भिक्षादिभ्योऽण्
पादातिकः	२०९	ठक्	स्वार्थे	विनायादिभ्यष्टक् (इति स्वामी)
पादायनः	३२	फञ्	गोत्रापत्यं	अधादिभ्यः फञ्
पादिकः	१०६	ठक्	जीवति	वेतनादिभ्यो जीवति
पादिलः	१७८	इलच्	अस्यास्ति	स्वांशेभ्यो वृद्धौ (भोज०)
पाद्वतम्	५०	अण्	समूहः	भिक्षादिभ्योऽण्
पाद्यम्	८२	यत्	तादर्थ्ये	पादार्थाभ्यां च
पान्थः	१३८	णः	गच्छति	पन्थो ण नित्यम्
पान्नागारिः	२०	इव्	अपत्यम्	अत इव्
पामनः	१७४	नः	अस्यास्ति	लोमादिपामादि०
पायसिकः	९०	ठक्	भक्तिः	अचित्ताददेशकालादृक्
पायकुलीनः	१२०	सञ्	साधुः	परस्यामुप्यास्यपरेभ्यः कुलात्
पारतापिकः	१०४	ठक्	गच्छति	गच्छतौ परदारादिभ्यः (वा०)
पारत्रिकम्	८४	ठञ्	भवः	अध्यात्माधि०
पारदारिकः	१०४	ठक्	गच्छति	गच्छतौ परदारादिभ्यः (वा०)
पारमस्थ्यम्	१४८	प्यञ्	भावः	गुणवचन०
पारम्पर्यम्	१५०	"	स्वार्थे	" (चातुर्वर्ण्यं....स्वार्थे)
पारयुगीणः	१२०	सञ्	साधुः	समिदंसमपरेभ्यो युगात्(भोज०)
पारलौकिकम्	८४	ठञ्	भवः	अध्यात्माधि०
पारशवम्	१०३	अञ्	विकारः	कंसीयपरशब्दयोर्व्यञ्जौ लुक् च
पारशवः	६	"	अनन्तारपत्यं	अनृप्यानन्तर्ये०(परस्त्रियाः परश्वादेशश्च)
पारश्वधः	११३	अण्	शिल्पं	अण् चैके (भोज०)
पारश्वधिकः	"	ठञ्	"	परश्वधादृञ् च
पारस्तः	६४	अण्	भवः	तत्र भवः (अन्ययानां भमात्रे०)

पदानि

पुटम्

प्रत्ययः

अर्थः

सूत्रम्

पारस्त्रैण्यः	१२	ढक्	अपत्यं	कस्याप्यादीनामिन्ङ् च
पारस्यकुलीनः	१२०	खञ्	साधुः	परस्यामुष्यास्यपरेभ्यः कुलात्
पारायणिकः	१३७	ठञ्	वर्तयति	पारायणतुरायण०
पारावरीणः	६३	खः	जात्नादि	राष्ट्रावारपारात् षत्वौ (व्यस्ताद् विपर्यस्ताच्च)
पाराशरः	६	अण्	अपत्यं	अप्यन्धकवृष्णि कुरुभ्यश्च
पाराशरिणः	९२	णिनिः	प्रोक्तम्	पाराशर्यशिलालिभ्यां०
पाराशर्यः	६	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
पारिखेयम्	१२५	ढञ्	स्यात्	परिखाया ढञ्
पारिग्रामिकम्	८५	ठञ्	भवः	ग्रामात् पर्यनुपूर्वात्
पारिधेयः	३५	ढक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
पारिपाथिकः	११०	ठक्	तिष्ठति हन्ति	परिपथं चैके
पारिपन्थिकः	"	"	"	परिपन्थं च तिष्ठति
पारिपन्थिकाः	"	"	"	"
पारिपाथिकः	१०८	ठक्	वर्तते	परिमुलं च
पारिष्कवः	२१०	अण्	स्वार्थे	प्रज्ञादिभ्यश्च
पारिमाण्डल्यम्	१५०	प्यञ्	भावः	गुणवचन०
पारिनुल्लिकः	१०८	ठक्	वर्तते	परिमुलं च
परिमुख्यः	८३	ज्य.	भवः	अन्यथीभावाच्च
परिपृष्ठ्यम्	१४७	प्यञ्	भावः	वर्णहृदादिभ्यः प्यञ्च
परिज्ञानकम्	१५२	अण्	"	हायनान्तशुचादिभ्योऽण्
परिशोष्यम्	१५०	प्यञ्	"	गुणवचन०
परिपदम्	९७	अञ्	इदं	पञ्चाध्वर्युपरिपदश्च
परिपदकम्	९४	बुञ्	तेन कृतं	कुलालादिभ्यो बुञ्
परिपदा	१२०	णः	साधुः	परिपदो प्यः (योगविभागात्)
परिपयः	१११	प्यः	अनुप्रवेशः	परिपदो प्यः (साधुवर्धेऽपि)

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
पारिसीर्यम्	८३	व्यः	भवः	पर्युपानुभ्यः सीरात् (भोज०)
पारिहन्त्यः	११	”	”	अन्वयीभावाच्च
पारीणः	६३	खः	जातादि	राष्ट्रावार० (व्यस्ताद् विपर्य०)
पारेधन्वकः	६३	बुञ्	जातः	धन्वयोपधाद् बुञ्
पार्णम्	७२	अण्	भवः	तत्र भवः
पार्णकयः	४३	इञ्	अपत्यं	अत इञ्
पार्थः	३४	अण्	”	शिवादिभ्योऽण्
पार्थमयम्	२०७	मयद्	प्रचुरं	तत्प्रकृतवचने मयद्
पार्थवम्	१४६	अण्	भावः कर्म वा	इगन्ताच्च लघुपूर्वात्
पार्थिकः	६४	”	गोत्रापत्यं	शिवादिभ्योऽण्
पार्थिवः	१३२	अञ्	संयोगः	सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणौ
पार्थिवौ	२४	वा	अपत्यादिः	पृथिव्या बाबौ वाच्यौ (वा०)
पार्थिवी	”	अञ्	”	” (डीप्)
पार्दाकवः	३०	”	गोत्रापत्यं	अनृष्यानन्तर्ये०
पार्दायनः	६४	फक्	जातादि	बाह्व्युर्दिपार्दिभ्यश्चेति ० (वा०)
पार्याप्तिकः	१०४	ठक्	आह	आहार्ये प्रमृतादिभ्यः (वा०)
पार्थुल्लस्याः	८३	व्यः	भवः	अन्वयीभावाच्च
पार्योष्ठ्यः	११	”	”	”
पार्योष्ठ्यम्	”	”	”	”
पार्वणम्	१४१	अण्	देयं कार्यं वा	व्युष्टादिभ्योऽण्
पार्वणः	७४	”	भवः	शेषे
पार्वतम्	७२	”	”	विभाषामनुप्ये
पार्वतिकम्	५२	ठक्	समूहः	अभिचहस्तिषेनोष्ठक्
पार्वती	८९	अञ्	अभिजनः	सिन्धुतक्ष०
पार्विकः	७४	ठञ्	भवः	कालाट्टञ्
पार्श्वः	४०	अण्	सङ्घः	पार्श्वदियौधेयादिभ्यामणौ

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
पार्श्वम्	५१	णस्	समूहः	पार्श्वोर्णस् वाच्यः (वा०)
पार्श्वकः	१६७	कन्	अन्विच्छन्ति	पार्श्वेनान्विच्छति
पार्श्वतीयम्	७१	ळः	भवः	एकमुखपार्श्वेभ्यस्तसः (भो०)
पार्पतः	२६	अञु	अंशः	उत्सादिभ्योऽङ् (पृषदोऽशे)
पार्पदम्	९७	"	इदं	पत्राध्वर्षुपरिषदश्च
पार्षदः	१२०	णः	साधुः	परिषदो ण्वः (योगविभागात्)
पार्षद्यः	१११	ण्यः	अनुप्रवेशः	" (एकदेशवि०)
पार्ष्णीकः	१७३	लच्	अस्यास्ति	सिध्मादिभ्यश्च (पार्णिधमन्थो०)
पालदः	६६	अण्	भवः	प्रस्थोत्तरपदपल्लादिफोपधादण्
पालाशम्	९९	अङ्	अवयवः	पलाशादिभ्यो वा
पाल्वलतीरम्	३५	"	भवः	तीररूप्योत्तरपदादङ्गौ
पावित्रायणः	३२	फञ्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फञ्
पाविन्दायनः	"	"	"	"
पाशुक्	८६	ठक्	भवः	द्वयनृद् ज्ञाक्षण०
पाशुपतम्	४७	अण्	देवता	सास्य देवता (अश्वपत्यादिः)
पाशुपतः	९०	"	सेव्यः	भक्तिः
पाश्चात्यः	६३	त्यक्	भवः	दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्
पाश्या	५३	यः	समूहः	पाशादिभ्यो यः
पिङ्गलः	१७३	लच्	अस्यास्ति	सिध्मादिभ्यश्च
पिचण्डिलः	१७८	इलच्	"	तुन्दादिभ्य इलच्
पिच्छिलम्	१७४	"	"	लोमादिपामादि०
पिण्डीजङ्घाः	४१	इञ्	अपत्यं	अत इञ् (यस्कादिः)
पितामही	५०	डागह्व	पित्रर्थः	मातृपितृभ्यां पितरि डामह्व
पितृभोगीणः	१२४	खः	हितं	आत्मनश्चिश्चजन०
पितृवत्	१४४	वतिः	तुल्यं	तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः
पितृव्यः	५०	व्यत्	प्राता	पितृव्यमातुलेत्यादिना निपातः

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
पित्तकः	१६८	कन्	कारणं	कालप्रयोजनाद् रोगे
पित्तलः	१७३	लच्	अस्यास्ति	अनादन्तेभ्योऽपि (वा०)
पित्नीकरोति	२१४	चिवः	अभूततद्भावः	अभूततद्भावे०
पिण्डम्	४९	यत्	देवता	वाय्वृतपिण्डपतो यत्
पिप्पलीयः	६२	छः	अस्ति	उत्करादिभ्यश्छः
पिङ्गम्	१६०	लः	क्लिप्ते	क्लिप्तान्धशुपि० (वा०)
पिशाचकी	१८०	इनिः	अस्यास्ति	पिशाचाच्च वाच्यम् (वा०)
पिशाची	४०	अण्	स्वार्थे	पश्चादि स्त्रियां जातिङीप्
पिष्टकः	१००	कन्	विकारः	संज्ञायां कन्
पिष्टमयम्	"	मयट्	"	विष्टाच्च
पिष्टीयः	१२६	छः	तादर्थ्ये	अत्रविशेषेभ्यश्च (वा०)
पिष्टयः	"	यत्	"	"
पीतकम्	४४	कन्	रक्तं	पीतात् कन् (वा०)
पीलिकुणः	१५८	कुणप्	पाकार्थे	तस्य पाकमूले०
पुंस्तरः	१९०	तरप्	अतिशये	द्विवचनविभक्त्यो०
पुंस्ता	१४५	तल्	भावः	आ च त्याव
पुंस्त्वम्	"	त्व	"	"
पुण्ड्रकः	२०४	कन्	प्रकारवति	स्थूलदिभ्यः०
पुण्याहवाचनम्	१४३	ठञ्	प्रयोजनं	(अनुप्र०) पुण्याहेत्यादिना लृक्
पुत्रकः	१९५	कन्	अनुकम्पा	अनुकम्पायाम्
पुत्रपौत्रीणः	१५६	सः	अनुभवति	परोवरपरम्पर०
पुत्रावलः	१७६	बलच्	अस्यास्ति	बलजन्येभ्योऽपि वाच्यः (वा०)
पुत्रीयः	१३२	छः	संयोगादिः	पुत्राच्छ च
पुत्र्यः	"	यत्	"	"
पुरः	१८६	असिः	अस्तात्यर्थे	पूर्वाभरावराणा०
पुरतः	"	निपातः	"	"

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	सर्थः	सूत्रम्
पुरस्तात्	१८६	अस्तातिः	स्वार्थे	दिक्शब्देभ्यः० (अस्ताति च)
पुरातनम्	७५	टप्	भवः	सायं चिरं
पुरुषद्वयसम्	१६२	द्वयसञ्	प्रमाणं	पुरुषहस्तिभ्यामण् च
पुरोडाशिकः	८६	छन्	भव	पौरोडाश०
पुरोडाशीयाः	१२६	छः	हितं	विभाषा हविरूपदिभ्यः
पुरोडाश्याः	"	यत्	"	"
पुलिनवती	६१	मत्तुप्	चातुरर्थिकः	नद्यां मत्तुप्
पुष्करवान्	१८१	"	अस्यास्ति	तदस्यास्त्य०
पुष्करसदः	४१	हल्	अपत्यं	वाह्यादिभ्यश्च (यस्कादिः)
पुष्करिणी	१८१	इनिः	अस्यास्ति	पुष्करादिभ्यो देशे
पुष्कलः	१७३	लच्	"	सिध्मादिभ्यश्च
पुष्पिताः	१६०	इतच्	सञ्ज्ञातं	तदस्य सञ्ज्ञातं०
पुस्तकम्	२०८	कन्	स्वार्थे	यावादिभ्यः कन्
पूगतिथः	१६४	डट्	पूरणं	तस्य पूरणे० (बहुपूगेति तिथुक्)
पूयम्	८१	यत्	भवः	दिगादिभ्यो यत्
पूर्णिमा	१४७	इमनिच्	भावः	पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा
पूर्वकान्यकुब्जः	६५	अण्	भवः	तत्र भवः
पूर्वकार्णामृत्तिकः	"	"	"	"
पूर्वग्रैष्मः	७५	"	"	सन्धिबेल्लघृत्तु०
पूर्वपक्षीयम्	७१	छः	"	पूर्वपराभ्यां पक्षात् (भोज०)
पूर्वपाश्चात्तकः	६८	तुञ्	"	अवृद्धादपि०
पूर्वार्च्यम्	७३	यत्	"	दिक्पूर्वपदादृक् च
पूर्वाह्नकः	७६	तुन्	जातः	पूर्वाह्नापराह्नाद्री०
पूर्वाह्नतनम्	७५	टञ्	भवः	विभाषा पूर्वाह्नापराह्नाभ्याम्
पूर्वाह्नेतनम्	७६	"	"	" (धकालेत्यङ्गुक्)
पूर्वा	१६९	इनिः	मुक्तं गतं वा	पूर्वादिनिः

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
पूर्वेण	१८७	एनप्	अस्तात्यर्थे	दिक्शब्दमात्रादेनविति केचित्
पूर्वेद्युः	१८५	निपातः	सप्तम्यर्थे	सद्यःपरत् ०
पृथक्	१९५	अकच्	स्वार्थे	अव्यय० (कस्य च दः)
पृथिवीतरा	१९१	तरप्	अतिशये	ह्रिवचन०
पृथुक्	१२६	यत्	सादर्ये	विभाषा हविरपूपादिभ्यः
पृथुता	१४५	तल्	भावः	आ च त्वात्
पृथुत्वम्	"	त्व	"	"
पृपतः	१८०	अच्	अस्त्याप्ति	अर्शआदिभ्योऽच्
पृष्ठम्	५१	यः	समूहः	पृष्ठाद्यः (भोज०)
पृष्ठयः	"	"	"	"
पैङ्गायणः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
पैङ्गलयः	४२	इन्	अस्त्व	अत इन्ः
पैङ्गलायनः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
पैङ्गल्यः	३१	यन्	"	गर्गादिभ्यो यन्
पैङ्गाक्षिपुत्रीयं	४८	छः	देवता	पैङ्गाक्षिपुत्रादिभ्यश्च० (वा०)
पैङ्गी	९२	णिनिः	प्रोक्तं	पुराणप्रोक्तेषु०
पैङ्गीयम्	६६	छः	इदं	बृद्धाच्छः
पैङ्गुरायणः	३२	फज्	गोत्रापत्यं	अधादिभ्यः फज्
पैटकः	३३	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
पैटाकः	"	"	"	"
पैटराः	४६	अण्	संस्कृतं	संस्कृतं भक्षाः
पैटमर्षम्	९५	"	इदं	तस्येदम्
पैतानहकः	८७	बुन्	आगतः	विद्यायोनि०
पैतृक्	"	दन्	"	पितृव्यश्च
पैतृगत्वः	३७	ण्यः	अपत्यं	कुर्व्यादिभ्यो ण्यः
पैतृगमेयः	१३	इक	"	दक्षिणेयः

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
पेतृपुत्रसीयः	१२	छण्	अपत्यं	पितृपुत्रसुछण्
पेप्पलज्यः	३१	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
पेयूक्षम्	१०१	अण्	विकारः	तालदिभ्योऽण्
पैलः	१०	"	अपत्यं	पीलया वा
पैलकुलः	२५	अञ्	"	उत्सादिभ्योऽञ्
पैलमूलम्	१५१	अण्	देयं कार्यं वा	श्रुष्टादिभ्योऽण्
पैलेयः	१०	ढक्	अपत्यं	सीभ्यो ढक्
पैल्यः	३७	ण्यः	"	कुर्वादिभ्यो ण्यः
पैल्यायनः	३२	फञ्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फञ्
पैशाचः	४०	अण्	सङ्घः	पर्श्वदिबोधेया०
पैष्ठः	३३	"	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
पैष्टाः	४३	"	"	"
पैष्टी	१००	"	इदं	तस्मैदम्
पोटगल्या	५३	यः	समूहः	पाशादिभ्यो यः
पौस्तम्	१२३	स्नय्	हितं	लीपुंसाभ्यां नञ्कनौ०
पौस्तः	२५	"	अपत्यादि	"
पौटायनः	३२	फञ्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फञ्
पौण्डरीकम्	२०१	अण्	इवार्थे	सर्करादिभ्योऽण्
पौण्ड्रनागरः	८१	"	भवः	तत्र भवः
पौतवम्	१५१	"	भावः	हायन्तान्तयुवादिभ्योऽण्
पौत्तिमाप्यः	३१	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
पौत्रम्	११२	अञ्	धर्म्ये	कृतोऽञ्
पौत्रः	६	"	अनन्तरापत्यं	अनृष्यानन्तर्ये०
पौनःपुनिकः	८१	ठञ्	भवः	कालाद्वञ्
पौनःपुन्यम्	१४८	प्यञ्	भावः	गुणवचन०
पौनःपुनिकः	५१	ठक्	अध्ययनादि	कतुक्थादि०

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
पौनर्भवः	६	अन्	अनन्तरापत्यं	अनृष्यानन्तर्ये०
पौरश्चरणिः	८६	ठक्	व्याख्यानां	व्यानृद्वाराण०
पौरस्त्यः	६३	त्यक्	भवः	दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्
पौराणिकः	८६	ठञ्	अध्ययनादि	इतिहासपुराणाभ्याम् (भो०)
पौरुषम्	१५२	अण्	कर्म	हायनान्त०
पौरुषेयः	१२४	डन्	हितं	पुरुषाद्वितवध० (वा०)
पौरैयः	६३	डक्	भवः	नद्यादिभ्यो डक्
पौरोडाशिकः	८६	छन्	"	पौरोडाशपुरोडाशात् छन्
पौरोहितम्	११२	अण्	धर्म्यं	अण् महिष्यादिभ्यः
पौरोहित्यम्	१५१	यक्	भावः	पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्
पौर्यः	३७	ण्यः	अपत्यं	कुर्वादिभ्यो ण्यः
पौर्वनगरेयः	६३	डक्	भवः	नद्यादिभ्यो डक्
पौर्वमद्रः	६८	अन्	"	मद्रेभ्योऽन्
पौर्वगालः	६५	ञः	"	दिक्पूर्वपदावसंज्ञायां ञः
पौर्वापर्यम्	१५०	प्यन्	भावः	गुणवचन०
पौर्वाधाः	७३	अन्	भवः	आमजनपदैकदेशादब्धौ
पौर्वाधिकम्	"	ठन्	"	दिक्पूर्वपदादृन् च
पौर्वाधिकाः	"	"	"	आमजनपदैक०
पौर्वाहिकम्	७६	"	"	कालादृन्
पौलस्त्यः	३०	यन्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यन्
पौषम्	४४	अण्	युक्तः कालः	नक्षत्रेण युक्तः कालः
पौषः	४७	"	अस्ति	सासिन् पौर्णमासी०
पौष्करसादायनः	४०	फक्	अपत्यं	यजिजोश्च
पौष्करसादिः	८	इन्	"	वाहानिभ्यश्च (अनुगति तादिः)
पौष्करेयकः	६३	डक्	जातादि	कन्यादिभ्यो डक्
पौष्कलेयकः	"	"	"	"

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	वर्थः	सूत्रम्
पैष्टिकम्	१४३	ठन्	प्रयोजनं	प्रयोजनम्
पौष्णः	३	अण्	अपत्यं	तस्यापत्यम्
पौष्पायणः	४१	फक्	"	यजिओश्च
प्रकटम्	१५९	फटच्	स्वार्थे	संप्रोदश्च कटच्
प्रगृह्यपदिकः	५६	इक्न्	अध्ययनादिः	पदोत्तरपदादिकन्
प्रगेतनम्	७५	ट्युः	भवः	सायंचिरं०
प्रज्ञालः	१७३	लच्	अस्यास्ति	सिध्मादिभ्यश्च
प्रज्ञिकः	१७४	इलच्	"	ओमादिष्मादि०
प्रणम्	२०७	नः	स्वार्थे	नश्च पुराणे प्रात्
प्रणयी	१८०	इनिः	अस्यास्ति	सुखादिभ्यश्च
प्रतनम्	२०७	तनन्	स्वार्थे	नश्च पुराणे प्रात्
प्रतिकम्	१२८	टिठन्	क्रीतं	कार्पापणाट्ठिठन् प्रतिशब्दश्च०
प्रतिपथिकः	१११	ठन्	गच्छति	प्रतिपथमेति ठंश्च
प्रतिषिम्बितः	१६१	इतष्	सञ्जातं	तदस्य सञ्जातं०
प्रतीच्यम्	६४	यत्	जातादि	धुप्रागवाशुदक्प्रतीचो यत्
प्रलम्	७५	लः	भवः	प्रगस्य गलेपश्च
प्रत्यक्	१८७	अस्तातिः	स्वार्थे	दिक्शब्देभ्यः० (अखेर्लक्)
प्रथिना	१४६	इमनिच्	भावः	पृथ्वादिभ्य इमानिज्वा
प्रदीप्यम्	१२६	यत्	तादर्थ्ये	विभाषा हविस्पूपादिभ्यः
प्रदोषकः	७६	वुन्	जातः	पूर्वङ्गापराङ्गार्द्रा०
प्रसृज्जागमनीयम्	८९	लः	अधिकृत्यकृतं	शिशुकन्द०
प्ररोहणीयम्	१४३	"	प्रयोजनं	अनुप्रवचनादिभ्यश्चः
प्रवाहणेयः	११	डक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च (प्रवाहणस्य दे)
प्रवाहणेयिः	"	इण्	अुवापत्यं	अत इज् (तत्प्रत्ययस्य च)
प्रस्थमात्रः	१६१	मात्रच्	परिमाणं	प्रमाणे०
प्रस्थश्चः	२११	शस्	वीप्सा	सङ्ख्यैक्यवचनाश्च वीप्सायाम्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	वर्थः	सूत्रम्
प्रहितनरकाः	४२	इन्	अत्यं	तिक्कितवेत्यादिना लृक्
प्राक्	१८७	अस्तातिः	स्वार्थे	दिविशब्देभ्यः ०
प्राकाम्यम्	१४८	ज्	भावः	गुणवचन ०
प्राकारभर्दिः	२७	इज्	अपत्यं	बाह्यादिभ्यश्च
प्राकारीयम्	१२५	छः	स्वात्	तदस्य तस्मिन् स्यादिति
प्राकारीयः	"	"	"	"
प्राक्तनम्	७५	ट्युः	भवः	सायंचिरं ०
प्रागद्यम्	७९	ज्यः	चातुरर्थिकः	बुद्धिष्वकठ ०
प्रागश्च्यम्	१४८	ज्	भावः कर्म वा	गुणवचन ०
प्राङ्	२०५			स्वप्रत्ययाभावे रूपम्
प्राचिकम्	७५	ठन्	भवः	कालाढ्यं
प्राची	२०५			दिविस्त्रयां उगितश्चेति कीप्
प्राचीनम्	"	सः	स्वार्थे	विभाषाञ्चरदिविस्त्रयाम्
प्राचीनः	"	"	"	"
प्राचीनयोभ्यः	३०	यन्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यन्
प्राच्यम्	६४	यत्	जातादि	पुप्रागवागुदकप्रतीचो यत्
प्राजापतम्	११२	अण्	धर्म्ये	अण् महीन्यादिभ्यः
प्राज्ञः	२१०	"	स्वार्थे	प्रज्ञादिभ्यश्च
प्राज्ञा	१७५	णः	अस्यास्ति	प्रज्ञाशब्दार्चवृत्तिभ्यो णः
प्राणायामः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
प्रातस्त्यः	६७	त्यप्	भवः	अन्यथात् त्यप्
प्रातानयः	४३	इज्	अपत्यं	अत इज्
प्रातिकृष्टिकः	११०	ठक्	गृह्णाति	प्रतिक्ष्टार्थल्लामं च
प्रातिकृष्टिकः	१०८	"	वर्तते	तत्प्रत्यनुपूर्वगीपल्लेमकूलम्
प्रातिजनीनः	१२०	खन्	साधुः	प्रतिजनादिभ्यः खन्
प्रातिजिकः	१११	ठक्	गच्छति	प्रतिपद्यतेति ठञ्च

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
प्रातिपदः	७४	अण्	भवः	सन्धिर्वेला०
प्रातिपादिकः	११	ठञ्	११	कालद्वयम्
प्रातिषोडशः	३०	अन्	गौत्रापत्यं	असृष्ट्यान्तर्ये०
प्रातिमम्	२१०	अण्	स्वार्थे	प्रज्ञादिभ्यश्च
प्रातिभाक्यम्	१५०	ज्यञ्	भावः	गुणवचन०
प्रातिश्लोमयः	४२	इञ्	अपत्यं	अत इञ्
प्रातिश्लोमिकः	१०८	ठक्	वर्तते	तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम्
प्रातिशास्त्र्यम्	८१	ज्यः	भवः	अन्यमीप्रावाच
प्रातिष्ठः	११४	णः	शीलं	छत्रादिभ्यो णः
प्रातिहर्षम्	१५१	अञ्	भावः	प्राणभृज्जाति०
प्रांतीपिकः	१०८	ठक्	वर्तते	तत्प्रत्यनुपूर्व०
प्रात्यक्षः	२१०	अण्	स्वार्थे	प्रज्ञादिभ्यश्च
प्रात्यग्रथिः	१८	इञ्	अपत्यं	सारुवाधयव०
प्राथमिकः	५६	ठक्	अध्ययनादि	वसन्तादिभ्यश्च
प्रादोषम्	७४	अण्	भवः	निशाप्रदोषाभ्यां च
प्रादोषिकम्	११	ठञ्	११	११
प्रावोषिकः	८०	११	रैति	व्याहरति मृगः
प्रावोदनायनः	४०	फक्	युवापत्यं	यजिज्ञोश्च
प्राशुञ्जिः	२६	इञ्	अपत्यं	वाह्यादिभ्यश्च
प्राभाकरः	९३	अण्	प्रथमं ज्ञातः	उपज्ञाते
प्राभूतिकः	१०४	ठक्	आह	आहार्ये प्रभूतादिभ्यः
प्राभाजिकः	११	११	दीन्यति	तेन दीन्यति०
प्रायशः	२११	असृ	स्वार्थे	अत्यन्तस्वार्थेऽपि शास्त्रे वाच्यः
प्रायौगिकम्	८४	ठञ्	भवः	अध्यात्माधि० (भोज०)
प्रारोहः	११४	णः	शीलं	छत्रादिभ्यो णः
प्रालोपिकम्	११२	अण्	धर्म्ये	अण् महिष्यादिभ्यः

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
प्रालेयम्	८७	अण्	आगतः	तत् आगतः (केकयमित्रः प्रलयानां यादेरिय)
प्रावासम्	१४१	"	देयं कार्यं वा	व्युष्टादिभ्योऽण्
प्रावासिकः	१२१	ठक्	साधुः	गुह्यादिभ्यश्चञ्
प्रावाहण्यः	११	उक्	अपत्यं	शुभादिभ्यश्च
प्रावाहणेयिः	"	इञ्	युवापत्यं	अत इन्
प्रावृषिकः	७६	ठप्	जातः	प्रावृषष्ठप्
प्रावृषेण्यम्	४९	एण्यः	देवता	प्रावृष एण्यः †
प्रावेशनम्	१४१	अण्	देयं कार्यं वा	व्युष्टादिभ्योऽण्
प्राशास्त्रम्	१५१	अञ्	भावः कर्म वा	प्राणभृज्जाति ०
प्राशिन्नम्	१४२	अण्	प्राप्तं	उपवस्त्रादिभ्योऽप्यण् बाध्यः
प्रासक्त्यः	११६	बत्	बहति	तद्वहति रथयुगप्रासक्तम्
प्रासादारोहणीणम्	१४३	छः	प्रयोजनं	अनुप्रवचनादिभ्यश्छः
प्रास्तारिकः	११५	ठक्	व्यवहरति	कठिनान्तप्रस्तार ०
प्रास्तिकम्	१२६	ठञ्	क्रीतं	प्राग्वतेष्ठञ्
प्रास्थिकः	१३५	"	परिमाणं	तदस्य परिमाणम्
प्रास्थिकी	१३४	"	सम्भवत्यादिः	सम्भवत्यवहरति पचति
प्राहतायनः	३२	फञ्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फञ्
प्राहतमे	१९०	तमप्	अतिशये	अतिशायने ०
प्राहेतनम्	७५	स्थुः	भवः	सायंचिरं ०
प्राहेतमाम्	१९०	आशु	अतिशये	किमेचिदुच्यते ०
प्रियकः	२०८	कन्	जातौ	जातौ प्रियचित्र ० (भोज ०)
प्रियफौज्जायन्याः	१	व्यः	स्वार्थः	तद्वाजेति सूत्रे तेनेवेत्युक्तेर्न द्वयं
प्रियतमा	१९१	तमप्	अतिशये	अतिशायने ०
प्रियतरा	"	तरप्	"	द्विवचन ०
प्रियाकरोति	२१६	डाच्	आनुलोम्यं	सुखाप्रियादानुलोमे

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
प्रीणम्	२०७	खः	स्वार्थे	नख पुराणे भात्
प्रेक्षी	५९	इनिः	चातुरार्थिकः	बुद्धिष्णुकठ०
प्रेम	१४७			औष्णादिकमनिनन्तः
प्रेमा	"	इमनिच्	भावः	पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा
प्रेयान्	१९३	ईयसुन्	अतिशये	द्विवचन०
प्रेष्ठः	१९२	इष्ठन्	"	अतिशयने०
प्रेयकः	२९	अण्	गौत्रापत्यं	अनृष्यानन्तर्ये०
प्रेयरूपकम्	१५५	बुञ्	भावः	द्वन्द्वमनोश्चादिभ्यश्च
प्रेषणिकः	१०६	ठक्	जीवति	वेतनादिभ्यो जीवति
प्रोष्ठपादः	७६	अण्	जातः	तत्र जातः (जे प्रोष्ठपदानाम्)
प्रौढिमा	१४७	इमनिच्	भावः	अत्रेमनिज् मृग्य इति वामनः
प्रौष्ठः	३१	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
प्रौष्ठपदिकम्	४९	ठञ्	देवता	महाराजप्रोष्ठपदाद्वञ्
प्रौष्ठिकः	३१	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
प्रक्षकीरम्	६२	छः	अस्ति	नडादीनां कुक् च
प्रक्षिकः	१०५	ठन्	तरति	नौद्वयचष्ठम्
प्रक्षश्	१०२	अण्	फलं	प्रक्षादिभ्योऽण्
फलिनः	१७९	इनच्	अस्यास्ति	फलमर्हाभ्यामिनज्वाच्यः
फली	"	इनिः	"	अत इनिठनौ
फरगुनः	७७	अन्	जातः	फलान्यपादाभ्यां टानौ वाच्यौ
फल्गुनी	"	"	"	" टिड्देति ङीप्
फाण्टाद्वतः	१५	णः	अपत्यं	फाण्डाद्वतिमिताभ्यां णफिञौ
फाण्टाद्वतायनिः	"	फिञ्	"	"
फाल्गुनः	४७	अण्	अस्ति	विभाषा फाल्गुनी =
फाल्गुनिकः	"	ठक्	"	"
फाल्गुनीवहकः	६८	बुञ्	जातः	प्रस्थपुरवहान्ताच्च

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
कुलपङ्कजा	१७२			न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो०
कुलपङ्कजवती	"	मत्तुप्	अस्यास्ति	अकृच्छिणीति सूत्रोक्तेः
फेनलः	१७३	लच्	"	फेनादिलच्
फेनवान्	"	मत्तुप्	"	तवस्मास्त्यस्मि०
फेनिलः	"	इलच्	"	फेनादिलच्
बंहिमा	१४७	इमनिच्	भावः	वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च
बंहिष्ठः	१९३	इष्टन्	अतिशये	अतिशयने० (प्रियस्त्रि-)
बकनस्तशुदपरिणद्धाः	४२	इञ्	अपत्यं	तिककितवेत्यादिना लृक्
बकसवथाः	४१	"	"	अत इञ् (यस्कादिः)
बटवी	१७८	इनिः	अस्यास्ति	श्रीणादिभ्यश्च
बदरं	१०२	अण्	फलं	फले लृक्
बधिरिमा	१४७	इमनिच्	भावः	वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च
बन्धुरः	१७५	रः	अस्ति	बन्धुसिन्धुभ्यां च (सरः)
बन्धुयाः	१७६	घः	अस्यास्ति	लोमादिपामादि०
बन्धुधाः	"	"	"	"
बर्हिणः	१७९	इनच्	"	फलवर्हाभ्यामिनज्वाचमः
बर्हिष्यम्	१२५	यत्	स्मात्	उगवादिभ्यो यत्
बर्ही	१७९	इनिः	अस्यास्ति	अत इनिठनौ
बलः	१८०	अच्	"	अर्षेआदिभ्योऽच्
बलवान्	१८१	मत्तुप्	"	बलादिभ्यो मत्तुबन्धतरस्मात्
बली	"	इनिः	"	"
बल्लः	१७३	लच्	"	वातदन्त० (भोज०)
बल्यम्	५९	यः	चातुरर्थिकः	बुल्लष्कठ०
बहुकः	१२७	कन्	परिमाणं	सदृस्याया अति०
बहुकृत्वः	२०६	कृत्वसुच्	क्रियागणनं	विभाषा बहोर्घा०
बहुतः	१८२	तसिल्	स्वार्थे	पञ्चम्यास्तसिल्

पदानि	पुठ्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
बहुतरकम्	२०५	कन्	स्वार्थे	सर्वशब्देभ्यः स्वार्थे कन्०
बहुत्रिषः	१६४	डट्	पूरणं	तस्य पूरणे (बहुपू०)
बहुतृणम्	१९४	बहुच्	ईपदसमाप्तौ	विभाषा सुपो०
बहुत्र	१८३	जल्	सप्तम्यर्थे	सप्तम्याञ्जल्
बहुत्रा	२०५	त्रा	द्वितीयासप्तम्यर्थे	देवमनुष्य० (बहुलोक्तेः)
बहुधा	२०६	धा	अविप्रकृष्टकाले	विभाषा बहुधाविप्रकृष्टकाले
बहुनिष्कम्	१२९	ठन्	कीर्तं	बहुपूर्वाच्च (वा०)
बहुनैष्किकम्	"	"	"	(लुगभावपक्षे रूपम्)
बहुमट्	१९४	बहुच्	ईपदसमाप्तौ	विभाषा सुपो०
बहुविस्तम्	१२९	ठन्	कीर्तं	विस्तार
बहुवैस्तिकम्	"	"	"	(लुगभावपक्षे रूपम्)
बहुलः	७७	अण्	जातः	तत्र जातः (अविष्टेति लृक्)
बहुशः	२११	शस्	वक्ष्ये	बहुपर्याच्छम् कारका०
बाकम्	५०	अण्	समूहः	तस्य समूहः
बाकायनः	२८	फण्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
बाडवः	१०	अण्	अपत्यं	बडवाकुष्ठा० (वा०)
बाडवीकार्यः	१७	ण्यः	अपत्यं	कुर्वीदिभ्यो ण्यः
बाडवेयः	६३	डक्	सम्बन्धि	बडवाया वृषे (ग०)
बाडव्यन्	५१	यट्	समूहः	ब्राह्मणमाणव०
बादरायणः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
बाधिरिकः	३४	अण्	"	शिवादिभ्योऽण्
बाधिरिकम्	४३	इन्	अपत्यं	अत इन्
बाधिर्यम्	१४७	ण्यञ्	भावः	वर्णददादिभ्यः ण्यञ्
बान्धकिनेयः	३६	डक्	अपत्यं	कल्याण्यादीन्धमिनश् च
बान्धवः	२१०	अण्	स्वार्थे	प्रज्ञादिभ्यश्च
बाञ्जवः	७	"	अपत्यं	तस्मापत्यम्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
वाअव्यः	७	यञ्	गोत्रापत्यं	मधुवम्भोर्वाहाण०
वाअव्यकः	५४	वुञ्	देशे	राजन्यादिभ्यो वुञ्
वाहृतः	२५	अञ्	अपत्यादिः	उत्सादिभ्योऽञ्
वाहृतीकार्यः	३७	ण्यः	अपत्यं	कुर्वादिभ्यो ण्यः
वाहृदग्न्यः	३१	यञ्	गोत्रापत्ये	गर्गादिभ्यो यञ्
वाहृस्पत्यम्	४७	ण्यः	देवता	दित्यदित्यादित्य०
वाहृस्पत्यः	२३	"	अपत्यादिः	"
वाहृणम्	१०१	अण्	विकारः	तालादिभ्योऽण्
वालाकिः	२६	इञ्	अपत्यं	वाहादिभ्यश्च
वालायनिः	३८	फिञ्	"	तिक्कादिभ्यः फिञ्
वाल्लिमा	१४७	इमानि च	भावः	वर्णहंदादिभ्यः ण्यश्च
वाल्लिशायनः	२९	फक्	गोत्रापत्यं	नद्धादिभ्यः फक्
वालीवर्दिनेयः	३६	ढक्	अपत्यं	कर्याण्वादीनामिनह च
वालीवर्देयः	"	"	"	शुभादिभ्यश्च
वालेयाः	१२५	ढञ्	प्रकृतिः	छदिरूपधिवलेर्ढञ्
वाल्प्यम्	१४७	ण्यञ्	भावः	वर्णहंदादिभ्यः ण्यश्च
वाप्कयः	२१	अम्	भवादिः	उत्सादिभ्योऽम्
वाह्विः	"	इञ्	अपत्यं	वाहादिभ्यश्च
वाहीकः	२४	ईकक्	भवादिः	ईकक् च (वा०)
वाहुफः	१०५	ठञ्	तरति	नौद्यचठञ्
वाहुवली	१८१	इनिः	अस्यास्ति	वलाद् वाह्वरुपूर्वात् (भोज०)
वाहुवर्तकः	६९	वुञ्	भवः	कच्छप्रसिवक्र०
वाधः	२४	यञ्	भवादिः	वहिपो यञ् टिलोपश्च (पा०)
वादायनः	६४	फक्	जातादि	वाह्वरुर्दिपदिभ्यश्चेति वाच्यम्
वादीफः	४०	अण्	सहः	पर्थादियोधेयादि०
वादीफी	"	"	"	स्त्रियां जातादीप्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
बाह्वृच्यम्	९८	ज्यः	धर्मो वेदो वा	छन्दोगौक्थिक०
निदाप्रिया	२१			षष्ठीतत्पुरुषे लुग्वा० (वा०)
विदाः	"	भञ्	अपत्यं	गर्गा० (यजजोक्षेति लृक्)
विश्वकीयम्	६२	छः	अस्ति	नडादीनां कुक् च
विसवान्	६१	मतुप्	चातुरर्थिकः	मध्वादिभ्यश्च
बीजलः	१७३	लृच्	अस्यास्ति	सिध्मादिभ्यश्च
बीजाकरोति	२१६	लृच्	कर्पणं	कृत्रो द्वितीय०
बीज्यम्	८२	यत्	भवः	अन्येभ्योऽपीति स्वाभी
बृहत्किा	२०५	कन्	आच्छादनं	बृहत्या आच्छादने
बृहत्कः	२०४	"	प्रकारवति	चक्षद्बृहतोश्च वाच्यम् (वा०)
बृहस्पतिकः	१९६	ठच्	अनुकम्पा	नवचिखत्तुर्थादच ऊर्ध्वं (वा०)
बैदः	१	अम्	गोत्रापत्यं	अनृज्यानन्तर्ये०
बैदाप्रिया	२९	"		षष्ठीतत्पुरुषे लुग्वा०
बैदिः	१	इन्	अपत्यं	अत इन्
बैन्दवः	२१	अम्	"	अनृज्यानन्तर्ये०
बैस्वः	९९	अण्	विकारावयवौ	विस्वादिभ्योऽण्
बैस्वकः	६२	"	भवः	तत्र भवः
बैस्वयस्या	४३	घ्यर्	अपत्यं	कौक्यादिभ्यश्च
बौधिः	७	इन्	"	अत इन्
बौध्यः	"	यन्	गोत्रापत्यं	कपिवोषादाग्निरसे
ब्रक्षण्यम्	१२३	यत्	हितं	खल्यवभाष०
ब्रक्षत्नम्	१५३	त्वः	भावः	ब्रक्षणस्त्वः
ब्रक्षवर्चस्यम्	१३२	यत्	संयोगः	ब्रक्षवर्चसाद् यद् वाच्यः
ब्राक्षायन्यः	५	क्यः	स्वार्थे	आतच्छ्वोरक्षियाम्
ब्राक्षः	३	अण्	अपत्यं	तस्यापत्यं (ब्राक्षोऽजातौ)
ब्राक्षणकः	१६६	कन्	संज्ञायां	ब्राक्षणक्षेत्रिके संज्ञायाम्

पदानि

पुटम्

प्रत्ययः

अर्थः

सूत्रम्

ब्राह्मकृतेयः	३५	ढक्	अपत्यं	शुभादिभ्यश्च
ब्राह्मणकीयम्	७१	छः	भवः	वृद्धादकैकान्तखोपधात्
ब्राह्मणाः	३	अण्	अपत्यं	तस्यापत्यं
ब्राह्मणायतः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नदादिभ्यः फक्
ब्राह्मणिकः	८६	ठक्	भवः	द्याजृदब्राह्मण०
ब्राह्मणिगोत्रा	१९१	गोत्र	कुत्सिते	खेलडादयः कुत्सिते
ब्राह्मणिचेली	"	चेलट्	"	"
ब्राह्मणिब्रुवा	"	ब्रुव	"	"
ब्राह्मणिमता	"	"	"	"
ब्राह्मणिहता	"	हत	"	"
ब्राह्मण्यम्	५१	यत्	समूहः	ब्राह्मण० (मुणवचने० प्यअपि)
ब्राह्मवचायनः	२५	फक्	गोत्रापत्यं	नदादिभ्यः फक्
ब्राह्मी	३	अण्	ह्य्रादि	अनपत्ये तु जातावपि टिलोप ह्यः
ब्राह्मयन्यः	५	ज्यः	स्वार्थे	जातच्छ्वोरस्त्रियाम्
भक्त्यम्	१५५	यत्	उद्भवक्षेत्रे	विभाषा तिल०
भटिलाः	४१	फन्	अपत्यं	अधादिभ्यः फञ् (यस्कादिः)
भक्षिताः	"	"	"	"
भण्डिताः	"	"	"	"
भण्डिलाः	"	"	"	"
भद्रपादः	७६	अण्	जाता	तत्र जाताः (जे प्रोष्ठपदानाम्)
भद्राकरोति	२१७	डाच्	वापनं	भद्राच्च वाच्यम् (वा०)
भरटिकः	१०७	छन्	चरति	मत्तादिभ्यः छन्
भरणिकः	"	"	"	"
भरितः	१६१	इत्च्	सञ्वातं	तदस्य० (आप्तुक्केरितच्)
भलन्दनाः	४१	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण् (यस्कादिः)
भवतकाः	९५	अकच्	इवार्थे	अव्ययसर्व०

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
मददीयम्	६७	छस्	इदं	भवतष्ठक्छसौ
भक्षिकः	१०७	छन्	चरति	मक्षादिभ्यः छन्
भक्षिकी	"	"	"	" (षित्वान्छीप्)
भाक्तः	११५	अण्	दीयते	भक्तादणन्यतरस्याम्
भाक्ताः	१२०	णः	साधुः	भक्ताणः
भाक्तिकः	११५	ठक्	दीयते	भक्तादणन्यतरस्याम्
भाक्षः	११४	णः	शीलं	छत्रादिभ्यो णः
भागवेयम्	२०७	घेयः	स्वार्थे	भागरूपनामभ्यो (वा०)
भागलिः	२६	इन्	अपत्यं	बाह्यादिभ्यश्च
भागवित्तायनः	१५	फक्	"	यजिजोश्च (बहुलोक्तेर्फक्)
भागवित्तिकः	"	ठक्	कुत्सितापत्यं	वृद्धाठक् सौवीरेऽण्
भागिकः	१३३	"	वृद्ध्यादीदानं	भाग्यश्च
भागीरथी	६१	अण्	निर्वृत्तं	तेन निर्वृत्तम्
भाग्यम्	२०७	यत्	स्वार्थे	भाग्यश्च (भोज०)
भान्यः	१३३	"	वृद्ध्यादीदानं	"
भाज्ञिकः	१३२	ठक्	क्रीतं	तेन क्रीतम्
भाज्ञीनम्	१५५	लन्	उद्भवक्षेत्रे	विभाषा तिल०
भाजनः	२९	अण्	गोत्रापत्यं	अनृप्यानन्तर्ये०
भाडिलायनः	४१	फण्	अपत्यं	अक्षादिभ्यः फण्
भाडितायनः	३२	"	"	"
भाडित्यः	३१	यन्	गोत्रापत्यं	यर्गादिभ्यो यञ्
भाडिलायनः	३२	फण्	"	अक्षादिभ्यः फण्
भाण्डितायनः	"	"	"	"
भाण्डिलायनः	"	"	"	"
भाण्डित्यः	३१	यन्	"	यर्गादिभ्यो यञ्
भाद्रः	१०	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
माद्रमातुरः	९	अण्	अपत्यं	मातुरुत्सङ्ग्यासम्भद्रपूर्वायाः
मानवः	२	"	"	तस्यापत्यम्
मानविः	११	इन्	"	अत इन्
मानुयः	१९६	गन्	अनुकम्पा	घनिलचौ० (उगन्ताद्वनि) (भो-
मानुलः	"	इलच्	"	" [ज०]
आमा	"	"	"	विनापि प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदलोपः
भारतः	२५	अञ्	अपत्यादे	उत्सादिभ्योऽण्
भारतम्	५४	अण्	योद्धा	सङ्ग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः
भारतेयः	३५	ढक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
भारद्वाजः	६	अन्	गोत्रापत्यं	अनृष्यामन्तर्ये०
भारद्वाजायनः	३३	फञ्	"	शफभरद्वाजाभ्यामान्नये
भारमेयः	३५	ढक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
भारधीयम्	९३	छः	कृते ग्रन्थे	कृते ग्रन्थे
भार्गवीयम्	९४	"	इदं	पृष्ठाच्छः (गोत्रे छगचि)
भार्गायणः	७	फञ्	गोत्रापत्यं	भर्गात् त्रैगतं
भार्गिः	"	इन्	अपत्यं	अत इञ्
भार्गी	१९	अण्	"	अञ्मगधकलिङ्गशूरमसादण्
भार्तः	४०	"	सङ्घः	पश्चोदियौघेया०
भार्त्यः	३७	प्यः	अपत्यं	कुर्वादिभ्यो प्यः
भार्त्रम्	१५१	अन्	भावः	प्राणभृज्जाति०
भाश्यम्	१४७	प्यन्	"	वर्णद्वयदिभ्यः प्यश्च
भालन्दनः	३४	अण्	गोत्रापत्यं	शिवादिभ्योऽण्
भाष्ठीयः	२५	अञ्	मवादिः	उत्सादिभ्योऽण्
भावत्कम्	६७	ठक्	इदं	भवतष्ठमञ्चसौ
भासिष्ठः	१९२	इष्टन्	अतिष्ठये	अतिष्ठायने (विन्मतोर्लुक्)
भास्नायन्यः	२७	प्यः	स्वार्थः	व्रातच्छनोरक्षियाम्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
भास्वान्	१७१	पञ्चप्	अस्यास्ति	तदस्यास्त्य०
मिन्नकम्	२०४	कन्	प्रकारवति	अनत्यन्तगतौ कात्
मिषकपाशः	१८८	पाशप्	कुत्सिते	याप्ये पाशप्
मिषग्रूपः	१९३	रूपप्	प्रशंसायां	प्रशंसायां रूपप्
मुक्तपूर्वा	१९९	इनिः	भुक्तं	सपूर्वाच्च
मुहशः	१७२	शः	अस्यास्ति	लोमादिपामादि०
भूमा	१४६	इमनिच्	मावः	पृथ्वादिभ्य० (बहोर्लोपो०)
भूयान्	१९३	ईयसुन्	अतिशये	द्विवचन० (बहोर्लोपो०)
भूयिष्ठः	"	इष्टन्	"	अतिशाय० (इष्टस्य यिद् च)
भूरिशः	२११	शस्	बहुर्ये	बहुल्पर्यात् ०
भृगवः	२१	अण्	अपत्यं	ऋष्यन्धक० (अत्रि०)
भैक्षम्	५०	"	समूहः	मिक्षादिभ्योऽण्
भैक्षः	११४	जः	शीलं	छत्रादिभ्यो जः
भैतायनिः	३८	फिन्	अपत्यं	तिकादिभ्यः फिन्
भैदिकाः	१३६	ठक्	नित्यमर्हति	छेदादिभ्यो नित्यम्
भैमरथी	३१	अण्	निर्वृत्तं	तेन निर्वृत्तम् (अधिकृत्य कृतेऽर्थे)
भैषज्यः	३१	बल्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यन् [पि]
भैषज्यम्	२०७	न्यः	स्वार्थे	अनन्तावसथ०
भोजकटीयः	६७	छः	इदं	ब्रह्माच्छः
भोज्या	२३	प्यङ्	अपत्यं	क्रौल्यादिभ्यश्च
भौमः	३४	अण्	"	शिवादिभ्योऽण्
भौमिपत्यः	२३	प्यः	अपत्यादिः	दित्यदित्यादित्य०
भौयिः	२७	इम्	"	बाह्यादिभ्यश्च
भौरः	३४	अण्	गोत्रापत्यं	शिवादिभ्योऽण्
भौरिकायनिः	३८	फिन्	अपत्यं	तिकादिभ्यः फिन्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
भौरिकिविधः	५४	विधल्	देशः	भौरिक्याद्यैपुकार्यादि०
भौरिक्या	४३	प्यङ्	अपत्यं	क्रौञ्चादिभ्यश्च
भौलिकायनिः	३८	फिन्	"	तिकादिभ्यः फिन्
भौलिकिविधः	५४	विधल्	देशः	भौरिक्याद्यैपु०
भौलिक्या	४३	प्यङ्	अपत्यं	क्रौञ्चादिभ्यश्च
अमरकः	२०८	कन्	स्वार्थे	कुमारक्रौडनकेभ्यः (भोज०)
अशिमा	१४७	इमनिच्	भावः	वर्णहटादिभ्यः प्यङ्च
आतृवलः	१७६	वलच्	अस्यास्ति	वलजन्येभ्यो वाच्यः (वा०)
आतृव्यः	१४	व्यत्	अपत्यं	आतृव्यश्च
आत्रम्	१५१	अण्	भावः	हायनान्त०
आत्रीयः	१४	छः	अपत्यं	आतृव्यश्च
आमरम्	९४	अण्	तेन कृतं	शुद्राअमर०
आष्टालयः	४२	इन्	अपत्यं	अत इन्
औणहृत्यम्	१५०	प्यन्	भावः	गुणवचन०
औवेद्यः	११	टक्	अपत्यं	श्रुवो जुक् च.
मक्षिफालः	१७३	लन्	अस्यास्ति	शुद्रजन्तूपतापेभ्यश्च (भो०)
मगधीयम्	७०	छः	जातादि	गहादिभ्यश्च
मणिकः	२०४	कन्	प्रकारवति	स्थूलादिभ्यः० (स्वांर्थापि)
मणिलः	१७२	लन्	अस्यास्ति	सिध्मादिभ्यश्च
मणियः	१७६	वः	"	बोऽन्येभ्योऽपि वाच्यः
मनुवर्धयम्	७१	छः	इदं	गहादिभ्यश्च
मत्कम्	१६७	कन्	नाथः	म एषां प्रामर्थाः
मरुता	"	"	"	" (इदमर्थमात्र इति इरः)
मत्तियः	७२	"	"	मगयोत्तररसोऽथेति मादेशः
मदम्	१६९	व्य	गर्भं	मतजनरत्नात् ०
मदमयम्	७१	छः	इदं	गहादिभ्यश्च

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
मत्स्थानः	२०६			छप्रत्ययाभावे रूपम्
मत्स्थानीयः	"	छः	स्वार्थे	स्थानान्ताद्विभाषा०
मदावलः	१७६	वलच्	अस्यास्ति	बलजन्येभ्योऽपि वाच्यः (वा०)
मदीयम्	७२	छः	इदं	बुद्धाच्छः
मद्रकः	६९	कन्	जातः	मद्रवृज्योः कन्
मद्राकरोति	२१७	डाच्	वापने	मद्रात् परिवापणे
मद्री	१९	अन्	अपत्यं	जनपद० (अतश्च इति लृक्)
मधव्यः	१२२	यत्	मत्वर्थः	मधोर्थे च
मधुः	"	"	"	लृगकारेकाररेफाश्च वाच्याः (वा०)
मधुकः	२०४	कन्	प्रकारवति	स्थूलादिभ्यः०
मधुपर्क्यः	१३६	बः	अर्हति	दण्डादिभ्यो यः
मधुमत्	१७५	मत्तुप्	अस्ति	तदस्यास्त्य०
मधुमान्	६१	"	चातुरार्थिकः	मध्वादिभ्यश्च
मधुरम्	१७५	रः	अस्ति	ऊस्सुपिमुष्मधो रः
मधुरा	६०	अण्	अदूरं	अदूरभवश्च (वरणादित्वात्लृप्)
मधुरावत्	१४५	वतिः	तुल्यं	तत्र तस्येव
मधुरिमा	१४७	इमनिच्	भावः	वर्णद्वयादिभ्यः ष्यश्च
मधुलिप्मान्	१७१	मत्तुप्	अस्यास्ति	नद० (वत्वादेरसिद्धत्वात् न वत्वम्)
मध्यतः	२१२	तसिः	सर्वविभक्त्यर्थे	आद्यादिभ्यो० (वा०)
मध्यन्दिनाः	८४	दिनन्	भवः	मध्यशब्दस्य मान्तत्वं० (भो०)
मध्यमः	७३	मः	"	मध्यान्मः
मध्यमीयम्	७१	छः	"	पृथिवीमध्यस्य मध्यमश्च (भो०)
मध्यमीयः	८४	मीयः	"	मध्मीयौ च (वा०)
मध्या	७३	व	साम्प्रतिकः	अ साम्प्रतिके
मध्यायः	८४	ईयः	भवः	मध्यादीवः (वा०)
मनीभवति	२१४	चिवः	अभूततद्भावे	अभूततद्भावे (अरुर्मेनश्चक्षु०)

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
मनीषी	१७८	इनिः	अस्यास्ति	ग्रीष्मादिभ्यश्च
मनुष्यः	१७	यत्	अपत्यं	मनोर्जातावञ्च्यतौ पुक् च
मनुष्यत्रा	२१५	त्रा	द्वितीयासप्तम्यर्थे	देवमनुष्य०
मन्थकाः	४१	इञ्	अपत्यं	अत इञ् (यस्कादित्वाल्ङ्क्)
मन्दिमा	१४७	इमनिच्	भावः	वर्णहृदादिभ्यः घ्यञ्च
मरुत्	४०	अण्	सङ्घः	पश्चादि० (स्त्रियामणो लृक्)
मरुतः	१७९	तप्	अस्यास्ति	पर्वमरुद्भ्यां तप् (भोज०)
मरुत्वतीयम्	४९	छः	देवता	द्यावापृथिवी०
मरुत्वत्यम्	"	यत्	"	"
मल्लिका	१०३	अण्	इदं	तस्यदं (पुष्पमूलेषु वाच्येपु०)
महत्कः	२०४	कन्	प्रकास्वति	स्थूलादिभ्यः प्रकार०
महाकुलीनः	१४	सन्	अपत्यं	महाकुलादनुस्रञौ
महाजातीयः	१९४	जातीयर्	प्रकास्वति	प्रकार० (आन्महत इत्यात्वम्)
महाव्रती	१४०	विनिः	चरति	अवान्तर०
महिमा	१४६	इमनिच्	भावः	पृथ्वादिभ्य इमनिश्वा
महिषीगोष्ठम्	१५९	गोष्ठत्	स्थाने	पशुनामभ्य०
महिष्मान्	६२	इमनुप्	चातुरर्थिकः	महिषाचेति वाच्यम् (दा०)
महेन्द्रियम्	४८	घः	देवता	महेन्द्राद् धाणौ च
महेन्द्रायम्	"	छः	"	"
मातलः	१७३	लृप्	अस्यास्ति	सिध्मादिभ्यश्च
मांसिकः	११५	टिठन्	दीयते	आणामांसेद० (व्यस्ताच्च)
मांसौदनिकः	"	"	"	"
मांसौदनिघ्नी	१२०	ठञ्	साधुः	गुहादिभ्यः ठञ्
माकश्यः	३५	ङक्	अपत्यं	शुक्रादिभ्यश्च
माक्षिकम्	९३	अण्	नेन कृतं	मंज्ञायाम्
मागधः	१७	धञ्	गन्ता	अत्रियसमानशब्दात् ० (ना०)

पदानि	धुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
माघवतम्	४७	अण्	देवता	सास्य देवता (मघवा बहुलम्)
माघवनम्	४७	॥	॥	॥
माङ्गल्यः	३०	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
माङ्गीरः	३३	॥	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
माङ्गीरकः	॥	॥	॥	॥
माठरः	॥	अम्	॥	अनृष्यान्तर्ये०
माङ्गुकः	११३	अण्	शिल्पं	मङ्गुकशर्करादण्यत्तरस्याम्
माङ्गुकिः	॥	ठक्	॥	॥
माणवीनम्	१२४	लञ्	हितं	माणवचरकाम्या लञ्
माणव्यम्	५१	यत्	समूहः	शिक्षणमाणववाङ्मापत्
माणिक्यम्	१५०	प्यञ्	स्वार्थे	गुणवनच०
माणिपालम्	११२	अण्	धर्म्ये	अण् महिष्यादिभ्यः
माणिपालिकः	३६	ठक्	अपत्यं	रेवत्यादिभ्यः ठक्
माण्डलिकम्	२०१	॥	स्वार्थे	अङ्गुल्यादिभ्यः ठक्
माण्डलिकः	१०९	॥	रक्षति	रक्षति
माण्डल्यः	३०	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
माण्डकः	१०	अण्	अपत्यं	दक् च मण्डकात्
माण्डकिः	॥	इन्	॥	अत इन्
माण्डकेयः	॥	दक्	॥	दक् च मण्डकात्
मातामही	५०	डामहच्	पित्र्ये	मातृपितृभ्यां० (मातरि पित्रे)
मातृकम्	८७	ठन्	आगतः	ऊतष्ठञ्
मातृकः	१९६	ठच्	अनुकम्पा	वहचो मनुष्य० (ठाजादा०)
मातृयः	॥	घन्	॥	घनि० (उपान्तवृषानिलचोरादि०)
मातृलः	॥	इलच्	॥	॥ ॥
मातृवसेयः	१३	दक्	अपत्यं	जीभ्यो दक् (दकि लोपः)
मातृवस्त्रीयः	॥	लण्	॥	मातृवसुक्ष्म

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	वर्गः	सूत्रम्
मात्स्यः	३७	प्यः	अपत्यं	कुर्वादिभ्यो प्यः
मात्स्यिकः	१०९	ठक्	हन्ति	पक्षिमत्स्यसृगान् हन्ति
माथुरम्	७८	अण्	कृतादि	कृतलब्धकीतकुशलाः
माथुरः	"	"	प्रायभवः	प्रायभवः
माद्री	१९	"	"	हृदं रूपं चिन्त्यम्
माधवः	७	वः	मत्वार्थे	मधोर्न च
माधवकः	९४	बुन्	तेन कृतं	कुलालादिभ्यो बुन्
माधव्यः	७	यन्	गोत्रापत्यं	मधुबभ्रवोर्ब्राह्मण०
माधुकम्	१०८	ठक्	युक्तं	संसृष्टे
माधुमतः	७०	अण्	जातः	कच्छादिभ्यश्च
माधुरः	७६	"	जातादि	तत्र जातः
माधुरी	९२	"	शोक्तं	मधुरादेश्छबाधनार्थमाणिष्टः
माधुर्यम्	१४७	प्यन्	भावः	वर्गहटादिभ्यः प्यश्च
माप्पन्दिनः	२५	अब्	अपत्यं	उत्सादिभ्योऽब्
माध्यमः	८४	मट्	भवः	मण्मीयौ च
माध्यमिनेयः	३६	ढक्	अपत्यं	कल्याण्यादीनामिन्द्र च
माध्यस्त्रयम्	१४८	प्यन्	भवः	गुणवचन०
मानवः	१७	अण्	अपत्यं	तस्यापत्यम्
मानवाः	"	"	सम्बन्धि	तस्येदम्
मानव्यः	३०	यच्	अपत्यं	गर्गादिभ्यो यच्
मानवम्	२१०	अण्	स्वार्थे	पद्मादिभ्यश्च
मानाव्यः	३०	यच्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यच्
मानुषम्	९५	अण्	इदं	तस्येदम् (आपत्यस्य च०)
मानुषः	१७	यन्	गोत्रापत्यं	मनोर्जातायन्मती पुट् च
मानुषीयम्	९५	एः	इदं	शृङ्गाः
मानुष्यः	१५०	प्यन्	भवः	गुणवचन०

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
मानुष्यकम्	५१	बुन्	समूहः	गोत्रोक्षोष्टोरभ०
मानोत्कम्	१५२	"	भावः	द्वन्द्वमनोश्चादिभ्यश्च
मान्तर्यः	१०	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
मान्त्रकल्पिकः	५६	ठक्	अपत्यादिः	लक्षणकल्पान्तात् (भो०)
मान्त्रिक्यः	३१	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
मान्यविका	६७	जिठ	मयः	वाहीकग्रामेभ्यश्च
मान्यविकी	"	ठञ्	"	"
मान्यम्	१४७	प्यञ्	भावः	वर्णहटादिभ्यः प्यञ्
मामकन्	७२	अण्	इदं	तस्येदम् (तवकममकावेक०)
मामकीनम्	"	लन्	"	युष्मदस्मदो० "
मायावान्	१७९	मत्तुप्	अस्यासि	तदस्यास्त्य०
मायावी	"	विनिः	"	अस्मायामेधासृजो विनिः
मायिकः	१७७	ठन्	"	मीलादिभ्यश्च
मायी	"	इनिः	"	"
मायूरन्	५२	अञ्	समूहः	अनुदात्तादेरञ्
मायूरकर्णः	३४	अण्	गोत्रापत्यं	शिवादिभ्योऽण्
मायूरिकः	१०९	ठक्	हन्ति	पक्षिमस्त्यमृगान् हन्ति
गारीचः	१०	अण्	अपत्यं	तस्यापत्यम्
मारुतः	४०	"	सङ्घः	पश्चोदि० (प्रज्ञादित्वादणपि)
मार्कण्डः	११	"	अपत्यं	क्रप्यन्धकृष्णिकुरुन्धश्च
मार्कण्डेयः	३५	ढक्	"	शुभ्रादिभ्यश्च
मार्गिकः	१०९	ठक्	हन्ति	पक्षिमस्त्यमृगान् हन्ति
मार्त्तिकः	९८	अण्	विकारः	तस्य विकारः
मार्दगुप्यः	३७	ण्यः	अपत्यं	कुर्यादिभ्यो ण्यः
मार्दवम्	१४६	अण्	भावः	इगन्ताच्च लघुपूर्वात्
मार्दवः	३६	ढक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
मालती	१०३	अण्	पुष्पं	पुष्पमूलेषु वाच्येषु बहुलं (वा०)
मालवकः	५४	बुञ्	देशः	राजन्त्यादिभ्यो बुञ्
मालवाः	२०२	व्यट्	स्वार्थे	आयुधजीवि० (बहुषु लृक्)
मालवी	"	"	"	" (टित्वाङ्गीप्)
मालव्यः	"	"	"	"
मालाप्रस्थकः	६८	बुञ्	जातः	मस्थपुरवहान्ताश्च
मालिकः	११२	ठक्	शिल्पं	शिल्पम्
माली	१७८	इनिः	अस्यास्ति	ग्रीष्मादिभ्यश्च
मालीयः	६६	छः	शेषे	घृद्धाच्छः
मालेयम्	८७	अण्	आगतः	तत आगतः
मालवास्तवः	६७	"	मवः	तत्र मवः
मालाब्धिकः	१०४	ठक्	आह	तदाहेति माशाब्दादि० (वा०)
माषकः	२०४	कन्	प्रकारवति	माषात् परिमाणे (भोज०)
माषिः	२७	इन्	अपत्यं	बाह्यादिभ्यश्च
माषीणम्	१५५	सञ्	उद्भवक्षेत्रं	विभाषा तिल०
माष्यम्	१२३	यत्	हितं	स्वल्पमवमाषतिल०
मास्ततमः	१६४	उट्	पूर्णं	नित्यं क्षतादि०
मास्तिकम्	४९	ठक्	देवता	कालेभ्यो भयवत् "
मास्तिकः	१२८	"	अधीष्टादिः	तमशीष्टे भृतो भूतो भाषी
मासिकी	"	"	"	" (टिट्ठेति दीप्)
मासीनः	१३९	खन्	भूतः	मासाद् वयति यत्त्वञौ
मास्यः	"	यत्	"	"
माहफिफलदीयम्	७१	छः	भवः	कन्याफलद०
माहफीप्रस्थः	६६	अण्	मवः	प्रस्थोत्तरपद०
माहतः	२५	अन्	अपत्यादिः	उत्सादिभ्योऽन्
माहाकुलः	१४	"	अपत्यं	महाकुलदन्त्वञौ

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
माहाकुलीनः	१४	खन्	अपत्यं	महाकुलादञ्खञौ
माहाजनिकः	१२४	ठक्	हितं	महाजनाद्वन् (वा०)
माहाजनीनः	१२०	खम्	साधुः	प्रतिजनादिभ्यः खन्
माहानसः	२५	अन्	भवादिः	उत्सादिभ्यो ऽन्
माहानादः	"	"	"	"
माहानामिकम्	१४०	ठञ्	अक्षचर्व	महानाम्न्यादे० (वा०)
माहानामिकः	"	"	चरति	महानाम्न्यादेस्तच्चरत्यपि०
माहाभाणः	२५	अन्	भवादि	उत्सादिभ्यो ऽन्
माहारजन्म	४४	"	रक्तं	हरिद्रामहारजनाभ्या० (वा०)
माहाराजिकम्	४९	ठञ्	देवता	महाराजप्रोष्ठपदाद्वन्
माहाराजिकः	९०	"	भक्तिः	महाराजाद्वन्
माहिषम्	१११	अण्	धर्म्य	अण् महिष्यादिभ्यः
माहिष्मतेयकः	६३	ढक्	जातादि	कत्रयादिभ्यो ढक्
माहेन्द्रम्	४८	अण्	देवता	महेन्द्राद्याणौ च
माहेयः	६३	ढक्	भवः	नद्यादिभ्यो ढक्
मित्रयवः	४१	ढञ्	अपत्यं	गृष्ट्यादि० (यस्कादित्वाङ्कु)
मित्र्यम्	८१	यत्	भवः	दिगादिभ्यो यत्
मीमांसका	५६	कुन्	अध्ययनादि	कमादिभ्यो कुन्
मुखतीयम्	७१	छः	भवः	एकमुखपाश्वर्भ्यस्तसः (भोज०)
मुखरः	१७५	रः	अस्यास्ति	समुसकुञ्जेभ्यश्च (सर०)
मुख्यम्	८१	यत्	भवः	दिगादिभ्यो यत्
मुख्यः	१३०	"	संयोगः	गोह्वचोऽसंज्ञा०
मुनीवती	६१	मत्तुप्	चातुरर्थिकः	नद्यां मत्तुप् (क्षरादित्वादीर्घः)
मुरलः	१९	अन्	अपत्यं	कम्पोजादिभ्यो० (वा०)
मुष्करः	१७५	रः	अस्ति	उयमुषिमुष्क०
मुसल्यम्	१२६	यत्	हितादिः	विभाषा हविरपूपादिभ्यः

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
मुसल्यः	१३६	यः	अर्हति	दण्डादिभ्यो यः
मूकिमा	१४७	इमनिच्	भावः	वर्णद्वदादिभ्यः प्यञ्च
मूढता	१४८	तल्	भावः कर्म वा	गुणवचन०
मूढत्वम्	"	त्व	"	"
मूर्खिमा	१४७	इमनिच्	भावः	वर्णद्वदादिभ्यः प्यञ्च
मूर्च्छालः	१७३	लच्	अस्यास्ति	सिध्मादिभ्यश्च
मूर्च्छितः	१६१	इतच्	सञ्जातं	तदस्य सञ्जातं० (आप्तुकेः)
मूर्धन्यम्	८२	यत्	भवः	क्षरीरावयवाच्च
*मूलकः	७६	तुन्	जातः	पूर्वाहापराहा०
मूलिमा	१४७	इमनिच्	भावः	वर्णद्वदादिभ्यः प्यञ्च
मूल्यम्	११८	यत्	आपाद्यं	नैवयोधर्म०
मूल्यः	"	"	उत्पाटनीयं	मूलमस्थार्द्धं
मृगशिराः	७८	अण्	जातः	तत्र जातः (नक्षत्रेभ्यो बहुलम्)
मृचिका	२११	"	स्वार्थे	मृदस्ति कन्
मृत्ता	"	तः	प्रशस्तं	सस्रौ प्रशंसायाम्
मृत्तना	"	त्नः	"	"
मृन्मयम्	१००	मयद्	विकारः	एकाचो नित्यं मयद् वाच्यः
मेखली	१७८	इनिः	अस्यास्ति	ग्रीवादिभ्यश्च
मेघतः	२१२	तसिः	पञ्चम्यर्थे	प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः
मेघात्	"	"	"	तस्यभावे रूपम्
मेध्यम्	८१	यत्	भवः	दिगादिभ्यो यत्
मेघ्यः	१३६	यः	अर्हति	दण्डादिभ्यो यः
मेघावी	१७९	विनिः	अस्यास्ति	अस्मायामेघाक्षजो विनिः
मेभिरः	१७६	इस्न्	"	मेघारवाभ्यामिरजिरचौ (वा०)
मेध्यम्	८१	यत्	भवः	दिगादिभ्यो यत्
मेघ्यः	१३६	यः	अर्हति	दण्डादिभ्यो यः

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
मैत्रायणः	५	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
मैत्रावरुणिः	२	इन्	अपत्यं	अत इन्
मैत्रावरुणीयम्	१५३	छः	भावः कर्म वा	होत्राभ्यश्छः
मैत्रेयः	१३	डन्	अपत्यं	गृष्टादिभ्यश्च
मैत्रेयिकया	१५१	वुञ्	भावः	गोत्रचरणान्छावा०
मैषावः	४७	अण्	अपत्यं	तस्यापत्यम्
मैषावकम्	१५२	वुञ्	भावः	द्वन्द्वमनोश्चदिभ्यश्च
*मैत्रिकः	१०९	ठक्	हन्ति	पक्षिमत्त्यमृगान् हन्ति
मैमतः	१५	णः	अपत्यं	फाष्टाहृतिभिनताभ्यां णफिप्रौ
मैमतायनः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
मैमतायनिः	१५	फिन्	अपत्यं	फाष्टाहृति०
मोदकमयम्	२०७	मयद्	बहुत्वे	समूहवच्च बहुषु
मौक्तिकम्	२०९	ठक्	स्वार्थे	विनयादिभ्यश्चगिति धामनः
मौष्यम्	१४७	प्यञ्	भावः	वर्णहृदादिभ्यः प्यञ्च
मौष्यः	३७	प्यः	अपत्यं	कुर्वादिभ्यो प्यः
मौक्षिकः	१४६	ठञ्	प्रयोजनं	प्रयोजनम्
मौख्यार्थं	२२	प्यङ्	गोत्रापत्यं	गोत्रावयवात्
मौज्जायनः	२८	फक्	॥	नडादिभ्यः फक्
मौष्यम्	१४८	प्यञ्	भावः कर्म वा	गुणवचन०
मौष्यः	३७	प्यः	अपत्यं	कुर्वादिभ्यो प्यः
मौदिकिकम्	२०७	ठक्	बहुत्वे	समूहवच्च बहुषु
मौदनेयकः	६३	ढक्	जातादि	कर्मणादिभ्यो ढक्ञ्
मौद्रम्	१०८	अण्	संसृष्टं	मुद्रादण्
मौदल्यः	६	यञ्	गोत्रापत्यं	मृगादिभ्यो यञ्
मौद्रिकम्	१२६	ठक्	क्रीतं	आर्हादगोपुच्छ०
मौद्दीनम्	१५४	सञ्	उद्भवक्षेत्रं	तन्वनां भामने०

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
मौनम्	१५२	अण्	भावः कर्म वा	इगन्ताच्च लघुपूर्वात्
मौनः	३४	"	गोत्रापत्यं	शिवादिभ्योऽण्
मौनिकम्	१११	ठक्	धर्म्य	तस्य धर्म्यम्
मौर्ख्यम्	१४७	प्यञ्	भावः	वर्णदृढादिभ्यः प्यञ्च
मौर्धवाहिकः	१०६	ठक्	जीवति	वेतनादिभ्यो जीवति
मौर्यः	१५	प्यः	अपत्यं	कुर्वादिभ्यो प्यः
मौर्वम्	९९	अण्	अवयवः	अवयवे च०
मौर्वी	१२	"	विकारः	"
मौल्यम्	१४७	प्यन्	भावः	वर्णदृढादिभ्यः प्यञ्च
मौपिकिः	२६	इन्	अपत्यं	वाङ्मादिभ्यश्च
मौष्टा	५४	णः	प्रहरणं	तदस्यां प्रहरण०
मौसलपाता	,	जः	क्रिया	घञः सास्यां क्रियेति जः
मौसरयः	३१	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
मौहर्तिका	५६	ठक्	अध्ययनादि	कृतूक्यादि०
मदिगा	१४६	इमनिच्	भावः	पृथ्वादिभ्य० (२ ऋतो०)
मदिष्ठः	१९३	इष्टन्	अतिशये	अतिशयने० (२ ऋतो०)
यफः	१९८	अकच्	स्वार्थे	वा अन्ययसर्व०
यजुष्टा	१४५	तल्	भावः	तस्य भावस्त्वतली
यजुष्टवम्	"	त्वः	"	"
यज्ञायज्ञीयम्	१६५	छः	साम	यतौ छः सूक्तशाम्नोः
यज्ञियम्	११०	घः	अर्हति	यज्ञत्विग्यां घञ्प्रत्यये
यज्ञः	१८२	तसिल्	स्वार्थे	पञ्चम्यास्तसिल्
यज्ञमः	१९८	दतमन्	एकनिर्धारणं	वा यज्ञनां
यज्ञरः	"	दतरञ्	"	क्रियच्छे०
यज्ञि	१६०	जनिः	यग्निमानं	यदभ्यां यगिति कौमुदी
यज्ञ्यः	६४	त्यन्	भाः	अन्ययात् स्य

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
याजमानम्	११२	अण्	घर्म्यं	अण् मंहिष्यादिभ्यः
याज्ञवल्कानि	९२	अण्	प्रोक्तं	कृष्वादिभ्यो गोत्रे
याज्ञवल्क्यः	६	यन्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यन्
याज्ञायनिः	३८	फिन्	अपत्यं	तिकादिभ्यः फिन्
याज्ञिकः	५५	ठक्	अध्ययनादि	क्रतूश्चादि०
याज्ञियम्	९८	ज्यः	घर्मो घेदो वा	छन्दोगौक्थिक०
याज्यतः	२	अण्	अपत्यं	तस्यापत्यम् (अन्)
यातोपयातिकम्	१०७	ठक्	निर्वृत्तं	निर्वृत्तेऽक्षधूतादिभ्यः
याथाकथाचम्	१४१	णः	देयं कार्यं वा	तेन यथाकथाच०
याथाकामी	१४८	ज्यन्	भावः	गुणवचन०
याथाकाभ्यम्	"	"	"	"
याथातथ्यम्	"	"	"	"
याथापुर्णम्	"	"	"	"
यामष्टेयः	३५	ढक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
यामुनः	९	अण्	"	अष्टद्वाम्यो०
यामुन्द्रायनिः	३८	फिन्	"	तिकादिभ्यः फिन्
यामुन्द्रायनिकः	१५	ठक्	कुत्सितापत्यं	फेदश्च
यामुन्द्रायनीयः	"	छः	"	"
याम्यः	२३	ज्यः	अपत्यादि	यगादपीष्यते (घा०)
याम्यम्	१०१	अण्	इदं	तन्येयम्
याम्यः	२८	कन्	स्वार्थे	यावान्दिभ्यः कन्
याम्यनिकः	५६	ठक्	अध्ययनादि	आग्यानाग्यायिकाग्याम् (गो)
याम्यम्	१६२	वु	परिमाणं	यत्तेतेभ्यः परिमाणे वुत्
याम्यः	११३	इक्	शिलं	शक्तिवष्टमोर्गिकृ
याम्यः	१४	अण्	गोत्रापत्यं	शिनान्दिभ्योऽण्
याम्यः	६४	छः	इ	मृताः (गोत्रेऽनुगमि)

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
युयव	११६	यत्	वहति	तद्वहति रय०
युयः	१३६	यः	अर्हति	दण्डादिभ्यो यः
युष्मकाभिः	१९५	अकच्	स्वार्थे	अन्ययसर्व०
युष्मकासु	"	"	"	"
युष्मादीयम्	७२	छः	इदं	युष्मदस्मदोरन्मतरत्वां खच्च
यूकालः	१७३	लृच्	अस्यास्ति	सिध्मादिभ्यश्च
यूट्यम्	८२	यत्	भवः	दिगादिभ्यो यत्
यूपीयम्	१२६	छः	हितादिः	विभाषा हविरपूपादिभ्यः
यूप्यम्	"	यत्	"	"
यूयंपाताः	१६५	छः	अनुवाकः	अध्यायानुवाकयोर्लृक्
यूयंपातीयाः	"	"	"	"
योग्यः	१४२	यत्	शक्तः	योगाच्च
यौगम्	५२	अञ्	समूहः	खण्डिकादिभ्यश्च
यौगन्धरः	६९	अण्	भवः	तत्र भवः
यौगन्धरकः	"	बुञ्	"	विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम्
यौगन्धरायणः	५	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
यौगपथम्	१५०	ज्यञ्	भावः	गुणवचन०
यौगवरत्रम्	५२	अञ्	समूहः	खण्डिकादिभ्यश्च
यौगिकः	१४२	ठञ्	शक्तः	योगाच्च
यौजनशक्तिः	१३७	"	गच्छति	क्रोशशतयोजनशतयोश्च (वा०)
यौनिकः	"	"	"	योजने गच्छति
यौधः	७८	अण्	कृनादिः	कृतलञ्चक्रीतकुशलाः
यौधिष्ठिरः	२६	इञ्	अपत्यं	वाह्यादिभ्यश्च
यौधेयः	४०	अञ्	स्वार्थे	पथ्यादिभ्योपेया०
यौधेयी	"	"	"	" न प्राच्यभर्गेत्यादिना प्रत्य- याल्लक्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
यौवतं	५०	अण्	समूहः	मिक्षादिभ्योऽण्
यौवतेयः	१०	टक्	अपत्यं	स्त्रीभ्यो टक्
यौवनम्	५०	अण्	समूहः	मिक्षादिभ्योऽण्
यौवतिका	१५२	तुञ्	भावः	द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च
यौवराज्यम्	१४९	ण्यञ्	"	गुणवचन०
यौष्माकम्	७२	अण्	इदं	शेषे (तस्मिन्निगि०)
यौष्माकीणम्	"	खञ्	"	युष्मदस्मदो०
रक्षसः	४०	अण्	स्वार्थः	पश्वादि० (अतश्च)
रक्षस्याद्यान्	१८८	पाशप्	कुत्सितादन्यत्र	याप्ये पाशप् (इति मट्टि०)
रक्षाः	४०	अण्	स्वार्थः	पश्वादि (अतश्चेति मत्पयल्लक्)
रक्षोमुखाः	४१	इञ्	अपत्यं	अत इञ् (यस्कादित्वाल्लक्)
रजस्वला	१७६	वल्च्	अस्यास्ति	रजःकृष्णाद्युत्ति०
रजीभवति	२१४	चिवः	अभूततद्भावः	अरुर्मेनश्चक्षु०
रथकट्या	५३	कट्यच्	समूहः	इमित्रकट्यचश्च
रथिनः	१७९	इनच्	अस्यास्ति	रथाश्च इति कौमुदी
रथिनी	५३	इनिः	समूहः	इनिरन्येभ्योऽपि (वा०)
रथिरः	१७६	इरच्	अस्यास्ति	मेघारथाभ्यामिन्निरचौ (वा०)
रथ्यम्	९६	यत्	इदं	रथाद्यत्
रथ्यः	११६	"	वहति	तद्वहति रथ०
रथ्या	५३	यः	समूहः	खलुगोरथात्
रमावान्	१७१	मनुप्	अस्यास्ति	तदस्यास्त्य०
रम्यश्चञ्चा	१०९			मनुप्यलुपि विशेषणानां० (वा०)
रसवान्	१७२	मनुप्	अस्यास्ति	रसादिभ्यश्च
रहस्यम्	८१	यत्	भवः	दिगादिभ्यो यत्
रहीभवति	२१४	चिवः	अभूततद्भावः	अरुर्मेनश्चक्षु०
राक्षसः	४०	अण्	सङ्घः	पश्वादि०

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
राक्षोघ्नम्	२१०	अण्	स्वार्थे	प्रज्ञादिभ्यश्च
राक्षोसुरम्	८९	"	अधिकृत्य कृतः	दैवासुरं राक्षो०
रागिमम्	१०७	इमप्	निर्घृतं	भावप्रत्ययान्तादि० (वा०)
राक्षवः	६४	अण्	जतादिः	रङ्गोरमनुष्येऽण् च
राक्षवायणः	"	ण्फक्	"	"
राक्षवायणी	"	"	"	" (षित्वान्दीप्)
राजकम्	५१	बुञ्	समूहः	गोत्रोक्षोऽष्टौ०
राजकीयम्	७१	छः	इदं	राजः क च
राजतम्	१०१	अञ्	विकारः	प्राणिरजतादिभ्योऽञ्
राजनः	२	अण्	अपत्यं	तस्यापत्यम् (अन्)
राजन्यः	१३	यत्	जातिः	राजश्चशुराश्चत्
राजन्यकम्	५१	बुञ्	समूहः	गोत्रोक्षो०
राजन्यकः	५४	"	देशः	राजन्यादिभ्यो बुञ्
राजन्वान्	१७१	मडुप्	सौराज्ये	राजन्वान् सौराज्ये
राजपुत्रकम्	५१	बुञ्	समूहः	गोत्रोक्षोष्टोरञ्
राजपुत्रकायणिः	१७	फिञ्	अपत्यं	जदीचां० (पुत्रान्ता०)
राजपुत्रायणिः	"	"	"	"
राजपुत्रिः	"	इञ्	"	अत इञ्
राजपौरुष्यम्	१४९	ध्यञ्	भावः	गुणवचन० (अनुशक्तिकादिः)
राजभोगीनः	१२४	सः	हितं	आत्मन्दिशजन०
राजवंश्यः	८१	यत्	साध्वर्षे	तत्र साधुः
राजवत्	१४५	वतिः	अर्ह	तदर्हम्
राजवान्	१७१	मडुप्	अस्यास्ति	तदस्या०
राजरूयः	८५	ठञ्	भवः	अग्निष्टोमादिभ्यो मन्त्रै०
राजसूयिकी	१४१	"	दक्षिणा	तस्य च दक्षिणा०
राजाधीनः	२०५	सः	स्वार्थे	अषट्स्थिति०

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
राजायनिः	१६	फिन्	अपत्यं	उदीचां वृद्धादगोत्रात्
राजीवम्	१७६	वः	अस्यास्ति	वोऽन्येभ्योऽपि वाच्यः (वा०)
राज्यम्	१५१	यक्	भावः कर्म वा	पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्
राज्यार्धिकम्	७२	ठन्	भवः	सपूर्वपदाङ्ठन् वाच्यः (वा०)
राणायणः	२९	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
राधकार्यः	३०	ण्यः	अपत्यं	कुर्वादिभ्यो ण्यः
राधराणकम्	१५१	अन्	भावः कर्म वा	प्राणभृज्जाति०
राधन्तरः	२५	"	भवादिः	उत्सादिभ्योऽन्
राथीतरः	३०	"	गोत्रापत्यं	अनृष्यानन्तर्ये०
रामः	१९९	कन्	इवार्थे	इवे प्रतिकृतौ (वेवपथा०)
रामणीयकम्	१५२	बुब्	भावः	योपधाद् गुरुपोऽमाद्०
रामवत्	१४४	वतिः	तुल्यं	तेन तुल्यं०
रामिः	२६	इब्	अपत्यं	बाहादिभ्यश्च
रावणः	९	अण्	"	शिवादिभ्योऽण्
रावणायनः	४०	फक्	युवापत्यं	यमिनोश्च
राष्ट्रियम्	७८	घः	कृतादिः	कृतलब्ध०
राष्ट्रियः	६३	"	जातादिः	राष्ट्रावास्पाराद् षलौ
राष्ट्रियीयः	६६	छः	भवः	वृद्धाच्छः
रासपुत्रकम्	१५३	बुन्	भावः	ब्रह्ममनोज्ञादिभ्यश्च
राहगण्यः	३१	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
रमण्वान्	१७१	मत्तुप्	अस्यास्ति	आसन्दीवदक्षी०
रुतः	१७३	शः	"	लोमादिषामादि०
रूपवती	१७२	मत्तुप्	प्रशंसा	मृधनिन्दा० (॥०)
रूपवान्	"	"	अस्यास्ति	रसादिभ्यश्च
रूपिणी	"	इनिः	"	अत इनिठनौ
रूप्यः	१७८	यप्	"	रूपादाहतप्रशंसयोर्द्वयम्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
रेवतः	७७	अण्	जातः	तत्र जातः (अस्त्रियां लुभा)
रेवती	"	"	"	" (चित्रारेवती०)
रैखः	३३	"	अपत्यं	श्रियादिभ्योऽण्
रैभ्यः	३०	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
रेवतः	७७	अण्	जातः	तत्र जातः (अस्त्रियां लुभा)
रैवतिकः	१४	ठक्	अपत्यं	रेवत्यादिभ्यष्ठक्
रैवतिकीयम्	९८	छः	इदं	रैवतिकादिभ्यश्छः
रोमशः	१७३	शः	अस्यास्ति	लोमादिषामादि०
रोहिणः	७७	अण्	जातः	तत्र जातः (अस्त्रियां लुभा)
रोहिणी	"	"	"	" (चित्रारेवती०)
रौक्मिणेयः	९	ठक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
रौचनिकम्	४४	ठक्	रक्तं	लाक्षारोचनाशकल०
रौणः	५८	अण्	कूपः	रोणी
रौप्यायणिः	३८	फिन्	अपत्यं	तिकादिभ्यः फिन्
रौमोक्षायनः	३२	फञ्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फञ्
रौहिणः	७७	अण्	जातः	तत्र जातः
रौहिणायनः	३२	फञ्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फञ्
रौहिणेयः	९	ठक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
रुक्षमणः	१७४	नः	अस्यास्ति	रुक्ष्या अ व (भोज०)
रुक्ष्मीतरा	१९१	तरप्	अतिशये	द्विवचन० (कृतघा०)
रुक्ष्मीवान्	१७४	मनुप्	अस्यास्ति	तदस्यास्त्य०
रुधिमा	१४६	इमनिच्	मायः	पृथ्वादिभ्य इमनिच्चा
रुधिष्ठः	१९०	इष्ठन्	अतिशये	अतिशायने०
रुधीयान्	"	ईयसुन्	द्विवचने	द्विवचन०
रुधुतमः	"	तमप्	अतिशये	अतिशायने०
रुधुतरः	"	तरप्	द्विवचने	द्विवचन०

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
लङ्गशान्तमुखाः	४२	इन्	अपत्यं	अत इन् (तिककितवादि०)
लज्जितः	१६१	इतच्	सञ्ज्ञातं	तदस्य सञ्ज्ञातं०
लम्काः	२२	फक्	अपत्यं	नडादिभ्यः० (उपका०)
ललाटिका	८५	कन्	भवः	कर्णललाटात् कनलङ्कारे
ललाटूकः	१७३	लच्	अस्यास्ति	वातदन्त० (भोज०)
ललाट्यम्	८५	यत्	भवः	शरीरावयवाच्च
लवणः	१८०	अच्	अस्यास्ति	अर्कभादिभ्योऽच्
लवणा	१०८	ठक्	युक्तं	संसृष्टे (लवणात्लक्)
लवणिना	१४७	इमनिच्	भावः	वर्णहृदादिभ्यः ष्यञ्च
लसत्तरा	१९१	तरप्	अतिशये	द्विवचन० (उगितः पुंवत्त्वं वा)
लसन्तितरा	"	"	"	" (उगितश्चेति ह्रस्वः)
लसन्तीतरा	"	"	"	"
लक्षाः	४१	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण् (यस्कादिः)
लाक्षणिः	१६	इञ्	"	उदीचामिन्
लाक्षणिकः	५६	ठक्	अध्ययनादि	कृतृकथादि०
लाक्षण्यः	३६	ढक्	अपत्यं	शुभादिभ्यश्च
लाक्षण्यः	१५	ष्यः	"	सेनान्तकक्षणकारिभ्यश्च
लाक्षिकम्	४४	ठक्	रक्तं	लाक्षारोचना०
लाक्षिकः	५६	"	अध्ययनादि	कृतृकथादि०
लाङ्कायनिः	३९	फिञ्	अपत्यं	वाकिनादीनां कृक् च
लाङ्कायनिः	३८	"	"	तिकादिभ्यः फिञ्
लाङ्कदः	५५	अण्	अध्ययनं	तदधीते तद्धेद
लाट्या	४३	ष्यच्	अपत्यं	क्रोड्यादिभ्यश्च
लामकायनः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
लामकायनाः	२२	"	"	"
लान्यम्	८२	अण्	निवासः	मोऽस्य निवासः

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
ललाटिकः	१११	ठञ्	पश्यति	संज्ञायां ललाट०
लालामिकः	११०	"	गृह्णाति	प्रतिकण्ठार्थललामं च
लावणिकः	११२	ठञ्	पण्यं	लवणादृञ् च
लावण्यम्	१४७	प्यञ्	भावः	वर्णदृढादिभ्यः प्यञ्च
लाहकिः	२६	इञ्	अपत्यं	बाह्वादिभ्यश्च
लाघः	३४	अण्	गोत्रापत्यं	शिवादिभ्योऽण्
लनकः	२०८	कन्	पशौ	पशौ लनवियाताभ्यां (भोज०)
लैवः	३३	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
लैखनः	"	"	"	"
लैखान्रेयः	३५	ढक्	"	शुभ्रादिभ्यश्च
लैगवायनः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
लैग्वयः	३०	यञ्	"	गर्गादिभ्यो यञ्
लोमशः	१७३	शः	अस्यास्ति	लोमादिषामादि०
लोहध्वजाः	२०२	भ्यः	पूगः	पूगाभ्योऽग्रामणीपूर्वात् (तद्राजत्वात्तुक्)
लोहितकः	२०९	कन्	रक्तं	रक्ते (मण्यर्थे लोहितान्मणौ)
लोहितकौ	"	"	वर्णः	वर्णे चानित्ये
लोहितिका	"	"	"	" (रक्तार्थेऽपि)
लोहितिका	"	"	"	"
लोकायतिकः	५५	ठक्	अध्ययनादि	कतृश्वादि०
लौकिकः	१३२	ठञ्	विदितं	लोकसर्वलोकाभ्यां ठञ्
लौमकायनिः	३९	फिञ्	अपत्यं	तिकादिभ्यः फिञ्
लौमायन्यः	२७	भ्यः	स्वार्थः	वातचफजोरसिवाभ्
लौहयः	१०१	अञ्	विचारः	प्राणिरजतादिभ्योऽञ्
लौहध्वज्यः	२०२	भ्यः	पूगः	पूगाभ्योऽग्रामणीपूर्वात्
लौहायनः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्

पदानि

पुटम्

प्रत्ययः

अर्थः

सूत्रम्

लौहितिकः	३४	अण्	गोत्रापत्यं	शिवादिभ्योऽण्
लौहित्यः	३०	यन्	"	गर्गादिभ्यो यञ्
लौहितीकः	२०१	ईकक्	ह्वार्थे	कर्कलोहितादीकक्
वंशकः	१९७	कन्	ह्रस्वः	संज्ञायां कन्
वंश्यम्	८१	यत्	भवः	दिगादिभ्यो यत्
वक्रजातीयः	१९४	जातीयर्	प्रकारवति	प्रकारवचने जातीयर्
वकिमा	१४६	इमनिच्	भावः	पृथ्वादिभ्य इमनिच्वा
वङ्गरभण्डीरथाः	४२	इञ्	अपत्यं	अत० (तिक्रितवादि०)
वङ्गीयम्	७०	छः	जातादि	गहादिभ्यश्च
वटकिनी	१६८	इनिः	प्रायेणान्नं	वटकादिनिर्वाच्यः (वा०)
वटिभः	१८२	भः	अस्यास्ति	तुन्दिबलिबटिर्भः
वणिजप्रम्	१५०	यः	भावः	दूतवणिग्भ्यां च वाच्यम् (वा०)
वणिज्या	"	"	"	" (स्वमावात् सीत्वम्)
वतण्डी	७	यञ्	गोत्रापत्यं	वतण्डाच्च (लृक् लिङ्याम्)
वत्सतः	१९८	एरच्	तनुत्वं	वत्सोक्षा०
वत्सलः	१७३	लृच्	कामवति	वत्सांमाभ्यां कामवले
वत्सगालः	७८	अण्	जातः	तत्र जातः (वत्सशालेति लृक्)
वत्सिमा	१४६	इमनिच्	भावः	पृथ्वादिभ्य इमनिच्वा
वत्सीयः	१२३	छः	हितम्	तस्मै हितम्
वद्वत्कि	१९७	अकच्	अल्पे	अल्पे
वध्यः	१३६	यः	अर्हति	दण्डादिभ्यो यः
वनमाली	१७८	इनिः	अस्यास्ति	तदन्ताच्चेष्टम् (वा०)
वनिलः	५०	इलः	चातुरर्थिकः	वुञ्छणकठ०
वन्यम्	८२	यत्	भवः	अन्येभ्योऽपि दृश्यते (स्वामी)
वयाः	४०	अण्	स्वार्थे	पथ्यादि० (अतथेति लृक्)
वयस्यः	११८	यत्	तुर्ये	नौवयो०

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
वरणाः	६०	अण्	अदूरं	अदूरभवश्च (वरणादिभ्यश्च)
वरिमा	१४७	इमनिच्	भावः	पृथ्वादिभ्यं इमनिच्वा
वरिष्ठः	१९१	इष्टन्	अतिशये	अतिशायने० (प्रियास्थिर०)
वरुणिकः	१९६	ठच्	अनुकम्पा	बहुचो० (शेवलमुपरि०)
वर्यम्	८१	यत्	भवः	दिगादिभ्यो यत्
वर्णी	१८१	इनिः	ब्रह्मचारी	वर्णाद् ब्रह्मचारिणि
वर्मी	१७८	”	अस्यास्ति	ब्रीह्यादिभ्यश्च
वर्षिमा	१४७	इमनिच्	भावः	पृथ्वादिभ्यं० (प्रियेति वर्षादेशः)
वर्षिष्ठः	१९१	इष्टन्	अतिशये	अतिशायने० (प्रियास्थिर०)
वर्षुकाः	४१	इञ्	अपत्यं	अत इञ् (यस्कादित्स्वरञ्छुक्)
वलाकी	१७८	इनिः	अस्यास्ति	ब्रीह्यादिभ्यश्च
वलिनः	१७४	नः	”	लोमादिपामादि०
वलिमः	१८२	भः	”	तुन्दिबलिपटेभः
वश्यः	११७	यत्	गतः	वशं गतः
वसूः	४०	अण्	स्वार्थे	पर्थादि० (अतश्चेति लृक्)
वसिष्ठः	९१	”	प्रोक्तं	तेन प्रोक्तम् (वसिष्ठादिभ्योभो०)
वसिष्ठाः	२१	”	अपत्यं	वस्यभ्यश्च० (अत्रीत्यादि लृक्)
वसिकः	१०६	ठन्	जीवति	वसकयविक्रयाष्टन्
वांशकठिनिकः	११५	ठक्	व्यवहरति	कठिनान्त०
वांशभारिकः	१३३	ठञ्	हरत्यादिः	तद्धरति बहत्यावहति०
वांशिकः	”	”	”	”
वाकिनकायनिः	१६	फिञ्	अपत्यं	वाकिनादीनां कृक् च
वाकिनि	”	इञ्	”	अत इञ् (प्राङ्गते)
वाग्मायनः	३२	फाञ्	गोत्रापत्यं	अष्टादिभ्यः फाञ्
वाग्मायनिः	१६	फिञ्	अपत्यं	उदीचां वृद्धादगोत्रान्
वाग्मी	१७९	गिनिः	अस्यास्ति	वाचो गिनिः

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
वाङ्मयः	१८	अण्	अपत्यं	द्वयन्मगर्धकलिङ्ग०
वाङ्मयी	१९	"	"	" (नं प्राच्य०)
वाङ्मयम्	१००	मयट्	विकारः/वयवौ	एकाचो नित्यं मयट् वाच्यः
वाचाटः	१७९	आटच्	अस्यास्ति	आलजाटचौ बहुभाषिणि
वाचालः	"	आलच्	"	"
वाचिकम्	१०७	ठक्	निर्वृत्तं	निर्वृत्तं इति योगविभागात्
वाचिकः	१९६	ठच्	अनुकम्पा	बहुचो० (एकाच् पूर्वपदानां०
वाच्यः	३७	ण्यः	अपत्यं	कुर्वादिभ्यो ण्यः
वाजपेयिकम्	१४१	ठञ्	दीयते	तत्र च दीयते०
वाजपेयिकः	५५	ठक्	अध्ययनादिः	क्रतुवृथादिसूत्रान्तादृक्
वाजपेयिकी	१४१	ठञ्	दक्षिणा	तस्य च दक्षिणा०
वाजप्यायनः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	पुनडादिभ्यः फक्
वाजसनेयिनः	९२	णिनिः	प्रोक्तं	शौनकादिभ्यश्छन्दसि
वाजिनम्	४७	अण्	देवता	सास्य देवता
वाज्यः	३१	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
वाज्जिणः	२	अण्	अपत्यं	तस्यापत्यम्
वाटरम्	९४	अञ्	तेन कृतं	शुद्राभ्रमर०
वाणिजः	२१०	अण्	स्वार्थे	प्रज्ञादिभ्यश्च
वाणिज्यम्	१५०	प्यञ्	भावः	आभ्यां यञ् च (सर०)
वातकी	१८०	इनिः	अस्यास्ति	वातातीसाराभ्यां कुक् च
वातेण्डः	७	अण्	गोत्रापत्यं	शिवादिभ्योऽण्
वातेण्ड्यः	"	यञ्	"	वतेण्ड्यश्च
वातिकम्	१३२	ठक्	अमनं कोपनं वा	वातपितृश्लेष्म० (वा०)
वातूलः	१७३	ठच्	अस्यास्ति	वातदन्तवल्० (गोज०)
वात्सकम्	५१	बुञ्	समूहः	गोत्रोक्तोष्ट्रो०
वात्सशालः	७८	अण्	जातः	उत्र जातः (वत्सशाल०)

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
वास्त्यः	६	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
वाधवम्	१५१	अञ्	भावः कर्म वा	प्राणभृज्जतिवयोवचनोद्वात्रा- दिभ्योऽञ्
वाध्यौगः	३०	"	गोत्रापत्यं	अनृष्यानन्तर्ये० (अनुशति- कादीनां च)
वानकौशाम्बेयः	६३	ढक्	नयः	नद्यादिभ्यो ढक्
वानमाधिकः	११०	ठक्	वाचति	मायोत्तरपद०
वानहस्तिकम्	५२	"	समूहः	अचित्तहस्तिधेनोऽक्
वानेयः	६१	ढक्	भवः	नद्यादिभ्यो ढक्
वान्तवृक्ष्यः	१७	ण्यः	अपत्यं	कुर्वादिभ्यो ण्यः
वामदेव्यम्	४५	डवः	दृष्टं	वामदेवाड्ङपड्यौ
वामनः	१७४	नः	अस्यास्ति	लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः
वामरथाः	३८	ण्यः	अपत्यं	वामरथात्० (भोज०)
वामरथ्यः	"	"	"	"
वामोरुतरा	१९२	तश्प्	अतिशये	द्विवचन० (नद्याः शेष०)
वामोरुतरा	"	"	"	"
वायव्यम्	४९	वत्	देवता	वाय्वतुपिब्रुवसो यत्
वायसः	४०	अण्	सहः	पर्धादि०
वायुदत्तेयः	३५	ढक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
वारणम्	१०३	अण्	पुत्र्यं	तस्येदं (बहुलोक्तेर्न लृप्)
वारणायनः	४०	फक्	युवापत्यं	यजिज्ञोश्च (न तौल्वदिभ्यः)
वारतन्तवीयाः	९१	लृण्	प्रोक्तं	विचिरिवरतन्तु०
वारत्रम्	५२	अञ्	समूहः	न्यण्डिकादिभ्यश्च
वारणसेयः	६३	ढक्	भवः	नद्यादिभ्यो ढक्
वारहकम्	५९	क्	चातुरार्थिकः	बुन्दुगुक्त०

पदानि

पुटम्

प्रत्ययः

अर्थः

सूत्रम्

वाराहिः	२२	इन्	अपत्यं	अत इन्
वाराह्या	"	ज्यङ्	गोत्रापत्यं	अणिभोरनार्पयो०
वारिपथिकम्	१३८	ठञ्	आहृतं, गच्छति	अजशङ्कुवारि० (वा०)
वारुडाकिः	८	इन्	अपत्यं	व्यासवरुड० (वा०)
वारेण्यायनिः	३८	फिञ्	"	सिकादिभ्यः फिञ्
वार्कग्राहिकः	३६	ठक्	"	रेवत्यादिभ्यष्ठक्
वार्कवाधिकः	"	"	"	"
वार्कलिः	२६	इन्	"	बाह्यादिभ्यश्च
वार्केणी	२०२	ट्रेण्यण्	स्वावे	वृकाट्रेण्यण् (टित्त्वान्डीप्)
वार्केण्यः	"	"	"	"
वार्क्षमूलिकः	११५	ठक्	वसति	निकटस्मशानवृक्षमूलेषु (भो०)
वार्णः	३३	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
वार्णवः	७०	"	जातः	कच्छादिभ्यश्च
वार्ण्यः	३१	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो- यञ्
वार्चः	१७४	णः	अस्यास्ति	प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः
वार्तनाक्षः	३२	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
वार्त्तिकः	५५	ठक्	अध्ययनादिः	क्रतूच्चादि०
वार्त्रन्नः	३	अण्	अपत्यं	तस्यापत्यम्
वार्धकम्	५१	वुञ्	समूहः	वृद्धाचेति वाच्यम् (वा०)
वार्धुषिकः	१०९	ठक्	प्रयच्छति	वृद्धेर्वृधुषिभावश्च वाच्यः (वा०)
वार्मतेयः	९०	ढञ्	अभिजनः	तूदीसल्लतुर०
वार्मतेयकः	६३	ठक्	जातादि	कन्यादिभ्यो ढक्
वार्मिकायाजिः	१६	फिञ्	अपत्यं	चर्मिचर्मिणोर्नलोपश्च
वार्पगणायनः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
वार्पगण्यः	३१	यञ्	"	गर्गादिभ्यो यञ्
वार्पलम्	१५१	अण्	कर्म	हायनान्त्युवा०

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
वार्षशतिकः	१३५	ठक्	परिमाणं	तदस्य परिमाणम्
वार्षिकम्	७५	"	भवः	वर्षाभ्यष्टक्
वार्षिकः	५६	"	अध्ययनादि	वसन्तादिभ्यष्टक्
वार्षिकिः	४१	इञ्	अपत्यं	अत इञ्
वार्षिकः	३३	अण्	"	शिवादिभ्योऽण्
वार्षोयः	१०	ढक्	"	इतश्चानिजः
वार्ष्यायणिः	३९	फिन्	"	तिकादिभ्यः फिन्
वालेयः	३६	ङ्	"	गृष्ट्यादिभ्यश्च
वालक्यः	३१	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
वालगव्यः	३०	"	"	"
वालनीकीयम्	७०	छः	जातादि	गहादिभ्यश्च
वावदूक्यः	१५	ण्यः	अपत्यं	कुर्वादिभ्यो ण्यः
वाशिनावनिः	१६	फिन्	"	उदीचां वृद्धादगोत्रात्
वासतेयी	१२१	ढञ्	साधुः	पथ्यतिथिवसति०
वासनम्	१२८	अण्	क्रीतं	शतमान०
वासन्तकाः	७९	तुश्	उत्तं	ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्
वासन्ताः	"	अण्	"	उत्ते च
वासन्तिकः	५६	ठक्	अध्ययनादि	वसन्तादिभ्यष्टक्
वासन्त्यः	७९	अण्	पुप्प्यति	कालात् साधु० (टिड्ढेति ङीप्)
वासवः	४०	"	सङ्गः	पश्चादियौषेया०
वासवदत्ता	८८	"	अधिकृत्य कृतः	अधिकृत्य० (सुत्रा०) (वा०)
वासवदत्तिकः	५६	ठक्	अध्ययनादि	कतूदशादि०
वासवदत्तयः	९	ढक्	अपत्यं	रुग्भिश्चो ढक्
वासवायनिः	३९	फिन्	"	तिकादिभ्यः फिन्
वासिकः	१९६	ठक्	अनुकम्पा	बहूनां मनुष्य०
वासियः	"	घञ्	"	घनिलचौ च

पदानि

पुटम्

प्रत्ययः

अर्थः

सूत्रम्

वासिलः	१९६	इल्	अनुकम्पा	घनिलचौ च
वासिष्ठम्	४५	अण्	दृष्टं	दृष्टं साम
वासिष्ठिकः	८६	ठञ्	न्याख्याने	अध्यायेष्वेवर्धेः
वासिष्ठी	२२	अण्	अपत्यं	तस्यपत्यम्
वासुकः	१३२	ठञ्	क्रीतः	तेन क्रीतम्
वासुदेवः	९	अण्	अपत्यं	ऋष्यन्धक०
वासुदेवकः	९०	बुन्	भक्तिः	वासुदेवार्जुनाभ्यां बुन्
वासायनः	३२	फञ्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फञ्
वासेयम्	८२	डञ्	भवः	दतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्दञ्
वालः	४५	अण्	परिवृतः	परिवृतो रथः
वाहिकः	१०६	ठक्	जीवति ०	वेतनादिभ्यो जीवति
वाहकायनिः	३९	फिञ्	"	तिकादिभ्यः फिञ्
वाहस्कः	३०	अञ्	गोत्रापत्यं	अनृष्यान्तर्त्ये०
विंशम्	१६३	डः	अधिकं	शदन्तविंशतेश्च
विंशः	"	डद्	पूरणं	तस्य पूरणे डद्
विंशकः	१२८	इबुन्	क्रीतं	विंशतित्रिंशद्भ्यां०
विंशतिः	१३५	निपातः	परिमाणं	पञ्चविंशति०
विंशतिकः	१२८	कन्	क्रीतं	विंशतित्रिंशद्भ्याम्
विंशतितमः	१६४	तमद्	पूरणं	विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्
विंशि	१६१	डिनिः	स्तोमे	शन्शदन्ताद् विंशतेश्च डिनि- र्वाच्यः (वा०)
विकटम्	१५९	कटच्	स्वार्थे	संप्रोदश्च कटच्
विक्रयिकः	१०६	ठन्	जीवति	वक्रकयविक्रयादृन् (व्यस्ताद्य)
विचर्चिकालः	१७३	लच्	अस्यास्ति	सिग्मादिभ्यश्च
विचेतीभवनि	२१४	चिः	अभूततद्भावः	अरुर्गन्धश्चुश्चेतोरोरजसां लोपश्च

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
विदारी	१०३	अण्	मूलं	पुष्पमूलेषु वाच्येषु बहुलं लृप्
विदुष्मान्	१७२	मत्तुप्	अस्यास्ति	तदस्यास्त्य०
विदेहाः	१८	अञ्	अपत्यं	जनपद० (तद्राजस्य०)
विद्यायाः	२१२			तस्यभावे रूपम्
विद्याचणः	१५८	चणप्	प्रसिद्धः	तेन वित्त०
विद्याचुम्बुः	"	चुम्बुप्	"	"
विद्यांतः	२१२	तसिः	तृतीयाथे	अतिग्रहाव्ययन०
विद्यावान्	१७२	मत्तुप्	अतिशये	मूमन्निदा० (वा०)
विद्युत्त्वान्	१७१	"	अस्यास्ति	तदस्यास्त्य०
विद्वत्कल्पः	१९३	कल्पप्	ईषदसमाप्तौ	ईषदसमाप्तौ०
विद्वद्देशीयः	"	देशीयश्	"	"
विद्वद्देश्यः	"	देश्यः	"	"
विना	१५८	ना	न सह	विनभ्यां नानाजौ न सह
विप्रक्तः	१९५	कन्	कुत्सिते	कुत्सिते
विप्रजातिः	२०६			जातिमात्रे छप्रत्ययो न
विप्रजातीयः	"	छः	व्यक्तौ	जात्यन्ताच्छ वन्धुनि
विप्रप्राकरोति	२१५	प्रा	देयं	देधे प्रा च
विप्रसात्	"	सातिः	"	"
विमतिमा	१४८	इमानिच्	भावः	वर्णहृदादिभ्यः प्यश्च
विमानिमा	"	"	"	"
वियातकः	२०८	कन्	पञ्चौ	पञ्चौ कृतविवाताभ्यान् (भो०)
वियातिर्मा	१४७	इमानिच्	भावः	वर्णहृदादि०
विलातिमा	१४८	"	भावः	"
विवधिकः	१०७	छन्	हरति	विभाषा विवधर्वावधान्
विशङ्कटम्	१५९	शङ्कटच्	स्वार्थे	वेः शालच्छङ्कटचौ
विशारदिमा	१४८	इमानिच्	भावः	वर्णहृदादिभ्यः प्यश्च

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
विशालम्	१५९	शालच्	स्वार्थे	वेः शालच्छङ्कटचौ
विशालिकः	१९६	ठच्	अनुकम्पा	बद्धचो० (शेवलसुपरि०)
विश्रयः	४१	ठञ्	अपत्यम्	गृष्ट्यादिभ्यश्च (यस्कादिः)
विश्वजमीनः	१२४	खः	हितं	आत्मन्विश्वजन०
विश्वतः	१८२	तसिल्	स्वार्थे	पञ्चम्यास्तसिल्
विश्वत्र	१८३	त्रल्	सप्तम्यर्थे	सप्तम्यास्त्रल्
विश्वामित्रः	९१	अण्	प्रोक्तम्	तेन प्रोक्तं (वसिष्ठादिभ्य०)
विषपुटाः	४१	इञ्	अपत्यं	अत इञ् (यस्कादित्वास्त्रल्)
विषमीचम्	४०	छः	जातादिः	गहादिभ्यश्च
विष्णुः	१७४	नः	अस्यास्ति	विष्ण्वचोऽकृतसन्धे० (भोज०)
विष्णुः	१९९	कन्	इवार्थे	इवे० (जीविकार्थे चापण्ये)
विष्णुकान्	"	"	"	" पण्यत्वान् लप्
विष्णुमयम्	१००	मयद्	तद्रूपः	(मयद् तद्रूप इति केचिद् इति कौमुदी
विष्यः	११८	यत्	बध्यः	नैवयोधर्म०
विष्यम्	१२५	"	स्यात्	उगवादिभ्यो यत्
वीणी	१७८	इनिः	अस्यास्ति	श्रीष्वादिभ्यश्च
वीरणावती	६१	मत्तुप्	चातुरर्थिकः	नचां मत्तुप् (मतौ बह्वच०)
वीर्यम्	१५०	यः	भावः	'वीर्यार्थो च' इति स्वरसूत्रो- क्त्यर्थे वीर्यमपीति स्वामी
वीर्यधिकः	१०७	छन्	हरति	विभाषा विवक्षणीवभात्
वृकगतीयम्	७०	छः	जातः	गतोत्तरपदाच्छः
वृकाः	२०२	टेष्यञ्	स्वार्थे	वृकाट्टेष्यञ् (बहुषु लृक्)
वृक्षकः	१९७	कन्	हन्वः	ह्रस्वे
वृजिकः	६९	"	जातः	मद्रवृज्योः कन्
वृत्ततः	२१२	तसिः	तृतीयार्थे	अतिग्रहान्ययन०

पदानि

पुटम्

प्रत्ययः

अर्थः

सूत्रम्

वृत्तितः	२१२	तसिः	तृतीयार्थे	हीयमानपापयोगाच्च
वृत्तेन	१			तस्यभावे रूपम्
वृत्त्या	१			"
वृन्दारकाः	१७९	आरकन्	अस्यास्ति	शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् (वा०)
वृन्दिष्ठः	१९३	इष्टन्	अतिशये	अतिशायने० (प्रिय०)
वृषः	१९९	कन्	इवार्थे	इवे प्रतिकृतौ (देवपथा०)
वृष्यन्	५१	यत्	समूहः	वृषाच्चेष्टम् (धा०)
वेणुकः	१९७	कन्	ह्रस्वः	संज्ञायां कन्
वेणुकीयम्	६२	छः	अस्ति	नडादीनां कुक् च
वेतस्वान्	६१	इमत्तुप्	चतुर्थार्थिकः	कुमुदतन्डवेतसेभ्यो इमत्तुप्
वेण्यः	१४१	यत्	शोभाविशेषः	कर्मवेधाद् यत्
वैशतिकम्	१२८	अण्	क्रीतं	शतमान०
वैकङ्कतम्	९९	अञ्	विकारावयवौ	पल्लाशादिभ्यो वा
वैकथिकः	१२०	ठक्	साधुः	कथादिभ्यष्ठक्
वैकर्णः	९	अण्	अपत्यं	विकर्णशुक्लच्छगलाद्०
वैकर्णिः	१	इन्	"	अत इन्
वैकर्णेयः	११	दक्	"	विकर्णकुपीतकात् काश्यपे
वैकारः	२५	अञ्	"	उत्सादिभ्योऽञ्
वैकृतम्	२१०	अण्	स्वार्थे	प्रज्ञादिभ्योऽण्
वैक्षायणः	३२	फञ्	गोत्रापत्यं	अथादिभ्यः फञ्
वैत्रेयः	३५	ढक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
वैषात्यम्	१४९	प्यञ्	भावः	गुणवचन०
वैष्ठाथनः	४१	फक्	अपत्यं	यभिजोश्च
वैजननः	१७५	अण्	अस्यास्ति	ज्योत्स्नादिभ्योऽण् वाच्यः (वा०)
वैङ्कर्यः	८८	व्यः	प्रभवः	विङ्कराव्यः
वैणवः	९९	अण्	विकारावयवौ	विस्त्रादिभ्योऽण्

पदानि	पुट्म्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
वैषविकः	११३	ठक्	शिल्पं	सिस्वम्
वैषिकः	११२	"	"	"
वैणुकः	६२	अण्	भवः	तत्र भवः (विल्बकादिभ्यश्च०
वैणुकीयम्	७१	छण्	इदं	वेणुकादिभ्यश्छण् वाच्यः (वा०
वैतण्डिकः	१२०	ठक्	साधुः	कथादिभ्यश्छक्
वैतनिकः	१०६	"	जावति	वेतनादिभ्यो जीवति
वैदग्धी	१४८	प्यन्	भावः	गुणवचन० (षित्वान्ङीष्)
वैदग्ध्यम्	"	"	"	"
वैदतः	९१०	अण्	स्वार्थे	प्रज्ञादिभ्यश्च
वैदधिनः	२	"	अपत्यं	तस्यापत्यं (गाथि०).
वैदभृताः	२०३	यन्	स्वार्थे	अभिजिद्विद०
वैदभृभ्यः	३१	"	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यन्
वैदर्भः	२९	अञ्	"	अनृष्यानन्तर्ये०
वैदायनः	३२	फञ्	"	अश्वादिभ्यः फञ्
वैदिकम्	८४	ठञ्	भवः	वैदिकमिति चाह माधवः
वैदिशम्	५८	अण्	अदूरभवः	अदूरभवश्च
वैदिशः	६०	"	निवासः	तस्य निवासः
वैदेहः	१७	अञ्	अपत्यं	जनपदसन्दात्०
वैदेहकम्	६९	बुञ्	इदं	विदेहानन्तर्यादेद्वार्थादपि० (भो)
वैदेही	१९	अञ्	अपत्यं	जनपद० (न प्राच्य०)
वैदेहः	१८	"	"	" अस्त्रियमित्युक्तेर्न लृक्
वैदम्	२१०	अण्	स्वार्थे	प्रज्ञादिभ्यश्च
वैधर्म्यम्	१५०	प्यन्	भावः	गुणवचन०
वैधवेयः	१५	ठक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
वैधुमांसी	५८	अञ्	कृतः	स्त्रीषु सौवीर०
वैधेयः	२१०	अण्	स्वार्थे	प्रज्ञादिभ्यश्च

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
वैनतेयः	१०	ढक्	अपत्यं	स्त्रीभ्यो ढक्
वैमदः	२५	अञ्	"	उत्सादिभ्योऽञ्
वैनायिकः	२०९	ठक्	स्वार्थे	विनयादिभ्यश्चक्
वैन्यः	१५	ण्यः	अपत्यं	कुर्वादिभ्यो ण्यः
वैपादिकः	१७५	अण्	अस्मास्ति	ज्योत्स्नादिभ्योऽण्० (वा०)
वैपाशः	३४	"	गोत्रापत्यं	शिवादिभ्योऽण्
वैपाशायन्यः	२७	व्यः	स्वार्थे	प्रासच्छभोरस्त्रियास्
वैप्रकषिकः	१३६	ठक्	नित्यमर्हति	छेदादिभ्यो नित्यम्
वैप्रयोगिकः	"	"	"	"
वैभाजित्रम्	११२	अञ्	धर्म्यं	विभाजयितुर्णिलोपश्च (वा०)
वैमतम्	१४८	अण्	भावः	विमतिसन्मत्स्योरणपीति रामः
वैमत्यम्	१४७	ण्यञ्	"	वर्णहृदादिभ्यः ण्यञ्
वैमनस्यम्	"	"	"	"
वैमात्रेयः	११	ढक्	अपत्यं	शुआदिभ्यश्च
वैमुक्तः	१६५	अण्	अध्ययनादि	विमुक्तादिभ्योऽण् (वा०)
वैयल्लक्षः	८१	"	भवः	तत्र भवः
वैयाकरणम्	८६	"	"	अणूगयनादिभ्यः
वैयाकरणः	५५	"	अध्ययनं	तदधीते तद्वेद
वैयाकरणीकया	१५३	तुञ्	भावः कर्म वा	गोत्रचरणाच्छलावा०
वैयाकृतम्	२१०	अण्	स्वार्थे	प्रज्ञादिभ्यश्च
वैयाधः	४५	अञ्	परिवृतः	द्वैपवैयाघ्रादञ्
वैयाघ्रपद्यः	३०	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
वैयाघ्रिः	७	इञ्	अपत्यं	अत इञ्
वैयात्यम्	१४७	ण्यञ्	भावः	वर्णहृदादिभ्यः ण्यञ्
वैयासकिः	८	इञ्	अपत्यं	व्यासवरुड० (वा०)
वैयुष्टम्	१४१	अण्	देयं कार्यं वा	व्युष्टादिभ्योऽण्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
वैरकायणः	४१	फक्	अपत्यं	यजिगोश्च
वैराद्रिकाः	१३६	ठक्	नित्यमर्हति	विरागस्य विरक्षादेशश्च (ग.०)
वैरलः	३३	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
वैराजक्यः	३८	ण्यः	"	गोत्राद्यन्यस्त्रियाम्
वैराटफः	५४	वुन्	देशः	राजन्यादिभ्यो वुन्
वैराज्यम्	१४९	प्यञ्	भावः	गुणवचन०
वैरूपाक्षः	३३	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
वैरोहित्यः	३१	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
वैलात्यम्	१४८	प्यञ्	भावः	वर्णद्वयादिभ्यः प्यञ्च
वैलेपिकम्	११२	अण्	धर्म्यं	व्यनुप्रेभ्यो लेपिकायाः (भो०)
वैवधिकः	१०७	ठक्	हरति	विभाषा विवधवीनधात्
वैवाहितम्	९६	अण्	इदं	तस्येदं (अणि परे०) (वा०)
वैदाहिकः	१४३	ठन्	प्रयोजनं	प्रयोजनम्
वैशम्पायनः	७	फञ्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फञ्
वैशम्पायन्यः	२७	भ्यः	स्वार्थः	घातचक्रजोरस्त्रियाम्
वैशस्त्यम्	१४९	प्यञ्	भावः	गुणवचन०
वैशस्त्रम्	११२	अन्	धर्म्यम्	विज्ञासितुरिटो लोपश्च (वा०)
वैशाखः	१४३	अण्	कारणं	विज्ञास्त्रापादादण् गन्धदण्डयोः
वैशाख्यम्	१४९	प्यञ्	भावः	गुणवचन०
वैशारघ्यम्	१४८	"	"	वर्णद्वयादिभ्यः प्यञ्च
वैशालायनः	३२	फञ्	गोत्रापरतं	अश्वादिभ्यः फञ्
वैशिकः	१०६	ठक्	जीवति	वेतनादिभ्यो जीवति
वैशिमः	११४	णः	शीर्षं	उन्नादिभ्यो णः
वैध्वयः	३५	टक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
वैशेपिः	२०९	टक्	स्वार्थः	चिनयादिभ्यश्च
वैश्यः	१५०	अञ्	"	गुणवचन०

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
वैश्रवणः	९	अण्	स्वार्थे	शिवादिभ्योऽण्
वैश्रेयः	३५	ठक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
वैश्वकथिकः	१२०	ठक्	साधुः	कथादिभ्यष्ठक्
वैश्वजनीनः	"	खञ्	"	प्रतिजनादिभ्यः खञ्
वैश्वदेवकम्	१५२	बुञ्	भावः	ह्रन्तृमनोज्ञादिभ्यश्च
वैश्वरूप्यम्	१५०	प्यञ्	"	गुणवचन०
वैश्वानरः	२९	अञ्	भावः	अनृप्यानन्तर्ये०
वैश्वानरायणः	३२	फन्	"	अश्वादिभ्यः फन्
वैश्वामित्रः	९	अण्	अपत्यं	अप्यञ्च०
वैश्वामित्यः	३०	यञ्	गोत्रापत्यं	सर्गादिभ्यो यञ्
वैश्वमस्थ्यम्	१४८	प्यञ्	भावः	गुणवचन०
वैषयिकः	२०९	ठक्	स्वार्थे	दिनवादिभ्यठक्
वैष्टपुरेयः	३५	ठक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
वैष्णवम्	९४	अण्	हृदं	तत्प्रेवम्
वैष्णवः	९०	"	सैन्यः	भक्तिः
वैष्णुबुद्धः	३०	अञ्	गोत्रापत्यं	अनृप्यानन्तर्ये०
वैसर्गिकः	१४२	ठञ्	प्रभवति	नित्यप्रेभ्यः सर्गाद (भो०)
वैसर्पः	१७५	अण्	अस्वास्ति	ज्योत्स्नादिभ्योऽण् वाक्यः (वा)
वैसारिणः	२०६	"	मत्स्ये	विसारिणो मत्स्ये
वैसितायनः	४१	फक्	अपत्यं	यजिजोश्च
वैहतायनः	"	"	"	"
वैहासिकः	१२०	ठक्	साधुः	कथादिभ्यष्ठक्
वैहीनरिः	८	इन्	अपत्यं	अत इन्
व्याकरणेकन	१९९	कन्	अवक्षेपणं	अवक्षेपणे षन्
व्याकुलिती	१६९	इनिः	अनेन	इष्टादिभ्यश्च
व्यामकः	१९७	कन्	अनुकम्पा	अभिधान्तस्थोत्तरपञ्चोपश्च

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
व्याप्तिः	८	इञ्	अपत्यं	अत इञ्
व्याडिः	"	"	"	"
व्याड्या	४३	प्यङ्	"	कौट्यादिभ्यश्च
व्याप्तिभवमानम्	१०५	अण्	इदं	तस्येदम्
व्यायामिकः	१०५	ठक्	चरति	चरति
व्यावहारिकः	२-९	"	स्वार्थे	विनयादिभ्यष्टक्
व्यावहासी	९५	अण्	इदं	तस्येदम्
व्रतवान्	१८१	मनुप्	अस्यास्ति	बलादिभ्यो मनुबन्धनतरस्याम्
व्रतसमापनीयम्	१४४	ठः	प्रयोजनं	समापनात् सपूर्वपदात्
व्रती	१८१	इतिः	अस्यास्ति	बलादिभ्यो मनुबन्धनतरस्याम्
व्रातीनाः	१-७	सञ्	जीवति	व्रातेन जीवति
व्रीहयः	१०३	अण्	फलं	फलपाकशोषिणामुपसंख्यानम्
व्रीहिकः	१७७	ठन्	अस्यास्ति	व्रीह्यादिभ्यश्च
व्रीहिमत्ता	१०२			अस्त्रिषामित्युक्तेऽर्थो न
व्रीहिमत्ताः	"	व्यः	पूगः	घातचक्रभोरस्त्रिणां (बहुतुलक)
व्रीहिमयः	१००	मयङ्	पुरोडाशः	व्रीहेः पुरोडाशे
व्रीहिमान्	१७७	मनुप्	अस्यास्ति	तदस्यास्त्य०
व्रीहिलः	१७८	इलच्	"	तुन्दादिभ्य इलच्
व्रीही	१७७	इनिः	"	व्रीह्यादिभ्यश्च
व्रीहम्	१००	अण्	इदं	तस्येदम्
व्रीहाः	"	"	मक्ष्यं	तस्य विकारः
व्रीहिकः	१०९	ठक्	उचिनोति	उञ्छति
व्रीहिपलालिकं	७३	ठन्	मवः	कालाहन्
व्रीहिगतः	२०२	व्यः	पूगः	घातचक्रभो०
व्रीहिः	१५५	उक्	अश्नयति	व्रीहिघातयोर्दक्
व्रीहः	१८१	मम्	अस्यास्ति	केशंभ्यां वग्राद्युक्तिवृत्तयः

पदानि पुटम् प्रत्ययः अर्थः सूत्रम्

शंसुः	१८१	युस्	अस्यास्ति	कशंभ्यां०
शकः	१९	अञ्	अपत्यं	जन्मद० (क'बोनादिभ्यो०)
शक्यम्	१२५	यत्	तादर्थ्यं	उगवादिभ्यो यत्
शतकम्	१२७	कन्	परिमाणं	संख्याया अशिदन्ताया०
शततमः	१६४	तमद्	पूरणम्	नित्यं शतादि०
शतपायिकः	५६	पिकन्	अचययनादि	शतषष्ठ्यादेः पथः पिकन् (वा०)
शतपायिकी	"	"	"	" (पित्यान्डीष)
शतभिषक्	७८	अण्	जातः	तत्र जातः (वत्सशालेति लृक्)
शतरुद्रियम्	४८	षः	देवता	शतरुद्राच्छब्दं षश्च (वा०)
शतरुद्रीयम्	"	छां	"	"
शक्तिकम्	१२७	ठञ्	क्रीतं	शताब्धे ठन्यतावशते
शक्तिः	१३१	ठञ्	अर्हति	तदहति
शत्यम्	१०१	यत्	विकारः	क्रीतवत् परिभाषात्
शत्यः	१३१	"	संयोगोत्पाता	तस्य निगिर्ह०
शशुवकः	१७६	वलच्	अस्यास्ति	बलजन्येभ्योऽपि वाक्यः (वा०)
शन्तः	१८१	तः	"	कशंभ्यां०
शन्तातिः	१२३	तातिः	करः	शिवशमदिष्टस्य करे
शन्तिः	१८१	तिः	अस्यास्ति	कशंभ्यां०
शन्तुः	"	तुः	"	"
शमीरः	१९७	रः	ह्रस्वः	कुटीशपीशुण्डाभ्यो रः
शमीवान्	१७१	मलुप्	अस्यास्ति	तदस्यास्त्य०
शम्भः	१८१	वः	"	कशंभ्यां०
शम्भकरोति	२१६	बाप्	कर्पणं	कुञ्जो द्वितीय०
शुम्भः	१८१	मः	अस्यास्ति	कशंभ्यां०
शम्भान्	१७०	मलुप्	"	तदस्यास्त्य०
शरप्यः	२००	यः	इवार्ये	शाखादिभ्यो यः

प्रदानि	पुटम्	प्रत्ययः	वर्धः	सूत्रम्
शरभकः	१२७	कन्	अनुकम्पा	जातिनामः कन्
शरमयम्	१००	मयट्	विकाराद्ययवौ	नित्यं वृद्धशरादिभ्यः
शरावती	६१	मतुप्	चातुरार्थिकः	नपां मतुप्
शरिकः	१२७	ठष्	अनुकम्पा	ठञ्चनिलचक्षेष्टाः (वा०)
शर्करा	१७५	गुतुवादि	अस्यास्ति	देशे तुविल्लौ च
शर्करिकः	६१	ठच्	चातुरार्थिकः	बुच्छण्कठ०
शर्करीयः	"	ठः	"	ठक्छौ च
शलालुकः	११२	छन्	पण्यं	शलालुनोऽन्यतरस्याम्
शल्या	५३	यः	समूहः	पाशादिभ्यो यः
शांशपम्	८०	अण्	भवः	तत्र भवः (देविकेत्यात्वम्)
शांशपशाखम्	८१	"	"	तदादावप्यात्वमतिपादनायोक्तम्
शाक	१००	अण्	विकारः	तस्य विकारः
शाकटः	१११	"	बहति	शाकटादण्
शाकटायनः	५	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
शाकन्धव्यः	३७	ण्यः	अपत्य	कुर्वादिभ्यो ण्यः
शाकन्धेयः	३५	ठक्	"	शुभ्रादिभ्यश्च
शाकलम्	४४	अण्	रक्तम्	अन्त्याभ्यामणपीठः (वा०)
शाकलः	९७	"	सङ्गादिः	शाकलाङ्ग
शाकलकः	"	बुच्	"	" " "
शाकलिकम्	४४	ठक्	रक्तं	लाक्षारोचनाशकलकर्वमाह
शाकलेयः	३५	ठक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
शाकल्यः	६	यन्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यश्च
शाकायन्यः	२७	ज्यः	स्वार्थः	नस्तम्फओरस्रियाम्
शाकिनं	१७४	नः	अस्यास्ति	शाप्त्रीपलली० (मो०)
शोफी	"	इनिः	समूहः	अत इनिठनौ
शाकुनिकः	१०९	ठक्	हन्ति	पक्षिमत्स्यशृगान् हन्ति

वदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
शाकुनेयः	३५	ठक्	अपत्यं	शुभादिभ्यश्च
शाकुन्तलम्	८८	अण्	अधिकृत्य कृतः	अधिकृत्य कृते ग्रन्थे
शाक्तिकः	१७६	ठक्	जीवति	वेतनादिभ्यो जीवति
शाक्तीकः	११३	ईकक्	शिल्पं	शक्तियष्टयोरिकक्
शाक्यः	८९	व्यः	अभिजनः	शण्डिकादिभ्यो व्यः
शाखी	१७८	हनिः	अस्यास्ति	खीक्षादिभ्यश्च
शाख्यः	२००	यः	इवार्ये	शाखादिभ्यो यः
शाङ्ख्यः	३०	सम्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
शाङ्कुपथिकम्	१२८	उन्	आहतादिः	अजशङ्कुवारि० (वा)
शाङ्खायनः	७	फन्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फन्
शाङ्खायन्यः	२७	व्यः	स्वार्थः	प्रातच्छजोरस्त्रियाम्
शाङ्ख्यः	३०	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
शाट्यः	"	"	"	"
शाट्यायनिः	१८	फिन्	अपत्यं	तिष्ठादिभ्यः फिन्
शाठायन्यः	२७	व्यः	स्वार्थः	प्रातच्छजोरस्त्रियाम्
शाणावनः	२९	फक्	गोत्रापत्यं	नदादिभ्यः फक्
शाण्डिक्यः	८९	व्यः	अभिजनः	शण्डिकादिभ्यो व्यः
शाण्डिक्या	६	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
शातकुम्भम्	८१	अण्	मंत्रः	तत्र मंत्रः
शातकौम्भम्	"	"	"	" (अनुशक्तिादिः)
शातद्वारेयः	३५	ठक्	अपत्यं	शुभादिभ्यश्च
शातपतः	२४	अण्	"	अपत्यं
शातपत्रम्	२०१	"	इवार्ये	गर्गादिभ्योऽण्
शातपयः	५६	"	अध्ययनादि	तदर्थं तदर्थ
शातभिपः	७८	"	वातः	अत्राणो वा दित्यं वाच्यम् (वा०)
शातभिपजः	"	"	"	नत्र मन्त्रः (वाच्यं गतेति सूत्र०)

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	वर्गः	सूत्रम्
धातमानम्	१२८	अण्	क्रीतं	धातमानविधायिक०
धात्रयः	२१०	"	स्वार्थे	प्रशादिभ्यश्च
शाद्वलः	६२	इवलच्	अस्ति	तत्तुशादाहइवलच्
शाद्वला	"	"	"	"
शान्तिवाचनम्	१४४	ठञ्	प्रयोजनं	प्रयोजनं (पुष्पाहेति ठक्)
शाफरिकः	१०९	ठक्	हन्ति	पश्चिमस्त्यमृगान् हन्ति
शाफायनः	२३	फञ्	गोत्रापत्यं	शाफभरद्वाजाभ्यामात्रेये (भो०)
शाफिः	"	हञ्	अपत्यं	गत इन्
शावरः	३०	अञ्	गोत्रापत्यं	अनृष्यानन्तर्ये०
शाब्दविधिकः	५६	ठक्	अध्ययनादि	विधान्तादनङ् (भो०)
शाब्दिकः	१०९	"	करोति	शब्दवर्द्धं करोति
शामीलम्	१०१	अण्	विकारादिः	वित्तश्च तत्प्रत्ययात्
शामीली	९९	एलञ्	अवयवः	अभ्याः एलञ्
शामीवताः	२०२	यञ्	स्वार्थे	अभिजिद्धिद० (बहुषु ठक्)
शामीवत्यः	"	"	"	"
शाम्यकः	२९	अञ्	गोत्रापत्यं	अनृष्यानन्तर्ये०
शाम्यरजम्बुकं	६७	ठञ्	भवः	ओदेशे ठञ्
शाम्यिकः	१०६	ठक्	जीवति	वेतनादिभ्यो जीवति
शारदः	७४	अण्	भवः	तत्र भवः
शारदकाः	७६	बुञ्	जातः	संज्ञायां शरदो बुञ्
शारदाः	७९	अण्	पञ्चमानं	कालात् साधु०
शारदिकम्	७४	डञ्	श्राद्धं	श्राद्धे शरदः
शारदिकः	"	"	भवः	विमाषा रोगात्पयोः
शारद्वतः	२९	अञ्	गोत्रापत्यं	अनृष्यानन्तर्ये०
शारद्वतायनः	६	फक्	"	शरद्वत्तुनकदर्मावृष्टिभुक्ताभावात्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
साराविः	२७	इन्	अपत्यं	बाह्यादिभ्यश्च
शार्करम्	१७५	अण्	अस्यास्ति	सिकताशर्कराभ्यां च
शार्करः	६०	"	अस्ति	तदस्मिन्नस्तीति०
शार्करकः	६१	कक्	अस्यास्ति	बुब्बळफण्ड०
शार्कराक्ष्यः	३१	यञ्	अप्रत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
शार्करिकः	६१	ठक्	अस्ति	ठक्छौ च
शार्ङ्गलिः	२७	इन्	अपत्यं	बाह्यादिभ्यश्च
शार्ङ्गरविणः	६२	णिनिः	प्रोक्तं	शौनकादिभ्यश्छन्दसि
शार्ङ्गनावतम्	५८	अण्	चातुरार्थिकः	मत्तोश्च बहुजप्रात्
शार्ङ्गरम्	७४	अण्	भवः	शेषे
शार्ङ्गरिकम्	"	ठञ्	"	कालाह्व
शालङ्कायनः	६	फक्	गोत्रापत्यं	शर्लङ्गकोट्वालौपक्ष (वा०)
शालङ्कायनकः	५४	बुञ्	देशे	राजन्यादिभ्यो बुञ्
शालङ्किः	२७	इन्	अपत्यं	बाह्यादिभ्यश्च
शालङ्कात्रेयः	३५	ढक्	"	शुभादिभ्यश्च
शालङ्केयः	"	"	"	"
शालङ्कयः	३७	ण्यः	"	कुर्वादिभ्यो ण्यः
शालङ्कलेयः	३५	ढक्	"	शुभादिभ्यश्च
शालङ्गकः	११२	ठक्	पण्यं	शालङ्गनोऽन्यतरस्याम्
शालङ्कवतः	२०३	यञ्	त्वार्थे	अभिजिह्विद्विभृच्छोलावच्छिन्ना० (बहुषु ठक्)
शालङ्कस्यस्या	४३	ण्यक्	अपत्यं	कौन्त्यादिभ्यश्च
शालिकः	१७७	ठन्	अस्यास्ति	ग्रीष्मादिभ्यश्च
शालिन्यः	३७	ण्यः	अपत्यं	कुर्वादिभ्यो ण्यः
शालिलः	१७८	इलच्	अस्यास्ति	तुन्दादिभ्य इलच्
शाली	१७७	इनिः	"	ग्रीष्मादिभ्यश्च

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
शालीनः	१५७	खञ्	अष्टष्टे	शालीनकौपीने०
शालीयः	८०	छः	भवः	शुद्धाच्छः
शालकेयः	३५	ढक्	अपत्यं	शुभादिभ्यश्च
शालेयम्	१५७	”	उद्भवति	ग्रीहिशालयोर्ढक्
शालमर्या	४३	प्यन्	अपत्यं	कौट्यादिभ्यश्च
शाल्यकायनिः	३९	फिन्	”	तिकादिभ्यः फिन्
शिखरम्	१७५	रः	अन्यास्ति	शिखाया ह्रस्वश्च इति स्वामी
शिखावलम्	६२	बलच्	चातुरर्थिकः	शिखाया बलच्
शिखापलः	१७७	”	अस्यास्ति	दन्तशिखात् संज्ञायाम्
शिखावान्	१७८	गुप्	”	तदस्यास्त्य०
शिखी	”	इनिः	”	ग्रीष्मादिभ्यश्च
शिखयः	२०२	भ्यः	पूगः	पूगाभ्यो० (तत्राजस्येति लृक्)
शिरस्यः	१००	यः	हवाभ्यं	वासादिभ्यो यः

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
शीर्षच्छेद्यः	१३४	यत्	नित्यमर्हति	शीर्षच्छेदाद्यच्च
शीर्षिण्यः	८२	"	अवयवः	शरीरावयवाच्च
शीर्षभारिकः	१०७	घञ्	हरति	भस्त्रादिभ्यः घञ्
शीर्षमायाः	४२	इन्	अपत्यं	अत इन् (यत्कादिः)
शीर्षिकः	१७७	ठन्	अस्यास्ति	श्रीष्ठादिभ्यश्च
शीर्षी	"	इनिः	"	"
शीर्षभारिकः	१०७	घञ्	हरति	भस्त्रादिभ्यः घञ्
शुकः	१२२	यत्	मत्वर्थे	लुगकारेकाररेफाश्च० (वा०)
शुक्रियम्	४८	घञ्	देवता	शुक्राद् घञ्
शुक्रः	१७२	मनुप्	अस्यास्ति	गुणवचनेभ्यो० (वा०)
शुक्रता	१४७	तल्	भावः	आ च त्वात्
शुक्रत्वम्	"	त्वं	"	"
शुक्रिमा	"	इमनिच्	"	वर्णद्विधादिभ्यः ण्यञ्च
शुक्लीभवति	२१४	चिवः	अभूततद्भावः	अभूततद्भावे०
शुचिः	१२२	यत्	मत्वर्थे	लुगकारेकाररेफाश्च० (वा०)
शुचीकरोति	२१४	चिवः	अभूततद्भावः	अभूततद्भावे०
शुष्कारः	१९७	रः	ह्रस्वः	कुर्यशमीशुष्काभ्यो रः
शुभासीरीयम्	४९	छः	देवता	धावाप्रथिवी०
शुभासीर्यम्	"	यत्	"	"
शुभ्यं	१२५	"	हितं	शुनः सम्प्रसारणं दीर्घश्च वा
शुभंयुः	१८२	युस्	अस्यास्ति	अहंशुभमोर्युम्
शूद्रकः	१९५	कन्	कुत्सिते	संज्ञायां कन्
शून्यम्	१२५	यत्	हितं	शुनः सम्प्रसारणं दीर्घश्च वा
शून्यकः	२०३	कन्	रित्ते	शून्याद्रित्ते (भोज०)
शूसेनी	१९	अन्	अपत्यं	जन० (अतश्चेति लुक्)
शूलकरोति	२१६	यच्	पाकः	शूलात् पाके

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
शूल्यम्	४६	यत्	संस्कृतं	शूलोखाद्यत्
शृङ्खलकः	१६८	कन्	बन्धनं	शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे
शृङ्गारकः	१७९	आरकन्	अस्यास्ति	शृङ्खलवृन्दाभ्यामाः कन् वाच्यः
शृङ्गिणः	१७७	निपातः	"	ज्योत्स्नातमिसा०
शृङ्गघः	२००	यः	इकार्ये	शाखादिभ्यो यः
शैबलिकः	१९६	ठच्	अनुकम्पा	वहचो० (शैबललुपरि०)
शैशपायनः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
शैलः	११४	णः	शौलं	छत्रादिभ्यो ण
शैलितः	९	अण्	अपत्यं	अबुद्धाभ्यो नदी०
शैलण्डम्	९५	"	इदं	तस्येदम्
शैलायनिः	३९	फिञ्	अपत्यं	तिकादिभ्यः फिञ्
शैलावताः	२०३	यन्	त्वार्ये	अभिजिद्विद० (बहुपु लृक्)
शैलावत्यः	"	"	"	"
शैमवः	२९	अञ्	गोत्रापत्यं	अनृप्यानन्तर्ये०
शैत्यम्	१४७	प्यञ्	भावः	वर्णद्वयादिभ्यः प्यञ्च
शैरः	१३	अण्	देशः	विषयो देशे
शैव्यः	२०२	ञ्यः	पूगः	पूगाञ्ज्यो०
शैरीपम्	१०३	अण्	विकारः	स्रक्षादिभ्योऽण् (शिराप०)
शैरीपकः	६०	"	भावः	शैरीपकः शिरापक इति चेष्टम्
शैर्षमात्यम्	१४९	प्यञ्	नित्यमर्हति	गुणवचन०
शैर्षच्छेदिकः	१३६	ठक्	अस्यास्ति	शैर्षच्छेदाद्यच्
शैलः	१७५	अण्	इदं	ज्योत्सादिभ्योऽण् वाच्यः
शैलात्	२१२	अण्	प्राक्तं	अहीयरुहोरिति निषेधात्
शैलालम्	९५	अण्	मानः	तस्येदम्
शैलालिनः	०२	गिनिः	"	पारागर्गशिलादिभ्या०
शैली	१४८	प्यञ्	"	गुणवचन० (पित्वाङ्गीप्)

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
शैलपकः	५४	वुञ्	देशः	राज्यादिभ्यो वुञ्
शैलेयम्	२००	ढञ्	स्वार्थे	ढञ्पीष्टः (वा०)
शैवः	९	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
शैवपुरम्	६५	अञ्	भवः	उदीच्यप्रामाञ्च०
शैवरूप्यम्	॥	ञः	॥	तीररूप्योत्तरपदादञ्जौ
शैवाकविः	२६	इञ्	अपत्यं	बाह्यादिभ्यश्च
शैवायनः	३२	फञ्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फञ्
शैशिरम्	७४	अण्	गवः	सन्धिवेला०
शैपिकम्	८४	ठञ्	॥	अध्यात्माधि०
शैप्यकः	८७	वुञ्	आगतः	विद्यार्योनि०
शैष्योपाध्यायिका	१५२	॥	भावः	द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च
शोभायान्	१७२			प्राण्यङ्गादेवेष्टमिति ङञ्
शौकम्	१०१	अञ्	विकारावयवौ	प्राणिरजतादिभ्योऽञ्
शौकेयः	३५	ढक्	अपत्यं	शुभादिभ्यश्च
शौकेयः	११	॥	॥	॥
शौल्ली	१४७	प्यञ्	भावः	वर्णद्वयादिभ्यः प्यञ्
शौल्लयन्	॥	॥	॥	॥
शौशः	९	अण्	अपत्यं	विकर्णशुभ्रच्छगलाद्०
शौचम्	१५२	॥	भावः कर्म वा	इगन्ताच्च ङुपुपूर्वात्
शौणावनः	२९	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
शौण्ठिकम्	१०५	ठक्	संस्कृतं	संस्कृतम्
शौण्डायन्यः	२७	व्यः	स्वार्थः	व्रातच्छफनोरसियाम्
शौण्डिकम्	८७	अण्	आगतः	शुण्डिकादिभ्योऽण्
शौद्रकायणः	३२	फञ्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फञ्
शौनकः	२९	अञ्	अपत्यं	अनृप्यानन्तर्ये०
शौनकायनः	६	फक्	गोत्रापत्यं	शरद्वच्छुनक०

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
शौनकेनः	९२	णिनि	प्रोक्तं	शौनकादिभ्यश्छन्दासि
शौनकीया	५७	छः	"	वृद्धाच्छः
शौमायनिः	३८	फिञ्	अपत्यं	तिकादिभ्यः फिञ्
शौमायन्यः	२७	न्यः	स्वार्थः	चातच्छ्वोरसियाम्
शौमेयः	११	ङक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
शौमेयी	२०३	अञ्	स्वार्थः	पश्चादियौघेष्वा० (न प्राच्येति लुगभावः)
शौमेयः	३७	ण्यः	अपत्यं	कुर्वादिभ्यो ण्यः
शौरमसः	१८	अण्	"	द्व्यश्मयधकलिङ्गशूरमसादण्
शौर्यम्	१२८	अञ्	क्रीतं	शूर्पादन्यतरस्याम्
शौर्यणाप्यः	३७	ण्यः	अपत्यं	कुर्वादिभ्यो ण्यः
शौर्यिकम्	१२८	ठञ्	परिमाणं	प्राम्बतेष्ठञ्
शौर्यकालिकः	११२	"	अवक्रयः	अवक्रयः
शौवम्	५२	अञ्	समूहः	खण्डिकादिभ्यश्च
शौवः	९५	अण्	इदं	तस्येदम् (शुनः तज्ञोचे)
शौवस्तिकम्	७४	ठञ्	भवः	श्वसस्तुद् च
शौवस्तिकपरः	१५४	ठक्	आह	तदाह० (द्वारादिः)
शौवनम्	"	अण्	शेषार्थे	शेषे ■
शौवनः	९५	"	इदं	तस्येदम् (द्वारादित्वादौ च)
शौवादंष्ट्रः	६६	"	भवः	तत्र भवः (१.)
शौवापदम्	९५	"	इदं	तस्येदम् (पदान्तस्येत्यै च)
शौवेयः	११	ङक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
श्यादानिकः	११५	ठक्	वसति	निकटश्मशानवृक्षमूलेषु० (भो०)
श्यामनः	१७४	नः	अस्मास्ति	लोमादिपामादि०
श्यामलः	१७३	लच्	■	सिध्मादिभ्यश्च
श्यामाकः	२९	अञ्	गोत्रापत्यं	अनृप्यान्नन्तर्ये

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
श्यामाकिकः	१०९	ठक्	उच्चिनोति	उच्छति
श्यामायनः	३२	फञ्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फञ्
श्यामेयः	३६	ठक्	अपत्यं	शुभ्रादिभ्यश्च
श्यावनायः	३७	ण्यः	"	कुर्वादिभ्यो ण्यः
श्यावपुत्र्यः	"	"	"	"
श्यावरथ्यः	"	"	"	"
श्यावर्णः	२९	अण्	गोत्रापत्यं	अनृष्यामन्तर्ये०
श्येनपाता	५५	ञः	क्रिया	घञः सास्यां क्रियेति अः
श्रक्करोति	२१५			द्वचचोः श्रूतत्वात् डाजभाः
श्रवणा	४४	अण्	युक्तः कालः	नक्षत्रेण युक्तः कालः (संज्ञार्थां श्रवणाश्चत्वाभ्याम्)
श्रविष्ठः	७७	"	जातः	तत्र जातः श्रविष्ठेत्यादिना लुक्
श्राणिकः	११५	टिठन्	दीयते	श्राणामांसौदनाद्विठन्
श्राद्धम्	१४३	अण्	कारणं	चूडादेरण् वाच्यः (वा०)
श्राद्धः	१७४	णः	अस्यास्ति	प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः
श्राद्धा	"	"	"	"
श्राद्धिकः	१६८	ठन्	भुक्तः	श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ
श्राद्धी	"	इनिः	"	"
श्रायसम्	८१	अण्	भवः	तत्र भवः (देविकेत्यात्वम्)
श्रायसः	"	"	अपत्यं	तस्यापत्यम्
श्रावणम्	१११	"	भवः	हायनान्तयुवादिभ्योऽण्
श्रावणः	६२	"	ग्रहणं	शेषे
श्रावणी	४४	"	युक्ते	श्रावणीत्यपीष्टम्
श्राविष्ठः	७८	अण्	जातः	तत्र जातः (भोजिकया)
श्राविष्ठायनः	३२	फन्	गोत्रापत्यं	अश्वादिभ्यः फञ्
श्राविष्ठीयः	७८	छण्	जातः	श्राविष्ठापादाभ्यां छण् वाच्यः

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
श्रीवत्तवान्	१७१	मत्तुप्	अस्वास्ति	तदस्यास्त्य०
श्रुती	१६९	इनिः	अनेन	इष्टादिभ्यश्च
श्रेयसितरा	१९१	तरप्	अतिशये	द्विवचन०
श्रेयसीतरा	"	"	"	"
श्रेयस्कः	२०८	कन्	स्वार्थे	ईयसश्चस्वा (भोज०)
श्रेयस्तरः	१०३	तरप्	"	धौ पुन० (वा०)
श्रेयस्तरा	१९१	"	अतिशये	द्विवचन० (उगितः पुंवत्त्वं०)
श्रेयान्	१९२	ईयसुन्	"	द्विवचन० (प्रशस्यस्य श्रः)
श्रेष्ठः	"	इष्टन्	"	अतिशयने० (प्रशस्यस्य श्रः)
श्रमताः	२०३	यञ्	स्वार्थे	अभिजिद्विद० (बहुषु लृक्)
श्रमत्यः	"	"	"	"
श्रोत्रियः	१६८	निपातः	अधीते	श्रोत्रियंश्छन्दोवीने
श्रौतम्	७९	अण्	उपपन्नं	सम्भूते
शौत्रम्	१५२	"	भावः	हायनान्त० (श्रोत्रियस्य०)
श्रोत्रियकम्	"	बुन्	"	द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च
दलाक्षणाभारिकः	१३३	ठन्	हरस्यादिः	तद्वरति वह०
दलाक्षिणक.	५५	ठक्	अध्ययनादि	कृतवधादि०
दलेष्मजः	१७४	नः	अस्वास्ति	लोमादिपामादि०
दलेष्मलः	१७३	लृन्	"	क्षुद्रजन्तु० (भोज०)
श्रगाणिकः	१०६	ष्ठन्	चरति	श्रगणादृन् च
शशुर्यः	१३	यत्	अपत्यं	राजशशुराद्यत्
शस्तनम्	६५	रूयुः	मयः	सामं चिरं०
शस्त्यम्	"	त्यप्	"	ऐषमोषः०
श्रागाणिकः	१०६	ठन्	चरति	श्रगणादृन् च
शापश्च	९५	अण्	इत्	तस्येदं
शापंष्टिः	८	इन्	अपत्यं	अत इन्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
श्वाफरुकः	९	अण्	अपत्यं	ऋष्यन्धक०
श्वावस्तेयः	६३	ठक्	भवः	नद्यादिभ्यो ठक्
क्षितच्छन्निकः	१३६	ठन्	अर्हति	तदर्हति
पट्कम्	१३५	कन्	परिमाणं	संख्यायाः संज्ञा०
पट्टिकः	१४०	निपातः	पच्यन्ते	पट्टिकाः षष्टिरात्रेण०
पट्टिक्यम्	१५५	यत्	उद्भवति	यवयवकपट्टिकायत्
पट्टितमः	१६४	तमट्	पूर्णं	षष्ठ्यदेशासंख्यादेः
पट्टिपथिकः	५६	पिकम्	अप्ययनादि	शतपट्ट्यादेः पथः पिकन्(वा०)
पट्टः	१६४	बट्	पूर्णं	तस्य (पट्टकतिक्रिपय०)
षष्ठकः	१८९	कृन्	माने	मानपञ्चङ्गयोः०
षण्मासिकः	१९९	ठन्	निर्वृत्तादिः	अवयसि ठंक्ष
षण्मास्यः	"	यप्	भूतः	षण्मासाण्यश्च
षण्मासिकः	"	ठन्	"	तमधीष्टो०
षण्मास्यः	"	ण्यत्	"	षण्मासाण्यश्च
षात्वणत्थिकः	८५	ठम्	व्याख्याने	बह्वचोऽन्तोदात्ताद्वम्
षाठः	१८९	ञ	भागे	षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च
षौडतः	२१०	अण्	स्वार्थे	प्रज्ञादिभ्यश्च
संज्ञी	१७८	इनिः	अस्मास्ति	ग्रीष्मादिभ्यश्च
संरक्षिती	१६९	"	अनेन	इष्टादिभ्यश्च
संवत्सरतमः	१६४	तमट्	पूर्णं	नित्यं शतादि०
सकः	१९८	अकच्	स्वार्थे	अज्ययसर्व०
सकृत्	२०६	सुच्	क्रियागणनं	एकस्य सकृच्च (संयोग०)
सकृतुलः	१७३	लच्	अस्मास्ति	सिध्मादिभ्यश्च
सक्थिलः	"	"	"	"
सरुयम्	१५०	यः	भावः	सरुयुर्यः
सगर्भ्यः	१२२	"	तत्र भवः	सगर्भसयूय०

पदान	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
सङ्कटम्	१५९	कटच्	स्वार्थे	संप्रोदक्ष कटच्
सकलितौ	१६९	इनिः	अनेन	इष्टादिभ्यश्च
सङ्घतिथः	१६४	डट्	पूर्णं	तस्य (बहुपूग०)
सन्निवः	१७६	वः	अस्यास्ति	बोऽन्येभ्योऽपि वाच्यः (वा०)
सतीर्थः	१२१	यत्	वसति	समानतीर्थे वासी
सत्यभामा	१९६			विनापि प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयो०
सत्या	"			"
सत्याकरोति	२१७	डाच्	अश्लेषे	सत्यादश्लेषे -
सत्त्वत्	४०	अण्	समृहः	पश्चादि० (स्तिथामणो लृक्)
सदा	१८४	दा	काले	सर्वकान्यर्थावत्तदा० (सर्वस्य०)
सदामताः	४१	इञ्	अपयं	अन इव् (वत्तादः)
सद्यः	१८५	निपातः	राश्रम्यर्थे	सद्यः परत
सनुत्यः	१२०	यः	तत्रभवः	सगर्भस्यूयसनुतायः
नपलः	२०१	अ	इयार्थे	अः सप्तम्याः (भोज०)
नपत्राकरोति	२१६	टाच्	अतिव्ययः	सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने
सततितमः	१६४	तमट्	पूर्णं	पष्ट्यादेश्चासंख्यादेशः
सतमः	१८९	अन्	पूर्णाद्गणे	प्रागेकदशभ्योऽञ्च ऽन्दसि
समिक्कः	१७८	टन्	अस्यास्ति	ब्रीह्यादिभ्यश्च
सभ्यः	१२१	वः	माधुः	सभाया वः
ममयाहरोति	२१६	डाच्	यापना	समयाद्य यापनायात्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
समावेशनीयम्	१४३	ऊः	प्रयोजनं	अनुप्रवचनादिभ्यश्छः
समीनः	१२९	खः	निर्वृत्तादिः	समायाः खः
समीयम्	७०	छः	जातादिः	गहादिभ्यश्च
समुद्रियम्	१२२	घः	भवः	समुद्राद् घः
समुद्रोपत्यका	१६०	त्यक्न्		आसन्नभूमात्रेऽप्याह भट्टिः
सम्पर्किणीतरा	१९१	तरप्	अतिशये	द्विवचन० (उगितश्च)
सम्पर्किणीतरा	"	"	"	"
सम्पत्तिमा	१४८	हमनिच्	भावः	वर्णददादिभ्यः ष्यञ्च
सम्पत्तिमा	"	"	"	"
सम्मुखीनः	१५५	खः	दर्शने	यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः
सयूथ्यः	१२२	यः	तत्रभवः	सगर्भसयूथसनुताथः
सर्पिष्टमम्	१९०	तमप्	अतिशये	अतिशायने०
सर्पिष्टम्	"	तरप्	"	द्विवचन०
सर्वकयोः	१९५	अकच्	स्वार्थे	अव्ययसर्व०
सर्वकर्माणां	१५५	खः	व्याप्नोति	तत्सर्वादेः पथ्यञ्च०
सर्वकलै	१९५	अकच्	स्वार्थे	अव्ययसर्वनाम्ना०
सर्वके	"	"	"	"
सर्वकेभ्यः	"	"	"	"
सर्वकेशी	१८१	इनिः	अस्मादि	सर्वदीर्घनवीजकेशाद् (सो०)
सर्वकेशाम्	१९५	अकच्	स्वार्थे	अव्ययसर्वनाम्ना०
सर्वचर्मीणः	१५५	खः	कृते	सर्वचर्मणः कृतः खखञौ
सर्वजनानः	१२४	"	हितं	सर्वजनादृञ् खश्च (वा०)
सर्वतः	१८२	तासिङ्	स्वार्थे	पञ्चम्यास्तासिङ्
सर्वत्र	१८३	त्रङ्	सप्तम्यर्थे	सप्तम्यास्तत्रङ्
सर्वथा	१८५	थाङ्	प्रकारः	प्रकारवचने थाङ्
सर्वदा	१८४	दा	काले	सर्वकान्य० (सर्वस्य०)

पदान	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
सङ्कटम्	१५९	कटच्	स्वायें	संपोदश्च कटच्
सङ्कलिती	१६९	इनिः	अनेन	इष्टादिभ्यश्च
सङ्कलितः	१६४	डट्	पूर्णं	तस्य (बहुषू०)
सचिवः	१७६	वः	अस्यास्ति	वोऽन्येभ्योऽपि वाच्यः (वा०)
सतीर्थः	१२१	यच्	वसति	समानतीर्थे वासी
सत्यभामा	१९६			विनापि प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोः
सत्या	"			"
सत्याकरोति	२१७	डाच्	अशपथे	सत्यादशपथे
सत्कृत्	४०	अण्	सम्भूः	पश्चादि० (सित्यामणो लृक्)
सदा	१८४	दा	काले	सर्वैकान्यकिञ्चित्तदः० (सयस्य०)
सदामचाः	४१	इच्	अपचं	अत इच् (यस्मादाः)
सद्यः	१८५	निपातः	सप्तम्यर्थे	सद्यः पठत
सनुत्यः	१२२	यः	तत्रभवः	सर्गसयूथसनुतायः
सपक्वः	२०१	अ-	इदार्थे	अः सपत्न्याः (भोज०)
सपत्राकरोति	२१६	डाच्	अतिव्ययः	सपत्रनिष्पत्रादतिव्ययने
सप्ततितमः	१६४	तमट्	पूर्णं	पञ्चपादेऽसंख्यादेः
सप्तमः	१८९	अन्	पूर्णान्नामो	प्रागेकादसंभ्योऽच उन्दसि
सप्तिकः	१७८	ठन्	अस्यास्ति	श्रीश्रादिभ्यश्च
सभ्यः	१२१	वः	साधुः	सभाया यः
समयाकरोति	२१६	डाच्	यापना	समयाच्च आपनायाम्
समांसर्माना	१५६	स्तः	विज्ञागते	समांसर्मा विज्ञायते
समानकालीनम्	८५	"	भवः	लक्षणं न दृष्टम्
समानप्रामीकम्	७०	ठः	जानादिः	समानाच्च प्रामात् (भोज०)
समानशास्त्रीयं	७१	"	भवः	अथमोसमाभ्यां च शास्त्रात्
समानोदर्यः	१२१	यः	शयितः	समानोदरे शयित ओ चो०
समांभगीकम्	१४२	छः	प्रभवेन	अनुप्रवचनादिभ्यश्च

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
सापत्यः	२३	प्यः	अपत्यादि	वित्यादित्यादित्य०
सापत्यम्	१५१	यक्	भावः	पत्यन्तपुरो०
सापत्यः	२३	प्यः	अपत्यादिः	दित्यादित्यादित्य०
साप्ततिफम्	१२६	ठन्	कीर्तं	तेन कीर्तम्
साप्तपदीनम्	१५८	खन्	गन्धं	साप्तपदीनं सख्यम्
साप्तपदीनः	"	"	"	"
साप्तकायनः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
साप्तिः	८	इन्	अपत्यं	नाहोदिभ्यश्च
सामक्षचारम्	९५	अण्	इदं	तस्येदम्
सामकः	५५	बुन्	अध्ययनावि	कमादिभ्यो बुन्
सामग्री	१४८	प्यञ्	भावः	गुणवचन० (कीप्)
सामग्र्यम्	"	"	"	"
सामान्यः	१२०	यत्	साधुः	तत्र साधुः
सामयिकम्	१४२	ठम्	प्राप्तं	समयस्तदस्य मातम्
सामयिकः	२०९	ठक्	स्वार्थे	विनयादिभ्यष्टक्
सामयुगीनः	१२०	सञ्	साधुः	समिदंसमपरेभ्यो (भो०)
सामवायिकः	१११	ठक्	अनुप्रवेशः	समवायान् समवैति
सामस्थ्यम्	१४८	प्यञ्	भावः	गुणवचन०
सामाचारिकम्	२०९	ठक्	स्वार्थे	विनयादिभ्यष्टक्
सामाजिकः	१११	"	अनुप्रवेशः	समवायान् समवैति
सामानप्रामिक्	८४	ठञ्	भवः	तदादेर्ध्वं (भो०)
सामानदेशिकः	"	"	"	"
सामानिकः	"	"	"	समानादृन्वाच्यः (वा०)
सामान्यः	१५०	"	स्वार्थे	गुणवचन०
सामिच्छिहम्	९०५			न सामीत्यादिना कन्निषेधः
सामिचेनी	९६	पेण्यञ्	इदं	समिधामाधानमन्त्रे पेण्यञ्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
साङ्घातम्	१४१	अण्	देयं कार्यं वा	व्युष्टादिभ्योऽण्
साङ्घातिकः	१२१	ठन्	साधुः	गुडादिभ्यष्ठन्
सात्यः	११४	णः	शीलं	छत्रादिभ्यो णः
सात्यकिः	२०	इन्	अपत्यं	बाह्यादिभ्यश्च
सात्यह्वानिः	४०	"	"	"
सात्यह्वार्यः	३७	ण्यः	"	कुर्वीदिभ्यो ण्यः
सात्त्वतः	२५	अन्	अपत्यादिः	उत्सादिभ्योऽन्
सात्त्विकः	१०७	ठक्	निर्वृत्तः	निर्वृत्ते इति. योगविभागात्.
सादामत्तिः	४१	इन्	अपत्यं	अत इन्
साधर्म्यम्	१५०	ण्यन्	भावः	गुणवचन०
साधारणा	२०८	"	"	अत्रभावे रूपम्
साधारणी	"	अन्	तावर्थ्ये	आग्नीध्रसाधारणादब्
साधिमा	१४६	इमनिच्	भावः	पृथ्वादिभ्य इमनिच्वा
साधिष्ठः	१९२	इष्ठन्	अतिशये	अतिशयाने० (अन्तिकवाद्यो०)
साधीयान्	"	ईयसुन्	"	द्विवचन० (, ,)
साधुता	१४५	तल्	भावः	तस्य भावस्त्वतलौ
साधुत्वम्	"	त्व	"	"
सान्तपनम्	२१०	अण्	स्वार्थे	प्रशादिभ्यश्च
सान्तापिकः	१४२	ठञ्	प्रभवति	तस्मै प्रभवति०
सान्दिग्धपदिकः	११०	ठक्	गृह्णाति	पदोत्तरपदं गृह्णाति
सान्धः	३४	अण्	गोत्रापत्यं	शिवादिभ्योऽण्
सान्धिचेलम्	७६	"	मवः	सन्धिचेलबृहन्क्षेत्रेभ्योऽण्
सान्ध्यम्	"	"	"	"
सान्नाहिकः	१४२	ठब्	प्रभवति	तस्मै प्रभवति०
सापलः	२३	ण्यः	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
सापत्यम्	१५१	यक्	भावः	पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
सापत्यः	२३	प्यः	अपत्यादि	दित्यदित्यादित्य०
सापत्यम्	१५१	यक्	भावः	पत्यन्तपुरो०
सापत्यः	२३	प्यः	अपत्यादिः	दित्मदित्यादित्य०
सासतिकम्	१२६	ठञ्	क्रीतं	तेन क्रीतम्
सासपदीनम्	१५८	सञ्	सम्यं	सासपदीनं सख्यम्
सासपदीनः	"	"	"	"
सासकायनः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
सासिः	८	इन्	अपत्यं	बाह्वादिभ्यश्च
सावृक्षाचारम्	९५	अण्	इदं	तस्येवम्
सामकः	५९	वुन्	अध्ययनादि	क्रमादिभ्यो वुन्
सामग्री	१४८	प्यञ्	भावः	गुणवचन० (जीव्)
सामग्र्यम्	"	"	"	"
सामन्यः	१२०	यत्	साधुः	तत्र साधुः
सामयिकम्	१४२	ठञ्	प्राप्तं	समयस्तदस्य प्राप्तम्
सामयिकः	२०९	ठक्	स्वार्थे	विनयादिभ्यष्टक्
सामयुगीनः	१२०	सञ्	साधुः	समिदंसमपरेभ्यो (भो०)
सामवायिकः	१११	ठक्	अनुप्रवेशः	समवायान् समवैति
सामस्थ्यम्	१४८	प्यञ्	भावः	गुणवचन०
सामाचारिकम्	२०९	ठक्	स्वार्थे	विनयादिभ्यष्टक्
सामाजिकः	१११	"	अनुप्रवेशः	समवायान् समवैति
सामान्प्रामिकः	८४	ठञ्	भवः	तदादेश्च (भो०)
सामानदेशिकः	"	"	"	"
सामानिकः	"	"	"	समानाहुञ्वाच्यः (वा०)
सामान्यः	१५०	"	स्वार्थे	गुणवचन०
सामिच्छित्तम्	२०५			न सामीत्यादिना कन्निषेधः
सामिषेनी	९६	पेष्णञ्	इदं	समिषामाधानमन्त्रे पेष्णञ्

पदानि	पुंस्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
सामुत्कर्षिकम्	२०९	ठक्	स्वार्थे	विनयादिभ्यष्ठक्
सामुद्रकः	६९	बुञ्	जातः	समुद्रान्नावि मनुष्ये च (भो०)
सामुद्रिका	"	"	"	"
सामूहिकम्	८४	ठन्	भवः	अध्यात्माधि० (भोज०)
साम्परायिकम्	२०९	ठक्	स्वार्थे	विनयादिभ्यष्ठक्
साम्परायिकः	१४२	ठन्	प्रभवति	तस्मै प्रभवति०
साम्पाद्यम्	१४९	प्यञ्	भावः	गुणवचन०
साम्येपिकः	१४२	ठन्	प्रभवति	तस्मै प्रभवति०
साम्प्रतम्	२१०	अण्	स्वार्थे	प्रज्ञादिभ्यश्च
साम्प्रतिकम्	२०९	ठक्	"	विनयादिभ्यष्ठक्
साम्प्रदानिकम्	"	"	"	"
साम्प्रयोगिकः	१३६	ठक्	नित्यमर्हति	छेदादिभ्यो नित्यम्
साम्प्रश्निकः	"	"	"	"
साम्भिः	२६	इन्	अपत्यं	बाह्यादिभ्यश्च
साम्भाष्यम्	१४९	प्यञ्	भावः	गुणवचन०
साम्भूयिः	२७	इन्	अपत्यं	बाह्यादिभ्यश्च
साम्मतम्	१४८	अण्	भावः	विमत्तिसम्मत्योरणपीति रामः
साम्मत्यम्	"	प्यञ्	"	वर्णहृदादिभ्यः प्यञ्
साम्भनस्यम्	"	"	"	"
सामातुरः	९	अण्	अपत्यं	मातुरुत्तरन्वा०
साम्मोदनिकः	१४२	ठन्	प्रभवति	तस्मै प्रभवति०
साम्राजः	१५	अण्	अपत्यं	तस्यापत्यम्
साम्राज्यः	१५	प्यः	अपत्यं	कुर्वादिभ्यो प्यः
सायकायनः	२८	फक्	"	नदादिभ्यः फक्
सायंप्रातिकः	८२	ठक्	भवः	फालाद्वन्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
सायन्तनम्	७५	ट्युः	मवः	सायंचिरं०
सारघम्	९३	अण्	तेन कृतं	संज्ञायाम्
सारथ्यम्	१५१	यक्	भावः	प्रत्यन्तपुरो०
सारवन्	८०	अण्	मवः	सारवैक्वाकेति निपातनात्
साराज्यम्	१५१	यक्	भावः	प्रत्यन्तपुरो०
सार्दाकपः	३०	अम्	गोत्रापत्यं	अनृष्यानन्तर्ये०
सार्धः	१२४	णः	हितं	सर्वपुरुषाभ्यां णट्मौ
सार्धचर्मीणः	१५५	खञ्	कृते	सर्वचर्मणः कृतः खखमौ
सार्धजनिकः	१२४	ठञ्	हितं	सर्वजनाद्वञ् = (वा).
सार्धजनीनः	१२०	खम्	साधुः	प्रतिजनादिभ्यः खञ्
सार्धपीरुषम्	९६	अण्	इदं	तस्येवञ् (अनुशक्तिः कादिः)
सार्धमौमः	१२२	"	संयोगः	सर्वमूमिपृथिवीभ्यामणमौ
सार्धलौकिकः	"	ठञ्	विदितः	लोकसर्वलोकाभ्यां ठञ्
सार्धवैद्यन्	१५०	प्यञ्	स्वार्थे	गुणवचन०
सार्धवैद्यः	"	"	"	"
सालातुरीयः	९०	छण्	अभिजनः	तूदीसलातुर०
साल्वः	१०	"	अपत्यं	साल्वायाश्च वेप्यते (वा०)
साल्वकम्	७०	वुञ्	तत्स्थः	अपदातौ साल्वात्
साल्वकः	"	"	"	"
साल्विका	"	"	जातः	शोयवान्मोश्च
साल्वी	३२	अञ्	अपत्यं	जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्
साल्वेयः	१०	ढक्	अपत्यं	स्त्रीभ्यो ढक्
"	१८	अञ्	अपत्यं राज्ञाच्च	साल्वेयगान्धारिभ्यां च
सावर्ण्यः	३१	यञ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यञ्
साहदेवः	९	अण्	अपत्यं	ऋष्यन्धक०
साहदेवकः	९०	वुञ्	भक्तिः	गोत्रक्षत्रियारूपेभ्यो०

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
साहस्रम्	५०	अण्	समूहः	मिक्षादिभ्योऽण्
साहस्रम् -	१२८	अण्	क्रीतं	शतमानविंशतिक०
साहसिकः	१०८	ठक्	वर्तते	ओजःसहोम्भसा वर्तते
साहसः	१७४	"	अस्यास्ति	अण् च
साहसी	५७	"	निर्वृत्तं	तेन निर्वृत्तम्
साहायकम्	१५२	बुक्	भावः	योपधाद् गुरूपोत्तमाद्बुक्
साहाय्यम्	"	ज्वन्	"	गुणवचन०
सिंहकः	१९७	कन्	अनुकम्पा	जातिनाम्नः कन्
सिंहतमः	१९३	तमप्	कुत्सादौ स्वार्थे	स्वार्थेऽस्यैव० (वा)
सिंहवान्	१७७	मनुप्	अस्यास्ति	तदस्यास्त्य०
सिंहिकः	१९७	ठक्	अनुकम्पा	ठञ्जानिलचक्षेष्टाः (वा०)
सिकतावान्	१७५	मनुप्	अस्यास्ति	देशे लुबिलधौ च
सिकता	"	"	"	" (लृप्)
सिकतिलः	"	इलच्	"	"
सिध्मलः	१७३	ळच्	"	सिध्मादिभ्यश्च
सिध्मवान्	"	मनुप्	"	"
सिन्धुकः	७७	कन्	जातः	सिन्ध्ववकराभ्यां कन्
सिन्धुरः	१७५	रः	अस्यास्ति	बन्धुसिन्धुभ्यां च भोजः
सीतान्तेगणीयम्	८९	ठः	अधिकृत्य कृतः	शिशुकन्द०
सीत	११८	यत्	सम्मितं	नौवयोधर्म०
सुं		शम्	अनुलोभ्यं	सुखप्रियादानुलोभ्ये

पदानि

पुटम्

प्रत्ययः

अर्थः

सूत्रम्

सुन्दरचरः	१८९	चरट्	भूतपूर्वे	भूतपूर्वे चरट्
सुन्दरचरी	"	"	"	" (द्वित्वान्डीप)
सुन्दरत्वा	१४५	तल्	भावः	तत्त्व भाव० (अतलोर्ण०)
सुन्दरत्वम्	"	त्वं	"	"
सुन्दरितमां	१९१	तमप्	अतिशये	अतिशयने (वरूपेति इत्वः)
सुन्दरितरा	"	तरप्	"	द्विचन०
सुपरिकः	१९६	ठच्	अनुकम्पा	बह्वचो (शेवल०)
सुपाञ्चालकः	६८	उव्	भवः	अवृद्धादपि० (सुसर्वेत्सुत्तर०)
सुरकः	२०४	कन्	प्रकारवति	सुराया अहौ (भोज०)
सुरपक्षीयम्	७	छः	भवः	गहादिभ्यश्च
सुवर्णरथ्यम्	९६	यत्	इदं	रथाद्यत् (रेपेति तदन्तविधिः)
सुधिरम्	१७५	रः	अस्ति	ऊवसुविपुष्कमधो रः
सूत्या	२३	प्यङ्	अपत्यं	कौल्यादिभ्यश्च (सूताद् सुप०)
सूनी	१७८	इचिः	अस्यास्ति	ग्रीक्षादिभ्यश्च
सूप्यम्	१२६	यत्	हितादिः	विभाषा ह्यदिरूपादिभ्यः
सेकिर्मन्	१०७	इमप्	निर्वृत्तं	भावप्रत्ययान्तादिमप् वाच्यः
सेदुतः	९३	तसिः	बुल्यदिगमवः	तसिश्च [(वा०)
सैकतम्	१७५	अण्	अस्यास्ति	सिक्ताशर्कराभ्यां च
सैकतः	"	"	"	देहे लुविल्लौ च
सैकयतायनिः	३८	फिञ्	अपत्यं	तिकादिभ्यः फिञ्
सैकयत्या	४३	प्यङ्	"	कौल्यादिभ्यश्च
सेनापत्यं	१५१	यक्	भावः	पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्
सैनिकः	१११	ठक्	सङ्गतः	सेनाया यः
सैन्धवः	७०	अण्	जातः	कच्छादिभ्यश्च
सैन्धवायनिः	३८	फिञ्	अपत्यं	तिकादिभ्यः फिञ्

पदानि	पुट्म्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
साहसम्	५०	अण्	समूहः	मिक्षादिभ्योऽण्
साहसंम्	१२८	अण्	क्रीतं	सतमानाविंशतिक०
साहसिकः	१०८	ठक्	वर्तते	ओजःसहोष्मसा वर्तते
साहसः	१७४	"	अस्यास्ति	अण् च
साहसी	५७	"	निर्वृत्तं	तेन निर्वृत्तम्
साहायकम्	१५२	बुञ्	भावः	योपधाद् गुरूपोत्तमाद्बुञ्
साहाय्यम्	"	प्यञ्	"	गुणवचन०
सिंहकः	१९७	कन्	अनुकम्पा	जातिनाम्नः कन्
सिंहतमः	१९३	तमप्	कुत्सादौ स्वार्थे	स्वार्थस्वैव० (वा)
सिंहवान्	१७७	मत्तुप्	अस्यास्ति	तदस्यास्त्य०
सिंहिकः	१९७	ठक्	अनुकम्पा	ठञ्धानिलचक्ष्णेष्टाः (वा०)
सिक्तावान्	१७५	मत्तुप्	अस्यास्ति	देशे लुधिलचौ च
सिक्ता	"	"	"	" (लृप्)
सिक्तातिष्ठः	"	इलञ्	"	"
सिध्मलः	१७५	लञ्	"	सिध्मादिभ्यश्च
सिध्मवान्	"	मत्तुप्	"	"
सिन्धुकः	७७	कन्	जातः	सिन्धुवक्त्राभ्यां कन्
सिन्धुरः	१७५	रः	अस्यास्ति	बन्धुसिन्धुभ्यां च भोजः
सीतान्वेषणीयम्	८९	छः	अधिकृत्य कृतः	सिन्धुकन्द०
सीत्यम्	११८	यत्	सम्मितं	नौययोधर्म०
सुखीकरोति	२१६	डाञ्	अनुलोम्यं	सुखप्रियादानुलोम्ये
सुखामवति	"	"	"	"
सुखिमा	१४७	ह्मनिच्	भावः	अत्रेमनिज्मृद्य इति वामनः
सुखी	१८०	इनिः	अस्यास्ति	सुखादिभ्यश्च
सुगन्धम्	१२५	"	हितम्	उगवादिभ्यो यत् (तदन्तविधिः)

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
सुन्दरचरः	१८९	चरद्	सूतपूर्वे	सूतपूर्वे चरद्
सुन्दरचरी	"	"	"	" (दित्वान्ङीप्)
सुन्दरता	१८५	तल्	भावः	तत्त्व भाव० (द्वितलोर्गुण०)
सुन्दरत्वम्	"	त्व	"	"
सुन्दरितमां	१९१	तमप्	अतिशये	अतिशयाने (वरूपेति ह्रस्वः)
सुन्दरितरा	"	तरप्	"	द्विवचन०
सुपरिकः	१९६	ठच्	अनुकम्पा	बह्वचो (शेवल०)
सुपाञ्चालकः	६८	बुञ्	भवः	अवृद्धादपि० (सुसर्वेत्सुत्तर०)
सुरकः	२०४	कन्	प्रकारवति	सुराया अहौ (भोज०)
सुरपक्षीयम्	७	उः	भवः	गहादिभ्यश्च
सुवर्णरथ्यम्	९६	यत्	इदं	रथाद्यत (रेथति त्वन्तविधिः)
सुषिरम्	१७७	रः	अस्ति	ऊपमुःविभुष्कमर्थो रः
सूत्या	२३	प्यङ्	अपत्यं	श्रौच्यादिभ्यश्च (सूताद् युय०)
सूनी	१७८	इतिः	अस्यास्ति	श्रीक्षादिभ्यश्च
सूप्यम्	१२६	यत्	हितादिः	विमाषा हविरपूपादिभ्यः
सेकिर्नम्	१०७	इमप्	निर्वृत्तं	भावप्रत्ययान्तादिमपू बाध्यः
सेतुतः	९३	तसिः	तुल्यादिगमवः	तेसिश्च [वा०]
सैकतम्	१७५	अण्	अस्यास्ति	सिकताशर्कराभ्यां च
सैकतः	"	"	"	देशे लुबिल्यौ च
सैकयतायनिः	३८	फिञ्	अपत्यं	सिकादिभ्यः फिञ्
सैकयत्या	४३	प्यङ्	"	श्रौच्यादिभ्यश्च
सेनापत्यं	१५१	यक्	भावः	पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्
सेनिकः	१११	ठक्	सङ्गतः	सेनाया वा
सेन्धवः	७०	मण्	जातः	कच्छादिभ्यश्च
सेन्धवायनिः	३८	फिञ्	अपत्यं	सिकादिभ्यः फिञ्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	सार्थः	सूत्रम्
सैन्यम्	१५०	प्यञ्	स्वार्थे	गुणवचन०
सैन्यः	१११	प्यः	सङ्गतः	सन्तोषा वा
सैरिकम्	९७	ठक्	इदं	हल्सीराठक्
सैरिकः	११७	”	बहति	”
सैसम्	१०१	अञ्	विकारः	प्राणिरजतादिभ्योऽञ्
सोदर्यः	१२१	यः	समानोदरे	सोदराद्यः (विभाषोदरे)
सोमिनी	१८१	इनिः	अस्त्यास्ति	संज्ञायां मन्माम्याम्
सौम्यः	२४	यः	इयार्थः	शास्त्रादिभ्यो यः
सौकरसयम्	९५	अण्	इदं	तस्येदम्
सौकरिकः	१०९	ठक्	हन्ति	पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति
सौकृत्यायनः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
सौखः	३३	अण	गोत्रापत्यं	शिवादिभ्योऽण

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
सौघातक्या	३३	व्यङ्	अपत्यं	कौट्यादिभ्यश्च
सौघायुकयः	३३	इङ्	"	अत इङ्
सौघावतिः	२७	"	"	वाहादिभ्यश्च
सौधेनुकम्	५३	ठक्	समूहः	अचित्तहस्तिवेनोठक्
सौधेनुकम्	"	"	"	" (जङ्गलेत्युत्तरवृद्धिः)
सौनव्यः	३०	यङ्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यङ्
सौनामिः	२७	इङ्	अपत्यं	वाहादिभ्यश्च
सौनामेयः	३६	डक्	"	शुभ्रादिभ्यश्च
सौपम्	८५	अण्	भावः	तस्य व्याख्यान इति०
सौपः	"	"	व्याख्यानः	"
सौपर्वस्	९५	"	इदं	तस्येदं
सौपामायनिः	३८	फिङ्	अपत्यं	तिष्ठादिभ्यः फिङ्
सौपिष्टः	३३	अण्	"	शिवादिभ्योऽण्
सौप्रखम्	१५२	व्यङ्	भावः	गुणवचन०
सौबक्यः	२६	इङ्	अपत्यं	अत इङ्
सौबाह्विः	८	"	"	बाहोस्तदन्तादेवेति भावः
सौचद्रः	५४	अण्	प्रयोजनं	सहस्रे प्रयोजन०
सौभागिनेयः	१२	डक्	अपत्यं	कल्पप्यादीनामिङ् च
सौभाग्यम्	१४९	व्यङ्	भावः	गुणवचन०
सौआत्रम्	१५२	अण्	"	हायनान्त०
सौमतायनः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नडादिभ्यः फक्
सौमनसायनः	३२	फङ्	"	अथादिभ्यः फङ्
सौमित्रिः	८	इङ्	अपत्यं	वाहादिभ्यश्च
सौमित्रीयम्	७०	छः	जातादि	गहादिभ्यश्च
सौमी	४९	थ्यङ्	वृत्ता	ओमाष्टवण (जीपि यलोपः)
सौमेन्द्रम्	४८	अण्		सात्य देवता

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
सौम्यम्	४८	त्वण्	देवता	सोमाद्व्यण्
सौम्यः	१५	ण्वः	अपत्यं -	कुर्वादिभ्यो ण्वः
सौम्या	२४	त्वण्	अपत्यादि	सोमाद्व्यण्
सौयामायनिः	३८	फिन्	अपत्यं	तिकादिभ्यः फिन्
सौरभेयः	१३	ढक्	"	चतुष्पादभ्यो ढक्
सौरभः	१५०	अण्	भावः कर्म वा	इयन्ताश्च कषुपूर्वाव
सौराज्यम्	१४९	ज्यञ्	भावः	गुणवचन०
सौरीयम्	९५	छः	इदं	वृद्धाच्छः (सूर्या गस्त्येति यद्योपः)
सौलाभ्यः	३१	यन्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यम्
सौवम्	९५	अण्	इदं	तस्येदम् (द्वारादिः)
सौवः	८१	"	भवः	तत्र भवः (॥)
सौरक्षेयः	३६	ढक्	अपत्यं	शुभादिभ्यश्च
सौवर्गाधिकः	८४	ठक्	भवः	अध्यात्माधि० (भो०)

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
सौबीम्	१५४	अण्	इदं	तस्येदम् (टिड्देति ङीप्)
सौबीरभक्तः	५४	भङ्गल्	देशः	भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो०
सौबोराः	१८	व्यङ्	अपत्यं	बृहत्कोसला० (तद्राजस्य०)
सौबीर्यः	"	"	"	"
सौबामः	३	अण्	"	तस्यापत्यम्
सौष्ठवम्	१५१	अन्	भावः	प्राणभृज्जाति०
सौष्ठवीयम्	७१	छः	भवः	अकेकान्तादित्यत्र कोपधा०
सौख्यम्	१५२	अण्	भावः	हायनान्त०
सौस्थली	३९	अेन्	अपत्यं	जनपदशब्दात्
सौस्नातिकः	१०४	ठक्	पृच्छति	पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः (वा०)
सौहार्दम्	९५	अण्	इदं	तस्येदम्
सौहृदम्	१५२	"	भावः	हायनान्त०
स्कन्दः	१९९	कन्	इवार्थे	इवे० (जीविकार्थे चापभ्ये)
स्कन्धः	२००	यः	"	शास्त्रादिभ्यो यः
स्कान्दायन्यः	२७	व्यः	स्वार्थे	ज्ञातच्छब्दोरुचिवास्
स्वधम्	१२५	यत्	हितं	गवादिभ्यो यत्
स्तन्यः	१३७	यः	अर्हति	दण्डादिभ्यो यः
स्ताभयन्यः	२७	व्यः	स्वार्थे	ज्ञातच्छब्दोरुचिवास्
स्तेयम्	१५०	यत्	भावः कर्म वा	स्तेनाद्यनलोपश्च
स्तैष्यम्	"	प्यन्	"	स्तेनात् (इति योगविभागेन)
स्तोकशः	२११	शस्	अस्वार्थे	बह्व्ययार्थात् ०
स्त्रितरा	१९१	तरप्	अतिशये	द्विवचन० (नद्याः०)
स्त्रीतरा	"	"	"	"
स्त्रीता	१४५	उल्	भावः	आ च त्वात्
स्त्रीत्वम्	"	त्वं	"	"
स्त्रीवत्	"	वतिः	अर्हति	तदर्हम्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
सौम्यम्	४८	खण्	देवता	सोमाद्व्यण्
सौम्यः	१५	ण्यः	अपत्यं	कुर्वादिभ्यो ण्यः
सौम्या	२४	खण्	अपत्यादि	सोमाद्व्यण्
सौवामायनिः	३८	फिन्	अपत्यं	तिकादिभ्यः फिन्
सौरमेयः	१३	ढञ्	"	चतुष्पाद्वभ्यो ढञ्
सौरभः	१५२	अण्	भावः कर्म वा	इगन्ताच्च कषुपूर्वात्
सौराज्यम्	१४९	ण्यम्	भावः	गुणवचन०
सौरीयम्	९७	छः	इदं	वृद्धाच्छः (सूर्यागस्त्येति यकोपः)
सौलाभ्यः	३१	यञ्	गोत्रापत्यं	शर्गादिभ्यो यञ्
सौवम्	९५	अण्	इदं	तस्येदम् (द्वारादिः)
सौवः	८१	"	भवः	तत्र भवः (॥)
सौवश्लेस्यः	३६	ढक्	अपत्यं	शुभादिभ्यश्च
सौवग्रामिकः	८४	ठञ्	भवः	अध्यात्माधि० (भो०)
सौवनगरिकः	"	"	"	"

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
सौवीम्	१५४	अण्	इदं	तस्येदम् (टिहृदेति ङीप्)
सौवीरभक्तः	५४	भक्तल्	देशः	भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो०
सौवीराः	१८	व्यङ्	अपत्यं	वृद्धेत्कोसला० (तद्राजस्य०)
सौवीर्यः	"	"	"	"
सौषामः	३	अण्	"	तस्यापत्यम्
सौष्ठवम्	१५१	अन्	भावः	प्राणमृज्जाति०
सौसुफीयम्	७१	छः	भवः	अकेकान्तादित्यत्र कोपधा०
सौख्यम्	१५२	अण्	भावः	हायनान्त०
सौस्थली	३९	अेन्	अपत्यं	जनपदशब्दात्
सौस्नातिकः	१०४	ठक्	पृच्छति	पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः (वा०)
सौहार्दव	९५	अण्	इदं	तस्येदम्
सौहृदम्	१५२	"	भावः	हायनान्त०
स्कन्दः	१९९	कन्	इवार्थे	इवे० (जीविकार्थे चाप्ये)
स्कन्धः	२००	यः	"	शास्त्रादिभ्यो यः
स्कान्दायन्यः	२७	व्यः	स्वार्थे	आतच्छनोरास्त्रियान्
स्त्वयम्	१२५	यत्	हितं	गवादिभ्यो यत्
स्तन्यः	१२७	यः	अर्हति	दण्डादिभ्यो यः
स्ताम्भायन्यः	२७	व्यः	स्वार्थे	आतच्छनोरास्त्रियान्
स्तोयम्	१५०	यत्	भावः कर्म वा	स्तेनाभनलोपश्च
स्तोत्रम्	"	व्यम्	"	स्तेनात् (इति योगविभागेन)
स्तोकशः	२११	शस्	अस्पर्शे	बह्वर्थार्थात् ०
स्तिरा	१९१	तरप्	अतिशये	द्विवचन० (नधाः०)
स्तीतरा	"	"	"	"
स्तीता	१४५	तल्	भावः	आ च त्वात्
स्तीत्वम्	"	त्व	"	"
स्तीवत्	"	वतिः	अर्हति	तदहम्

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	संज्ञम्
खेणम्	९४	नन्	इदं	स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सन्जो०
खेणः	२४	"	अपत्यादि	"
स्थविष्ठः	१९२	इष्ठन्	अतिशये	अतिशायने०
स्थवीयान्	"	ईयसुन्	"	द्विवचन०
स्थाण्डिलः	४६	अण्	ज्ञयिता	स्थाण्डिलाच्छयितरि ब्रते
स्थालम्	"	"	उद्धृतं	तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः
स्थालपथम्	१६८	"	आहृतं	स्थालपथा० (वा०)
स्थालीबिलीयाः	१३७	छः	अर्हः	स्थालीबिलात्
स्थालीमिरयाः	"	यः	"	"
स्थाविरम्	१५१	अण्	भावः	हायनान्त०
स्थूप्यम्	१२६	यत्	तादर्थ्ये	विभाषा हवि०
स्थूलकः	२०४	फन्	प्रकारवति	स्थूलादिभ्यः०
स्थेमा	१४७	इमनिच्	भावः	वर्षहृदादिभ्यः व्यञ्ज
स्थेष्ठः	१९३	इष्ठन्	अतिशये	अतिशायने० (मिय०)
स्थैरकायणः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नदादिभ्यः फक्
स्थैर्यम्	१४७	प्यन्	भावः	वर्णहृदादिभ्यः व्यञ्ज
स्थौर्यः	३१	यन्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यच्
स्नातकः	२०८	फन्	वेदसमाप्तिः	स्नाताद्वेदसमाप्तौ
स्नेहलः	१७३	लच्	अस्यास्ति	सिध्मादिभ्यश्च
स्पर्शवान्	१७२	मत्तुप्	"	रसादिभ्यश्च
स्पर्शिकः	"	ठन्	"	अत इनिठनौ
स्फेष्ठः	१९३	इष्ठन्	"	अतिशायने०
स्फेयकृतः	९	अण्	अपत्यं	ऋष्यन्धक०
सग्वी	१७९	विनिः	अस्यास्ति	अस्मायामेषामजो विनिः
तजिष्ठः	१९३	इष्ठन्	अतिशये	अतिशय० (विन्मतोर्लृक्)
तुन्नाम्	१२५	यत्	हितं	उगवादिभ्यो यत्

पदानि

पुटम्

प्रत्ययः

ध्वजः

सूत्रम्

औद्यः	३०	यन्	गोत्रापत्यं	गर्गादिभ्यो यन्
स्वकीयम्	७१	लः	इदं	स्वपरजनदेवानां कुक् च (भो०)
स्वर्ग्यम्	१४४	यत्	फलं	स्वर्गधनायुर्मक्षः० (भोज०)
स्वान्	१७७	मत्तुप्	अस्यास्ति	तदस्यास्त्य०
स्वस्तिवाचनम्	१४३	ठन्	प्रयोजनं	पुण्याहस्वस्ति (इति लृक्)
स्वस्तिस्मात्	२१४	च्चिः	अभूततद्भावेः	अभूततद्भावे ० (अव्ययस्य०)
स्वस्तीयः	१४	लः	अपत्यं	स्वसुहृदः
स्वागतिकः	१०४	ठक्	पृच्छति	पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः (वा०)
स्वाङ्गिः	८	इन्	अपत्यं	अत इन्
स्वातिः	७७	अण्	जातः	तत्र जातः (श्रविष्ठा०)
स्वादिमा	१४६	इमनिच्	भावः	पृथ्व्यादिभ्य इमनिच्वा
स्वाध्वरिकः	१०५	ठक्	चरति	चरति
स्वापतेयम्	१२१	ढञ्	साधुः	पथ्यतिथि०
स्वामाव्यम्	१४८	व्यञ्	स्वार्थे	एकद्वित्रिस्वान्येभ्यो० (भोज०)
स्वामी	१७९	निपातः	अस्यास्ति	स्वामिन्निश्चये
स्वायम्भुवः	२	अण्	अपत्यं	तस्यापत्यम्
स्वाराज्यम्	१४९	व्यञ्	भावः	गुणवचन०
स्वास्त्यम्	८७	ठन्	आगतः	ऋतुवृत्तम्
स्वास्थ्यम्	१४८	व्यञ्	भावः	गुणवचन०
स्वीयम्	७१	लः	इदं	महादिभ्यश्च
हनुलः	१७३	लृप्	अस्यास्ति	सिध्मादिभ्यश्च
हरिबान्	१७१	मत्तुप्	"	तदस्यास्त्य० (संज्ञायाम्)
हरिशः	१७३	शः	"	लोमादिषामादि०
हरीतकी	१०३	अण्	फलं	पृष्ठादि० (हरीतक्यादिभ्यश्च)
हरतिवयः	"	"	"	"
हृत्	११९	यत्	कर्मः	मत्तजनहृत् ०

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
हविष्यम्	१२५	यत्	द्वितं	उयवादिभ्यो यत्
हस्तमात्रः	१६१	मात्रच्	प्रमाणं	प्रमाणे०
हस्तिकान्	१९९	कन्	हवार्थे	इवे० (पञ्चमत्वात् लृप्)
हस्तिपङ्गवम्	१५९	पङ्गवच्	पटत्वे	पटले षड्गवच्
हस्ती	१८१	इनिः	अस्यास्ति	हस्ताब्जातो
हस्त्यम्	१४१	यत्	देयं कार्यं वा	तेन ययाकथा च०
हांसकायनः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	नद्यादिभ्यः फक्
हाटकम्	१०१	अञ्	परिमाणं	जातरूपेभ्यः परिभाजे
हाटकमयी	,,	मयट्	विकारः	नित्यं वृद्धशरादिभ्यः
हारितः	४	अञ्	अपत्यं	अनृप्यान्तये०
हारितायनः	,,	फक्	युवापत्यं	हरितादिभ्यो ङञः
हारितिः	,,	इञ्	अपत्यं	अत इन्
हारिद्रम्	४४	अञ्	रक्तं	हरिद्रामहा० (वा०)
हारिपेणिः	१६	इञ्	अपत्यं	उदीरामिन्
हारिपेभ्यः	१५	ण्यः	,,	सेनान्तकणकारिभ्यश्च
हारीतकातः	६६	अण्	इदं	जिह्वाकात्य....वर्जमित्युक्तेः
हार्दम्	१५२	,,	कर्म	हायनान्त०
हार्दिक्यः	१५	ण्यः	अपत्यं	कुर्वादिभ्यो ण्यः
हार्यभ्यः	२९	अञ्	गोत्रापत्यं	अनृप्यान्तवर्गे०
हार्येयः	३६	टञ्	अपत्यं	गृष्टघादिभ्यश्च
हालवन्धम्	५२	अञ्	समूहः	सण्डिकादिभ्यश्च
हालिकम्	९७	ठक्	इदं	हल्सीराठक्
हालिकः	११७	,,	ति	,,
हालेयः	२३	टञ्	अपत्यं	गृष्टघादिभ्यश्च
हासिकम्	५२	ठक्	समूहः	अन्धिरादस्तिषेनोठक्
हामिकः	१०५	,,	चरति	चरति

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
हास्तिनम्	१६२	अण्	प्रमाणं	पुष्पहास्तिभ्यः ण् च
हास्तिनायनः	२८	फक्	गोत्रापत्यं	गडादिभ्यः फक्
हास्तिपादः	३४	अण्	"	शिवादिभ्योऽण्
हास्तिशीर्षिः	८	इन्	अपत्यं	वाहादिभ्यश्च
हास्तिशीर्ष्या	२२	प्यङ्	गोत्रापत्यं	अणिजोरनार्प०
हिमेलः	१७९	चेलुः	अस्यास्ति	हिमः चेलुः (वा०)
हिम्यः	१७८	यप्	"	अन्येभ्योऽपि यञ्चाच्यः (वा०)
हिरण्मयम्	१००	मयट्	विकारावयवौ	मयङ्वैतयो०
हिरण्यकः	१६६	कन्	कामे	धनहिरण्यात् कामे
हिरण्यवः	१७६	वः	अस्यास्ति	बोऽयेभ्योऽपि वाच्यः
हृदयालुः	१७९	चालुः	"	हृदयाश्चालुर्वा (वा०)
हृदयी	"	इनिः	"	"
हृद्यम्	११९	यत्	प्रियं	हृदयस्य प्रियः
हृद्यः	"	"	बन्धनो मन्त्रः	बन्धने चर्षौ
हेमनः	१७४	नः	अस्यास्ति	लोमादिषामादि०
हैतनामः	३	अण्	अपत्यं	तस्यापत्यं (वा हितनाम०)
हैतनामनः	"	"	"	"
हैनम्	१०१	अञ्	विकारावयवौ	प्रणिरवतादिभ्योऽञ्
हैमनम्	७५	अण्	भवः	सर्वघ्नं च तलोपश्च
हैमनः	७९	"	साधुः	कालात् साधु०
हैमनाः	"	"	उष्टं	उष्टे च
हैमन्तम्	७५	"	भवः	सन्धिवेला०
हैमन्तिकम्	"	ठञ्	"	सर्वघ्नं च०
हैमवती	८८	अण्	प्रभवः	प्रभवति
हैयङ्गवीनम्	१५८	सञ्	सङ्ग	हैयङ्गवीनं संज्ञायाम्
हैरण्यम्	१००	अण्	विकारः	तस्य विकारः

पदानि	पुटम्	प्रत्ययः	अर्थः	सूत्रम्
हैहयः	९	अण्	अपत्यं	शिवादिभ्योऽण्
होडिमा	१४६	इमनिच्	भावः	पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा
हौतुकम्	८७	ठञ्	आगतः	अतठञ्
हौत्रम्	११२	अण्	धर्म्यं	अण् महिष्यादिभ्यः
घस्तनम्	६५	टशुल्	मवः	सायं चिरं०
घस्त्यम्	"	त्यप्	"	ऐपमोक्षःश्वसो०
हसिपा	१४६	इमनिच्	भावः	पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा
हसिष्ठः	१९२	हठन्	अतिशये	अतिशायने०
ह्रीषेरम्	१०३	अण्	मलं	शिरीषह्रीषेरा (भो०)
ह्रीषेरम्	"	"	"	"

APPENDIX IV.

Varia in the Text.

पुटम्	पङ्क्तिः	T. S. S. Reading	M. U. S. S. Reading
२	५	यादावजादौ च सर्व	यादावजादौ सर्व
"	२२	संयोगादिरिन् अणि प्रकृत्या	संयोगादिरिन् अपरे म- कृत्या
३	३	वाच्यम् । हैतनामः	वाच्यम् । हितनाम्नोऽपत्यं हैतनामः
"	५	दिलोपोऽयं निपात्यते ।	दिलोपो यन्निपात्यते ।
"	२४	अदन्तात् तस्यापत्यमित्यर्थे	अदन्तस्य अपत्यमित्यर्थे
४	११	ततो यूनि	अतो यूनि
५	१	पुत्रस्य च पूजायाम्	} सुत्रम्
"	३	यूनश्च कुरसायाम्	
"	१६	अपत्यप्रत्ययान्तानाम्	
"	२	कुवलोपः	सुवलोपः
"	१	गोत्रजे	गोत्रजः
"	२०	अपस्तम्बपौत्रो	अपस्तम्बपौत्रो
७	२	कश्यपः ।	कश्यपः ।
"	८	मधुपुत्रो ब्राह्मणः	मधुपुत्रो ब्राह्मणः
"	१९	अर्गपुत्रस्यैवर्गश्चेत्	अर्गपुत्रस्यैवर्गश्चेत्
"	८	श्वदंष्ट्रस्य	श्वदंष्ट्रस्य
१०	२	लियाम्	लिया
"	११	मलोपः	उलोपः
१५	१२	सौवीरगोत्रजाभ्याम्	सौवीरगोत्रजाभ्याम्
"	१५	वादिपुत्रो	वादिपुत्रो
"	"	मौर्यः, काव्यः शुक्रः, सौम्यो	मौर्यः सौम्यो

पुटम्	पङ्क्तिः	T. S. S. Reading	M U: S. S. Reading
१५	१	उक्तेभ्यस्तिभ्यः	उक्तेभ्यः स्त्रीभ्यः
"	७	कौसल्यकर्मस्योः	कौशल्यकर्मस्योः
१६	८	कौसल्यपुत्रः कौसल्यायनिः ।	कुशलपुत्रः कौशल्यायनिः ।
"	१५	वाग्मिदैत्यद्विषादयः	वाग्मदैत्य ... ..
"	१८	तादायनिः । अत्रापि	तादायनिः । ऐदमायनिः । अत्रापि
"	२२	वाकिनादीनाम्	वाहिनादीनाम्
"	२३	वाकिनस्य पुत्रो वाकिन- कायनिः ।	वाहिनस्य पुत्रो वाहिन- कायनिः ।
"	२४	वाकिनिः ।	वाहनिः ।
१७	३	राजपुत्रस्य पुत्रो राजपुत्र- कायनिः । राजपुत्रायनिः ।	वात्सीपुत्रस्य पुत्रो वात्सीपुत्र- कायनिः । वात्सीपुत्रायनिः ।
"	४	राजपुत्रिः ।	वात्सीपुत्रिः ।
"	२१	फेफ इय् ।	फेफ इय् ।
१८	२२	सौवीराः ।	सुवीराः ।
१९	१२	अत्र द्यत्त्वादण् ।	अत्र द्यत्त्वादण् न ।
"	२५	प्यान्तात्	प्यन्तात्
२०	१	प्यान्तः ।	प्यन्तः ।
"	४	तिष्ठादिभ्यः फिञ्	तिष्ठादिभ्यः फिञ् । अण् ।
"		जिहन्तः	रुदन्तः
"	६	यूनाजादिः	यूनि जादिः
"	८	अन्यत्रापि	अन्यस्यापि
"	१८	औदमेभिः	औदमेभिः
२२	१७	गोत्रदो	पौत्रदो
"	२०	आर्षगोत्रे ऋत् न् ।	आर्षगोत्रे ऋ प्यत् न ।
२३	८	अन्तेभ्यः	अन्तेभ्यः
"	१३	द्वितीयञ्जात	द्वितीयञ्जात
२४	२	नञ्	नञ्

पुट्टम्.	पठितः	T. S. S. Reading.	M. U. S. S. Reading.
२४	७	सौम्य इत्येव	सौम्य इत्येव
"	१३	दैवः	दैवः
"	१८	इक प्राप्नो	इकः प्राप्नो
२५	६	पदत्वे	पदत्वेन
२५-४३		आयत्यगणपाठो मुद्रितमद्रनगरीपुस्तके न दृश्यते !	
४३	१९	वर्णाभ्यां द्वाभ्यां	द्वाभ्यां-वर्णाभ्यां
४५	८	उरान्ता दृष्टमौशनं साम ।	उशनसा दृष्टं साम पौ- [शनम् ।
"	१२	वामदेवमिदं	वामदेवमिदं
"	१५	न विद्यायाः	न विद्यायां
"	२१	गजास्तरणार्थो	गजास्तरणार्थे
"	२४	द्वीपिचर्म	द्वीपि चर्म
४६	१०	स्थाली	स्थाले
"	२५	तत्र	तत्रे
४७	३	आणेत्यपीष्टम् ।	आणेत्यपि ।
"	१८	वाजिदेवस्य वाजिनम् ।	वाजिनम् ।
४८	१०	वृद्धयायादेशौ ।	वृद्धयायौ ।
"	१७	स्यात् । अपोनज्रीयं	स्यात् । ईषु अपोनज्री- [यम् ।
"	१८	पैशाक्षि	पैतक्षी
"	१८-१९	शतरुद्राच्छ्व घश्च ।	शतरुद्राच्छ्व च ।
"	२३	दिस्वान् द्वीप ।	दिस्वान् द्वीपि यस्येति [लोपे
४९	१-३	स्यात् । यस्येति लोपः । सौमी	स्यात् । सौमी
"	८	पित्री य ।	पित्रीयम् ।
"	१९	तेऽत्रापि	ते तत्रापि
५०	६	प्रत्ययस्य	प्रत्ययस्य
५१	"	गौवत्सकम् ।	गौवत्सिकम् ।

पुटम्	पङ्क्तिः	T. S. S. Reading	M. U. S. S. Reading
७३	२२	प्रावृत् ।	प्रावृत् ।
७४	१४	ठस्येके	तस्येके
"	"	श्वस् तिक,	श्वस्तिक् ।
"	१९	तुल्यार्थौ ।	तुल्यार्थे ।
"	"	प्रातिपदः	प्रातिपदम्
७५	९	लोकवेदयोष्ठन् अण् च	लोकवेदयोष्ठन् च
"	१०	स्यात् । हैमन्तिकम् ।	स्यात् । हैमनम् ।
		हैमनम् । हैमन्तम् ।	
"	१३-१४	तयोस्तुदागमश्च ।	तयोस्तुद् च ।
"	२४	पूर्वाहत्तनम् ।	प्राहत्तनम् ।
७६	१०	प्रोष्ठपदपर्या	प्रोष्ठपदापर्या
"	१८	ऐभ्या	एतेभ्यो
"	२२	पन्यादेशश्च ।	पन्यादेशश्च । पन्यकः
		पृथि जातः पन्यकः ।	
७७	१	अस्या वा	अस्य वा
"	२-३	आमावस्याः	अमावस्यः
"	६	सिन्धव	सिन्धव
"	९	आयकरः ।	गायकरः ।
"	१४	तद्वितस्य लुकि	तद्वितलुकि
७८	१	फास्तुन	फास्तुन
"	१५	आर्द्राद्युक्तो	आर्द्राद्युक्तो
७९	६	पञ्जरानतिरिक्त	पञ्जरेऽनतिरिक्त
"	१०	वाच्य एण्या	वाच्यमेण्या
"	२१	वासन्ता वा ।	वासन्ताः ।
८०	११	तत्र रौतौत्यर्थे	तत्र व्याहरति रौतौत्यर्थे
"	१८	शालीयः ।	पालियः ।
"	२४	वाहित्यन्तस्य	वाह इत्यन्तस्य
"	२५	इत्यतः	इत्यातः

(८१) तमपुटमारम्भा दिषमानाः पाठभेदाः तत्तत्पुट एव जगस्तात् समुद्दिताः

APPENDIX ४

प्रत्ययानुक्रमणी ।

प्रत्ययः

पुंल्लिङ्ग

अ

८, २४, ७३, ७७,

अकञ्

१६४, १९५, १९७.

अच्

१७९

अम्

६, १४, १७, १८, २४, ४५, ५२, ५८,
६५, ७३, ७७, ८९, ९४, ९६, ९९,
१०१, १०३, ११२, १२८, १३२,
१५१, १६८, २०३.

अठञ्

१९०

अहञ्

१९७

अण्

१, ९, १०, १८, २४, ४३, ४४, ४५,
४६, ४७, ४८, ५०, ५३, ५४, ५५,
५६, ५७, ५८, ५९, ६२, ६४, ६६, ६९,
७०, ७४, ७५, ७६, ७७, ७८, ७९,
८०, ८२, ८५, ८६, ८७, ८८, ८९,
९०, ९१, ९२, ९३, ९४, ९७, ९८,
९९, १०१, १०२, १०३, १०५, १०७,
१०८, १११, ११३, ११५, ११६, ११९,
१२८, १३०, १३२, १४१, १४२, १४३,
१५१, १५२, १६२, १६५, १७४,
१७५, २०१, २०३, २०६, २१०.

अंतसृञ्

१८६

अन्

४४, ७७, १८८, १८९.

अयञ्

१६२

असि

१८६

प्रत्ययः

पुटम् ।

वस्तातिः	१८६, १८७.
आकितित्त	१८९
जाच्	१८७, १८८.
भाटच्	१७९
भातिः	१८७
भासु	१९०
भारक्	१२
भारफन्	१७९
भारुच्	"
आलुः	"
भाहल्	६५
भाहि	१८७, १८८
इफन्	५६
इल्	३, ८, १५, १८, ५९
इतन्	१९०
इनन्	१९०, १७९

प्रत्ययः	पुटम्
ईरघ्	१७६
ईरन्	॥
उरघ्	१४२
उरच्	१७५
ललच्	१७९
पण्यः	४९, ७५.
पत्यः	६५
पणाक्	१८८
पणप्	१८७
पेरक्	१२
कः	५९, १९४, १९५, १९७, १०८.
कक्	५९, १०७.
कटच्	१५९
कठ्यच्	५३
कन्	६९, ७७, ८५, ९०, १००, १०७, १२७, १३४, १६५, १६६, १९७, १६८, १८९, १९२, १९५, १९७, १९९, २०४, २०५, २०८, २०९.
कृपप्	१९३
फाम्	१९५
फुटारच्	१५९
कुणप्	१५८
कृत्वसुच्	२०६
स्वः	१३, ५१, ६३, ८५, ११६, १२४, १२९, १३४, १६९, १५५, १५६, १५७, २०५, २०७.
भन	१४, ६३, ७२, १२०, १२४, १३७, १३९, १५४, १५५, १५७.

प्रत्ययः	पुटम्
गोष्ठत्	१५९
गोयुगत्	१५९
ग्मिनिः	१७९
घः	१३, ४८, ६३, १२२, १३७, १६२,
घच्	१२२
घन्	४८, १३७, १९३.
चरद्	१८९
चुम्बुप्	१५८
चेलः	१७९
चफल्	५
च्चिः	२१३
छः	१४, १५, ४५, ४८, ४९, ५३, ६०, ६२, ६३, ७०, ७१, ७२, ८५, ८९, ९१, ९८, १०६, १२२, १२३, १२४, १२५, १३२, १३७, १४३, १४४, १५३, १५७, १६५, २००, २०२, २०६.

प्रत्ययः

पुटस्

टः

७७

टिठ्

११५, ११८.

टीटव्

१५९

टेण्यण्

२०२

ठ्यण्

४८

ट्य

७७

ट्यस्

७

ठक्

१४, १५, ४४, ४६, ४७, ५२, ५५,
५६, ५९, ६०, ६४, ६७, ७५, ७८,
८६, ८७, ९०, ९७, १०१, १०४,
१०५, १०६, १०८, १०९, ११०, १११,
११२, ११३, ११४, ११५, ११७, १२०,
१२६, १२७, १२९, १३२, १३६, १३९,
१४७, २०१, २०६.

ठक्

५९, ११४, १९५, २०१.

ठक्

४९, ५१, ६७, ७३, ७४, ७५, ८०,
८३, ८४, ८५, ८६, ८७, ९०, १०५,
१०६, ११०, ११२, ११३, १२०, १२६,
१२९, १३१, १३२, १३३, १३४, १३५,
१३६, १३७, १३८, १३९, १४०, १४१,
१४२, १४३, १४७, १७८.

ठक्

१०५, १०६, १११, ११५, १२७, १३६,
१३७, १३८, १४८, १७७, १७८.

ठक्

७७

ठः

१६१, १६३.

ठट्

१६१, १६३, १६४.

ठट्

१३६

शब्दार्थः	पृष्ठम्
अतमम्	१८
अतरम्	"
अतिः	१४२
आप्	२१५, २१६, २१७.
अितिः	१४०, १४१, १६१.
अिमम्	७५
अपम्	१९७
अमम्	११
अम्	४५
अम्	"
अम्	१८
अम्	६२
अम्	१२७, १४१.
अः	२००
अक	१०, ११, १३, १४, ४५, ४९, ६३, ९०, १५०, १५४.
अकम्	१४, ६३, ११६.
अकम्	१३, ४७, ५९, ७९, ८२, ९०, १०२, १२१, १२४, १२५, २००.
अकम्	९२
अकम्	१२
अः	१४, १५, ५४, ११३, ११७, १२०, १२४, १३८, १४१, १७४.
अम्	५१
अम्	९१, ९२.
अम्	१५, १८, २३, ५९, १११, १२०.
अम्	१३९

प्रत्ययः	पुलम्
तप्	१७९
तनन्	२०७
तमप्	१८९, १९०.
तयप्	१९२
तरप्	१९०
तल्	५१, १४५, २०८.
तसिः	९३, २१२, २१३.
तसिङ्	१८२, १८३, १८४.
तासिङ्	१९३
ति	१८१
तिः	१५८
तिकन्	२१०
टीवः	१९४
ट्	१८१
तैलष्	१५९
तप्	२०७
त्यक्	६३
त्यकन्	१९०
त्यप्	६४, ६५.
त्रः	५३
त्रण्	२१०
त्रल्	१८३, १८४.
त्रा	२१५
त्वं	१४५, १५६.
भ्रष्टः	१८६
भाल्	१८५
भयन्	१९३
ब्रज्भू	१९१

शतस्यः

पुटस्य

दा	१८४, १८५.
दानी	१८५
दिनन्	८४
दूस	५०
देशीयि	१९३
देश्य	"
द्वयसप्त	१६१
धमुल्	१८८
धा	१८८, २०६.
धेय	२०७
ध्यस्तु	१८८
नः	१७३, २०७.
नल्	२४
ना	१५८
गान्	"
वाटस्य	१५९
पटन्	"
पागप	१८८
पिक्त	५०
पिटव	१६०
पेल	५०
फार	४, ५, ६, ५९.
फान्	८
निम्	४, १५, १६, ५९.
पिल	१७
प	१८१
पुट	१९४
पिटव	१६०

प्रत्ययः	पुटम्
विरीसञ्च	१६०
म	१८१, १८२
भक्तव	५४
अटञ्च	१५९
मः	७३, १७६
माण्	८४
मत्तुप्	६१, १७१, १७२, १८१
मयद्	८८, १००, १०१, १६३, २०७
मरीसञ्च	५०
मात्रञ्च	१३१
मीय	८४
यः	५१, ५३, ५९, ६३, १२१, १२२, १३६ १३७, १५०, २००
यक्	९०, १५१
यञ्	६, ७, २३, ५१, ५२, ७३, १०३, २०३
यत्	१३, १४, २४, ४६, ४९, ५१, ६४, ७ ७३, ८१, ८२, ८५, ८६, ८७, ९३, ९४ १०२, ११६, ११७, ११८, ११९, १२१ १२२, १२३, १२५, १२६, १२७, १३० १३२, १३३, १३६, १३९, १४१, १४३ १५५, १५७, २०७
यत्	१५०
अप्	१३९, १७८
यस्	१८१
उस्	१७९, १८१, १८२
रः	५९, १७५, १९७
रण्	९६
रुप्	१९३

शब्दार्थः	पृष्ठम्
रूप्यः	८८, १८९.
हिं	१८४, १८५.
उच्	१७२, १७३.
वः	१७६.
वृत्तिः	१४४, १४५.
वृत्तम्	१६२
वयः	१०२
वल्गु	६२, १७६, १७७.
विषयः	५४
विनिः	१७४, १७८.
वृक्	६४
वृष्	१९७.
वृन्	४५, ५०, ५१, ५४, ५९, ६७, ६८, ६९, ७०, ७६, ७९, ८०, ८७, -९० ९३, ९७, १०२, १५२, १५३.
वृन्	५६, ७६, ७९, ९०, ९७, १६४, २०४ २०४.
व्यव	१४१
व्यम्	१४
व्यः	१७६
व्यस्	२११
व्यष्टम्	१५९
व्यष्ट	१५९
व्यक्ति	१५९
व्यक्तम्	१५९
व्यक्तम्	१५९
व्यक्तम्	५६

प्रत्ययः	पुट्य
अन्	११८
हरण	११८
सुस्त	११
हन्	८६, १०५, १०७, १०९, ११२, १११, ११४.
उष्	१०९
उष्ट	१०५, ११५.
वकृ	१४
व्यक्	२२, २६.
व्यस	१४७, १४८.
सः	५९, २११.
सातिः	२१४, २१५.
सुत्	२०६
सोढ	५०
ज्	२११
जन	२४
नः	१८६.
